

**PROBLEMY ROZWOJU
PRZESTRZENNEGO
SYSTEMÓW SPOŁECZNO-
GOSPODARCZYCH:
GOSPODARKA, EDUKACJA,
MEDYCYNA**

**PROBLEMS OF SPATIAL
DEVELOPMENT OF SOCIO-
ECONOMIC SYSTEMS:
ECONOMICS, EDUCATION,
MEDICINE**

THE ACADEMY OF MANAGEMENT
AND ADMINISTRATION IN OPOLE

**PROBLEMY ROZWOJU PRZESTRZENNEGO
SYSTEMÓW SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH:
GOSPODARKA, EDUKACJA, MEDYCYNĄ**

**PROBLEMS OF SPATIAL DEVELOPMENT
OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS:
ECONOMICS, EDUCATION, MEDICINE**

Monograph

Publishing House WSZiA

ISBN 978-83-62683-64-0

Problems of spatial development of socio-economic systems: economics, education, medicine. *Monograph.* Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2015; ISBN 978-83-62683-64-0 (Paper); pp.380, illus., tabs., bibls.

Editorial Office:

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu
45-085 Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18
tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

Editorial Board:

Maryna Azhazha – PhD, Assistant Professor, Department of Management of Organizations, Zaporizhzhia State Engineering Academy, Ukraine

Nadiya Dubrovina – PhD, the University of Economics in Bratislava, Slovak Republic

Marian Duczmal – DcSc, Professor, Rector of the Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland

Wojciech Duczmal – PhD, Vice Rector, the Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland

Vladimir Gonda – PhD, Professor, Ing., Deputy Chair of the Department of Economic Theory, the University of Economics in Bratislava, Slovak Republic

Oleksandr Nestorenko – PhD, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

Tetyana Nestorenko – PhD, Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

Aleksandr Ostenda – PhD, Dean of the Faculty of Architecture, Building and Applied Arts, Katowice School of Technology, Katowice, Republic of Poland

Jana Péliová – PhD, Ing., the University of Economics in Bratislava, Slovak Republic

Tadeusz Pokusa – PhD, Vice Rector, the Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland

Sławomir Śliwa – Dr, Deputy Dean of the Pedagogical Faculty of the Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland

Reviewers:

Dzieńdziora J. – PhD, Deputy Director of the Institute of Management and Economics of Humanitas University in Sosnowiec, Republic of Poland

Sosnyts'ka N. – DcSc, Professor, Head of the Department of Methodics of Teaching Physical and Mathematical sciences and Information Technologies in Education, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

Vjun V. – CSc., Associate Professor, Director of Education and Research Institute of Post Diploma Education, Kharkiv National Medical University, Ukraine

Publishing House:

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu
45-085 Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18
tel. 77 402-19-00/01

300 copies

The monograph is a collective scientific work of Kazakh, Polish, Slovak and Ukrainian scientists in the field of spatial development of complex social and economic systems. It includes modern theories, their practical aspects, tools for analyzing and managing complex social, economic, and educational problems of development in the world transformations. Grounded on systematic methodological concept and design principles of socio-economic and educational research, taking into account the features of social determinants in constructing models of social systems at various levels, the purpose of which is to substantially increase the efficiency of such systems. Separate attention is paid to the study of the educational, financial and economic tools and instruments of study of economic development in the world transformations.

Authors are responsible for content of the materials.

ISBN 978-83-62683-64-0

© Authors of articles, 2015

© Publishing House WSZiA, 2015

CONTENTS

INTRODUCTION	12
---------------------------	----

Part 1. SPATIAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF TERRITORIAL FORMATIONS

1.1. State ideology and its place in the socio-economic and political life of Ukraine in the conditions of crisis.....	13
1.2. Justification of the project of reforming the administrative-territorial structure of Ukraine.....	20
1.3. Directions of implementation European integration policy in Ukraine.	27
1.4. Analysis of unemployment of university graduates in Slovakia.....	33
1.5. Spatial aspect of pension reform of Ukraine.....	40
1.6. Housing and communal services in the context of spatial economic development territorial entities.....	46
1.7. Support and management of energy saving: analysis of domestic and foreign experience.....	55
1.8. Human capital: the theoretical basis and mechanisms of development	63
1.9. Formation of conceptual and terminological system “Theory of Competition: Competitiveness”.....	69
1.10. Problems of financial control at health care facilities of Slovakia.....	75

Part 2. IMPACT OF THE SPATIAL FACTOR FOR BUSINESS DEVELOPMENT

2.1. Forecasting of dependence's level of enterprises' unprofitability from the operating costs.....	80
2.2. The study of the tourism and recreation potential of Lviv region.....	91
2.3. Optimization economic model of producing grain cereals Southern Ukraine region in terms of spatial development.....	97
2.4. Migration processes in the Carpathian Euroregion (based Transcarpathian region).....	105
2.5. Identify opportunities for cluster operation on energy saving in Ivano-Frankivsk.....	113
2.6. Usage of marketing research on the regional energy markets.....	121

2.7.	Strategic priorities of the development of SE "NEC" Ukrenergo" under the terms of reforming the electricity market of Ukraine.....	128
2.8.	Aspects of alternatives determination and optimization of strategic development of the city territory.....	133
2.9.	Features of local budgets.....	139
2.10.	Managerial decision-making with the aim to ensure proper quality of the service industry in urban areas.....	143

Part 3. THEORETICAL ASPECTS OF EDUCATION IN THE MODERN WORLD

3.1.	The essence of education as an interdisciplinary frame and its structure.....	150
3.2.	Change of imperatives of institute of education and their demarcation	157
3.3.	Developmental characteristics of the participants of educational process in the adaptation of an individual to the modern society.....	165
3.4.	Historical analysis of the foundations of the theory of productive activity.....	170
3.5.	The merits of limited-grade schools in the regions of Slovakia at the beginning of the 21 st century.....	177
3.6.	Comprehensive system of prevention and correction of destructive risk.....	182
3.7.	Rankings of universities like as a tool for evaluating the quality of higher education.....	189
3.8.	Institutionalization of modernization of the system of postgraduate pedagogical education in Ukraine.....	195
3.9.	Forming of praxeological skills as a factor of prevention of pupils' deviant behavior.....	208
3.10.	The method of formation of future primary school teachers' intellectual culture.....	217
3.11.	Psycho-pedagogical foundations of innovation in the process of learning the basics of safety.....	222

Part 4. PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION: THE SPATIAL ASPECT

4.1.	Art therapy as a new form of support for young people in treatment for drug addiction.....	229
------	--	-----

4.2.	Training of future teachers to the prevention of pupils' deviant behavior in educational institutions of Poland and Ukraine.....	239
4.3.	The role of the school psychologist in the indicating prevention of suicidal behaviors adolescents.....	248
4.4.	Teachers' creativity from a dimension perspective.....	257
4.5.	Features of adaptation of students with special needs to study in Ukrainian universities.....	264
4.6.	Establishments in the course of foreign language study.....	272
4.7.	Modern methods and approaches in the teaching of the subject "The organization of excursion activities".....	279
4.8.	Use of technology on analytical thinking development among students in distance learning mathematics.....	287
4.9.	Psychological-teaching in Primary School No. 1 named after Silesian Insurgents in Kędzierzyn-Koźle in the perception of parents – research report.....	293
4.10.	Social competence compounds with the system value of high school students – pedagogical implications for prevention.....	303

Part 5. CONDITION AND TRENDS OF CLINICAL MEDICINE

5.1.	Extended of diagnostic capabilities for the Rhinomanometry method..	315
5.2.	Indicators of the state of the endothelium in patients with hypertension and obesity based on PPAR gene polymorphisms and PPARG.....	322
5.3.	Mathematical simulation of impact of overweight on the structure of parameters of cardiovascular system in the state of with arterial hypertension.....	328
5.4.	Simulation of dynamics of vegetative nervous system under disturbance of the cardiovascular system of adolescents.....	338
5.5.	Condition of red blood of the first year of life children with obstructive bronchitis, living in the regions with different ecological load.....	348
5.6.	Value of ablative activity of radioiodine in patients with thyroid microcarcinoma in relation to the types of the surgery.....	354
5.7.	Comparison of the clinical characteristics of thyroid microcarcinoma and thyroid cancer larger size.....	359

ABSTRACTS	366
------------------------	-----

CONTENTS

INTRODUCTION.....	12
Part 1. SPATIAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF TERRITORIAL FORMATIONS	
1.1. Державна ідеологія та її місце у соціально-економічному та політичному житті України в умовах кризи <i>Тетяна Сергієнко.....</i>	13
1.2. Обґрунтування проектів реформування адміністративно-територіального устрою України <i>Олег Мороз.....</i>	20
1.3. Напрями реалізації євроінтеграційної політики в Україні <i>Олена Литвиненко.....</i>	27
1.4. Analýza nezamestnanosti absolventov vysokých škôl na Slovensku <i>Ivana Lennerová.....</i>	33
1.5. Просторові аспекти реформування пенсійної системи України <i>Валентина Огліх, Валентина Волкова, Тарас Ніколаєв.....</i>	40
1.6. Житлово-комунальне господарство в контексті просторового розвитку економіки територіальних утворень <i>Зоя Гончарова.....</i>	46
1.7. Підтримка та управління енергозбереженням: аналіз вітчизняного та закордонного досвіду <i>Олександр Пустовий.....</i>	55
1.8. Человеческий капитал: теоретические основы и механизмы развития <i>Марина Ажажа, Владимир Гонда, Татьяна Несторенко.....</i>	63
1.9. Формування понятійно-термінологічної системи «Теорія конкуренції: конкурентність» <i>Людмила Соколова.....</i>	69
1.10. Проблемы финансового контроля в учреждениях системы здравоохранения Словакии. Эрика Неубауерова, Надежда Дубровина, Корнелия Беличкова, Петр Замятин.....	75

Part 2. IMPACT OF THE SPATIAL FACTOR FOR BUSINESS DEVELOPMENT

2.1. Прогнозування залежності рівня збитковості підприємств від рівня операційних витрат <i>Надія Дубровіна, Олександр Несторенко, Віра Дубровіна, Світлана Белоусова</i>	80
2.2. Дослідження туристично-рекреаційного потенціалу Львівської області <i>Наталія Кузьо, Надія Кубрак, Наталія Косар</i>	91
2.3. Оптимізаційна економічна модель виробництва зерна круп'яних культур Південного регіону України в умовах просторового розвитку <i>Олена Орленко</i>	97
2.4. Міграційні процеси в Карпатському євро регіоні (за матеріалами Закарпатської області) <i>Іван Чучка, Георгій Білак</i>	105
2.5. Визначення можливостей функціонування кластеру з енергозбереження на Івано-Франківщині <i>Володимир Стефанків</i>	113
2.6. Застосування маркетингових досліджень на регіональних енергетичних ринках <i>Зореслава Люльчак</i>	121
2.7. Strategic priorities of the development of SE "NEC" Ukrenergo" under the terms of reforming the electricity market of Ukraine <i>Konstantin Ushchyapovsky, Yuriy Kostin</i>	128
2.8. Аспекти визначення альтернатив та оптимізація напрямів стратегічного розвитку території міста <i>Христина Калашнікова</i>	133
2.9. Особливості формування місцевих бюджетів <i>Ольга Сидоренко</i>	139
2.10. Managerial decision-making with the aim to ensure proper quality of the service industry in urban areas <i>Olena Karlova</i>	143

Part 3. THEORETICAL ASPECTS OF EDUCATION IN THE MODERN WORLD

3.1. Сущность образования как междисциплинарного фрейма и его структура <i>Олег Пунченко</i>	150
3.2. Зміна імперативів інституту освіти та їх демаркація <i>Денис Александров</i>	157
3.3. Developmental characteristics of the participants of educational process in the adaptation of an individual to the modern society <i>Mariia Kazanzhy</i>	165
3.4. Исторический анализ основ теории продуктивной деятельности <i>Виктория Балакирева</i>	170
3.5. Opodstatnenosť málotriednych škôl v regiónoch Slovenska na začiatku 21. storočia <i>Elena Veňová</i>	177
3.6. Комплексна система профілактики та корекції деструктивного ризику <i>Оксана Вдовіченко</i>	182
3.7. Rebríčky vysokých škôl ako nástroj hodnotenia kvality vysokoškolského vzdelávania <i>Vladimír Gonda</i>	189
3.8. Інституціоналізація модернізації системи післядипломної педагогічної освіти в Україні <i>Вячеслав Гусев</i>	195
3.9. Формування праксеологічних умінь як чинник попередження девіантної поведінки учнів. <i>Олександра Янкович</i>	208
3.10. The method of formation of future primary school teachers' intellectual culture <i>Khrystyna Tambovska</i>	217
3.11. Психолого-педагогічні засади впровадження інновацій у процес навчання основам охорони праці <i>Яна Сичікова</i>	222

Part 4. PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION: THE SPATIAL ASPECT

4.1. Arteterapia jako nowa forma wsparcia młodzieży w terapii uzależnień od substancji psychoaktywnych <i>Sławomir Kania</i>	229
4.2. Підготовка майбутніх учителів до профілактики девіантної поведінки учнів у закладах освіти Польщі й України <i>Ірина Янкович</i>	239
4.3. Rola psychologa szkolnego w profilaktyce wskazującej zachowań suicydalnych adolescentów <i>Kinga Mydlarz</i>	248
4.4. Teachers' creativity from a dimension perspective <i>Tetiana Karakatsanis</i>	257
4.5. Особливості адаптації студентів з особливими потребами до навчання у ВНЗ України <i>Оксана Коваль</i>	264
4.6. Формування інтересу у студентів-першокурсників вищих медичних навчальних закладів до вивчення іноземної мови <i>Алла Куліченко</i>	272
4.7. Інноваційні підходи у викладанні дисципліни «Організація екскурсійної діяльності» <i>Тетяна Лисюк, Оксана Терещук</i>	279
4.8. Використання технології розвитку аналітичного мислення студентів у дистанційному навчанні математики <i>Світлана Шевченко, Вікторія Онищенко</i>	287
4.9. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w Publicznej Szkole Podstawowej nr 1 im. Powstańców Śląskich w Kędzierzynie – Koźlu w percepcji Rodziców – raport z badań <i>Urszula Strzelczyk-Raduli</i>	293
4.10. Związki kompetencji społecznych z systemem wartości młodzieży licealnej – implikacje dla profilaktyki pedagogicznej <i>Sławomir Kania</i>	303

Part 5. CONDITION AND TRENDS OF CLINICAL MEDICINE

- 5.1. Расширение диагностических возможностей метода риноманометрии
Олег Аврунин, Наталия Шушляпина, Жанна Иванченко..... 315
- 5.2. Показники стану ендотелію у хворих на гіпертонічну хворобу та ожиріння залежно від поліморфізмів генів *PPARA* та *PPARG*
Олег Бабак, Наталя Железнякова, Володимир Молодан, Анастасія Андрєєва, Костянтин Просолєнко, Ірина Зелена, Наталя Ярмиш..... 322
- 5.3. Математическое моделирование влияния избыточного веса на структуру отношений параметров сердечно-сосудистой системы при артериальной гипертензии
Григорий Жолткевич, Константин Носов, Лариса Рак, Елена Высоцкая, Юрий Беспалов, Надежда Дубровина, Анна Добродня..... 328
- 5.4. Моделирование динамики состояния вегетативной нервной системы при нарушениях функций сердечно-сосудистой системы у подростков. *Григорий Жолткевич, Лариса Рак, Елена Высоцкая, Константин Носов, Юрий Беспалов.....* 338
- 5.5. Состояние красной крови у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих в регионах с различной экологической нагрузкой
Акмарал Жумалина, Балаш Тусупкалиев, Марфуга Туремуратова, Жулдызай Есиркепова, Аяжан Базарова..... 348
- 5.6. Величини аблятивних активностей у хворих з тироїдною мікрокарциномою залежно від обсягів хірургічного лікування
Григорій Ткаченко, Ольга Астап'єва, Леонід Васильєв, Ганна Грушка, Наталя Луховицька, Юрій Ткаченко, Ольга Кондратьєва, Ольга Паскевич, Вікторія Ріяко..... 354
- 5.7. Порівняння клінічного перебігу мікрокарциноми та раку щитоподібної залози більших розмірів
Григорій Ткаченко, Ольга Астап'єва, Леонід Васильєв, Ганна Грушка, Наталя Луховицька, Юрій Ткаченко, Ольга Кондратьєва, Ольга Паскевич, Вікторія Ріяко..... 359
- ABSTRACTS.....** 366

INTRODUCTION

The problem of spatial development is a fundamental one from theoretical and practical perspectives of modern society. It is relevant for the entire historical period of human being. The problems of finding an optimal models of spatial organization of community have always stood in our society. The features of such models are caused by resource advantages of certain territories, by economic conditions that determine the feasibility and direction of production activity. These problems are multifaceted and include a wide range of resource nature reproduction process within the unified economic space.

Today the questions of theoretical foundations and experience of the spatial arrangement on the different territorial levels, grounded approaches to problem solving spatial development are discussed in the world scientific literature. However, existing research and development do not cover the whole complex methodological tasks to develop integrated models, organizational and institutional framework for sustainable spatial development. The monograph reviews modern conceptual approaches to spatial development of complex socio-economic systems, as well as upcoming trends in research of such systems. Systematic methodological concept and affirmative principles of spatial studies, mathematical modeling of spatial development of socio-economic systems are substantiated. Special attention is paid to modern educational and medical technology in the economy.

The first part of the monograph is devoted to research in the field of theoretical and methodological problems of spatial economy. The issues related to the reform of the administrative-territorial system, pension system, housing and communal services, health care Ukraine, Kazakh Republic and EU countries, the problems of state ideology, European integration policy, etc. are discussed. The second part is devoted to research in economics and management of spatial systems. It examines issues related to the management of innovative development of national resort and recreational complex economic development of agricultural entrepreneurship, optimization stratehichnoho areas of the city, the problem of sustainable development of energy markets and more. The third and fourth chapters of the monograph are devoted to research in the field of education in spatial economy. The issues related to the current state of secondary, higher and postgraduate education in Poland, Ukraine, and Slovakia, challenges and imperatives paradigm shift institute of education in the context of globalization are discussed. Also, special attention is paid to innovative approaches, psychological and pedagogical support technology development and to their implementation in educational institutions of Poland and Ukraine. In the fifth chapter the topical issues of health economics in terms of spatial development are discussed. In particular, the problems of improving the quality of health care in Ukraine and Kazakhstan, the dependence of human health on the place of birth, mathematical modeling and other health conditions are investigated. The monograph is a collective scientific work of Kazakh, Polish, Slovak, and Ukrainian scientists in the field of spatial development of complex social and economic systems.

Part 1

SPATIAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF TERRITORIAL FORMATIONS

1.1. Державна ідеологія та її місце у соціально-економічному та політичному житті України в умовах кризи

Розглядаючи сучасні уявлення деструктивних явищ які відбуваються сьогодні в державі та призводять до політичних конфліктів зазначимо, що вони є результатом тривалої еволюції ідей про конфлікти в сферах суспільної життєдіяльності. Кризові процеси, які сьогодні спостерігаються, пронизують різні рівні соціально-економічного та політичного життя України.

Кризові явища здебільшого ґрунтуються на відповідних економічних процесах. Однак подальше розгортання кризи та її системний характер цілком дозволяє їй здійснювати суттєвий вплив на всі інші сфери й галузі, відіграючи визначну роль, зокрема й у сучасних процесах дезінтеграції цінностей. Даний період супроводжується важкими катаклізмами свідомості, своєрідною її кризою. Під кризою розуміють специфічну фазу розвитку, яка характеризується різкою зміною звичайного устрою життя системи, порушенням її рівноваги [1, с. 121-122].

Дослідження даної проблематики закладені у працях соціально-гуманітарних наук. Питання формування державної ідеології і функціонування політичної свідомості є досить актуальними в багатьох дослідженнях як українських, так і зарубіжних авторів. Особливий внесок у дослідження державної ідеології та державотворення здійснили зарубіжні та вітчизняні вчені ХХ століття. Тут варто згадати праці В. Кремня, В. Ткаченка, В. Андрущенко, О. Кудіна, А. Колодій, О. Гриніва, В. Лизначука, М. Карамазіна, І. Кресіної, В. Табачковського, С. Рябова, О. Шумилова, В. Мельника, Г. Світа, А. Пашука, Ф. Кирилюка, М. Обушного, А. Левенець, І. Вазар, С. Генника, А. Сіленко, О. Нельги та ін. Основними аспектами їх уваги стали дослідження у таких понять, як "нація", "державна", "державотворення", "громадянське суспільство", "культура", "духовність", "політична система", "політична свідомість", "ідеологія" тощо.

Під час дослідження державної ідеології та вивчення кризової свідомості постає проблема – настроїв неминучості та песимізму. К.Ясперс, пояснюючи оптимізм "перехідного" ХVІІІ століття, вважав, що

песимістичному баченню світу протистоїть "Бачення теперішнього, – пише він, – такою самою мірою залежить від сприйняття минулого, як і від прогнозування майбутнього. Наші думки про майбутнє впливають на те, яким ми бачимо минуле й сьогодні" [2, с. 155]. Масштабні соціально-економічні й культурні зрушення, пов'язані зі зміною системи цінностей, зумовлюють зростання явищ кризової свідомості, які чинники сприяють цьому, які протидіють.

Реалії сьогодні свідчать, що у суспільстві до краю знизилась критична здатність розуму. Тотальна психологічна обробка засобами масової інформації розмила здатність критично й розумно сприймати дійсність. Головних та другорядних діючих осіб на політичному коні української держави. Дехто з дослідників зазначає, що це трагедія для суспільної свідомості. Йдеться про те, щоб визначити характеристики свідомості, які можна було б вважати симптомами кризи [3, с. 6]. Свідомість людини не тільки відображає світ, політичні реалії, але й творить їх, змінює їх своїми діями. Політична свідомість – це ідеологічне утворення, що відображає сукупність соціально-економічних та ідеологічних факторів, які закріплюються психікою людини у вигляді політичних настанов, що активно впливають на її практичну політичну діяльність. Особливостями свідомості українського народу є догматичність, фетишизм, лінійність мислення. М.Міщенко вважає, що домінуючі в громадянській свідомості ідеологія та соціальна міфологія, справляють значний вплив на характер перебігу трансформаційних процесів в українському суспільстві, у тому числі й характер реформування економіки.

Проблема ідеологічного забезпечення розбудови в Україні незалежної демократичної правової держави має ту особливість, що вона ще далека від свого розв'язання. В науковій (як вітчизняній, так і зарубіжній) літературі це поняття має безліч інтерпретацій. У.Матц під ідеологією розуміє "такі системи цінностей, які, виступаючи як політичний світогляд, що має силу віри. Мають особливо великий орієнтаційний потенціал і тому здатні приборкати пов'язані з кризою процеси соціальної аномалії" [4, с.131]. Сьогодні важливо показати, що у сучасному українському суспільстві є чітка загальна політична ідеологія, у якій національно політичними силами визначені цілі процесу державотворення. Як зазначив М.Михальченко, політична ідеологія – це конкретно-історичне системне відображення сутнісних сторін політичної дійсності і форма класової, групової, станової політичної свідомості і самосвідомості [5, с. 186]. На базі політичної ідеології формується політична мета,

підбираються засоби її реалізації для мобілізації певних верств, пошуку додаткових рушіїв для підтримки здійснення останньої.

Серцевину будь якої ідеології, становлять певні ідеї і ідеали. Ідеї в системі ідеології є тими поняттями про суще, належне і прийдешнє, на основі яких розробляються програмні концепції практичної діяльності по розв'язанню назрілих з точки зору суб'єкта ідеології проблем. У розмаїтті проблем сучасної української держави, що визначають її майбутнє, чільне місце займає саме проблема національного відродження. А національне відродження, це насамперед, реалізація національної ідеї, що виступає соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття. Отже, зараз для нашої держави є важливим створення інтегральної доктрини, яка б на основі правильних вихідних принципів буття "ідеалів" та "ідеології" дозволила об'єднати націю навколо значущих і зрозумілих цілей.

За умов відсутності в Україні, впродовж тривалого часу традицій політичного плюралізму ні соціально-економічного, ні політичного підґрунтя ідеологій, просто не могло існувати. Одноманітна тоталітарна спрямованість комуністичної ідеології майже звела нанівець систему цінностей, характерних для інших ідеологій. Політична та ідеологічна сфери повинні залишатися плюралістичними; будь-яка ідеологія – справа вільного вибору особистостей або певних соціально-політичних груп. Спроби нав'язування моноідеологічності – це вияв глибоко закоренілої психології "більшовизму" "різних кольорів".

Отже, державна ідеологія повинна являти собою систему національно-демократичних ціннісних пріоритетів, на яких базується духовне життя суспільства, а з іншого боку, це система була б здатною до виявлення й гармонізації реально існуючих у суспільстві ідейно-політичних розбіжностей та конструктивної консолідації на цих засадах інтересів усіх політичних сил, які перебрали на себе відповідальність за розбудову української держави. Державна ідеологія в Україні, повинна являти собою систему, яка б, з одного боку, включала до себе інтегральну систему державозначимих національно-демократичних ціннісних пріоритетів, на яких базується духовне життя суспільства, а з іншого – діючи як відповідний арбітрівий механізм, була б здатною до виявлення й гармонізації реально існуючих у суспільстві ідейно-політичних розбіжностей та конструктивної консолідації на цих засадах інтересів усіх політичних сил, які перебрали б на себе відповідальність за будівництво нової України. У процесі відродження та становлення української державності особливо гостро відчувається проблема національної єдності, яка здатна мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання поточних і

перспективних проблем її розбудови. Ідея української єдності – це ідея символічної єдності, яка вимагає для свого підтримування символічних засобів, побудованих на ґрунті механізму катарсису [6, с.17]. Звідси одвічне тяжіння до відтворення та розігрування одних і тих самих політичних драм.

Л. Солонько вважає, що реальна соціально-політична єдність українського етносу досі була регіональною єдністю у рамках імперських суспільств. Той політичний процес, який зараз відбувається, у перспективі може завершитися, але зовсім не обов'язково, завершається виникненням реальної соціально-політичної єдності державного типу, по суті, відмінної від тієї, що склалася в Європі Нового часу. Тоді центром соціального життя була держава, тепер – об'єднання держав, суперництво між якими визначатиме обличчя світу в новому сторіччі. У зв'язку з цим боротьба держав за незалежність неминуче модифікується у потужний і значущий процес цивілізаційного соматизації [7, с. 14].

Головною умовою процесу українського державотворення є національна згуртованість громадян, що проживають на території України, усіх національностей. Вважається, що в єдності – сила народу, що без єдності народ нічого не зможе досягти. Але єдність народу неможлива без певного ідеологічного забезпечення, повинна бути якась ідея чи комплекс ідей. Отже, для того, щоб, об'єднати народ потрібно перш за все здолати існуючі стереотипи суспільства. А здолати ці стереотипи необхідно тільки ідеями, визначальний комплекс яких уже сформульований і належить до арсеналу українського націоналізму та ідеології національно-визвольної боротьби. В свою чергу, національна ідея – як концентрований вираз світосприйняття і світорозуміння, моралі і етики, ідеалів і життєвої практики – повинна мати глибоко національний, гуманістично-демократичний характер, а тому має формуватися на єдності народу.

М. Михальченко вважає, що "національна єдність, мовна однорідність, культурна ідентичність виростають поступово як результат демократії, індустріального розвитку, забезпечуючи стабільність суспільства навіть у ситуації ідейного, політичного, релігійного та іншого плюралізму" [5, с. 85].

Таким чином, необхідно виділити ряд проблем, вирішення яких би допомогло Україні відродити сучасну економіку та сформувати політичну ідеологію у суспільстві: необхідно сформувати суспільство, яке б не було байдужим до майбутнього держави, змогло б забезпечити контроль за державним апаратом з боку самоорганізованих суспільних груп і сил; потрібно створити всі необхідні політичні, економічні і соціальні умови для задоволення духовних і матеріальних інтересів громадян; необхідно

радикально змінити державну владу та керівний апарат; необхідно сприяти відновленню національного виробництва та розвитку української економіки; сприяти розвитку національної та політичної культури через реорганізацію системи освіти. Українську державу треба будувати як державу політичної нації. Сьогодні в Україні поняття "українська політична нація" є досить популярним як синонім поняття "народ України". Поняття "українська політична нація" відображає реальну історичну ситуацію в державі, де поряд з українцями є й інші досить великі етнічні групи. Однак, як зазначив С.Кульчинський, термін "нація" має два значення. Важливо віддати перевагу тому з них, яке стало загальноприйнятим у цивілізованому світі: співдружність людей різних національностей в одній державі. Дехто з дослідників вважає, що за певних умов поліетнічність, яка спостерігається в Україні, може зашкодити формуванню єдиної національної самосвідомості. За цих умов тільки продумана, розрахована на перспективу етнічна політика, що має втілюватися у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами зовнішньої та внутрішньої політики держави, може бути надійною гарантією від можливих потрясінь. Українська держава, яка обтяжена чисельними проблемами державного будівництва, не може забувати про єдність, тому повинна зробити все можливе для забезпечення національної консолідації. Насамперед, слід позбавити, народів які проживають на її території, відчуття, нібито вони проживають у "чужій державі". Ліквідація такого уявлення – завдання дуже складне і довгострокове [8].

У розмаїтті проблем сучасної української держави, що визначають її майбутнє, чільне місце посідає проблема національного відродження. А національне відродження – це насамперед реалізація національної ідеї, що виступає соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття. В умовах правової держави в Україні велике значення має звернення до історичної спадщини українського народу, до витоків її державності. Цей процес вивчають різні науки: історія, політологія, культурологія, соціологія і т.д. Існування державності передбачає наявність цілої низки відповідних матеріальних і духовних чинників.

Ю. Римаренко, вважає, що "національне відродження – це утвердження державного суверенітету України, ідеї державності, розбудови нової демократичної України, це становлення громадянського суспільства", тобто – це всенациональна розбудова за новими масштабами та за новим мисленням суспільства. "Національне відродження" – це і подолання браку індивідуальної політичної культури, підняття загальної політичної культури народу, надання простору для вирощування культури

дискусій, культури компромісу і одночасно, – непримиренність до політичного інтриганства. Це – недопущення завищених соціальних очікувань такого способу мислення, коли все зводиться до власного соціального комфорту, соціального утриманства та політичного інфантилізму [9, с.184].

Державотворення в Україні дедалі більше залежатиме від багатств думок і множинності, загальності різноманіття національних форм, ідей, їхньої здібності притягувати й використовувати загальнолюдські цінності і світовий досвід суспільного розвитку. Кожна ідея повніша бути відкритою для національних і світових досягнень. За цих передумов треба зрозуміти і відмовитися від ідеологічних закликів різних політичних сил "будувати нове суспільство", "творити нову спільноту – народ України", тим паче "відновити соціалізм чи будівництво комунізму" [10, с. 284]. Суспільство не можна будувати, його можна розвивати на основі національного і соціального фунтів. Ще ніхто не досягнув передових позицій розвитку без національної ідеї, без культурно-духовного відродження нації, без забезпечення соціальних прав і свобод людини. Кожна ідея повинна розглядатись у контексті поточного і перспективною процесу українського державотворення, її особливостей, її суверенних прав і обов'язків, виходячи із розмаїття людського чинника, специфіки геополітичного положення, здобутків світового досвіду тощо.

Сьогодні, в умовах політичної та економічної кризи, держава покликана забезпечити інституціональні рамки на ринку, що розширюється, забезпечити стабільність політичних умов і постійного притоку інвестицій в розвиток людського потенціалу. Держава, охоплюючи всю сукупність суспільства, створює системи ідеологічних, політичних, правових відносин, апарати контролю, органи припинення, адміністративні структури і інші соціальні організації [10, с.37-38].

Відомий американський вчений С.Хантінгтон вважає, що в сучасну пору світова політика вступає у нову фазу, тобто джерелом конфлікту в цьому новому світі буде не ідеологія або економіка, а розмежування всередині людського роду і суперечності у сфері культури. "Держави-нації лишатимуться наймогутнішими дійовими особами у міжнародних відносинах, але найважливіші конфлікти у глобальній політиці будуть відбуватися між націями і групами країн різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій домінуватиме у глобальній політиці. лінії розлому міжцивілізаціями будуть фронтними лініями майбутнього" [11]. С.Хантінгтон переконаний, що за обставин посилення міжцивілізаційних протиставлень в усьому світі на зміну ідеології традиційного балансу сил як засадничої основи співпраці і коаліцій приходить синдром "країн-

родичів", який стоїть саме за конфліктами, які відбуваються у світі. А для того, щоб уникнути "хаосу", не допустити конфлікти та розпад суспільства, необхідно розвивати державну ідеологію та створювати сильні політичні інститути, дисципліновані партії, які будуть здатні контролювати участь мас в політиці, стабілізувати політичний устрій [12, с. 30-37].

Таким чином, формування державної ідеології та становлення України, як суверенної держави можливо тільки при умові наявності єдності народу, який проживає на території нашої держави. Необхідно признати, що єдність сприяє розбудові та формуванню України як незалежної держави, і це відбудеться при наявності надійного, узгодженого та цілеспрямованого народу. Потрібно будувати державу не якогось прошарку, частини населення, а усіх людей, що живуть нині в Україні, враховуючи їх інтереси, погляди, знаходити їм спільний ідеологічний знаменник. Безумовно, держава дає нації почуття єдності, а це є однією з форм її існування [13, с. 134]. Україна, самостійна держава, маючи великий природний, економічний, культурний та інтелектуальний потенціал, може зробити значний внесок у розвиток світової цивілізації та забезпечення міжнародної безпеки. Українське суспільство, яке рухається до свого якісно нового стану, потребує цілісної концепції модернізації усіх сфер життєдіяльності. Реалізація цієї вимоги зумовлює зміст та спрямованість головних засад та першочергових завдань його модернізації. Тому, що ситуація, що склалася на Україні, сприймається нині як переростання соціально-економічної кризи в чергову національну катастрофу, яка в свою чергу призводить до дезінтеграції.

Література

1. Воронкова В.Г. Соціально-економічне прогнозування: Навчальний посібник. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 288 с.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер.с нем. – М.: Политиздат., 1991. – 528 с.
3. Попова І. Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1999. – № 1. – С. 5-21.
4. Матц У. Идеология как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 131.
5. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: РФ "Відродження", 2004. – 488 с.
6. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: "Відродження", 1992. – 180 с.
7. Солонько Л. Імперська складова "Української ідеології" та пострадянська бюрократія // Політична думка, 2001. – № 1-2. – С.13-28
8. Кульчинський С. Національна злагода як умова державотворчого процесу в Україні // Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції "Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні". – К., 1993. – 160 с.

9. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
10. Ячный А.М. Проблемы государственности и социальный конфликт // Соціальні аспекти державотворення. Матеріали республіканської наукової конференції. Запоріжжя, 1996. – С. 37-38.
11. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman – London, 1993.
12. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С.Макеєв (керівник авт.колективу). – К.: Політична думка, 1997. – 508 с.
13. Сергієнко Т.І. Методологія дослідження аналізу сучасних процесів державотворення в Україні // Нова парадигма. Альманах наукових праць: Філософія. Соціологія. Політологія / Гол.ред. В.П.Бех. – Вип. № 83. – 2009. – С. 132-140.

1.2. Обґрунтування проектів реформування адміністративно-територіального устрою України

Сучасна ситуація, що склалася в Україні вимагає максимальної зосередженості на вирішенні проблем, які безпосередньо пов'язані з організацією системи управління суспільством. Стратегія розвитку України в напрямі побудови демократичного суспільства та правової держави, запровадження європейських соціально-економічних стандартів в першу чергу потребує удосконалення забезпечення діяльності місцевих органів влади. Реформування системи місцевого самоврядування нерозривно пов'язане зі здійсненням адміністративно-територіальної реформи в Україні. Головними принципами, на які повинно спиратися реформування адміністративно-територіально устрою та місцевого самоврядування нашої державі, мають бути децентралізація державного управління, субсидіарність, територіальність, правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність [1].

Суттєвим недоліком сучасного адміністративно-територіального устрою є надмірна його подрібненість, існування специфічних адміністративно-територіальних утворень, на території яких розташовані декілька самостійних адміністративно-територіальних одиниць, недосконала класифікація міст за адміністративною ознакою; недостатнє забезпечення фінансово-економічної та соціальної самодостатності адміністративно-територіальних одиниць; невизначеність чітких меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів, тощо. Ці проблеми визначають актуальність досліджень щодо обґрунтування рішень, пов'язаних з реформуванням як адміністративно-територіального устрою країни в цілому, так і діяльності органів місцевого самоврядування зокрема.

Метою дослідження є висвітлення окремих проблем, що виникають під час обґрунтування проектів, пов'язаних з реформуванням адміністративно-територіального устрою України.

Дослідження проблематики адміністративно-територіального устрою країни та обґрунтування його реформування знайшли своє місце у працях відомих вітчизняних вчених, зокрема: М. Баймуратова, О. Батанова, В. Борденюка, І. Горленко, Б. Данилишина, М. Дністрянського, М. Долішного, М. Жука, О. Журавського, Ф. Заставного, Є. Качана, В. Кравченка, В. Куйбіди, П. Любченка, М. Орзіха, М. Паламарчука, М. Пістуна, В. Погорілка, В. А. Поповкіна, М. Пухтинського, О. Скрипнюка, С. Телешуна, П. Ткачука, О. Фрицького, В. Шаповала та інших. Але багатогранність, складність та важливість цієї проблематики потребує продовження досліджень у цій сфері.

В першу чергу, на наш погляд, потребує подальшого розвитку та удосконалення обґрунтування реформ (як здійснюваних, так і таких що передбачаються для здійснення у майбутньому) що до адміністративно-територіального устрою країни з точки зору концепції проектного аналізу. Така точка зору може забезпечити системне уявлення про методи порівняння та оцінки варіантів проектів реформування, про способи і засоби залучення ресурсів для реалізації цих проектів, а також механізми управління життєвим циклом проектів що реалізуються.

Досліджуючи здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яке нерозривно пов'язане з реформуванням системи місцевого самоврядування, особлива увага приділяється в першу чергу принаймні двом важливим складовим цього процесу:

правовій, яка має здійснюватися одночасно як на конституційно-правовому рівні, оскільки для системного реформування потрібно тлумачення окремих статей чинної Конституції або внесення до неї відповідних змін і доповнень, так і на законодавчо-спеціалізованому, оскільки необхідне внесення змін до законодавства про організацію виконавчої влади (місцеве самоврядування, систему взаємодії держави та самоврядування, тощо) та внесенням змін до законодавства у сферах бюджетної, податкової, земельної політики, охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства, тощо;

організаційній, що полягає у розробці цілісної концепції взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, проведення широкої інформаційно-роз'яснювальної роботи, впровадження механізму партнерських відносин між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, проведення місцевих виборів за виборчою системою, що забезпечує належне представництво громадян у місцевих

радах, територіальних громад у районних радах та районів у обласних, створення умов для підтримки формування економічно спроможних і самодостатніх територіальних громад [2, с.110].

Лише такий комплексний характер законодавчого та організаційного забезпечення реформування місцевого самоврядування та оптимізації адміністративно-територіального устрою, разом із впровадженням нової державної регіональної політики, дає змогу проведення структурних реформ, необхідних для України [3, с. 52].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р, схвалена Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, яка була уточнена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 349-р "Про внесення змін до плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні". Результатом реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади має бути: сприяння соціально-економічному розвитку територіальних громад і регіонів; стимулюванню економічного розвитку територій у результаті удосконалення механізмів впливу органів місцевого самоврядування на визначення пріоритетів місцевого економічного розвитку; визначенню чітких меж кожної адміністративно-територіальної одиниці, забезпеченню повсюдності юрисдикції органів місцевого самоврядування на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці та недопущенню наявності в межах території громади інших адміністративно-територіальних одиниць такого ж рівня, тощо [4]. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. N 214 затверджено методику формування спроможних територіальних громад. Верховна Рада України затвердила Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (від 5 лютого 2015 року № 157), а також затвердила та спрямувала до Конституційного суду проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», внесений Президентом України (рег. № 2217а від 01.07.2015) [5], на який отримано позитивний висновок.

Але, аналізуючи історичні аспекти формування адміністративно-територіального устрою України (зокрема дослідження М. С. Дністрянського та інших), на жаль, можна зробити висновок що підходи до цієї реформи (як і до більшості реформ, які пропонувались до реалізації в Україні) базувалося на процесному підході. В той же час для здійснення реформи необхідна чітка орієнтація на результативність заходів, що реалізуються в процесі реформування заходів, а також визначеність проміжку часу, необхідного для досягнення визначеної мети

та виконуваних завдань в умовах обмеженості чітко визначеного ресурсного забезпечення. Саме це і є найважливішими складовими тлумачення проектного підходу до вирішення управлінських завдань, який передбачає визначення одноразового комплексу взаємопов'язаних заходів, спрямованих на задоволення визначеної потреби шляхом досягнення конкретних результатів при встановленому ресурсному забезпеченні з чітко визначеними цілями протягом заданого періоду часу [6, с. 83]. Для визначення, порівняння та обґрунтування проекту реформи та/або розгляду альтернативних проектів, що дозволяє здійснювати вибір вивіреного рішення щодо суті реформи та механізмів її реалізації в умовах визначеного проміжку часу та обмеженості ресурсів застосовується проектний аналіз. Застосування проектного аналізу дозволяє чітко визначити: концепцію реформи, що розкриває її основні особливості в досягненні мети реформи; перспективу (часовий горизонт) на яку оцінюються витрати та вигоди і наслідки реалізації реформи, а також критерії, якими варто керуватися при оцінці витрат та результатів реалізації реформи. Таким чином, реформування адміністративно-територіального устрою України необхідно розглядати з точки зору проектного підходу, що надає системне уявлення про методи порівняння та оцінки реформи та способи і засоби залучення ресурсів для її реалізації.

Реформування адміністративно-територіального устрою України передбачено здійснювати на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [5, ст. 132]. При цьому адміністративно-територіальний устрій України складатимуть адміністративно-територіальні одиниці трьох рівнів: базовий – громади (первинні одиниці устрою країни), районний (декілька громад, об'єднаних в район) та регіональний (існуючі області України та Автономна Республіка Крим утворюють регіони, а особливості Києва та Севастополя у системі адміністративно-територіального устрою України мають визначатися окремими законами) [5, ст. 133].

Проведення ретельного ринкового (маркетингового) проектного аналізу запропонованого реформування адміністративно-територіального устрою України дозволило б прийти до висновку, що передбачений реформою механізм формування регіонів країни не відповідає їх ресурсним можливостям досягнення поставленої мети реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Зокрема, відносно забезпечення організаційної та фінансової самостійності

територіальних громад і наближення їх до європейських стандартів; формування дієвих місцевих бюджетів на рівні громад, районів та регіону в цілому та створення умов, що сприяють їх сталому розвитку; створення умов для належного матеріального, фінансового та іншого ресурсного забезпечення виконання завдань і функцій територіальних громад, тощо. Натомість існує значний науковий доробок з питань регіоналізації та економічного районування, яке розглядається як механізм підвищення ефективності управління територіальним розвитком окремих регіонів і держави в цілому. Не зважаючи на наявність в кожному регіоні країни відповідних офісів реформ у сфері місцевого самоврядування та децентралізації повноважень органів виконавчої влади, формування громад та регіонів виконується без проведення достатньо ретельного технічного аналізу цього реформи з метою проведення належної оцінки розробленої функціональної схеми та фізичного плану проведення реформи, а також життєздатності цього проекту. Проведення такого аналізу дозволило б не тільки сформулювати сітковий графік виконання реформи, який охоплює всі роботи з її реалізації, а також визначити матеріально-технічне забезпечення реалізації проекту та величину затрат, необхідних для реалізації реформи. Використовуючи методи проектного аналізу в процесі обґрунтування реформи адміністративно-територіального устрою України, доцільно було б провести її інституційний аналіз, на підставі якого сканувати існуючі умови реалізації реформи (політичне та правове середовище, державна політика, макроекономічне регулювання, тощо) та оцінити ступінь впливу цих умов на ефективність задіяних механізмів реалізації проекту. Це дозволило б розробити додаткові заходи і програми можливої протидії потенційно негативному впливу на проект реалізації реформи зовнішніх факторів, а також оцінити доцільність додаткових заходів для досягнення встановлених цілей.

Значну увагу під час проведення проектного аналізу приділяється виконанню екологічного аналізу проекту. Екологічний аналіз реалізації реформи адміністративно-територіального устрою України має особливе значення, так як за рахунок податків, що сплачуються та надання пільг і субсидій в сфері екологічного оподаткування, центральний уряд України впливає (стимулює або протидіє) на учасників суспільних відносин та макроекономіку в цілому. Відтак, отримувані при оподаткуванні кошти мають направлятися саме на стимулювання охорони природи споживачами в регіонах, розробку і впровадження безвідходних технологій безпосередньо платниками податків та фінансування утилізації відходів, розчищення старих звалищ і тому подібне, а не для латання дір в державному бюджеті. Екологічні податки мають бути податками, що

служать для охорони навколишнього середовища, відтак, основною їх ціллю є стимулювання платника до позитивної, з точки зору охорони навколишнього середовища, поведінки суб'єктів – забруднювачів. В цьому важливо визначити співвідношення повноважень всіх рівнів виконавчої влади як центральної, та і адміністративно-територіальних одиниць.

Обґрунтування проекту реформування адміністративно-територіально устрою країни та місцевого самоврядування не можливо без врахування соціальних ефектів від результатів та наслідків цих реформ. Проведення соціального аналізу має висвітлити результати та наслідки реалізації реформи, оцінюючи їх з точки зору впливу на зміни таких соціальних показників як: кількість робочих місць, зміст, умови та організація праці на них; соціальна структура населення та його культурно-технічний рівень; кількість не зайнятого населення та його використання; створення умов для соціальної активності населення та соціально-психологічний клімат в громадах, районах і регіоні в цілому. При цьому необхідно оцінювати як досягнення позитивних соціальних ефектів, так і негативних соціальних ефектів в порівнянні з фіксованим ступенем гранично допустимої соціальної шкоди.

Соціальний аналіз в процесі обґрунтування реформи має здійснюватися за напрямками: визначення впливу реформи на соціальну систему регіону в цілому; аналіз необхідних змін у соціальному середовищі громад для сприяння реалізації реформи та досягнення її мети; розробка заходів по формуванню соціальної системи, яка впливатиме на можливість ефективної реалізації реформи та отримання необхідних результатів (наслідків). Однієї з найбільш важливих частин проектного обґрунтування реформи адміністративно-територіально устрою країни, який спрямований на визначення фінансової спроможності її реалізації та життєздатності. Фінансовий аналіз реформи має супроводжувати її розробку починаючи з початкового етапу підготовки реформи з метою: оцінки технічної здійснюваності реформи з фінансової точки зору в умовах конкретного фінансово-економічного середовища; виявлення фінансових ресурсів, доступних для залучення в процесі реалізації реформи з точки зору обсягів та часового горизонту; визначення та оптимізація потоків фінансових ресурсів, необхідних на кожному етапі реалізації реформи; ідентифікація всіх фінансових наслідків реформи. Обґрунтування можливості реалізації реформи за допомогою фінансового аналізу будується на підставі розрахунку грошового потоку, що утворюється завдяки реалізації реформи та визначення прогнозного звіту про баланс витрат та вигод, отриманих внаслідок реалізації реформи. Економічний аналіз реформи адміністративно-територіально устрою країни є підставою

для її оцінювання з точки зору відповідності результатів даної реформи стратегії розвитку та економічним цілям як України в цілому, так і окремих її адміністративно-територіальних одиниць (громад, районів, регіону) зокрема. Таким чином, економічний аналіз має на меті оцінити відповідність реформи економічному середовищу адміністративно-територіальних одиниць, що регламентує розподіл доходів, обмеження або стимулювання виробництва й торгівлі тощо, і безпосередньо впливає на фінансову здійсненність реформи за для досягнення поставленої мети.

Не зважаючи на те, що реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади спирається на існуючий світовий досвід та практику реалізації цих реформ, в кожній конкретній ситуації процеси реалізації реформи відбуваються, як правило, в умовах наявності тієї чи іншої міри невизначеності, обумовленої наступними факторами: неповним знанням усіх параметрів, обставин і ситуації; наявністю імовірнісних характеристик поведінки середовища реформи; наявністю факторів, які неможливо передбачити й спрогнозувати навіть в імовірнісній реалізації.

Крім того, неможливо не враховувати наявність суб'єктивних факторів протидії реформи. Тому необхідно проводити аналіз ризиків – потенційної можливості виникнення несприятливих ситуацій і зв'язаних ними непередбаченого результату та/або наслідків. Тобто реформування існуючої системи потребує визначення й класифікації усіх подій, які можуть вплинути на досягнення очікуваного в наслідок реалізації реформи результату або настання передбачуваних наслідків.

Аналіз ризиків в процесі обґрунтування реформи спрямований на виявлення факторів ризиків, оцінку їх значимості та розробку шляхів і методів зменшення пов'язаних з ним несприятливих наслідків.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ефективність реформи адміністративно-територіально устрою України та просторового розвитку економіки країни не можлива без врахування результатів проектного аналізу під час обґрунтування реформи в цілому та окремих її складових зокрема. Ігнорування результатів та наслідків проектного аналізу (зокрема ринкового, технічного, інституційного, екологічного, соціального, фінансового, економічного аналізу та аналізу ризиків) нівелює очікувані результати реформи та унеможлиблює її впровадження в цілому.

Література

1. Європейська Хартія місцевого самоврядування. [Текст] / Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 15.10.1985 {ратифіковано Законом України №452/97-ВР від 15.07.97}. [Електронний ресурс]. – URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036

2. Долішний, М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть і нові пріоритети [Текст]: монографія / М. І. Долішний. – К. : Наукова думка, 2006. – 258 с.
3. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми [Текст]: збірник наукових статей. – К. : Логос, 2008. – 357 с.
4. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. [Текст] / Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р.[Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>;
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). [Текст] / Закон України. [Електронний ресурс]. – URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812;
6. Мазур, И.И., Шапиро, В.Д., Ольдерогге, Н.Г., Полковников, А.В. Управление проектами [Текст]: навчальний посібник / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро, Н. Г. Ольдерогге, А. В. Полковников. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 687 с.

1.3. Напрями реалізації євроінтеграційної політики в Україні

Одним із пріоритетів розвитку України є активна її участь у процесах європейської інтеграції. Перебування поблизу найуспішнішого інтеграційного угруповання – Європейського Союзу (ЄС) є визначальним чинником її політичної долі. Тому визначення напрямів реалізації євроінтеграції України до європейського фінансового простору відповідно до специфіки різнорівневої структури його організації є актуальною проблемою для сучасної економіки.

Україна потребує сталого зростання економіки та підвищення добробуту народу і розраховує досягти цієї мети на шляху євроінтеграції. Проте виявляється, що євроінтеграційні успіхи не такі вже й визначні, що зумовлено наявністю в ЄС низки проблем інтеграційного характеру [1]. Це пояснюється тими чинниками, що нині основною метою зовнішньої політики України є саме євроінтеграція, а запровадження європейських стандартів у всіх сферах життя – головне завдання внутрішніх реформ. Співпраця України та Європейського Союзу має безліч проблем і суперечностей, тому завжди привертала увагу науковців та засобів масової інформації.

Євроінтеграційні процеси України найбільше зацікавили науковців, істориків, політологів, економістів після набуття нашою державою статусу незалежної. У наукових працях таких вчених, як Ф. Барановський, М. Борода, А. Гальчинський, Н. Гнидюк, М. Гнатюк, В. Копійка, М.Кордон, О. Мірошніченко, С. Ситник, І. Нагорна, В. Стрельцова, Н. Чала, О. Черноплеча, Т. Шинкаренко системно та ґрунтовно досліджуються динаміка створення, розвитку Європейського Союзу, інтеграційні процеси в його середовищі. У працях вказаних та інших

дослідників започатковано та розвинено аналіз основних проблем реалізації курсу на європейську інтеграцію України та різноманітних чинників, що на нього впливають, у тому числі й зовнішніх.

Становлення фінансового простору йде шляхом переплетення й об'єднання національних капіталів окремих компаній, що спрямовуються на створення господарюючих об'єктів і розвиток міжнародних форм зв'язків і контактів між капіталами різних країн. Нині країна і суспільство перебувають на стратегічній межі. Євроінтеграція відповідає життєво важливим інтересам українського народу.

Економічна привабливість Євросоюзу для України полягає насамперед у можливості долучитися до високої культури ефективного ринкового господарювання і підняти до такого ж рівня власну економіку. Європа становить собою один із масштабних платоспроможних та інноваційних ринків, освоїти й заповнити який намагаються багато країн світу, у т.ч. США, Японія, Китай, Індія, Бразилія. Інноваційність виробництва в ЄС перевищує 75% [10]. З таким потенціалом євроінтеграційної привабливості не може зрівнятися ніхто. ЄС – це територія високоефективної інноваційної економіки. Середній показник ВВП на жителя в ЄС майже у восьмєро вищий, ніж в Україні [9]. У провідних країнах ЄС рівень економічного розвитку ще вищий.

Найхарактернішим показником ефективності економіки традиційно вважається продуктивність праці. За цим показником ЄС, особливо його провідні країни, посідає перші позиції у світі. Продуктивність праці в єврозоні у вчетверо вища, ніж в Україні [5].

Середній рівень енергоефективності економіки в ЄС вчетверо вищий, ніж в Україні [6]. Провідні країни ЄС мають ще кращі показники. Сьогодні ЄС – лідер у світі за розвитком так званої зеленої енергетики і дає понад 40% світової відновлюваної енергії [10]. Отже, економічна модель ЄС та рівень її ефективності – це рубіж, який має високе мотиваційне значення для України, цінний досвід для її розвитку. ЄС має дуже ефективний інструмент міжкраїнового вирівнювання розвитку у вигляді загальносоюзного бюджету. Бюджет ЄС утворюється щорічно на суму близько 1 трлн. євро шляхом відрахування кожною країною 1% від її ВВП [5]. Розподіл і видатки бюджету ЄС здійснюються з урахуванням політики вирівнювання розвитку. Країни з нижчим рівнем розвитку отримують фінансування з бюджету ЄС значно більше, ніж сплачують внесків до нього. Це стосується Польщі (утричі більше), Румунії, Греції, Чехії і Португалії (у 2-2,5 разу). Більшість країн ЦСЄ отримують від 1,5 до 2,5 тис. євро на жителя [2]. Навіть Болгарія і Румунія отримують із бюджету

ЄС понад 1 тис. євро на громадянина, що вдвічі більше, ніж припадає бюджетних коштів на жителя в Україні (табл.1).

Таблиця 1. Чисті доходи або втрати на жителя країн у взаєминах з бюджетом ЄС в середньому за рік за 2007-2013 рр.

Країна	Чисті доходи або втрати на жителя країни, тис. євро
Люксембург	16,2
Естонія, Греція, Литва, Чехія	2,0-2,5
Словаччина, Латвія, Польща, Португалія	1,5-2,0
Словенія, Болгарія, Румунія, Мальта	1,0-1,5
Бельгія, Ірландія, Іспанія	1
Кіпр, Фінляндія, Італія, Франція, Угорщина, Великобританія	-1
Нідерланди, Данія, Швеція, Німеччина, Австрія	(-1,5)-(-1)
Україна	0,5

*розроблено за даними Open Europe Briefing Note

Інвестиційний потенціал країн ЄС-17 у десятеро, а ЄС-29 – у шестеро перевищує інвестиційний потенціал Росії. І цей потенціал уже працює в Україні. ЄС давно став лідером з увезення прямих іноземних інвестицій в Україну. Ще тринадцять років тому на ЄС припадала лише третина інвестицій в Україну, у 2012 р. – вже три четвертих [8]. Навіть якщо відняти третину інвестицій, що надходять із офшорних зон країн ЄС, у яких інвестиції можуть мати українське чи російське походження, залишається дуже вагома частина справді іноземних інвестицій (табл.2).

Таблиця 2. Надходження прямих іноземних інвестицій в Україну на початок року, % до загального обсягу

Рік	З Європейського союзу	З інших країн
2000	33,3	66,7
2005	54,4	45,6
2013	78,9	21,1

*розроблено за даними Держкомстату України

До того ж динаміка надходження прямих іноземних інвестицій із ЄС в Україну тривалий час зростає, тоді як із інших країн – сповільнюється.

Характерна риса євроінтеграційної привабливості для України – високий потенціал інноваційного розвитку ЄС. Серед країн ЄС є такі, в яких ці показники на рівні інноваційних лідерів – США і Японії. За даними ООН, 10 найбільш "інноваційних" країн мають значно вищий рівень ВВП на жителя, ніж 10 найбільш "сировинних" країн [10]. Цей висновок має дуже важливе значення у контексті порівняння інтеграційного вибору України.

У реальному секторі найяскравіше інноваційність розвитку економіки характеризує частка підприємств, котрі впроваджують інновації, та частка інноваційної продукції в обсягах її реалізації. Ці показники в ЄС, особливо у країнах єврозони, у п'ятеро-всімєро вищі, ніж Україні [15]. Високий інноваційний потенціал ЄС – один із найбільш потужних і мотиваційних чинників для євроінтеграційного вибору України. Це підтверджує успіх країн ЦСЄ, зокрема, країн Балтії. Адже Естонія за рівнем інноваційного розвитку вже вийшла на середні показники єврозони, Нідерландів, Австрії та перевищила показники Данії і Франції [13].

Нарешті, для України дуже важливий такий аспект євроінтеграції, як реальний поступ у здійсненні реформ та модернізації, приведення умов для бізнесу і підприємництва до європейських стандартів. Цей потенціал успішно реалізували Словенія, Польща, Словаччина та країни Балтії, особливо у сфері малого і середнього бізнесу, у податковій, інвестиційній, фінансовій, бюджетній, судовій та адміністративній сферах [11].

Загалом, показники реформ і модернізації суспільства в ЄС – одні з найвищих у світі. У рейтингах економічної свободи, легкості ведення бізнесу, конкурентоспроможності економіки, ефективності влади, сприйняття корупції Україна значно відстає від країн ЄС, нерідко майже на 100 позицій серед 170-180 досліджених країн світу [14]. Тож для України важливе значення має зовнішнє середовище впливу, яке здатне утримувати її в параметрах позитивної динаміки.

За даними Українського центру соціальних досліджень та Інституту народознавства НАНУ, чисельність українських трудових мігрантів сягає 5,5-6,5 млн. чоловік. За неофіційними даними, більшість українців працює в ЄС, причому втричі, бажаючих виїхати на заробітки в ЄС ще більше – 63% [12]. Отже, основний і, головне, більш легальний ринок праці українські трудові мігранти бачать в Євросоюзі.

З огляду на стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна потребує, з одного боку, взаємної відповідності цілей регіонального розвитку країни та ЄС, а з іншого – вироблення власного стратегічного бачення реформ на регіональному і місцевому рівнях з урахуванням викликів, що постають перед нашою державою.

Невідповідність між важливістю регіональної політики для забезпечення цілісності країни і стабільного розвитку територій та її фактичною відсутністю у державі, занедбаний стан правового та організаційного забезпечення регіональної політики зумовили необхідність реформ, започаткованих у 2014 році. Позитивної оцінки заслуговує низка ухвалених у 2014 – на початку 2015 року нормативно-правових актів, які регламентують найважливіші напрями державної регіональної політики в

Україні. Проведений аналіз показав, що Україна має достатній гравітаційний потенціал для вступу в ЄС і готова виконати необхідні вимоги вступу. Європейський вибір України задекларовано в нормативно-правових актах, де однією із засад зовнішньої політики визначається забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір.

Однак, існує ряд факторів, що перешкоджають успішному проведенню євроінтеграційної політики в державі, а саме:

відсутність ефективної координації між органами влади, базових документів та довгострокового планування в євроінтеграційній сфері;

наявність деякого дублювання прийнятих нормативно-правових актів;

недостатність кадрового, фінансового забезпечення процесу європейської інтеграції та інформування населення з даного питання і, як наслідок, недовіра громадян до правильності даного вибору тощо.

Для ефективної реалізації євроінтеграційної політики необхідним виступає поєднання політичного, правового, інституційно-організаційного, економічного, інформаційного механізмів, що актуалізує необхідність розробки комплексного механізму, який надасть можливість здійснювати організуючий, регулюючий, координуючий та практичний вплив держави на життєдіяльність суспільства для досягнення поставлених цілей, забезпечуючи розвиток держави в євроінтеграційному напрямку з додержанням низки визначальних принципів, цінностей та стандартів.

Існують п'ять критеріїв конвергенції (зближення), виконання яких дає країнам право вступу до економічного та валютного союзу, і стосуються [3, 4]: цінової стабільності; дефіциту бюджету; державного боргу; стабільності національної валюти та відсоткових ставок.

Виконуючи відповідні вимоги необхідно пам'ятати, що інтеграція в ЄС для України не є самоціллю, а являється досягненням європейського рівня життя, а саме: гарантованість основних прав і свобод людини і громадянина; верховенство конституції і принципу законності; демократична форма правління; поділ влади з незалежністю судової влади; взаємна відповідальність людини і громадянина. Тому реформи повинні мати не тільки зовнішні, але й внутрішні стимули, тобто, для України європейський вибір є насамперед питанням внутрішньої, а не зовнішньої політики, оскільки саме у сфері внутрішньої політики зосереджуються головні її цілі та завдання, а всі критерії, які необхідно виконати на шляху до ЄС-29 являються певною установкою для внутрішніх трансформацій. Однак, зазначимо, що навіть при виконанні всіх вимог вступ до ЄС не відбудеться автоматично. Для цього необхідна згода всіх країн-членів.

Таким чином, першим кроком являється налагодження конструктивних взаємовідносин з країнами-членами – важливе завдання в рамках євроінтеграційної політики, і виконання його належить вже до сфери зовнішньої політики. Звідси випливає особливий, комплексний характер євроінтеграційної політики, коли вона охоплює переважно сферу внутрішньої політики, а також є важливою складовою зовнішньої політики. Шлях України до ЄС пролягає через її внутрішні соціально-економічні трансформації. Насамперед має бути вдосконалено українське законодавство, забезпечена конкурентоспроможність економіки, впроваджено європейські норми соціального захисту тощо.

Майбутнє розширення ЄС означає для України важливі зміни в режимі інвестування. Запровадження в Україні розвинутих інститутів ринкового регулювання, згідно із стандартами Євросоюзу, справлятиме позитивний вплив на інвестиційний процес між Україною і країнами ЄС.

Європейська інтеграція відповідає життєво важливим інтересам українського народу, вона є визначальним чинником як міжнародної діяльності України, так і в її внутрішньої політики на тривалу перспективу, зміцнює безпеку країни та позитивно впливає на відносини України з усіма державами світу. Євроінтеграційна політика України має зберегти свій пріоритетний статус, однак стати більш приземленою, прагматичною. Євроінтеграційна політика повинна стати потужним чинником мотивації для модернізації України.

Література

1. Адаптація законодавства України к законодавству Европейского Союза в Соглашениях об ассоциации. Средиземноморский опыт / Р. А. Петров. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ekmair.Ukma.kiev.ua/handle/123456789/784>.
2. Борода М. Виконання Угоди про асоціацію з ЄС: від імітації виконання до роботи на результат. [Електронний ресурс] / М. Борода, О. Мірошніченко, О. Татаревський, І. Шевляков // Міжнародний центр перспективних досліджень. – 2010. – С. 7. Режим доступу : http://icps.com.ua/pub/files/57/51/PB_6_April_2010_UKR.pdf.
3. Б'юкенен, Джеймс М., Масгрейв, Річард А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави: Пер. з англ./ Дж. М. Б'юкенен, Р. А. Масгрейв. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 175 с.
4. Гнатюк М. Зміст і спрямованість угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. / М. Гнатюк // Міжнародне співробітництво. № 5. // Стратегічні пріоритети, № 1 (18), 2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sp/2011_1/117-121.pdf.
5. Гнидюк Н. А. Механізм координації політики європейської інтеграції в системі державно управлінських відносин. [Електронний ресурс]: Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2010_2/doc/1/08.pdf.
6. Державна служба статистики. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

7. Евроинтеграция: экономическая целесообразность и исторический выбор [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// www.ukrudprom.ua/digest/Evointegratsiya ekonomicheskaya tselesoobraznost i istoricheskiy vibor.html](http://www.ukrudprom.ua/digest/Evointegratsiya_ekonomicheskaya_tselesoobraznost_i_istoricheskiy_vibor.html)08/8/388884.
8. Кравчук І. Перспективи створення моніторингу та оцінювання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. / Вісник НАДУ – К.: 2/ 2011. – С.98-106.
9. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2015. – 684 с.
10. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2014 рік : аналітична довідка : Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dkni.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/_08%2007%202013.pdf.
11. Східне партнерство / Представництво Європейського Союзу в Україні. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/eastern_partnership/eastern_partnership_uk.htm.
12. Україна – ЄС: проблеми інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/international/ukrayina-yes-problemi-integraciyi-html>.
13. Чала Н. Д. Система інформаційно-аналітичного забезпечення державного управління розвитком переваг країни / Н. Д. Чала // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. / [голов. ред. О. Ю. Амосов]. – Х., 2012. – Вип. 1 (36). – С. 122-129.
14. Чорноплеча О. Історичні передумови європейської інтеграції та нова роль Євросоюзу в глобальній економіці [текст] / О.Чорноплеча // Вісн. Тернопіл. нац. екон. ун-ту. – 2010. – № 5-1. – С. 222-228.
15. EU-Ukraine Association Agreement – the complete texts. [Електронний ресурс] : European Union External Action. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/ukraine/assoagreement/assoagreement-2013_en.htm.

1.4. Analýza nezamestnanosti absolventov vysokých škôl na Slovensku¹

Uplatňovanie absolventov vysokých škôl a ich zamestnateľnosť rezonujú ako aktuálne problémy nielen v súvislosti s mechanizmami financovania vysokých škôl, ale i v súvislosti s hospodárskym vývojom a situáciou na trhu práce v SR. Interakcia systému vzdelávania, praxe a podpora zo strany štátnej správy predstavujú strategickú oblasť pre širšiu odbornú i celospoločenskú diskusiu. Napriek tomu, že kvalita vysokých škôl je doposiaľ meraná a porovnávaná systémom kritérií, ktoré zohľadňujú napr. počet záujemcov o štúdium, kritérium absolventskej miery zamestnanosti² a zamestnateľnosti

¹ Tento príspevok vznikol v rámci riešeného projektu VEGA č. 1/0210/13 s názvom „Teória regulovania a možnosti aplikácie jej prístupov na skúmanie medzinárodnej migrácie pracovných síl “ („Theory and applications of controlling its approach to explore international labor migration“).

² Absolventská miera nezamestnanosti – percentuálny podiel nezamestnaných absolventov z počtu absolventov, ktorí ukončili štúdium za 2 roky dozadu spolu; zamestnateľnosť absolventov je meraná mierou nezamestnanosti vysokoškolákov vo vzťahu k celkovej miere nezamestnanosti.

absolventov vysokých škôl sa stali objektom výskumných projektov, agentúr i médií. Domnievame sa, že na jednej strane je potrebné podobné iniciatívy uvítať, na strane druhej je však nutné zdôrazniť, že význam týchto kritérií vo vzťahu k posudzovaniu kvality vysokej školy nemôže byť objektívne preceňovaný vzhľadom k celkovej hospodárskej situácii a situácii na našom trhu práce (veľké regionálne socio-ekonomické rozdiely, odlišná spoločenská prestíž jednotlivých sektorov a odvetví atď.), [1].

Z uskutočnenej analýzy vyplýva, že zamestnávateľia vyhľadávajú najčastejšie absolventov fakúlt zameraných na informatiku. Prvých päť miest podľa záujmu zamestnávateľov obsadili fakulty zamerané práve na informatiku. Podľa rebríčka by mali mať najmenší problém uplatniť sa na trhu práce absolventi Fakulty informatiky a informačných technológií STU, ktorá vedie rebríček záujmu zamestnávateľov od roku 2009, [5].

V prvej dvadsiatke najúspešnejších fakúlt je osem fakúlt so zameraním na ekonómiu, šesť informatických fakúlt, tri spoločenskovedné, jedna strojárka, technická a prírodovedná. Po Fakulte informatiky a informačných technológií STU by si mali najľahšie prácu nájsť absolventi Fakulty matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského. Tretia najatraktívnejšia fakulta pre zamestnávateľov je Fakulta elektrotechniky a informatiky STU a Fakulta riadenia a informatiky Žilinskej univerzity v Žiline. Podmienkou zaradenia do analýzy bolo ukončenie štúdia na niektorej z vysokých škôl v Bratislavskom kraji v posledných troch rokoch a aktívne hľadanie si práce v minulom roku. Zamestnávateľia vidia, akú školu absolvent skončil a o aké pozície sa uchádza. Bližšie vid' tabuľka č. 1.

Tabuľka č. 1. Priemerný počet prezretí životopisu absolventov vysokých škôl zamestnávateľom

Fakulta, Univerzita	Priemerný počet prezretí životopisu zamestnávateľom
Fakulta informatiky a informačných technológií, Slovenská technická univerzita	9,1
Fakulta matematiky, fyziky a informatiky, Univerzita Komenského	7,2
Fakulta elektrotechniky a informatiky, Slovenská technická univerzita	7,0
Fakulta hospodárskej informatiky, Ekonomická univerzita	5,6
Fakulta medzinárodných vzťahov, Ekonomická univerzita	5,4
Obchodná fakulta, Ekonomická univerzita	4,7
Fakulta podnikového manažmentu, Ekonomická univerzita	4,6
Fakulta managementu, Univerzita Komenského	4,4
Materiálovotechnologická fakulta, Slovenská technická univerzita	4,4
Národohospodárska fakulta, Ekonomická univerzita	4,3
Podnikovohospodárska fakulta, Ekonomická univerzita	4,3

Zdroj: www.profesia.sk

Ak sa berie do úvahy nie fakulta, ale celá vysoká škola v Bratislavskom kraji, tak rebríček vedie podľa záujmu zamestnávateľov Ekonomická univerzita, po nej nasleduje Slovenská technická univerzita a na treťom mieste je Univerzita Komenského.

Okrem toho, akú vysokú školu či fakultu človek vyštudoval, má veľký vplyv na uplatnenie absolventa región, v ktorom školu skončil. Najjednoduchšiu situáciu zamestnať sa majú absolventi, ktorí skončili školu v Bratislavskom kraji. Ak človek skončil jednu zo škôl v Bratislavskom kraji, jeho životopis si v priemere pozreli 4,2 zamestnávateľa. Na rozdiel od nich, životopis človeka, ktorý skončil vysokú školu v Prešovskom kraji, v priemere videli len traja zamestnávateľa, [2].

Tabuľka č. 2. Rebríček univerzít v Bratislavskom kraji podľa záujmu zamestnávateľov o ich absolventov

Univerzita	Percentuálny záujem zamestnávateľov o absolventov
Ekonomická univerzita	5,1
Slovenská technická univerzita	4,6
Univerzita Komenského	3,8

Zdroj: vlastné spracovanie³

Z prieskumu ďalej vyplynulo, že skončení vysokoškoláci si hľadajú prácu v kraji, kde študovali. Pre väčšinu absolventov mimobratislavských škôl je druhou voľbou hľadať si uplatnenie v Bratislavskom kraji. Výnimkou sú absolventi z Košického a Prešovského kraja. Tí by na rozdiel od ľudí, ktorí skončia univerzity v Trenčíne, Žiline, Nitre či v Banskej Bystrici, radšej ako v Bratislavskom kraji našli uplatnenie v niektorom z východoslovenských krajov.

Podľa dostupných štatistických údajov najúspešnejších absolventov z pohľadu záujmu zamestnávateľov má dlhodobo *Fakulta informatiky a informačných technológií Slovenskej technickej univerzity*. Okrem uvedených absolventov najmenší problém uplatniť sa na trhu práce majú aj absolventi *Fakulty matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského* a *Fakulty elektrotechniky a informatiky Slovenskej technickej univerzity*. V prvej dvadsiatke najúspešnejších fakúlt je osem fakúlt so zameraním na ekonómiu, šesť informatických fakúlt, tri spoločenskovedné, jedna strojárka, technická a prírodovedná.

V ostatných rokoch dochádza k prudkému nárastu počtu študentov vysokých škôl. Nárast sa prejavil na úrovni stredných škôl zvýšením podielu žiakov, ktorí študujú na gymnáziách vo vzťahu k stredným odborným školám. Na tieto školy sa dostávajú v drvivej väčšine prípadov žiaci s horším prospechom. Najväznejším problémom je štruktúra študentov a žiakov, ktorá

³ Uvádžame len verejné školy, vzhľadom na dostupné informácie.

nezodpovedá potrebám trhu práce. Väčšina absolventov nepracuje v oblasti, ktorá zodpovedá ich vzdelaniu. Veľmi často taktiež dochádza k tomu, že absolventi vysokých škôl pracujú na pozíciách, na ktoré by stačilo stredoškolské vzdelanie, [3].

Tabuľka č. 3: Záujem zamestnávateľov o absolventov vysokých škôl podľa kraja, kde sa škola nachádza

Kraj, kde človek študoval	Záujem zamestnávateľov o absolventov vysokých škôl v %
Bratislavský	4,21
Žilinský	3,89
Banskobystrický	3,80
Trenčiansky	3,71
Košický	3,56
Trnavský	3,43
Nitriansky	3,30
Prešovský	3,05

Zdroj: www.profesia.sk

Na hlbšiu analýzu problematiky absolventskej nezamestnanosti sme využili údaje, ktoré poskytuje Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. Pri analýze sme použili ukazovateľ absolventskej miery nezamestnanosti, ktorý vyjadruje percentuálny podiel absolventov, ktorí si v priebehu dvoch rokov od ukončenia vysokoškolského štúdia nenašli prácu z celkového počtu absolventov, ktorí ukončili štúdium. Vzhľadom na to, že počet nezamestnaných absolventov v roku kolíše, boli pri výpočte použité priemerné hodnoty počtu nezamestnaných absolventov z dostupných zdrojov. Jedná sa o výpočet hrubého ukazovateľa, do ktorého sme nezahrnuli údaje za absolventov končiacich štúdium v októbri až decembri daného kalendárneho roka, čo podľa nášho názoru neskreslilo výraznejšie hodnotu daného ukazovateľa, pretože väčšina absolventov štúdium ukončila do septembra daného akademického roka, [4].

Štrukturálne aspekty nezamestnanosti absolventov vysokých škôl sme sledovali v nasledovných rovinách: vo vzťahu k odborom štúdia a vo vzťahu k vysokým školám, na ktorých ukončili štúdium.

Z hľadiska hlavných skupín odborov mali najvyššiu mieru nezamestnanosti v roku 2014 – 8,9% absolventi poľnohospodársko-lesníckych a veterinárskych vied.⁴ Z absolventov prírodných vied zostalo nezamestnaných 8,0%, z absolventov spoločenských vied, náuk a služieb 7,3%, lekárske farmaceutických vied a náuk 5,3%, technických vied a náuk 3,8%, a z absolventov vied a náuk o kultúre a umení 2,6%.

⁴ Absolventi vojenských a bezpečnostných vied a náuk sú osobitnou skupinou absolventov, ktorú navyše školská štatistika nepokrýva úplne, preto sme údaje za týchto absolventov osobitne nesledovali.

Podrobnejšia analýza aj za odbory v rámci hlavných skupín odborov ukázala, že relatívne väčšie problémy s uplatnením majú najmä absolventi so zameraním na spracovanie dreva a výrobu hudobných nástrojov (11,7%), ide ale o relatívne malú skupinu absolventov. Za závažnejšiu možno považovať nezamestnanosť absolventov pedagogických vied (11,4%) a absolventov odborov so zameraním na ekonomiku a organizáciu, obchod a služby (11,3%). Okolo hodnoty 10% sa pohybovala miera nezamestnanosti u absolventov biologických vied (10,9%), ochrany životného prostredia (9,7%), hutníctva (10,5%), špeciálnych technických odborov (9,3%), poľnohospodárskolesníckych vied (9,8%) a historických vied (10,1%). Naopak, najnižšie hodnoty miery nezamestnanosti (pod úrovňou 3%) možno sledovať u absolventov geologických vied (2,7%), aplikovanej informatiky (1,3%) a taktiež elektrotechniky (2,3%), architektúry (1,1%), stavebníctva, geodézie a kartografie (1,7%) a u absolventov odborov z oblasti umenia, úžitkového umenia a ručnej umelecko-remeselnej výroby (1,3%).

V rámci skupín odborov s vyššími početnosťami nezamestnaných absolventov v Bratislavskom kraji vyzerala situácia nasledovne:

v skupine prírodných vied sa na nezamestnanosti absolventov najvýraznejšie podieľala Univerzita Komenského (27,6%),

z evidovaných nezamestnaných absolventov s ukončeným technickým smerom štúdia absolvovala tretina (31,2%) na STU v Bratislave,

na nezamestnanosti absolventov lekárskejších a farmaceutických vied participovala UK v Bratislave (36,1%),

v skupine spoločensko-vedných odborov bola nezamestnanosť absolventov Ekonomickej univerzity 17%.

Na základe nami uskutočnenej analýzy možno skonštatovať, že v porovnaní s minulými rokmi miera nezamestnanosti na všetkých vysokých školách v kraji poklesli, [6].

Nezamestnanosť nie je len prioritným problémom z ekonomického hľadiska, pretože v súčasnosti je treba venovať rovnakú pozornosť aj sociálnemu hľadisku z dôsledku nezamestnanosti. Lebo aj toto hľadisko vplýva na mladú generáciu. Dôsledky nezamestnanosti majú na jednotlivca v rodine výrazný sociálny a psychologický vplyv. Ich poznanie umožní včas rozpoznať príznaky zmeny v prežívaní a správaní každého člena rodiny, nielen nezamestnaného. Dôležité je, im čo najúčinnejšie predchádzať a najmä zamedzovať. Ak chceme znížiť nezamestnanosť mladej generácie, musíme zabezpečiť všetkým bez rozdielu prístup k pracovným príležitostiam, v ktorých by mohli nájsť a tvorivo rozvíjať osobnostný a pracovný potenciál. Ten vytvorí pozitívny predpoklad na ich uplatnenie a integráciu v spoločenskom živote, [4].

Na základe uskutočnenej analýzy možno skonštatovať, že Slovensko dlhodobo trpí slabým prepojením trhu práce a školstva, čo má za dôsledok vysokú nezamestnanosť absolventov a mladých ľudí. Problémom nie je len nedostatok pracovných pozícií na trhu práce pre túto skupinu, ale častokrát je to naopak, kedy je dostatok pracovných ponúk, ale nedostatok kvalifikovaných absolventov. Až dve tretiny absolventov končia humanitne zamerané odbory (ekonómia, právo či sociálna práca), pričom na trhu práce sa v súčasnosti uplatnia najmä absolventi technického zamerania (programátori, elektrotechnici), ktorých je nedostatok. Ide o zlú komunikáciu medzi školstvom a trhom práce. Preto podľa nášho názoru bude potrebné zo strany štátu prijať viaceré opatrenia na zlepšenie prepojenosti vzdelávania a trhu práce.

Ekonomická kríza vytlačila mnoho mladých, vrátane absolventov škôl, ktorí by v štandardných podmienkach nemali problémy s umiestnením na trhu práce, do pozície „ťažko integrovaných novovstupujúcich“ uchádzačov o zamestnanie. Dramatický rast nezamestnanosti mladých ľudí, prehĺbovanie štrukturálneho nesúladu kvalifikačných požiadaviek dopytu po práci s kvalifikačnou ponukou práce mladých ľudí, vytvára tlak na vlády jednotlivých krajín k uskutočňovaniu reformných krokov a prijímaniu inovatívnych opatrení v oblasti vzdelávania, zamestnanosti a sociálnej politiky s cieľom zabezpečiť: vhodnú prípravu a vzdelávanie pre trh práce (aby každý kto opúšťa vzdelávací systém disponoval kvalifikáciou a zručnosťami, ktoré vyžaduje trh práce), komplexné riešenie otázok tranzície zo školy na trh práce a jeho prepojenie na sociálne a ekonomické politiky, stabilizáciu participácie mladých ľudí na trhu práce.

V kontexte prijatých opatrení trhu práce zameraných na elimináciu nezamestnanosti mladých ľudí v krajinách EU pre optimalizáciu platnej schémy AOTP vyplýva potreba zvážiť: širšie koncipovanie programov s včasnou intervenciou a profilovaním uchádzačov o zamestnanie – absolventov škôl (vyžaduje sa úzka spolupráca služieb zamestnanosti a inštitúcii vzdelávacieho systému), zlepšenie zacielenosti a adresnosti aktívnych opatrení trhu práce na segment absolventov škôl (akceptovať pri dizajnovaní nástrojov a ich implementácii diverzifikovanosť tejto skupiny uchádzačov o zamestnanie z hľadiska veku, ukončeného stupňa vzdelania), redefinovanie „znevýhodnených uchádzačov o zamestnanie“ podľa §8 s dôrazom na stupeň ukončeného vzdelania (v krajinách EU opatrenia zacielené na znevýhodnený segment mladých ľudí s neukončeným, resp. nízkym stupňom dosiahnutého vzdelania), posilnenie neštátnych služieb zamestnanosti vo vzťahu k problémovému segmentu mladých ľudí (rozšírenie a zjednodušenie možností prístupu k službám), vyšší stupeň kooperácie a aktivizácie všetkých subjektov pri tvorbe opatrení a ich implementácii v boji proti nezamestnanosti mladých ľudí

(vzdelávacích inštitúcií, zamestnávateľov, sociálnych partnerov verejných služieb zamestnanosti, neštátnych služieb zamestnanosti, lokálnych autorít, neziskového sektora).

Pri odstraňovaní bariér na strane dopytu po mladej pracovnej sile, mnohé krajiny EÚ pristúpili k: znižovaniu nákladov na nízko kvalifikovaných mladých ľudí (redukcia odvodového zaťaženia mladej nízkokvalifikovanej pracovnej sily v čase krízy), posilneniu stimulov na strane dopytu prostredníctvom priamych intervencií – poskytovaním zvýšených dotácií na tvorbu pracovných miest resp. na mzdy pre mladých s problémami integrácie na trh práce, stimulácii zamestnávateľov na tvorbu pracovných miest formou kontraktu na zaučenie pre mladých s nízkym stupňom vzdelania (kombinácia práce a vzdelávania).

Typickým znakom absolventskej nezamestnanosti je jej výrazný cyklický charakter: počet evidencií absolventov škôl je každoročne najvyšší v mesiaci september; v ďalších mesiacoch ich počet postupne klesá až po mesiac apríl a máj nasledujúceho roka; v júni, v júli a v auguste dochádza opäť k vzostupu, a to až po spomínaný bod kulminácie v septembri. Tento jav je podmienený obdobím ukončovania štúdia, resp. školskej dochádzky na väčšine našich škôl. Na trh práce vtedy vstupuje vysoký počet mladých ľudí, ktorí práve opustili brány škôl a začínajú si hľadať prácu. Trh práce nedokáže v relatívne krátkom čase absorbovať tento nápor mladej pracovnej sily, čo sa odráža na prudkom náraste celkových mesačných objemov nezamestnaných. U absolventov vysokých škôl je kulminačný bod posunutý k mesiacu jún; počet nezamestnaných vysokoškolákov zostáva ešte pomerne vysoký aj v júli a v auguste, postupne ale pomerne prudko klesá, [3].

Je zrejmé, že podiel jednotlivých vysokých škôl na nezamestnanosti v určitých regiónoch je viac alebo menej ohraničený do určitej vzdialenosti od ich sídla. Nezamestnanosť v jednotlivých regiónoch a tým aj počet nezamestnaných absolventov a ich percentuálne podiely pritom pomerne výrazne ovplyvňuje aj ekonomická situácia v daných regiónoch a v spádových oblastiach jednotlivých vysokých škôl.

Úspešnosť uplatnenia absolventov vysokých škôl závisí aj od skladby pracovných miest, ktoré sú na trhu práce k dispozícii. Ak je absolventov vysokých škôl menej ako zodpovedajúcich pracovných miest a dopyt po nich prevyšuje ponuku, môžu si ľahšie vybrať prácu podľa svojich predstáv, čo vedie k vyššej spokojnosti absolventa. Ak je však absolventov príliš veľa, majú častejšie problém zohnať vôbec nejakú prácu, alebo musia zobrať prácu, o ktorú vôbec nemajú záujem a nebola ani cieľom ich štúdia.

Vysokoškolským absolventom prináša ich vzdelanie určité výhody a takmer vo všetkých vyspelých krajinách nachádzajú vysokoškoláci, oproti ľuďom s nižším vzdelaním, ľahšie zamestnanie. Sú menej ohrození

nezamestnanosťou, majú k dispozícii širšiu ponuku pracovných príležitostí, ich práca je obyčajne kvalifikovanejšia a zaujímavejšia a samozrejme aj lepšie platená. Táto skutočnosť sa však vzťahuje na priemer celej tejto vzdelanostnej skupiny, od ktorého existujú rôzne odchýlky závislé od uplatniteľnosti zvoleného študijného odboru, kvality vysokoškolského vzdelania a viacerých iných faktorov.

Zamestnateľnosť absolventov vysokých škôl je v každej krajine a regióne výrazne ovplyvnená predovšetkým celkovou situáciou ekonomiky a trhu.

Literatúra

1. BOLLES, N. R.: *Ako si nájsť dobrý džob*. 1. vyd. Bratislava: Motýľ, 2004. 144 s. ISBN 80-88978-99-8.
2. BUCHTOVÁ, B. a kol.: *Nezaměstnanost psychologický, ekonomický a sociální problém*. Praha: GRADA PUBLISHING, 2002. 240 s. ISBN 80-247-9006-8.
3. ČERNÁ, L.: *Flexibilita a istota na trhu práce*. In: Hospodářská politika v členských zemích Evropské unie: Sborník příspěvků VIII. mezinárodní vědecké konference. 8.-10. září 2010, Horní Lomná, ČR. – Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2010. 49-55 s. ISBN 978-80-7248-601-4.
4. HANZLÍKOVÁ, O., PAUKNEROVÁ, D. SOUŠKOVÁ, M.: *Jak uspět v prvním zaměstnání*. 1. vyd. Praha: GRADA Publishing, 2001. 140 s. ISBN 80-247-0121-9.
5. MORVAY, K. a kol. 2011. *Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2010 a výhľad do roku 2012*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 2011. 136 s. ISBN 978-80-7144-184-7.
6. SCHAVEL, M. a kol. 2007. *Sociálna prevencia*. 2. vyd. Prešov: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Ústav sociálnych vied a zdravotníctva bl. P.P.Gojdiča, 2007. 141 s. ISBN 978-80-89271-22-1.

1.5. Просторові аспекти реформування пенсійної системи України

Важливою складовою реформування української економіки має стати децентралізація влади. Впровадження місцевого самоврядування дозволить не лише покращити соціальні стандарти життя населення, а й стримати інфляційний тиск, збільшити темпи економічного зростання, забезпечити протидію корупції.

Одним із показників економічного та соціального становища населення країни є рівень пенсійного забезпечення. І саме у цьому напрямку демократичних перетворень існує найбільше невирішених проблем. Спроби покращити ситуацію наштовхуються на нерозуміння суспільства та політичні перешкоди. Система пенсійного забезпечення, яка сьогодні притаманна українській економічній моделі, є одним із джерел неефективності, корумпованості, популізму політичної та економічної складової нашого життя. Складнощі її функціонування, якщо вже не

торкнулися, то зачеплять кожного в найближчому майбутньому. Усвідомлення того факту, що проблеми пенсійної системи, стосуються кожного українця, прийшло в суспільство нещодавно. Лише зараз люди усвідомлюють усю невідповідність пенсійної системи потребам часу, обтяжливність (рис. 1), як для фізичних так і для юридичних осіб, несправедливість розподілу та її неадекватність потребам та вкладу кожної людини.

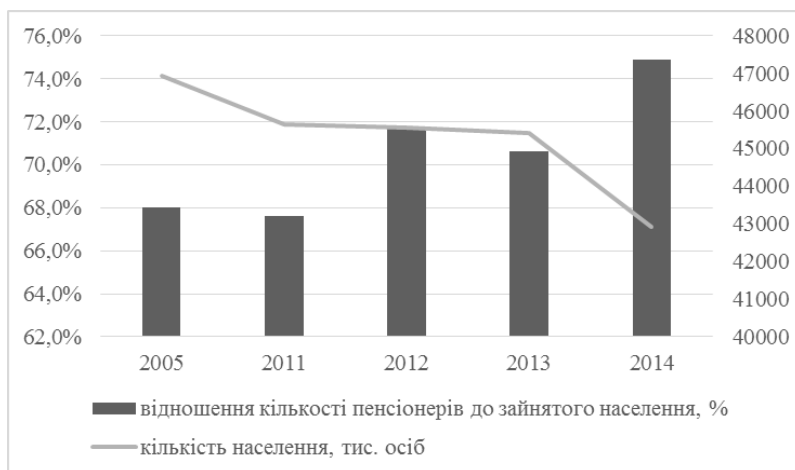

Рис. 1. Динаміка відношення кількості пенсіонерів до зайнятого населення (%) та кількості населення в Україні у 2005-2014 рр.

Зниження ефективності господарювання і спад виробництва, висока інфляція, зростання комунальних платежів, низький рівень реальної заробітної платні, які обумовлені спадщиною попереднього уряду, окупацією Криму та військовими діями на території Донецької та Луганської областей, призвели до різкого зменшення реальної ваги пенсій, виникла невідповідність розміру пенсій людини за віком її трудовому внеску протягом періоду працездатності.

Реформування пенсійної системи на думку можновладців полягає у запровадженні накопичувальної пенсійної системи на базі індивідуальних пенсійних рахунків громадян. Водночас впровадження децентралізації додає додаткових проблем у забезпеченні соціального захисту населення. В цих умовах проблема ефективного пенсійного забезпечення стає однією з найгостріших у контексті можливого порівняння з іншими регіонами. Суттєве значення в цьому питанні відводиться стабільності громадянського суспільства. Тому, проблему побудови ефективної моделі децентралізації фінансового забезпечення, управління розвитком територій має розв'язуватися на засадах самостійності, самодостатності, самобутності та самодіяльності [2].

Непід'ємним тягарем на підприємства лягають сплати єдиного соціального внеску і спонукають їх до приховування дійсного фонду оплати праці.

Проведене дослідження проблем розподілу пенсійних трансфертів підтверджує гіпотезу про нагальність та необхідність створення теоретично обґрунтованої методології формування нової пенсійної системи з урахуванням територіального розвитку, децентралізації фінансового забезпечення регіонів та використання можливостей саморозвитку. Саме неврахування просторової складової пенсійного забезпечення не дозволить сформувати цілісну методологію керування розвитком в новосформованих територіальних соціально-економічних системах. Криза платежів і складний фінансовий стан підприємств обумовили несвоєчасну і неадекватну виплату внесків на пенсійне забезпечення, а також зростання заборгованості з виплати пенсій населенню.

Докладний аналіз наукових праць, присвячених проблемі пенсійного забезпечення [3], в просторовому контексті, показав, що ціла низка питань досліджена недостатньо. І хоча в роботах фахівців [3,5,6] розглядаються різні аспекти державного управління, децентралізації, пенсійного забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування, а втім стан наукової розробки проблеми забезпечення високого соціально-економічного рівня у просторовому розрізі за рахунок пенсійної складової є недостатнім, тому гостро відчувається потреба у всебічному дослідженні даної тематики [1].

Керування територіальним розвитком – це єдина система, в основу якої має бути покладений синтез державного управління та місцевого самоврядування. Тому робота присвячена проблемі пенсійного забезпечення в Україні у просторовому контексті є актуальною як з теоретичної так і практичної точки зору. Складність полягає у тому, що формування в Україні дієвої ефективної соціально-економічної системи на територіально-просторових засадах вимагає врахування відкритості, суперечливості, динамічності, чутливості, багатовекторності інтересів та складності комунікативних зв'язків між учасниками місцевого розвитку.

Регіональний розподіл пенсійних та соціальних трансфертів пояснюється демографічними, гендерними, професійними та пільговими характеристиками областей, які визначають кількість платників до Пенсійного фонду та пенсіонерів. Україні притаманний високий рівень диференціації областей за кількістю пенсіонерів та зайнятого населення (рис.2), зокрема кількість пенсіонерів, які має Донецька область у 5,9 рази більша чим у Чернівецькій.

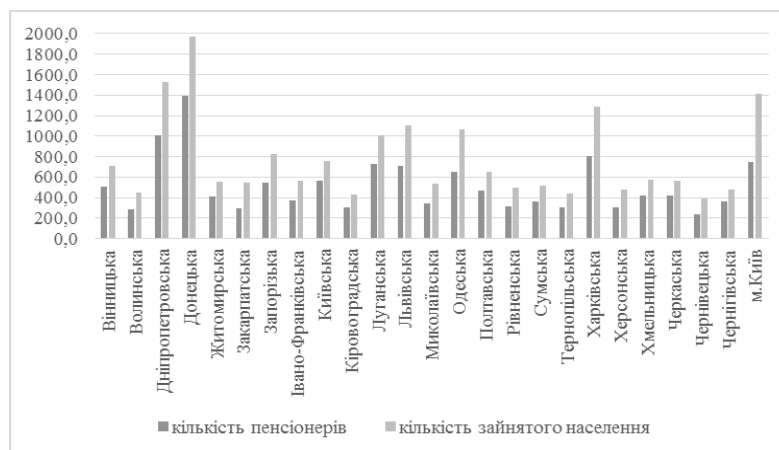

Рис. 2. Кількість пенсіонерів та зайнятого населення за регіонами України у 2014 р.

Водночас, рівень навантаження на зайняте населення (рис. 3) в одних регіонах також суттєво вирізняється від інших, значення змінюється від 53% у м. Київ до 77,5% у Чернігівській області.

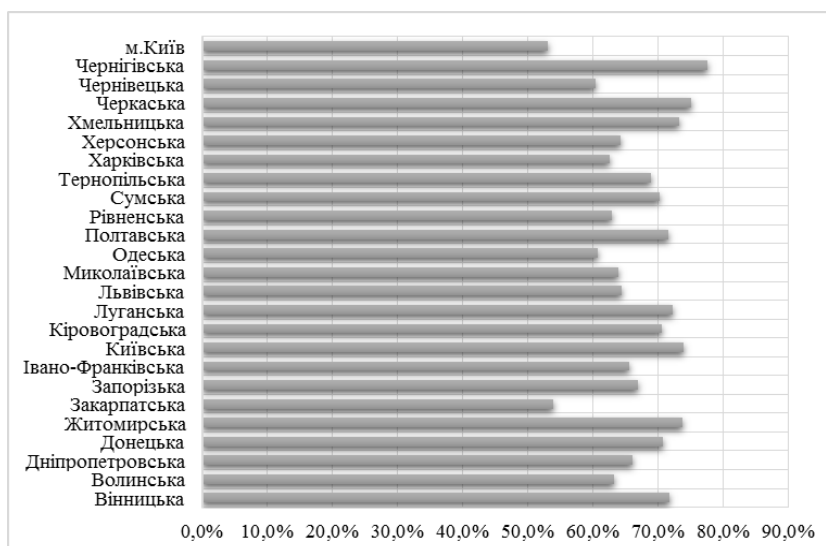

Рис. 3. Співвідношення кількості пенсіонерів до зайнятого населення за регіонами України у 2014 р.

Такий стан є результат міграції працездатного населення до столиці, в першу чергу, з околиць областей. Хоча такий стан речей є не найгіршим, бо люди працюють і сплачують пенсійні внески саме в Україні. Висока питома вага населення віком понад 60 років деяких областях обумовлена територіальною близькістю до країн СНД та ЄС, а нелегальне працевлаштування дає можливість не сплачувати єдиний соціальний внесок. Звертаємо увагу, що особливості пенсійного законодавства, зокрема, доплата до мінімальної пенсії за віком (відсоток пенсіонерів, яким

держава доплачує пенсії за віком становить на 01.01.2015р 11,9%), мінімальна пенсія шахтарів не може бути менша трьох прожиткових мінімумів, а рік стажу зараховується їм за два на тлі загальних внесків до соціальних фондів суттєво впливають на співвідношення надходжень та видатків для відповідних регіонів (рис. 4).

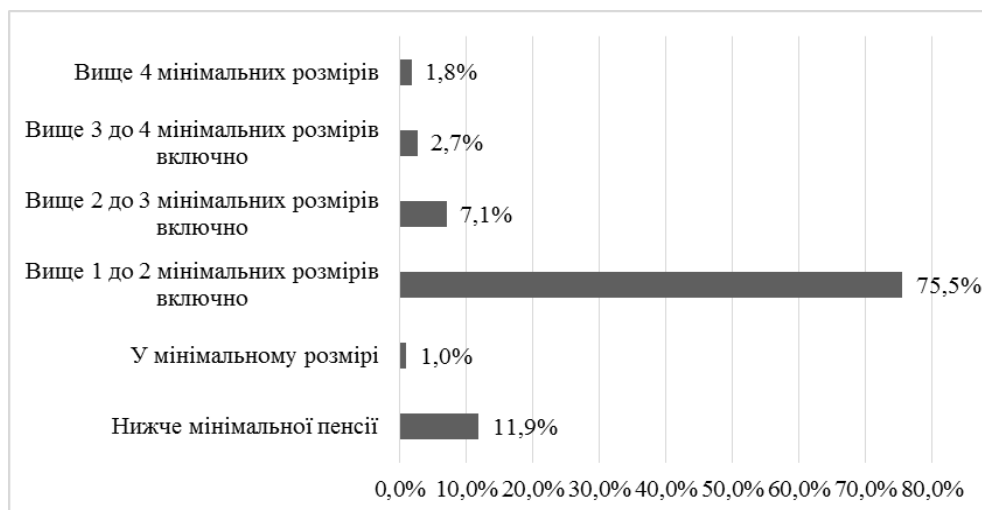

Рис. 4. Розподіл пенсіонерів, які одержують пенсії у органах пенсійного фонду за віком за розміром місячних пенсій на 01.01.2015 р.

Суттєво впливає на ситуацію і співвідношення заробітних плат і пенсій. Низький рівень трудових доходів зумовлює відповідно низький рівень пенсій. Для Києва характерні високі зарплати та столичні доплати та значний відсоток людей, які мають право на пенсії за окремими законами (рис. 5, 6).

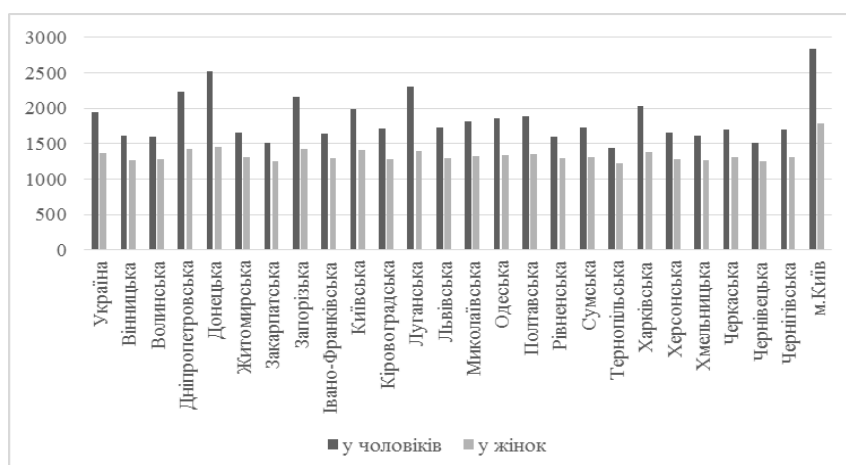

Рис. 5. Середній розмір призначених місячних пенсій усіх категорій пенсіонерів за статтю та регіонами на 01.01.2015 року, грн.

Рис. 6. Кількість пенсіонерів, які одержують пенсію за віком в органах Пенсійного фонду, за регіонами на 01.01.2015 року

Врахування просторових особливостей трансфертів та формування надходжень внесків до пенсійного фонду дасть змогу збільшити зацікавленість у досягненні спільних цілей місцевого розвитку.

Результати аналізу свідчать, що питання пов'язані з прогнозування динаміки чисельності працюючого населення та пенсіонерів та розуміння процесів перетікання всередині цих категорій вкрай важливі та вимагають з'ясування.

Для моделювання кількості працевлаштованого населення та пенсіонерів пропонується застосовувати еволюційну теорію розвитку. Згідно з її засадами отримано систему демографічної динаміки:

$$\begin{cases} \frac{d\theta_j^{(1)}(t)N}{dt}(t) = \theta_j^{(1)}N(t)[\rho_j(t)\lambda_j(t) - \sigma_j^{(1)}(t) - \rho_j(t)\zeta_j(t) - \gamma_j(t)] + \eta_j(t)\theta_j^{(2)}(t)P(t) \\ \frac{d\theta_j^{(2)}(t)P}{dt}(t) = \theta_j^{(1)}(t)N(t)[\rho_j(t)\zeta_j(t) + \gamma_j(t)] - \sigma_j^{(2)}(t)\theta_j^{(2)}(t)P(t) \end{cases}$$

де $N(t)$ – загальна кількість населення країни у момент часу t , яке диференціюється за статтю на 2 класи; $P(t)$ – загальна кількість пенсіонерів у момент часу t , які диференціюються за статтю на 2 класи; $\theta_j^{(1)}(t)$ – доля жінок та чоловіків серед населення у момент часу t , $j=1,2$; $\theta_j^{(2)}(t)$ – доля жінок та чоловіків серед пенсіонерів у момент часу t , $j=1,2$; $\rho(t)$ – приріст народжуваності у момент часу t ; $\lambda_j(t)$ – значення функції дожиття жінок та чоловіків до працездатного віку у момент часу t , $j=1,2$; $\sigma_j^{(1)}(t)$ – приріст смертності жінок та чоловіків працездатного віку у момент часу t , $j=1,2$; $\zeta_j(t)$ – значення функції дожиття жінок та чоловіків до пенсійного віку у момент часу t , $j=1,2$; $\gamma_j(t)$ – приріст кількості жінок та чоловіків серед пенсіонерів-інвалідів, у момент часу t , $j=1,2$; $\eta_j(t)$ – приріст кількості працюючих жінок та чоловіків пенсійного віку, у момент часу t , $j=1,2$; $\sigma_j^{(2)}(t)$ – приріст смертності жінок та чоловіків пенсійного віку, у момент часу t , $j=1,2$.

Складність процесів, їх взаємопов'язаність вимагають одночасного проведення адміністративно-територіальної реформи, подолання демографічних, економічних перекосів, розвитку місцевого самоврядування, бюджетної децентралізації. Це у свою чергу вимагає постійної координації дії та моніторингу. Зміни в пенсійній системі лише тоді можна вважати ефективними, коли в громадянах сформується не лише зацікавленість у розмірі пенсії, а й можливість та бажання впливу на неї. Водночас, це зменшить навантаження на державний бюджет і соціальне напруження між регіонами.

Література

1. Бредюк В. І. Економіко-математичне моделювання динаміки пенсійного забезпечення в Україні / В. І. Бредюк, О.І.Джоші // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Економіка. – 2013. – Вип. 22. – С. 133-136
2. Мамонова В. В. Методологія управління територіальним розвитком: Моногр. / В.В.Мамонова. – Х. : Вид-во НАДУ "Магістр", 2006. – 196 с.
3. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України. – 2010. – 270 с.
4. Соціальний захист населення України: статистичний збірник / К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015, 124 с.
5. Якимова Л.П. Моделювання сценаріїв розвитку солідарної системи пенсійного забезпечення України / Л.П. Якимова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. – Вип. 7. – Т. 2. – С.385-391.
6. Яненко В.М. Сучасний стан пенсійного забезпечення в Україні / В.М. Яненко // Екон.-мат. моделювання соц.-екон. систем: Зб. наук. пр. – К.: МННЦІТС НАН та МОН України, 2011. – Вип. 16. – С. 326-349.

1.6. Житлово-комунальне господарство в контексті просторового розвитку економіки територіальних утворень

В сучасних умовах життєдіяльність та розвиток України значною мірою залежать від стану й ефективності управління житлово-комунальним господарством (ЖКГ). Діюча система управління ЖКГ України лише частково відповідає сучасним вимогам ринкового управління, що спричиняє загострення соціальних, політичних, екологічних, а відповідно й економічних проблем, які знаходять своє відображення у неефективному функціонуванні підприємств галузі, у наданні споживачам неякісних житлово-комунальних послуг (ЖКП).

Враховуючи зростаючу роль простору в суспільному розвитку, слід зазначити, що кожен вид економічної діяльності й життєдіяльності має свій просторовий аспект (якийсь просторовий вимір) і він не завжди

збігається з географічними межами певних територіальних одиниць [1]. У зв'язку з цим для забезпечення ефективного управління у сфері виробництва і надання ЖКП виникає необхідність розглядати розвиток простору не тільки на рівні окремих підприємств, а й на рівні економічних регіонів. Доцільно обирати та застосовувати такі методи управління, що враховували б особливості регіонів та розміщення продуктивних сил в просторовому аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що теоретичні дослідження, які присвячені питанням простору в економіці, розкриті в роботах У. Айзарда, А. Вебера, В. Лаунхардта, А. Леша, А. Маршалла, Д. Рікардо, А. Сміта, І. Тюнена та інші. Основи державної політики у сфері ЖКГ сформовані з застосуванням концептуальних підходів до розвитку систем, теорії і методології стратегічного управління, що розкриті в роботах М. Альберта, І. Ансоффа, П.В. Забеліна, У. Кінга, Д. Кліланда, М. Мескона, В. Полуйко, А.Дж. Стрікланда, А.А. Томпсона, Р.А. Фатхутдінова, Ю.П. Шарова та інші. Різні аспекти проблеми функціонування та розвитку ЖКГ регіонів в умовах трансформаційних змін в економіці країн СНД відображені в роботах провідних вітчизняних і зарубіжних вчених та економістів: В.М. Бабаєва, В.В. Бузирьова, А.Ю. Бережної, З.В. Герасимчук, П. Грегорі, Р. Грінберга, О.В. Димченко, Ф.І. Євдокимова, Д.М. Жукова, О.А. Карлової, Т.М. Качали, Ф. Клоцвога, В.М. Кудрова, Т.Д. Миронової, Є.Ф. Петрової, Г. Поляковського, Г.М. Семчука, В.І. Тітяєва, В.І. Торкатюка, В.С. Чекаліна, Л.М. Чернишова, В.І. Чиж, Л.М. Шутенко, Т.П. Юр'євої та багатьох інших.

Вивчення теоретичних та емпіричних доробок цих авторів дозволяє стверджувати, що механізм реалізації державної політики реформування і розвитку ЖКГ регіонів України за умови обмежених ресурсів є недостатньо визначеним. Це викликає необхідність досліджень щодо використання ринкових відносин і оптимізації системи управління із застосуванням організаційних та економічних методів, розробки програм сталого розвитку галузі, залучення малого бізнесу, моніторингу діяльності підприємств, підвищення ефективності взаємодії основних суб'єктів ринку ЖКП (виробників послуг, посередників, споживачів послуг, органів влади) на регіональному рівні. Вищезазначені положення визначили актуальність, наукову і практичну значущість, мету, завдання, структуру й зміст дослідження.

Отже, метою роботи є розробка теоретико-методичних засад та практичних рекомендацій щодо використання організаційних і економічних методів управління ЖКГ, удосконалення взаємодії суб'єктів ринку ЖКП для забезпечення розвитку регіонів України.

Сталий розвиток економіки України вимагає зваженої, науково-обґрунтованої державної політики (регулювання) стосовно усіх сфер її життєдіяльності. При здійсненні державного регулювання враховується розмаїтість регіональних особливостей країни, яка пов'язана з природно-географічними, економічними, техніко-технологічними, політико-правовими, соціодемографічними відмінностями. Відзначимо, що господарство регіону у функціональному відношенні, відповідно до вчення Н. Н. Колосовського про територіально-виробничі комплекси і енерго-виробничі цикли, складається з декількох взаємозалежних блоків, одним із яких виступає інфраструктурний (виробнича, соціальна, інституціональна інфраструктура), що забезпечує життєдіяльність регіону. Галузі інфраструктури функціонують як самостійні виробництва та підрозділи економічного комплексу регіону, а результати їхньої роботи впливають на формування та ефективність ведення загального господарського комплексу регіону, соціально-економічний розвиток продуктивних сил регіону.

Таким чином, успішний розвиток регіону, як складної організаційно-територіальної соціально-економічної системи, здійснюється за умови гармонічного, пропорційного розвитку її компонентів: території, природно-ресурсного потенціалу, населення і трудових ресурсів, господарства, системи життєзабезпечення (виробнича і соціально-економічна інфраструктура) [2, 3].

У дослідженні наша увага зосереджена на одній з важливих складових соціальної інфраструктури – житлово-комунальному господарстві, специфічна діяльність якого залежить від місцевих умов та проявляється в характері експлуатації будинків, нерівномірності споживання послуг, неможливості накопичення, зберігання і транспортування послуг, труднощах у визначенні якісних показників послуг, нерозривному зв'язку послуги та її виробника тощо. ЖКГ – це складна, багатоелементна, динамічна організаційно-економічна система, до якої входять підгалузі, об'єднання, підприємства, що вирішують різні за характером завдання, що впливають на соціально-економічний розвиток регіону і від яких залежить якість життя населення.

Відзначимо, що ефективне управління сферою виробництва і надання ЖКП передбачає формування оптимальних зв'язків серед усіх структур ЖКГ, що неможливо без зрозумілих договірних відносин, і саме тому виникає потреба у побудові ефективного механізму договірних відносин, який можливо розробити на основі теорії ігор і контрактів. Застосовуючи поняття «механізм», ми розуміємо при цьому встановлення зв'язків і застосування сукупності правил, законів, процедур, які регламентують взаємодію суб'єктів галузі і сприяють їх ефективному

функціонуванню (взаємодії) згідно визначеним вимогам та цілям.

Реформування системи управління ЖКГ включає не тільки інституційні перетворення (створення та розвиток об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), служб (дирекцій) єдиного замовника (СЄЗ, ДЄЗ), приватних керуючих компаній (КК), але й розробку системи стандартизації послуг, тендерний відбір підрядників на надання послуг ЖКГ, удосконалення системи договірних відносин «підрядник – СЄЗ», «СЄЗ – споживач», забезпечення контролю за наданням послуг і відповідальності за недотримання «стандарту послуг». Саме тому, наприклад, в програмі реформування і розвитку житлово-комунального господарства Харківської області [4] запропоновано заходи стосовно введення та оптимізації системи договірних відносин на всіх етапах виробництва й надання ЖКП. Відносини економічних суб'єктів ЖКГ закріплюються у договорах (контрактах), тобто наборах правил, що визначають взаємні очікування контрагентів на основі обіцянок, виконання яких забезпечується відповідним механізмом примусу, а результатом взаємодії їх цілей та інтересів є ефективність управління ЖКГ.

Так, згідно з державною політикою реформування і розвитку галузі, в Харківському регіоні формуються структури (КК, ОСББ, СЄЗ тощо), які представляють інтереси власників житла і захищають права споживачів ЖКП. Повноцінна реалізація прав власника кожним мешканцем багатоквартирного будинку здійснюється у формі об'єднань з іншими мешканцями (співвласниками) будинку в ОСББ. Формування ефективного власника (ОСББ) та введення договірних відносин на всіх етапах виробництва і надання ЖКП сприяє ефективному використанню власного майна, управлінню, утриманню та використанню неподільного і спільного майна згідно законодавства, розвитку і стимулюванню ринкових відносин (конкурентного середовища) в ЖКГ і, як наслідок, підвищення якості ЖКП. Враховуючи основне завдання ОСББ – ефективне управління спільним майном і поліпшення якості його обслуговування, ОСББ має право самостійно вирішити, силами правління або фахівців-професіоналів буде здійснюватися управління нерухомістю, технічне обслуговування, санітарне утримання, поточний ремонт будинку й прибудинкової території.

Результати дослідження свідчать, що з можливих трьох варіантів управління та обслуговування будинку (самоуправління, професійний керуючий, КК) [5, 6], управління багатопверховим (5 і більше поверхів) житловим фондом Харківського регіону на сьогодні здійснюється переважно завдяки появі професійного керуючого. З появою професійного керуючого, або КК, кількість договорів, які потрібно укласти керівництву

ОСББ, скоротилася до одного. Тобто на основі договору управління функції управління передані професійному керуючому або КК. Згідно з укладеним договором (посадовою інструкцією) професійний керуючий діє в рамках своєї компетенції та повноважень, несе матеріальну й адміністративну відповідальність за свої дії, звітує перед правлінням або загальними зборами.

В ході дослідження [7] було з'ясовано, що практика сполучення функцій управління будинком може виглядати наступним чином:

керуючому доручається забезпечення технічного обслуговування, ремонту й санітарного утримання будинку, робота з персоналом і адміністративне керування;

КК здійснює фінансове управління справами ОСББ, укладає договори з постачальниками комунальних послуг, договори на виконання капітального ремонту, проводить маркетингові дослідження та інші;

правління розробляє політику об'єднання і контролює діяльність управителя й компанії.

При варіанті самоуправління житловим будинком представники правління безпосередньо займаються укладанням різного роду договорів, при найманні професійного керуючого – схвалюють підготовлені їм форми договорів, а при роботі з КК – погоджують договори, які вона укладає.

На сьогодні переважна більшість відповідальних осіб об'єднань це люди, які обираються із числа мешканців будинків і не мають відповідних знань, професійної підготовки і досвіду в ЖКГ, тому одним з важливих аспектів у забезпеченні успішної діяльності ОСББ є підготовка керівників об'єднань. Однак процес впровадження інституту керуючих багатоквартирним будинком або керуючих компаній житловим фондом знаходиться на початковій стадії – через незавершеність формування нормативно-правової бази і організації системи навчання. Як приклад, можна навести щорічну організацію та проведення підвищення кваліфікації представників ініціативних груп, органів управління ОСББ з 2009 р. на базі ХНУМГ ім. О. М. Бекетова (з частковим залученням провідних фахівців у галузі ЖКГ). Обслуговування, утримання і поточний ремонт спільної власності може здійснюватися штатним персоналом або спеціалізованою організацією. Якщо ухвалено рішення залучити для цих цілей експлуатуючу компанію, то для її вибору ОСББ проводить конкурс організацій (підрядників) різних організаційно-правових форм. Реальні власники, об'єднані в ОСББ, найбільшою мірою зацікавлені в раціональному використанні коштів на обслуговування власності, яка їм належить, і прагнуть купити якісні послуги за найнижчою ціною.

Таким чином, розвиток продуктивних сил регіону, враховуючи

відповідності розміщення об'єктів ЖКГ потребам населення, вимоги до підвищення якості ЖКП обумовили необхідність розподілу праці й встановлення додаткових економічних відносин між суб'єктами ЖКГ.

У процесі розвитку системи ринкових відносин в ЖКГ договірні відносини виступають невід'ємним, найважливішим елементом. Це пов'язано з тим, що в рамках договору (контракту) економічні інтереси суб'єктів галузі набувають форми юридично значимих прав і обов'язків, які полягають і сприяють ефективному розподілу прав власності. Отже, ефективність контракту має значення як для ефективності всієї економічної системи в цілому, так і раціонального вибору економічних суб'єктів згідно їх економічних інтересів. На основі дослідження й узагальнення наявних наукових публікацій, договори (контракти), що існують у сфері ЖКГ, є емпіричною базою для теоретичного і практичного аналізу, можуть бути описані в рамках теорії ігор і теорії контрактів, що враховують наявність вихідної безлічі характеристик.

Моделі контрактів – це аналітичні методика, які сприяють ухваленню рішення стосовно побудови цільової програми змін структури організаційної системи (механізму функціонування) ЖКГ. Відзначимо, що формальні (теоретико-ігрові) моделі стимулювання досліджуються в теорії управління соціально-економічними системами, яка, в свою чергу, містить теорію контрактів, теорію ієрархічних ігор, теорію активних систем та інші. Необхідність використання моделей обумовлена складністю, а найчастіше і неможливістю проведення розрахунку (експерименту) в соціально-економічних системах. Вживання математичних моделей (теоретико-ігрових) дає можливість оцінити ефективність різних механізмів управління, провести ігрове і імітаційне дослідження системи, тощо. На основі аналізу системи управління ЖКГ Харківського регіону, зокрема забезпечення споживачів ЖКП та управління житловим фондом, пропонується процедура прийняття управлінських рішень у процесі побудови договірних відносин суб'єктів галузі із застосуванням моделей контрактів (рис. 1), який включає 3 етапи [8].

На першому етапі аналізуються суб'єкти ринку з надання ЖКП, які створені і функціонують на ринку згідно законодавства України, а також взаємовідносини між ними. Слід зазначити, що у ролі споживача, як невід'ємного суб'єкту ринку ЖКП, виступають бюджетні організації, суб'єкти підприємницької діяльності та населення (мешканці будинків та їх об'єднання – ОСББ). У дослідженні у ролі споживача розглядається населення тобто територіальна громада, яка водночас є споживачем ЖКП і власником об'єктів ЖКГ, які передаються в оперативне управління комунальному підприємству.

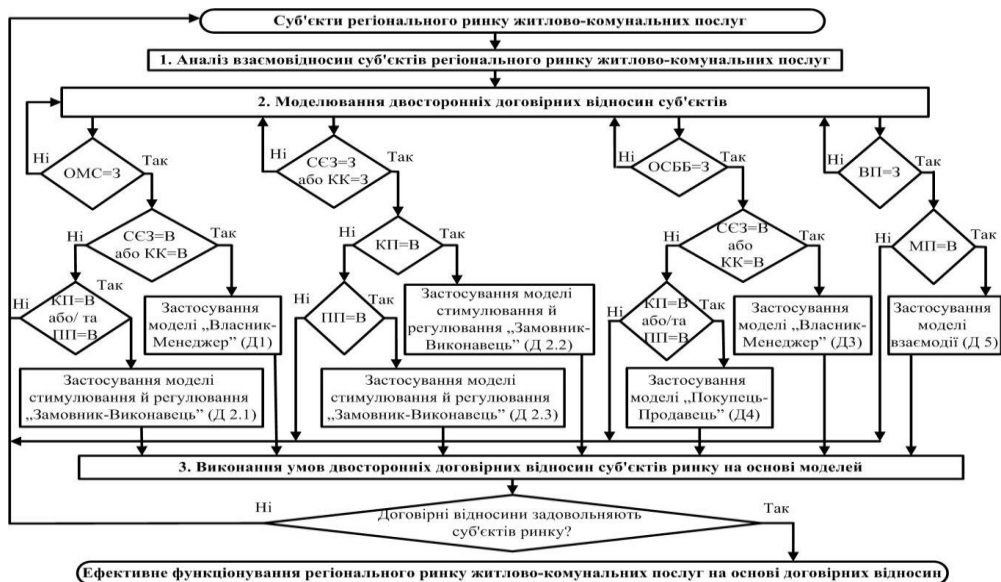

Рис. 1. Процедура прийняття управлінських рішень у процесі побудови договірних відносин суб'єктів галузі:

Д1, Д2.1, Д2.2, Д2.3, Д3, Д4, Д5 – види договорів;	В – виконавець послуг;
ОМС – органи місцевого самоврядування;	КК – керуючі компанії;
СЄЗ – служба єдиного замовника;	З – замовник послуг;
ПП – приватні підприємства;	МП – малі підприємства;
КП – комунальні підприємства;	ВП – великі підприємства;
ОСББ – об'єднання співвласників багатоквартирних будинків.	

На другому етапі «Моделювання двосторонніх відносин суб'єктів» здійснюється розмежування суб'єктів ринку на замовника та виконавця послуг залежно від функцій управління. Слід зазначити, що в якості основних суб'єктів ринку розглядаються споживач послуг (власник житла), організації-посередники, виробники ЖКП та органи влади.

Враховуючи характеристику взаємовідносин суб'єктів, які взаємодіють в ролі принципала та агента, визначається вид договору і застосовуються основні види моделей договорів (Д1, Д2.1, Д2.2, Д3, Д4, Д5). Вибір замовником тієї або іншої процедури ухвалення рішення залежить від можливості прогнозувати поведінку виконавця послуг. Тому для розгляду пропонується структурна модель договірних відносин суб'єктів ЖКГ (рис. 2), де види договорів залежать від функцій управління [9].

У структурній моделі (рис. 2) можна виділити дві ієрархії моделей взаємовідносин:

дворівнева модель (принципал – агент): Д2.1, Д2.2, Д2.3, Д4, Д5;

трирівнева модель з делегуванням управління «посереднику» – керуючій компанії: Д1, Д3.

Рис. 2. Структурна модель договірних відносин суб'єктів житлово-комунального господарства:

Д1, Д2.1, Д2.2, Д2.3, Д3, Д4, Д5 – види договорів; ПП – приватні підприємства;
 ОМС – органи місцевого самоврядування; КП – комунальні підприємства;
 СЕЗ – служби єдиного замовника; МП – малі підприємства;
 ОСББ – об'єднання співвласників багатоквартирних будинків; КК – керуючі компанії.

Слід зазначити, що головною діючою особою сучасного ринку є посередник. Його поява при побудові ринкових відносин в економічній системі ЖКГ обумовлено необхідністю розподілу функцій управління (розподіл продукції перед обміном, виступає нетипічною функцією для виробника і споживача послуг згідно з фазами економічного циклу ринка), потребою концентрації виробників зі спектром ЖКП в одному місці, об'єктивної оцінки якості і спектру ЖКП.

На основі аналізу договірних відносин у системі ЖКГ (рис. 2) визначено, що взаємовідносини між сторонами договору схожі за своїми характеристиками, тому для цілей дослідження і прийняття управлінських рішень пропонується виділити наступні основні види моделей договорів (контрактів):

1. Моделі стимулювання й регулювання «Замовник – Виконавець» (для договорів Д2.1, Д2.2, Д2.3).
2. Моделі «Власник – Менеджер» (для Д1, Д3).
3. Модель несприятливого відбору «Покупець – Продавець» (Д4).
4. Модель взаємодії (підряду) великих підприємств із малими (Д5).
6. Модель конкурсного відбору керуючих компаній і виконавців послуг.

На третьому етапі відбувається процес виконання двосторонніх договірних відносин суб'єктів ЖКГ. Якщо в процесі реалізації умов

договору сторонами не виконуються взяті на себе зобов'язання, тобто договірні відносини не задовольняють як замовника так і виконавця послуг, то сторони розривають договір і вертаються на ринок ЖКП у пошуку нових суб'єктів. Якщо договірні відносини задовольняють сторони, то суб'єкти продовжують договірні відносини й ринок ЖКП функціонує на їхній основі.

Таким чином, застосування економічних та організаційних методів управління, розробка та впровадження ефективних моделей і алгоритмів прийняття управлінських рішень сприятиме просторовому розвитку економіки територіальних утворень.

На основі аналізу системи управління житловим фондом Харківського регіону визначено варіанти взаємовідносин суб'єктів галузі, види моделей договорів, враховуючи теорію контрактів. Запропоновано структурну модель, алгоритм прийняття управлінських рішень у процесі побудови договірних відносин суб'єктів галузі, які сприятимуть ефективному прийняттю управлінських рішень в галузі з вибору виконавця послуг.

Література

1. Бородатова Л. Ю. Развитие социальной инфраструктуры в экономическом пространстве: теоретический аспект / Л. Ю. Бородатова // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.science-education.ru/108-8810.
2. Голиков А. П. Харківська область, регіональний розвиток: стан і перспективи : [монографія] / Голиков А. П., Казакова Н. А., Шуба М. В. ; под ред. В. С. Бакірова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 224 с.
3. Бабаєв В. М. Управління міським господарством: теоретичні та прикладні аспекти : [монографія] / Бабаєв В. М. – Х. : ХарPI НАДУ «Магістр», 2004. – 204 с.
4. Програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства Харківської області на 2010-2014 роки [Електронний ресурс] / Рішення II сесії Харківської обласної ради VI скликання від 01.12.2010 р. // Офіційний сайт Харківської обласної ради. – Режим доступу: <http://oblrada.kharkov.ua/>.
5. Управління житловим будинком : [практичний посібник] / [Бабак А., Левицький Д., Лисенко Н. та ін.]. – Київ : Ін-т місцевого розвитку, 2007. – 160 с.
6. Створення та діяльність об'єднання співвласників багатоквартирного будинку : [практичний посібник] / [Кальтагейсер М., Лисенко Н., Погорелова В. та ін.]. – Київ : Інститут місцевого розвитку, 2007. – 288 с.
7. Організація та діяльність об'єднання співвласників багатоквартирного будинку : [навч.-метод. посібник] / [рецензенти В.М.Кірюшин, О.Б.Лотоцький]. – Київ, 2006. – 256 с.
8. Гончарова З. В. Моделі взаємодії в управлінні системою житлово-комунального господарства в регіонах / З.В.Гончарова // Ефективність бізнесу в умовах трансформаційної економіки : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф., 31 травня – 2 червня 2012 р. – Сімферополь : ВіТроПринт, 2012. – С. 13-16.
9. Гончарова З.В. Ефективний власник житла як один з головних елементів формування механізму договірних взаємовідносин у сфері житлово-комунального

господарства регіонів) / З.В.Гончарова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 1(13). – С. 67-72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.bumib.edu.ua/visnyk/1132011/effektivnyy-sobstvennik-zhilya-kak-odin-iz-glavnyh-elementov-formirovaniya-mehanizma>

1.7. Підтримка та управління енергозбереженням: аналіз вітчизняного та закордонного досвіду

Україна володіє достатніми енергетичними потужностями, але велику їх частку складає застаріле, технічно зношене обладнання та устаткування, що спричинює забруднення навколишнього середовища. Значна частина енергоресурсів імпортується, а це значить, що тарифи на електричну енергію для споживачів залежать від встановленої ціни поставника. Тому проблема енергозабезпечення країни вже переросла в проблему національної безпеки [1].

На нашу думку, основна проблема неефективного енергоспоживання, що здатна стимулювати процеси енергозбереження в Україні, базується на таких основних факторах:

на рівні забезпечення паливно-енергетичними ресурсами – висока енергозалежність, пов'язана з дефіцитом власних енергоносіїв (вітчизняного видобутку), що прямо впливає на рівень енергетичної безпеки України;

на рівні транспортування та передавання енергоносіїв до кінцевих споживачів – високий рівень втрат при транспортуванні, пов'язаний зі зношеністю нафто- та газопроводів, відсутністю фінансування проектів з оновлення елементів енергетичної інфраструктури;

на рівні кінцевого споживання: надмірна енергоємність, що впливає також на низьку енергоефективність як окремих суб'єктів господарювання так і цілих галузей та економіки країни в цілому.

Значне підвищення цін на природний газ і нафту, обмеженість їх власних запасів, наявність проблем із зовнішніми поставками енергоносіїв, низька ефективність використання палива на теплових електростанціях та повільні темпи реструктуризації і оновлення вуглевидобувної галузі призводять до того, що енергетична система України станом на початок 2015 р. починає зазнавати дефіцит в органічному енергетичному паливі, що має негативний вплив на рівень енергетичної безпеки.

Міжнародне енергетичне агентство [9] визначає енергетичну безпеку як безперервну доступність джерел енергії за доступною ціною. Енергетична безпека має багато аспектів. Так, довгострокова енергетична

безпека в основному пов'язана із достатністю інвестиційних ресурсів для забезпечення енергією у відповідності із економічним розвитком і екологічними потребами. З іншого боку, короткострокова енергетична безпека концентрує увагу на здатності енергетичної системи оперативно реагувати на раптові зміни в балансі попиту та пропозиції на енергетичному ринку.

Україна має низький рівень енергетичної безпеки як у довгостроковій перспективі через брак коштів на оновлення та подальший розвиток енергетичної інфраструктури та підприємств енергетичної галузі, так і в короткостроковому періоді.

В Україні показник енергоємності валового внутрішнього продукту (показник розрахований як загальний обсяг первинного споживання, поділений на ВВП) в 2,5 рази перевищує рівень енергоємності розвинених країн світу. Різниця у показнику енергоємності стає ще більш помітною при порівнянні показника України з показником Польщі та Німеччини.

З 2000 по 2012 р. в Україні спостерігається зменшення енергоємності ВВП на 36% або з 0,98 кг у.п./грн. до 0,55 т н.е./1000\$. Незважаючи на позитивну тенденцію зниження енергоємності ВВП, ця динаміка недостатня для покращення економічних показників розвитку держави [3].

Для подолання вищезазначених проблем необхідна підтримка розвитку енергетичного сектору на державному та місцевому законодавчому рівнях. Так, Інститутом загальної енергетики Національної академії наук України розроблена енергетична стратегія України до 2030 р. [4]. Цілями Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. є:

створення умов для надійного та якісного задоволення попиту на енергетичні продукти за найменших сукупних витрат, при цьому економічно обґрунтовано;

підвищення енергетичної безпеки держави;

підвищення ефективності споживання та використання енергопродуктів;

зменшення техногенного навантаження на навколишнє середовище і забезпечення цивільного захисту у сфері техногенної безпеки паливно-енергетичного комплексу (ПЕК).

Як результати від реалізації стратегії передбачені: повне забезпечення зростаючого попиту на електроенергію за рахунок термінової модернізації ТЕС, продовження терміну експлуатації АЕС, значних інвестицій в модернізацію і розширення електромережевого господарства країни; збільшення видобутку газу до 40-45 млрд. куб. м на рік і вихід на забезпечення 90% власного споживання газу; повне забезпечення попиту на вугілля шляхом збільшення економічно ефективного видобутку

енергетичного вугілля обсягом до 75 млн. т на рік (та коксівного до 40 млн. т на рік); зниження питомого споживання енергоресурсів в економіці на 30-35% до 2030 р.; залучення близько 200 млрд. дол. США в ПЕК [4].

Проте ситуація, що склалася у 2014-2015 рр. на Донбасі – в базовому регіоні вугільної промисловості – змушує Україну фактично заново будувати систему взаємовідносин та принципи функціонування вугільної галузі. А тому параметри, закладені в основу прийнятої енергетичної стратегії України потребують суттєвого перегляду та редагування.

Для цілей нашого дослідження стане у нагоді аналіз реалізації програм енергозбереження у країнах світу. Особливу увагу варто приділити країнам зі схожою структурою споживання та виробництва енергетичних ресурсів.

Щодо країн Європейського Союзу, то розроблення енергетичної політики ЄС здійснюють усі керівні органи ЄС, проте провідну роль відіграє Єврокомісія. Питання оперативного характеру вирішує Генеральний Директорат з енергетики і транспорту. Конкретними орієнтирами ЄС у сфері енергетики стало прийняття Європейської Енергетичної стратегії “Energy 2020” [6], у якій передбачено зниження енергопостачання на 20% до 2020 р., доведення частки поновлюючих джерел енергії до 20%, зменшення викидів вуглецю на 20%. Усі країни ЄС мають розробити національний план дій виходячи з цих цільових орієнтирів.

Нова енергетична стратегія ЄС-2020 зосереджена на п'яти напрямках:

- 1) досягнення енергоефективності у Європі (країнах ЄС);
- 2) створення дійсно загальноєвропейського об'єднаного енергетичного ринку;
- 3) розширення кола споживачів і досягнення найвищого рівня енергетичної безпеки;
- 4) продовження лідерства ЄС в області енергетичних технологій та інновацій;
- 5) зміцнення зовнішнього виміру енергетичного ринку ЄС.

У якості кількісних показників передбачено скорочення загального енергоспоживання на 20% до 2020 р.; збільшення частки паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), отриманих завдяки відновлюваним джерелам до 20%. Слід також додати, що енергетичну політику ЄС можна розглядати як таку, що має два вектори – внутрішній і зовнішній. Якщо у питаннях взаємодії країн ЄС усередині союзу існує певна єдність розуміння енергетичних проблем і шляхів її розв'язання, то у розумінні

зовнішньоекономічної стратегії з енергетичних питань такої єдності немає [5].

Очевидно, що існуючий стан речей склався згідно з дією цілої низки причин. Насамперед необхідно відмітити, що країни ЄС мають різний рівень енергозабезпечення власними енергетичними ресурсами. Якщо Норвегія і Данія відносно забезпечені первинними джерелами енергії, Польща і Великобританія володіють значними запасами кам'яного вугілля, яке зменшує гостроту енергетичних проблем, то для таких держав як Австрія або Чехія питання імпорту енергоресурсів є питанням виживання. Різною є також віддаленість країн від держав-експортерів енергоносіїв. Також країни ЄС різняться між собою структурою і масштабами виробництва, що також є чинником енергоспоживання. Різним є і рівень виробництва, а це означає, що різними є можливості енергоефективності.

До цих причин додається бажання ряду європейських корпорацій підписати окремі угоди з російським експортером природного газу і вирішувати енергетичні питання в рамках двостороннього співробітництва. Такі дії вступають в протиріччя з такою загальною метою ЄС в енергетичній сфері як надійне забезпечення енергоресурсами за справедливою ціною [5].

Щодо програм енергозбереження у окремих країнах, то в Німеччині протягом 1990-2012 рр. кінцеве споживання енергоносіїв знизилось у країні на 8% [7], а енергетична інтенсивність знижувалась на 1,8% щорічно. У прийнятій національній Енергетичній концепції екологічно чистого, надійного та доступного енергопостачання, що має за мету зниження як загального споживання енергоносіїв, так і у розрізі окремих галузей протягом 2010-2050 р. прописані амбітні завдання: до 2022 р. поступово припинити експлуатацію АЕС, загальний обсяг поставок енергоносіїв (первинної енергії) знизити у 2 рази до 2050 р.; знизити викиди парникових газів на 40% до 2020 р., 55% – до 2035 р., 80% – до 2050, порівнюючи з 1990 р.; частку відновлюваних джерел у загальному обсязі електроенергії збільшити до 50% у 2030 р. (80% у 2050 р.) [7]. Німеччина є країною, що найбільш активно використовує сучасні технології енергозбереження й альтернативні джерела енергії. Сьогодні вже одну третину всієї електроенергії одержують від вітроустановок: на території країни розміщено й успішно діють не менш 20 тис. повітряних генераторів.

Данія – одна з європейських країн, чий досвід у енергозбереженні є найбільш системним і тривалим. Враховуючи загострення екологічної ситуації, а також тенденції на світовому енергетичному ринку, Міністерство транспорту і енергетики Данії у 2005 р. розробили

довгострокову Енергетичну угоду країни на період до 2020 р. Ця стратегія покликана забезпечити баланс між економічним розвитком держави, екологічними аспектами її розвитку і питаннями енергетичної безпеки. Основними її цілями є: зменшити залежність від викопних видів енергоносіїв – нафти, природного газу, кам'яного вугілля. Енергетичною угодою Данії також передбачається скорочення загального споживання ПЕР на 7,6% у порівнянні з 2010 р.; забезпечення 50% виробництва електроенергії за рахунок енергії вітру; частку поновлюваних джерел у структурі споживання довести до 35%; зменшити викиди парникових газів на 34% у порівнянні з 1990 р. [10].

Щодо програм енергозбереження у Швеції, то урядом країни прийнятий Національний Енергетичний план дій на період до 2020 р. У якості мети визначене зниження енергетичної інтенсивності протягом 2008-2020 р. на 20%, для чого встановлено: обсяг спожитої енергії на одиницю ВВП у постійних цінах 1995 р. має бути знижений на 20%, а загальне споживання енергоносіїв на одиницю площі житлової та комерційної нерухомості повинно знизитися на 20% до 2020 р. та на 50% до 2050 р. у порівнянні з 1995 р [8]. Окремо прийнятий Національний Енергетичний план дій щодо відновлюваних джерел, у разі успішного виконання якого частка поновлюваних джерел у структурі споживання має зрости до 50% у 2020 р.

Цінним є також досвід Швеції у сфері пасивного енергозбереження. Вважається, що пасивне енергозбереження дасть можливість на одну третину зменшити витрати енергії для опалення.

Польща впроваджує систему енергозбереження з 1991 р. На декількох моментах політики енергозбереження цієї країни варто зупинитися. Насамперед слід зазначити, що влада Польщі гармонізувала національне законодавство з нормативно-правовими документами ЄС. Практично немає суперечностей між загальнодержавними та місцевими нормативно-правовими актами. Успішно формується інституційно-організаційне забезпечення політики енергозбереження. Польща має позитивний досвід змішаного фінансування енергетичних проектів (кошти Євросоюзу, міжнародних фондів-донорів, екологічних фондаций, бюджету), де вміло використовується система податкових пільг. Влада намагається за допомогою державних важелів розширювати коло кредиторів для проведення таких заходів з енергозбереження, що потребують значних коштів і розраховані на тривалу перспективу [10].

Особливістю енергозбереження у США є те, що регулювання процесами енергозбереження перенесено на рівень окремих штатів, у межах яких діють регіональні програми. Акт Енергетичної Безпеки та

Незалежності, прийнятий у якості закону у 2007 р., має за мету розширити виробництво відновлюваних видів палива, знизити залежність США від нафти, підвищити енергетичну безпеку та боротьбу зі зміною клімату [11].

Урядом Японії у 2013 р. прийнятий 4-й стратегічний енергетичний план на період до 2030 р. (попередні три були прийняті у 2003 та 2010 рр.), що має за мету вирішення чотирьох основних задач, що отримали назву «3E+S»: забезпечити стабільне постачання енергоносіїв ("Energy Security"), знизити вартість енергопостачання за рахунок підвищення його ефективності ("Economic Efficiency") дотримуючись стандартів безпеки ("Safety") та екологічності ("Environment"). Планом передбачено створення багатоступеневої та гнучкої структури попиту та пропозиції на енергетичному ринку.

Для цього пропонується забезпечити багатоваріантність постачань по кожному джерелу енергії; просування гнучкої структури енергопостачання; диверсифікацію суб'єктів енергопостачання за рахунок структурних реформ; знизити енергозалежність шляхом розвитку власних джерел енергії [9].

Південна Корея у 2007 р. прийняла Основний національний енергетичний план на період 2008-2030 рр., у якому пропонується скоротити загальне споживання енергії 2030 р. на 38 млн. т. нафтового еквіваленту (т.н.е), 44% від цієї величини досягти у промисловості, 32% – у секторі нерухомості (житловому та комерційному), 19% – у транспорті та 5% – у суспільному секторі. Це дозволить знизити енергоємність до 2030 р. на 46% [9].

Основна проблема Японії та Південної Кореї у сфері енергетики – практична відсутність енергоресурсів власного виробництва, що впливає на рівень енергетичної залежності країн.

Таким чином, енергозбереження повинне бути одним із пріоритетних напрямків економічної політики промислового підприємства. У той же час сьогодні пильної уваги заслуговує оцінка ефективності енергозбереження і її складових, яку необхідно враховувати при наступній розробці цільових програм енергозбереження й сценаріїв їх реалізації.

Таким чином, на основі аналізу динаміки показників енергетичної сфери України виявлено основні фактори негативного впливу на показники енергетичної ефективності та безпеки:

неефективність політики енергозбереження та повільність темпів її реалізації;

надмірна залежність від зовнішніх монопольних постачань;

невідповідність цінової та тарифної політики;

високий рівень зношеності основних виробничих фондів, значна частка застарілого високоенергетичного устаткування,;

платіжна кризу і фінансовий стан підприємств ПЕК;

непослідовність ринкових перетворень, нерозвиненість ринку, інфраструктури ПЕК;

відсутність належних державних резервів паливно-енергетичних ресурсів;

проблеми з поставками енергоносіїв власного виробництва через ситуацію, що склалася у регіонах Донбасу протягом 2014-2015 рр.

Проаналізувавши досвід впровадження програм енергозбереження у провідних країнах світу, можна зробити висновок про те, що енергозбереження розглядається не як безцільна економія енергетичних ресурсів, а як фактор економічного зростання, поліпшення добробуту населення, забезпечення екологічного й соціально-побутового комфорту.

На основі аналізу реалізації державних програм енергозбереження у країнах світу виявлені основні фактори, здатні позитивно вплинути на ситуацію з енергоспоживанням та енергозбереженням в Україні:

розвиток альтернативних джерел енергії;

використання змішаного фінансування енергетичних проектів (кошти національного та місцевих бюджетів, міжнародних фондів-донорів, екологічних фундацій), разом із застосуванням системи податкових пільг;

обов'язковість проведення енергоаудиту на регулярній основі;

забезпечення багатоваріантності постачань енергоносіїв по кожному джерелу енергії.

З урахуванням реального стану економіки України першочерговими заходами з впровадження економічних механізмів енергоефективності є: встановлення прогресивних норм витрат енергоносіїв у порядку, визначеному законодавством; запровадження дієвих економічних санкцій за неефективне використання енергоресурсів (підвищена плата, податки, штрафи); підвищення адміністративної відповідальності за порушення у сфері енергозбереження та енергоефективності.

Після розв'язання зазначених проблем можливе застосування економічних механізмів стимулювання – здешевлення кредитів і звільнення від оподаткування частини прибутку, отриманого за рахунок впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій.

Література

1. Енергетична безпека України: Стратегія та механізми забезпечення / А.І.Шевцов, М.Г.Земляний, А.З.Дорошевич та ін.; за ред. А.І.Шевцова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.

2. Енергоефективність як ресурс інноваційного розвитку: Національна доповідь про стан та перспективи реалізації державної політики енергоефективності у 2008 р. / С.Ф.Єрмілов, В.М.Геєць, Ю.П. Яценко, В.В.Григоровський, В.Е.Лір та ін. – К.: НАЕР, 2009. – 93с.

3. Переосмислюючи стратегію розвитку : Національна доповідь з питань реалізації державної політики у сфері енергоефективності за 2010-11 роки / М.Пашкевич, В.Григоровський, В.Гавриленко, О.Запорожець, Я.Мовчан [та ін.] – К., Держенергоефективності-НАУ- LAT & K, 2012. – 280 с.

4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 1071-р «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13/para3#n3>

5. Сурменелян О.Р. Світовий досвід управління енергозбереженням [Текст] / О.Р.Сурменелян // Економіка і управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики, 2013. – № 2. – С. 96-108.

6. Energy-2020: A strategy for competitive, sustainable and secure energy / European Commission's communication (COM (2010) 639 final of 10 November 2010 / Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1409650806265&uri=CELEX:52010DC0639>.

7. Energy Efficiency Policies and Measures in Germany: Monitoring of EU and national energy efficiency targets / Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research, Karlsruhe, November 2012 – Available from: http://www.isi.fraunhofer.de/isi-wAssets/docs/x/de/publikationen/National-Report_Germany_November-2012.pdf

8. Energy Efficiency Policies and Measures in Sweden: Monitoring of EU and national energy efficiency targets /Swedish Energy Agency, Eskilstuna, October 2012 – Available from: http://www.isi.fraunhofer.de/isi-wAssets/docs/x/de/publikationen/National-Report_Sweden_October-2012.pdf.

9. Energy Efficiency Indicators: Fundamentals on Statistics [Електронний ресурс]/ International Energy Agency- Офіційний сайт / Режим доступу: [/http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/IEA_EnergyEfficiencyIndicatorsFundamentalsOnStatistics.pdf](http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/IEA_EnergyEfficiencyIndicatorsFundamentalsOnStatistics.pdf).

10. Energy Efficiency Policies in the EU [Електронний ресурс] / ODYSSEE European Project. – Режим доступу: <http://www.odyssee-mure.eu/publications/br/MURE-Overall-Policy-Brochure.pdf>.

11. Real prospects for Energy efficiency in the United States // America's Energy Future Energy Efficiency Technologies Subcommittee; National Academy of Sciences; National Academy of Engineering; National Research Council – The National Academies Press, 2010 – 352 p.

12. UK National Energy Efficiency Action plan [Електронний ресурс] / Commission of the European Parliament – Режим доступу: http://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/2014_neeap_united-kingdom.pdf

1.8. Человеческий капитал: теоретические основы и механизмы развития

Актуальность темы исследования обусловлена масштабными трансформациями в обществе, в контексте которых человеческий капитал выступает главным условием интеллектуального, экономического, социального и духовного прогресса как всего общества, так и отдельной личности. Экономические реформы требуют значительных инвестиций в человеческий капитал, повышения индекса человеческого развития и усовершенствования механизмов государственного регулирования на всех уровнях, что делает возможным достижение стабильного развития общества, его конкурентоспособности в условиях глобализации.

Идеи, которые определенным образом касаются человеческого капитала, зародились в трудах таких известных ученых, как А. Амстронг, К. Дженкс, Г. Лайкерт, Ф. Лист, А. Маршалл, Дж. С. Милль, В. Петти, А. Смит, Ф. Тейлор, В. Фишер, Й. Шумпетер и др.

До середины XX века теорий человеческих ресурсов в чистом виде не существовало, поскольку в то время еще не сложились объективные предпосылки развития производительных сил, вызванных научно-технической революцией, в условиях которой стремительно стала возрастать роль человека во всех сферах жизнедеятельности.

В Украине вопросами теории человеческого капитала занимаются такие ученые, как Д. Богиня, А. Гришнова, В. Воронкова, Н. Голикова, В. Лагутин, Э. Либанова, Н. Долишний, В. Куценко, А. Колот, Н.Критский и др. В развитие теории человеческого капитала внесли определенный вклад российские ученые, в частности Л.Абалкин, В.Автономов, С. Гойло, С. Дятлов, Г. Капелюшников, А. Корицкий, Н.Литвинова, Н.Матвеева и др.

Вместе с тем, решение ряда задач, связанных с определением инвестиций в человеческий капитал, остается довольно актуальным. До сих пор нет единого подхода к тому, как следует управлять человеческими ресурсами; не определены механизмы управления человеческим капиталом в условиях рынка; не обоснованы направления совершенствования государственного регулирования инвестиций в человеческий капитал.

Теория человеческого капитала рассматривает инвестиции в человека – как один из источников экономического роста – как не менее важные по сравнению с традиционными капиталовложениями.

Исходя из изложенного выше, можно выделить категории культурного, интеллектуального и социального капитала, которые базируются на разделении сфер интеллектуальной жизни: наука,

искусство, религия, образование и на совокупности потенциалов личности – гносеологического (познавательного), созидательного (творческого), аксиологического (ценностно-ориентационной), коммуникативного и эстетического, а также анализе тех социальных ролей, которые выполняет человек (трудовая, семейная, разрешительная).

Проявления человеческих свойств в форме культурного капитала осуществляются в рамках всей совокупности социальных отношений общественного воспроизводства через систему рационального социального действия человека. Профессиональное действие охватывает поведение, ориентированное на достижение профессиональной цели, решения задач и продвижения к состоянию, при котором потенциальные возможности работника превращаются в реально используемый человеческий капитал. Поэтому именно профессиональная деятельность реализует потенциальный человеческий капитал и предопределяет социальное положение индивида.

Следует отметить, что в современных наукоемких экономиках личный и общественный прогресс все чаще обусловлен технологическими достижениями. Для процветания нации необходимо, чтобы страна могла создать и сохранить свои конкурентные преимущества за счет развития и поддержания высокой квалификации рабочей силы, поддержания глобально конкурентоспособной научно-исследовательской базы, а также путем распространения знаний на благо общества в целом. В этом контексте высшее образование представляет собой критический фактор в инновационной деятельности и развитии человеческого капитала. Ему принадлежит центральная роль в обеспечении развития экономики знаний.

Образовательный человеческий капитал также отражает процессы трансформации образовательного и профессионального пространства как отдельного индивида, так и общества в целом. В этом контексте высшее образование представляет собой критический фактор в инновационной деятельности и развитии человеческого капитала. Ему принадлежит центральная роль в обеспечении развития экономики знаний [1].

Общественное накопление человеческого капитала связано с профессиональной мобильностью индивида, которая приводит к реальному изменению профессиональной дифференциации общества. Представители того или иного уровня культурного человеческого капитала потенциально способны и, как правило, выполняют разный по сложности профессиональный труд с разной трудовой результативностью. Они являются собственниками различных уровней потенциального биологического, образовательного, интеллектуального, социального человеческого капитала, а следовательно, имеют разный уровень здоровья,

объем общих и специальных знаний, нравственных качеств, трудовых умений и навыков, врожденных способностей, творческих навыков, трудоспособности, социального имиджа и связей, то есть разного совокупного культурного потенциала. Последний является важнейшим фактором при получении индивидом социального профессионального статуса, карьерного роста и перехода из одной структурной общественной группы в другую, меняет уровень доступа к власти и экономическим ресурсам [2]. Следовательно, в современных условиях важнейшим критерием формирования структурных элементов общества становится собственность индивида на человеческий капитал – важнейший ресурс, дающий человеку неравную возможность доступа и участия в профессиональной трудовой деятельности, неравный вклад в совместные трудовые действия, неравную результативность трудовых действий, неравные экономические результаты труда, и как итог – неравные доходы и доступ к материальной собственности и потреблению [3].

Эволюция концепций человеческого капитала сводится к анализу основных принципов развития человеческого потенциала, таких как адаптивность, прогрессивность, комплексность, иерархичность, интеллектуальность. Эта концепция получила название ПРОКЗМА (Прогрессивный ранговый оценочный комплексный общий механизм адаптации). В ее основу заложено многоуровневое обучение и принятие решений в условиях формирования таких эффективных команд, где управление осуществляется с помощью интеллектуальных механизмов, которые включают адаптивные механизмы различных типов. При этом предполагается, что результаты деятельности каждого работника характеризуются качественными показателями, а модель интеллектуального механизма управления государством представляет собой иерархически упорядоченную совокупность адаптивных и эвристических механизмов, позволяющих работнику максимально раскрыть свои сущностные силы.

Каждый из локальных адаптированных механизмов – оценочный и ранговый – ориентируется на оценку или ранжирование результатов деятельности определенного подразделения, отдельного работника или региона в целом. В контексте современной теории развития человеческого капитала каждый работник старается увеличить собственную оценку в той или иной сфере деятельности, а также соответствующий ей статус (ранг). Для этого необходимы:

заинтересованность самих работников и организации в росте эффективности и развитии;

обеспечение эволюции организации в целенаправленном развитии;

выработка прогрессивного механизма оценки и ранжирования качественного роста персонала;

анализ результатов работы – оптимума, максимума или минимума результатов работы сотрудников;

выработка комплексной системы прогнозирования, планирования и стимулирования деятельности, способствующей развитию организации за счет интеграции естественного и искусственного интеллекта, т.е. за счет сочетания знаний, опыта и интеграции в подготовке человеческого капитала с адаптацией и обучением в условиях неопределенности и новых информационных технологий.

Современные концепции человеческого капитала исходят из того, что главное в них – это создание интеллектуальных механизмов, которые должны обладать инновационным потенциалом. Если развитие традиционного индустриального типа основано на инвестициях – финансовом капитале, то развитие постиндустриального типа общества основано на инновациях и инвестициях в человеческий капитал. Как свидетельствует опыт развитых стран, становится успешным развитие науки и техники благодаря успешному развитию человеческого капитала [4]. Механизм, обеспечивающий максимальное раскрытие потенциала работника, называется прогрессивным. Такого рода механизмы обеспечивают эндогенное развитие во всех сферах – экономической, инвестиционной, технологической, инновационной, социальной.

Современные концепции человеческого капитала исходят из того, что определяющим фактором инновационного развития производства является наличие экономических стимулов и мотивов к инновациям, которые действуют на уровне предприятий и индивидуумов, а также общества в целом, объединенных понятием «инновационный климат».

Прогрессивность инновационного механизма обуславливается созданием благоприятного инновационного климата, при котором максимально раскрывается инновационный потенциал организации и каждого работника отдельно. Инновации практически невозможны без инвестиций, а инновационная среда создает наукограды, технополисы, зоны высоких технологий, научные парки, бизнес-инкубаторы, коммуникационно-информационные сети распространения инвестиций.

Среди основных инструментов стимулирования инновационной деятельности как механизма развития человеческого капитала общества можно отметить бизнес-инкубаторы. Отличительная особенность бизнес-инкубатора – всесторонняя помощь предприятиям на ранней, наиболее рискованной, стадии их развития. Бизнес-инкубаторы обеспечивают "быстрый старт" начинающих компаний, снижают риски,

сопровождающие первые шаги предпринимателей в бизнесе, создавая комфортные условия для их развития. Миссией инкубаторов является поддержка малых и начинающих предпринимателей на начальном этапе их бизнеса в целях поддержки их инновационных идей и продуктов [1].

Бизнес-инкубаторы предоставляют предпринимателям помещения со всеми удобствами для реализации их бизнес-планов вместе с вспомогательными, образовательными и консалтинговыми услугами, информационными потоками и обеспечением необходимых контактов. Предприниматели имеют возможность на льготных условиях арендовать помещения, в их распоряжении имеется техническое оборудование и консалтинг, например, при создании компании, разработке бизнес-плана или налогов. нормальным явлением является возможность участвовать в курсах, в частности, в таких областях, как маркетинг, разработка веб-сайтов, техническая поддержка или управление проектами. Начинающие предприниматели (в частности, студенты, выпускники вузов) могут в инкубаторах легче приобрести снабженческо-сбытовые контакты и техническое оборудование.

Мировой опыт показывает, что бизнес-инкубатор может быть эффективным рычагом для создания рабочих мест, коммерциализации новых технологий и развития местной экономики [3]. Бизнес-инкубаторы должны не только предоставлять начинающим предпринимателям выгодную арендную плату и консультационные услуги. Действительный вклад последних в развитых странах мира – в поисках инновационных компаний. Поддержка малых инновационных фирм за счет помещения их в бизнес-инкубаторы и в Словакии, и в Украине находится пока в зачаточном состоянии по сравнению с развитыми странами и странами Западной Европы, где можно уже говорить об определенной традиции. Основная функция инкубаторов и в Словакии, и в Украине, скорее всего, – собрать в одном месте начинающих предпринимателей и создать для них более благоприятные условия, чем при входе последних в бизнес в одиночку. Одна из проблем словацких и украинских инкубаторов заключается в том, что не все компании имеют инновационный потенциал и, таким образом, их поддержка остается пока под вопросом.

Благоприятный инвестиционный климат в инновационной среде формируется с помощью соответствующих инвестиционных механизмов, учитывающих специфику учреждений науки, образования и венчуров как объектов инвестирования [5]. Таким образом, человеческий капитал, как определяющий фактор динамичного социально-экономического развития общества, требует создания необходимых условий для всестороннего развития личности – носителя интеллектуального потенциала.

Современные теории человеческого капитала – это направление социально-экономической и управленческой мысли, которая сформировалась на основе обобщений актуальной практики международного экономического сотрудничества и определения роли человека в процессе инновационной деятельности. Это направление предусматривает исследования, выявляющие условия максимизации человеческого потенциала и его использования в целях экономического, социального и интеллектуального развития как индивида, так и общества.

Во-первых, проблематика развития человеческого капитала включает в себя анализ демографических проблем, занятости, здравоохранения, урбанизации, окружающей среды, образования, подготовки кадров. В рамках этой теории сложилось представление, что инвестиции в человеческий капитал экономически эффективны и что они являются действенным фактором интеллектуального развития общества.

Во-вторых, интеллект нации – это совокупность способностей и творческих достижений народа, образовательно-квалификационный уровень граждан, на основе которого формируется способность применять полученные знания и создавать новые, использовать их для прогресса науки, образования, культуры; применять их для создания новой техники, прогрессивных технологий и форм организации производства, для оптимального решения задач в различных сферах жизнедеятельности. Могущество и действенность интеллектуального потенциала нации является одним из важнейших факторов ее развития, создание духовных и материальных ценностей, государственной суверенности.

Уровень интеллектуального потенциала в значительной степени обуславливает способность общества формировать интеллектуальную элиту как важнейшее ядро нации, что является главным носителем и генератором новых знаний, передового научно-технического и общественного опыта.

В-третьих, развитие теории человеческого капитала является определяющим фактором динамичного социально-экономического развития государства.

С целью разработки концепции развития человеческого капитала необходимо: обосновать понятие человеческого капитала, определить его структуру и зависимость от внутренних и внешних факторов; обосновать схему организации инвестиционной деятельности государства и направления ее трансформации под влиянием технологического прогресса и социальных преобразований; определить компоненты человеческого капитала и построить модель его развития.

Литература

1. Podnikateľské inkubátory v SR. 29. 4. 2013. URL: <http://www.hladaminvestora.sk/radime/kde-hladat-investora/29-04-2013-podnikatelske-inkubatory-v-sr-nid9>.
2. Цыренова Е.Д. Совокупный человеческий капитал нации (формирование, функционирование его на макро-, мезо- и микроуровнях): Учеб. пособие // Е.Д.Цыренова. – Иркутск: Изд-во ИГЭА, 1996. – 148 с.
3. Čo je podnikateľský inkubátor? URL: <http://www.inmalacky.sk/info.php?id=7>.
4. Нижник Н., Пашко Л. Наукові підходи до управління людськими ресурсами: історичний екскурс / Н.Нижник, Л.Пашко // Вісник НАДУ при Президентів України. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 2. – С.28-35.
5. Соснін О.В. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації / Соснін О.В., Воронкова В.Г., Ажажа М.А. Навчальний посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2011. – 602 с.

1.9. Формування понятійно-термінологічної системи «Теорія конкуренції: конкурентність»

Кожна галузь науки, техніки, економіки, виробництва, літератури, мистецтва тощо має свою термінологію, яка виступає як організована система спеціальних назв. У сучасній економічній сфері наукового спілкування важливого значення набувають питання теорії конкуренції, що стосуються проблем системності термінології, зокрема, розмежування визначення, використання, оцінки та взаємозв'язку таких економічних понять, як конкурентоспроможність товару і підприємства, конкурентна позиція і конкурентний статус, конкурентостійкість і конкурентоздатність та деякі інші. Ці поняття мають у своїй основі спільний корінь, а саме – «конкур», що часто призводить до змішування окремих понять, неоднозначного їх трактування.

На сьогоднішній час галузева термінологія за її напрямом «Теорія конкуренції», а саме «конкурентність», активно розвивається, що обумовлює надання їй певної уваги з боку науковців для адекватного відтворення процесів і явищ, які відбуваються у конкурентному середовищі підприємств-товаровиробників. Це свідчить про актуальність теми даної наукової праці.

За останній час спостерігається прояв підвищеної уваги дослідників до визначення певної сукупності категорій теорії конкуренції. Питанням тлумачення понятійно-категоріального апарату в сфері конкурентних відносин товаровиробників присвячено багато наукових праць. Серед зарубіжних провідних вчених слід відзначити праці Д. Аакера, Г. Азоєва, І. Ансофа, Г. Багієва, Б. Баласа, О. Виханського, Є. Голубкова, А. Градова, В. Гранатуров, П. Друкера, П. Зав'ялова, М. Портера, Ф. Праде,

К. Прахалада, Ю. Рубіна, Р. Фатхутдінова, Г. Хамела, Дж. Хейна, К. Щиборща, Й. Шумпетера, В. Шустова, К. Еннока, М. Ерліха, А. Юданова та інших. Значний внесок у дослідження вищезазначеної проблеми зробили такі вітчизняні вчені, як Л. Балабанова, І. Булах, І. Булеєв, А. Воронкова, А. Гриньов, В. Гриньова, В. Дикань, І. Должанський, Г. Дубель, Т. Загорянська, Ю. Іванов, М. Книш, М. Мілов, Т. Надтока, В. Оберемчук, П. Орлов, М. Осипов, П. Перерва, І. Піддубний, В. Пономарев, Л. Соколова, А. Тищенко, О. Ткаченко, О. Тридід, В. Шипуліна, В. Шинкаренко, О. Ястремська та інші.

Суттєві зміни сучасного конкурентного середовища, стрімкий розвиток бізнесового кіберпростору, пошук промисловими підприємствами нових можливостей задоволення перманентних потреб споживачів впливає на еволюцію категорій теорії конкуренції у часі та просторі, що обумовлює необхідність подальшого поглибленого вивчення та узагальнення інформації, яка дозволить виявити окремі особливості понятійно-термінологічної системи «Теорія конкуренції: конкурентність» і специфіку її використання в економічній науці як у процесі розв'язання низки практичних задач, так й у сфері ділового спілкування фахівців-економістів.

Метою дослідження є розкриття суті понятійно-термінологічної системи «Теорія конкуренції: конкурентність» як однієї з галузевих систем економічної науки, визначення дефініцій та виявлення взаємозв'язків основних її структурних елементів.

Теоретично-методологічні аспекти теорії конкуренції, конкурентних відносин промислових підприємств висвітлені у багатьох наукових працях. Так, питання визначення та оцінки означених категорій розглядаються за напрямками: конкурентоспроможність товару та підприємства; конкурентна перевага; конкурентний статус; конкурентний потенціал; конкурентна позиція; конкурентостійкість; конкурентна стратегія; конкурентоздатність [1-6]. Це свідчить про те, що за останній час спостерігається прояв підвищеної уваги науковців не тільки до визначення окремих категорій теорії конкуренції за напрямом «конкурентність», а дедалі – до виявлення ототожнень базових понять, підміни одних визначень іншими в залежності, наприклад, від авторських цілей підготовки наукової праці.

Так, за результатами аналізу проведених досліджень було встановлено, що дуже часто з поняттям конкурентоспроможності підприємства пов'язують або ототожнюють такі поняття, як конкурентостійкість, конкурентний потенціал, конкурентна позиція, конкурентний статус, гнучкість розвитку, стратегія успіху сучасного підприємства, його конкурентоздатність [7, с. 27-53]. Наприклад,

отоотоження понять конкурентоспроможності підприємства і конкурентоспроможності товару є помилковим насамперед через те, що друге оцінює споживач за допомогою механізму споживчих переваг за відносно короткі періоди часу. В оцінці конкурентоспроможності підприємства беруть участь не тільки споживачі, але і підприємці, експерти. Усе це потребує систематизації термінів, що орієнтує на правильне їх використання. Термін (лат.: terminus межа, кінець) – це «слово или сочетание слов, точно определяющее определенное понятие, применяемое в науке, технике, искусстве» [8, с. 503]. До основних ознак терміну відповідно до рекомендацій [9] можна віднести такі: системність; точність; однозначність; наявність дефініції терміну.

Серед системи термінів кожної галузі вирізняють дві складові – термінологію і терміносистему [9]. Термінологія визначається як сукупність термінів певної галузі. Галузеві термінології, тобто сукупність термінів конкретних галузей, називають терміносистемами, або термінологічними системами. Системність термінології характеризується двома типами зв'язків – логічними та мовними, які надають сукупності термінів системного характеру. Отже, термінологія є не хаотично сформованою сукупністю окремих слів, а організованою на логічному й мовному рівні системою спеціальних назв.

Таким чином, усе це надає можливість дослідити понятійно-термінологічну систему теорії конкуренції за обраним напрямом – конкурентність підприємств. Слід також зауважити, що мають місце не тільки окремі відмінності базових понять теорії конкуренції, а також існує низка спільних ознак, які визначають суть того чи іншого терміну як особливої мовної одиниці. Понятійно-термінологічний інструментарій системи «Теорія конкуренції: конкурентність», як економічної сфери діяльності промислових підприємств у сучасному конкурентному середовищі, характеризується певною сукупністю особливостей, до яких можна віднести такі, як:

а) інтенсивне поповнення понятійного апарату теорії конкуренції та практичного інструментарію за причини входження України до світового економічного простору і, як слідство, поширення наукового здобутку у цій сфері;

б) повсюдне широке вживання низки понять і однокореневих термінів, пов'язаних із посиленням прояву факторів конкурентного середовища та нестабільністю зовнішнього оточення промислових підприємств;

в) розвиток економічної науки, публікація наукових праць, підготовка та захист дисертацій, участь науковців у проведенні міжнародних симпозіумів, науко-практичних конференцій тощо.

Авторське бачення структури понятійно-термінологічної системи «Теорія конкуренції: конкурентність», елементи якої застосовуються в ряді наук відповідно до їх загальноприйнятої класифікації залежно від природи об'єктів, відображено на рис. 1.

Рис. 1. Системний підхід щодо формування структури понятійно-термінологічного апарату «Теорія конкуренції: конкурентність»

Джерело: складено автором.

Слід зазначити, що на сьогодні усі науки поділяються на математичні, технічні, гуманітарні та природничі, але на думку науковця Ю. Сурміна умовно можна виділити такі групи наук: управлінські науки (державне управління, кібернетика, менеджмент, соціальне управління та інші); суспільні науки (соціологія, філософія, економіка та інші); природознавчі науки (астрономія, географія, фізика, хімія та інші); науки про людину (медицина, психологія, фізіологія людини та інші); логіко-математичні науки (логіка, математика та інші); технічні науки (біоніка, машинобудування, технічна кібернетика, ергономіка та інші) [10, с. 21-22].

Характеристика підсистем – елементів шуканої системи, тобто змістовне наповнення понятійно-термінологічного апарату системи «Теорія конкуренції: конкурентність», в авторській інтерпретації наведена у табл. 1.

Таблиця 1. Змістовне наповнення понятійно-термінологічної системи
«Теорія конкуренції: конкурентність»

Термін	Дефініція терміну
<u>Конкуренція</u> (корінь: -конкур-; суфікс: -енц-)	Англ.: <i>competition</i> ; фр.: <i>concurrence</i> ; нем.: <i>Konkurrenz</i> ; пол.: <i>konkurencja</i> – «это процесс взаимодействия и противоборства различных операторов рынка, собственников товаров и услуг за наиболее выгодные условия их производства и реализации потребителям» [6]
<u>Конкурентність</u> (корінь: -конкур-; суфікси: -ент-, -н-)	Англ.: <i>competitiveness</i> ; фр.: <i>compétitivité</i> ; нем.: <i>Wettbewerbsfähigkeit</i> ; пол.: <i>konkurencyjność</i> – системна ознака всебічної готовності об'єкту або предмету дослідження приймати участь у конкурентній боротьбі ²
<u>Конкуренто-спроможність</u> (корінь: -конкур-; суфікс: -ент-; корінь: -мож-; суфікси: -н-, -іст-)	Англ.: <i>competitiveness</i> ; фр.: <i>compétitivité</i> ; нем.: <i>Wettbewerbsfähigkeit</i> ; пол.: <i>konkurencyjność</i> – «позиция компании, место на рынке, позволяющее ее продукции или услуге конкурировать с другой продукцией или услугами» [6]
<u>Конкуренто-стійкість</u> (корінь: -конкур-; суфікс: -ент-; корінь: -стій-; суфікси: -к-, -іст-)	Англ.: <i>competitiveness</i> ; фр.: <i>compétitivité</i> ; нем.: <i>Wettbewerbsfähigkeit</i> ; пол.: <i>konkurencyjność</i> – «здатність підприємства протистояти дестабілізуючому впливу факторів зовнішнього середовища в порівнянні з конкурентами» [1]
<u>Конкуренто-здатність</u> (корінь: -конкур-; суфікс: -ент-; корінь: -здат-; суфікси: -н-, -іст-)	Англ.: <i>competitiveness</i> ; фр.: <i>compétitivité</i> ; нем.: <i>Wettbewerbsfähigkeit</i> ; пол.: <i>konkurencyjność</i> – «змога підприємства до ефективної господарської діяльності і забезпечення прибутковості в умовах конкурентного ринку» [2]
<u>Конкурентне середовище</u>	«Результат і умови взаємодії великої кількості суб'єктів ринку, що визначає відповідний рівень економічного суперництва і можливість впливу окремих економічних агентів на загально ринкову ситуацію» [3]
<u>Конкуренти</u> (корінь: -конкур-; суфікс: -ент-)	Англ.: <i>competitor</i> ; фр.: <i>concurrent</i> ; нем.: <i>Konkurrent</i> ; пол.: <i>konkurent</i> – «рыночные субъекты, осуществляющие свою деятельность в одном рыночном пространстве» [6]
<u>Конкурентна боротьба</u>	«Суперництво учасників ринкового господарства за кращі умови купівлі-продажу товарів» [4]
<u>Конкурентні переваги</u>	«Факторы, определяющие превосходство компании над конкурентами, измеряемые экономическими такими показателями, как: дополнительная прибыль, более высокая рентабельность, рыночная доля, объем продаж» [6]
<u>Конкурентний статус</u>	«Комплексна порівняльна характеристика підприємства стосовно конкурентів, яка відбиває його внутрішній потенціал, позицію в конкретних сегментах ринку і здатність утримувати її під впливом дестабілізуючих факторів зовнішнього середовища» [1]
<u>Конкурентний потенціал</u>	«Сформована сукупність ресурсів і компетенцій із унікальними та диференційованими властивостями, для створення і розвитку підприємства» [7]
<u>Конкурентна раціональність</u>	«...уміння думати і діяти швидше, влучніше, най етичніше» [7]
<u>Конкурентна стратегія</u>	«Конкурентное преимущество компании, которое она может достичь на рынке, относительно других конкурентов» [6]
<u>Конкурентна позиція</u>	«Місце підприємства в конкретних сегментах ринку зовнішнього середовища стосовно конкурентів» [1]
<u>Конкурентна політика</u>	«Напрями підтримки та розвитку конкурентоспроможності підприємства в умовах сформованого в країні конкурентного середовища» [5]

Джерело: складено автором.

Аналіз представленої у табл. 1 інформації дозволяє зробити такі висновки: а) елементи розглянутих підсистем об'єднані єдиним коренем

«конкур», що дозволяє будувати певні терміни обраної галузі та напрямку дослідження, базуючись на сутності терміну «конкурент»; б) в українській діловій мові існують такі терміни (поняття), як конкурентність, конкурентоспроможність, конкурентоздатність та конкурентостійкість промислових підприємств; в) кожен із даних термінів має однакове написання відповідно на англійській, німецькій, французькій та польській мовах; г) ці терміни у перекладі із чотирьох іноземних мов визначають один термін – «конкурентоспроможність»; д) еволюція досліджуваних категорій у часі та просторі обумовлює необхідність постійного їх аналізу з метою подальшого поглибленого вивчення та удосконалення за умови поширення сфери практичного застосування та мінливості зовнішнього середовища.

Понятійно-термінологічна система «Теорія конкуренції: конкурентність», на думку автора даної статті, складається з трьох підсистем: «Управлінські науки», «Суспільні науки», «Технічні науки». Цілком можливо, що ця система не є остаточно сформованою, але вона продовжує активно розвиватися. Так, наприклад, за результатами попереднього аналізу фахової літератури за проблемою дослідження було виявлено існуюче розмаїття дефініцій досліджуваних термінів та в той же час відсутність будь-якого визначення терміну «конкурентність», що обумовило авторське його формулювання. Окрім того, авторське визначення терміну конкурентоспроможність може мати такий вигляд: це реальна та потенційна здатність підприємства, а також наявні для цього його можливості досліджувати ринок, впроваджувати нові технології, організовувати виробництво високоякісних, у тому числі інноваційних, продуктів або надання послуг з метою задоволення мінливих потреб споживачів на більш високому рівні, ніж підприємства-конкуренти. Тому сьогодні, напевно, доцільним та необхідним є об'єднання творчих зусиль представників наукової спільноти країни у напрямку розробки певного термінологічного словника «Конкурентність підприємства», використання якого не завадить науковій молоді, представникам бізнесу, викладачам навчальних закладів та буде сприяти правильному їх використанню у діловому спілкуванні у вигляді наукових статей, монографій, тезисів докладів на конференціях та практичних семінарах.

Література

1. Тридід О. М. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : дис. ... доктора екон. наук : спец. 08.06.01. «Економіка, організація і управління підприємствами» / Тридід Олександр Миколайович. – Харків, 2003. – 393 с.

2. Богацька Н. М. Конкуренентоздатність підприємства / Н. М. Богацька, І. О. Путь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Economics/10_93629.doc.htm. – Загол. з екрану.
3. Конкуренентне середовище підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https:// proces.biz/MS/Book/LightBook/t2.htm](https://proces.biz/MS/Book/LightBook/t2.htm). – Загол. з екрану.
4. Які бувають стратегії конкурентної боротьби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vidpo.net/jaki-buvajut-strategii-konkurentnoi-borotbi.html>. – Загол. з екрану.
5. Реалізація конкурентної політики підприємництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/.../26_168-173_Vis_720_Menegment.pdf. – Загол. з екрану.
6. Словарь маркетинговых терминов. Академия информационных систем [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://infosystems.ru/library/slovar_ais_1218/slovar_marketin_1221.html. – Загл. с екрана.
7. Булах І. В. Оцінка конкурентоспроможності підприємства сфери телекомунікацій : Монографія / І. В. Булах, Т. Б. Надтока. – Донецьк : «ДВНЗ ДонНТУ», 2010. – 244 с.
8. Словарь иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
9. Українська термінологія у професійному спілкуванні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https:// pidruchniki.com/.../naukova_komunikatsiya_skladova...](https://pidruchniki.com/.../naukova_komunikatsiya_skladova...) . – Загол. з екрану.
10. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковців / Ю. П. Сурмін. – К. : Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент–освіти в Україні», 2006. – 302 с.

1.10. Проблемы финансового контроля в учреждениях системы здравоохранения Словакии

Система здравоохранения является одной из сложных и очень затратных систем общественного сектора [1, 5, 6]. Во многих странах ОЭСР финансирование системы здравоохранения построено на использовании как государственных и местных бюджетов, так и средств частных инвесторов и населения. Как показывают результаты многочисленных исследований в различных странах финансирование системы здравоохранения только из одного источника не достаточно [5, 6], поэтому необходимо разрабатывать и совершенствовать механизмы многоканальной системы. В свою очередь, подобные механизмы финансирования предполагают необходимость как сочетания интересов всех субъектов системы здравоохранения, так и внедрения механизмов контроля за справедливым и прозрачным распределением средств на нужды развития медицинских учреждений и организацию доступной и эффективной медицинской помощи населению.

Следует отметить, что во многих пост социалистических странах и странах с переходной экономикой, система здравоохранения не достаточно

эффективна с точки зрения распределения финансовых ресурсов и управления ими, наблюдаются явления коррупции на различных уровнях, отсутствие или недостаточное использование современных методов финансового менеджмента, недостаточный финансовый контроль различных учреждений системы здравоохранения.

В данной работе проводится анализ ситуации, характеризующей основные перспективы развития системы здравоохранения Словакии и проблемы повышения эффективности функционирования учреждений здравоохранения с учетом внедрения современных методов финансового контроля. Одной из важных проблем системы здравоохранения в Словакии является рост задолженности государственных и муниципальных лечебных учреждений. В табл. 1 приведены данные о доходах, финансовых результатах и задолженности факультетских и университетских клиник и больниц в Словакии.

Таблица 1. Доходы, финансовые результаты и задолженность факультетских и университетских клиник и больниц Словакии за период 2011-2014 гг., млн. евро

Год	Доходы медицинских учреждений	Финансовый результат	Задолженность
2011	515,0	-156	203
2012	557,8	-116	285
2013	607,9	-67	366
2014	634,1	-75	436

Источник: Министерство здравоохранения Словакии [3]

Доходы факультетских и университетских клиник и больниц в основном формируются за счет поступления финансовых средств от медицинских страховых компаний. Как видно из данных табл. 1, за период 2011-2014 гг. наблюдался рост доходов данных медицинских учреждений. Так, за период 2011-2012 гг. доходы указанных медицинских учреждений возросли на 42,8 млн. евро или на 8,3%, за период 2012-2013 гг. прирост составил 50,1 млн. евро или 8,98%, за период 2013-2014 показатель дохода увеличился на 26,2 млн. евро или на 4,3%. В тоже время, несмотря на рост показателей дохода факультетских и университетских клиник и больниц за счет средств обязательного медицинского страхования, итоговые показатели финансового результата этих медицинских учреждений отрицательны, что означает существенное превышение расходов над полученными доходами. Несмотря на наметившуюся тенденцию сокращения убытков данных медицинских учреждений за период 2011-2013 гг., в 2014 г. показатель отрицательного финансового результата (убытка) факультетских и университетских клиник и больниц возрос на 11,94% по сравнению с 2013 г. Показатели задолженности факультетских и

университетских клиник и больниц были крайне высокими уже 2011 г. и составляли почти 40% от величины дохода, а за последние годы наблюдается тенденция быстрого роста задолженности. Так, за период 2011-2012 гг. задолженность указанных медицинских учреждений возросла на 82 млн. евро или на 40,4%, за период 2012-2013 гг. прирост задолженности составил 81 млн. евро или 28,42%, а за период 2013-2014 гг. показатели задолженности увеличились на 70 млн. евро или на 19% [3].

Несмотря на неутешительные финансовые показатели деятельности сферы здравоохранения в целом, можно привести ряд примеров успешного управления как государственными или муниципальными медицинскими учреждениями, так и частными. В табл. 2 представлены показатели доходов и прибыли некоторых лечебно-профилактических учреждений и фармацевтических компаний в Словакии.

Из представленных в табл. 2 показателей рентабельности видно, что государственные больницы имеют гораздо более низкие показатели соотношения прибыли и дохода, чем частные или негосударственные больницы. Исследуя проблему финансовой неэффективности многих государственных и муниципальных медицинских учреждений в Словакии, необходимо указать на проблемы финансового менеджмента в этих учреждениях, где недостаточно широко используются современные методы управления и планирования финансовыми ресурсами, не осуществляется в полной мере контроль затрат и качества предоставляемых медицинских услуг.

На проблемы необходимости внедрения современного финансового менеджмента и контроллинга в сфере здравоохранения Словакии указывают и ряд экспертов в этой сфере, которые занимаются крупными инвестиционными проектами, строительством новых медицинских центров в рамках частно-государственного партнерства или привлечения европейских фондов для развития системы здравоохранения страны.

Так, одними из причин роста задолженности является дофинансирование медицинских учреждений государством и частными инвесторами на покупку современного медицинского оборудования, строительство новых корпусов, проведение ремонтных работ и т.п. Другой причиной роста затрат в секторе здравоохранения является повышение заработной платы медицинским сотрудникам. Так, за период 2013-2014 гг. повышение заработных плат в секторе здравоохранения составляет 4,7 млн. евро. По данным 2014 г., тарифная заработная плата врачей составляет 1258,56 евро в месяц, а средняя заработная плата врачей с учетом дополнительных дежурств, работы в частных клиниках или медицинских кабинетах составляет около 2210,52 евро в месяц [4].

Таблица 2. Показатели доходов и прибыли ряда лечебно-профилактических учреждений и фармацевтических компаний в Словакии в 2014 г., тыс. евро

Учреждение/Компания	Доход	Прибыль	Прибыль/Доход, %
Государственные больницы			
Národný ústav srdcových a cievnych chorôb	74102,964	14,684	0,02
Východoslovenský ústav srdcových a cievnych chorôb	50244,308	1197,653	2,38
Stredoslovenský ústav srdcových a cievnych chorôb	37334,284	1261,524	3,38
Негосударственные больницы			
Nemocnica Košice-Šaca	29020,969	1901,689	6,55
Nemocnice a polikliniky	23369,965	699,889	2,99
Nemocnica s poliklinikou Štefana Kukuru Michalovce	17401,270	1200,744	6,9
Негосударственные амбулатории			
MUDr. Peter Strhák – Medical Care	915,523	372,467	40,68
MUDr. Katarína Plevová	718,229	29,259	4,07
Pľúcna ambulancia Hrebenár	686,654	214,272	31,21
Негосударственные поликлиники			
Ružinovská poliklinika	4282,589	98,920	2,31
Poliklinika Terasa	1601,743	89,675	5,6
Mestská poliklinika Sereď	1585,709	256,712	16,19
Производство фармацевтических препаратов			
Zentiva	171486,312	52257,747	30,47
Biotika	63786,285	6812,925	10,68
Imuna Pharm	17065,285	308,512	1,81
Дистрибуция лекарств и медицинской продукции			
Phoenix Zdravotnícke zásobovanie	560636,266	3783,855	0,67
Unipharma	403632,762	1447,600	0,36
Med – Art	231939,927	51,505	0,02
Аптеки			
Mirakl	25281,621	5770,167	22,82
Artmed	24411,072	494,179	2,02
Sunpharma Slovakia	17697,226	590,086	3,33
Бальнеологические курорты			
Slovenské liečebné kúpele Piešťany	35428,604	1731,467	4,89
Kúpele Trenčianske Teplice	11913,086	270,882	2,27
Slovenské liečebné Turčianske Teplice	11771,101	154,318	1,31

Источник: Finstat.sk [4]

По мнению экспертов из Европейской комиссии, для увеличения эффективности системы здравоохранения Словакии необходимо снизить излишний уровень госпитализации и нерационального, чрезмерного использования узкоспециализированного медицинского персонала; улучшить качество первичного медицинского обслуживания; более широко применять на практике препараты – генерики, которые значительно дешевле оригиналов; критически подходить к рассмотрению дорогих инвестиционных проектов по использованию новых медицинских технологий, учитывая их эффективность и требуемые затраты [1].

Словацкие эксперты в области экономики и финансов здравоохранения говорят о необходимости трех направлений для повышения эффективности данной системы: 1) мотивация всех участников данной системы; 2) регулирование правовых и финансовых отношений; 3) решение проблем, связанных с нерациональным использованием средств и ресурсов в здравоохранении [2].

Среди факторов, касающихся первого направления, особо важными являются следующие: усиление знаний пациентов об их правах; влияние мнения пациентов на формирование справедливых цен; усилить мотивацию населения к ведению здорового образа жизни и профилактике заболеваний; улучшить имидж работы семейных врачей и терапевтов.

С точки зрения вопросов регулирования в сфере здравоохранения эксперты подчеркивают важность улучшения регулирования отношений в цепочке: пациент – страховая организация – медицинское учреждение; необходимость пересмотра и определения нового базового перечня медицинских услуг, покрываемых за счет обязательного медицинского страхования; введение государственного регулирования максимальных цен на ряд особо важных медицинских услуг и препаратов. Противостояние бесхозяйственности и нерациональному использованию средств и ресурсов в системе здравоохранения должна основываться на более прозрачных механизмах учета медицинских товаров и услуг, внедрении системы бюджетирования и финансового контроллинга, публикации результатов тендеров на крупные инвестиционные проекты в сфере здравоохранения; более широкого использования механизмов попечительских советов при лечебно-профилактических учреждениях и больницах; преобразование ряда государственных медицинских учреждений в публичные акционерные общества.

Литература

1. Hunková M. Brusel varuje: Pozor na zdravotníctvo // Trend. Týždenník o ekonomike a podnikaní. 12 marca 2015. N.10. – S.28-29.
2. Hunková M. Cena za neliečenie zdravotníctva je privysoká // Trend. Týždenník o ekonomike a podnikaní. 2 júla 2015. N.26. – S.18-19.
3. Hunková M. Ozdravenie nemocníc netrvalo dlho. Opäť zvyšujú straty // Trend. Týždenník o ekonomike a podnikaní. 19 marca 2015. N.11. – S.26-27.
4. Hunková M. Úplatky v zdravotníctve // Trend. Týždenník o ekonomike a podnikaní. 26 februara 2015. N.8. – S.15.
5. Jaworzyńska M. Planowanie finansowe w zakładach opieki zdrowotnej. CeDeWu. Warszawa, 2010. – 156 s.
6. Kovač E. Zdravotné poistenie. Zdravotnopolitické a ekonomické súvislosti. Vydavateľstvo Motýľ. Bratislava, 2003. – 130 s.

Part 2

IMPACT OF THE SPATIAL FACTOR FOR BUSINESS DEVELOPMENT

2.1. Прогнозування залежності рівня збитковості підприємств від рівня операційних витрат

В умовах нестабільного розвитку української економіки важливим завданням є дослідження впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на показники фінансового стану підприємств та створення сприятливих умов для їх ефективної діяльності [1, 4]. Як свідчать чисельні дослідження українських та зарубіжних вчених, в умовах економічної та фінансової кризи різко наростає чисельність підприємств, що знаходяться на межі банкрутства [6]. Проте сигнали щодо неефективного функціонування підприємств спостерігається раніше та їх проявом є зменшення обсягів прибутку внаслідок спаду обсягів реалізації продукції, нераціональної цінової політики, збільшення собівартості продукції в результаті наростання різних витрат та впливу інфляції, накопичення різного роду штрафів, пені, не передбачуваних платежів та ін. [3, 5, 8, 9, 15]. На макрорівні негативні прояви в функціонуванні підприємств акумулюються та призводять до зниження рівня прибуткових підприємств у тих чи інших сферах економічної діяльності [13, 14]. У зв'язку з цим важливим напрямком є вивчення впливу різних факторів, що приводять до погіршення фінансово-економічної діяльності підприємств та наростання відсотка підприємств, що одержали збитки. Одним з таких факторів є показник операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг), вплив якого можна визначити на рівні регіонів або окремих видів економічної діяльності [10, 11]. Зростання операційних витрат призводить до підвищення собівартості продукції, що, у свою чергу, сприяє зниженню обсягів валового прибутку. Якщо підприємство реалізує продукцію у несприятливих умовах або за цінами, нижчими фактичної собівартості, воно отримує збитки. Оскільки операційна діяльність підприємств є основною складовою формування прибутків в умовах економіки України, то саме на питання формування операційних витрат та їх динаміку слід звернути увагу при дослідженні показників рівнів прибуткових та збиткових підприємств за різними видами економічної діяльності. Вивченню теоретичних та методологічних питань щодо формування прибутку та управління витратами підприємств присвячено велика

кількість наукових праць українських та зарубіжних вчених, серед яких слід виокремити праці Ф. Ф. Бутинця, А. М. Герасимович, Г. Г. Кірейцева, П. Т. Саблука, Р. С. Сайфуліна, Ю. С. Цал-Цалко, Є. В. Мниха, Р. Хиггінса, В. В. Бочарова, К. В. Ізмайлової та ін. [6, 8, 9, 12-14]. Проте у працях цих вчених досліджуються або суто теоретичні аспекти або конкретні ситуації на прикладі кількох підприємств, і не достатньо вивчається вплив динаміки операційних витрат підприємств на показники їхньої прибутковості або збитковості на рівні окремих видів економічної діяльності або регіонів.

Метою даного дослідження є вивчення за допомогою економетричних методів впливу динаміки рівня операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) на показники збитковості підприємств різних сфер економічної діяльності.

Аналіз операційних витрат є одним з важливих напрямків проведення фінансово-економічного аналізу діяльності підприємства. Слід визначити, що в останні роки показники операційних витрат підприємств на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) та їх структура не приводяться у статистичних звітах, що публікуються у відкритому доступі. Крім того, суттєвою проблемою для проведення статистичних порівнянь є зміна КВЕД. Так, в останні роки використовується КВЕД 2010, а до 2011-2012 рр. використовувався переважно КВЕД 2005. У зв'язку з необхідністю порівнянь та прогнозування динаміки операційних витрат нами були використані показники фінансово-економічної діяльності підприємств за КВЕД 2005.

У табл.1 приведені дані щодо динаміки операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за період 2005-2010 рр. за видами економічної діяльності [11].

Як видно з даних табл.1 та табл.2, можна виділити такі види економічної діяльності, як: торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльність готелів та ресторанів; освіта; охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, де протягом вказаного періоду часу, операційні витрати на одиницю продукції (робіт, послуг) були вище за середній рівень. За період 2005-2010 рр. у промисловості та діяльності транспорту та зв'язку рівень операційних витрат був нижчий за середній по економіці. У сільському господарстві, будівництві, фінансовій діяльності, у сфері операцій з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям були періоди, коли операційні витрати на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) були вище або нижче за середній рівень по економіці.

*Таблиця 1. Операційні витрати на одиницю
реалізованої продукції (робіт, послуг), коп./грн.*

Сфера діяльності	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	95,8	96,8	95,8	96,8	97,8	97,1
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	97,5	97,6	92,3	94	91,6	97,6
Промисловість	93,4	94,3	93,7	93,4	97,5	96
Будівництво	99,1	98,6	98,2	95,9	99,4	102,4
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	97,6	98,2	97,9	98,8	99,1	98,3
Діяльність готелів та ресторанів	107,4	106,4	105,1	105	104,5	104,6
Діяльність транспорту та зв'язку	86,4	87,4	88,5	92,5	90	84,3
Фінансова діяльність	87	95,4	94,2	100,2	99,4	98,5
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	105,3	108,9	94	100	94,6	105,2
Освіта	100,6	107,3	104	105,8	105	111,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	110,6	108	105,3	106,5	101,5	101,2
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	109,9	104,6	105,3	106,6	126,6	137,8

*Таблиця 2. Відношення операційних витрат на одиницю реалізованої
продукції (робіт, послуг), коп./грн. до середніх по економіці України*

Сфера діяльності	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	1,018	1,008	0,963	0,971	0,937	1,005
Промисловість	0,975	0,974	0,978	0,965	0,997	0,989
Будівництво	1,034	1,019	1,025	0,991	1,016	1,055
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1,019	1,014	1,022	1,021	1,013	1,012
Діяльність готелів та ресторанів	1,121	1,099	1,097	1,085	1,069	1,077
Діяльність транспорту та зв'язку	0,902	0,903	0,924	0,956	0,92	0,868
Фінансова діяльність	0,908	0,986	0,983	1,035	1,016	1,014
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	1,099	1,125	0,981	1,033	0,967	1,083
Освіта	1,05	1,108	1,086	1,093	1,074	1,151
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1,154	1,116	1,099	1,1	1,038	1,042
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	1,147	1,081	1,099	1,101	1,294	1,419

У табл. 3 розраховано темпи зростання операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за період 2005-2010 рр., з яких видно, що в цілому по економіці України зростання поточного рівня

операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) відбувалося протягом 2005-2006 рр., 2007-2008 рр. та 2008-2009 рр. За часові періоди 2006-2007 рр. та 2009-2010 рр., навпаки, відбувалося зменшення показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг). Проте, щорічні темпи зростання (падіння) показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності дещо розрізнялися.

Таблиця 3. Темпи зростання операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг), коп./грн.

Сфера діяльності	2005/2006	2006/2007	2007/2008	2008/2009	2009/2010
Усього	1,01	0,99	1,01	1,01	0,993
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	1,001	0,946	1,018	0,974	1,066
Промисловість	1,01	0,994	0,997	1,044	0,985
Будівництво	0,995	0,996	0,977	1,036	1,03
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1,006	0,997	1,009	1,003	0,992
Діяльність готелів та ресторанів	0,991	0,988	0,999	0,995	1,001
Діяльність транспорту та зв'язку	1,012	1,013	1,045	0,973	0,937
Фінансова діяльність	1,097	0,987	1,064	0,992	0,991
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	1,034	0,863	1,064	0,946	1,112
Освіта	1,067	0,969	1,017	0,992	1,065
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,976	0,975	1,011	0,953	0,997
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	0,952	1,007	1,012	1,188	1,088

Так, у сільському господарстві операційні витрати на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) у 2006 р., 2008 р. та 2010 р. зростали в порівнянні з відповідними попередніми роками. Якщо, у 2006 р. рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції виріс всього лиш на 0,1% в порівнянні з 2005 р., то у 2008 р. такий приріст слав вже 1,8%. У 2010 р. операційні витрати на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) у сільському господарстві зросли на 6,6% в порівнянні з 2009 р. У промисловості зростання операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за період 2005-2006 рр. складало 1%, а у 2008-2009 р. вже 4,4%. У сфері фінансової діяльності зростання операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за період 2005-2006 рр. складало 9,7%, а за період 2007-2008 рр. рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) зріс на 6,4%. У сфері операцій з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям, зростання рівня операційних витрат на одиницю

реалізованої продукції (робіт, послуг) складало: за період 2005-2006 рр. – 3,4%; за період 2007-2008 рр. – 6,4%; за період 2009-2010 рр. – 11,2%. У сфері освіти операційні витрати на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за період 2005-2006 рр. зросли на 6,7%, за період 2007-2008 рр. цей показник зріс на 1,7%, а за період 2009-2010 рр. – вже на 6,5%. У сфері надання комунальних та індивідуальних послуг, культурної діяльності та спорту найбільший рівень зростання операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) відмічався за період 2008-2009 рр. і складав 18,8%. В інших сферах економічної діяльності протягом окремих часових періодів спостерігалось зменшення рівня операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) і щорічні темпи зростання були менші, ніж 100%. Для більш детального аналізу динаміки рівня операційних витрат та виявлення їх особливостей у різних сферах економічної діяльності доцільно побудувати економетричні моделі [2, 7].

На підставі даних про рівні операційних витрат у різних сферах економічної діяльності за період 2005-2010 рр. була побудована динамічна економетрична модель з використанням *dummy* змінних.

Ця модель представлена нижче:

$$\hat{c}_j(t) = c_j(t) + \varepsilon_j(t), \quad (1.1)$$

$$\hat{c}_j(t) = a_1 \cdot t + b_1 \cdot d_1 + b_2 \cdot d_2 + b_3 \cdot d_3 + b_4 \cdot d_4 + b_5 \cdot d_5 + b_6 \cdot d_6 + b_7 \cdot d_7 + b_8 \cdot d_8 + b_9 \cdot d_9 + b_{10} \cdot d_{10} \quad (1.2)$$

де $\hat{c}_j(t)$ – прогнозний рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) у j -й сфері економічної діяльності станом на рік t ; $c_j(t)$ – рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) у j -й сфері економічної діяльності станом на рік t , який визначається на підставі лінійної моделі; t – часова змінна, яка приймає значення $t=1$ для 2005 р., $t=2$ для 2006 р., $t=3$ для 2007 р. і т.д.; d_j – *dummy* змінні, що приймають значення 1 або 0, якщо значення залежної змінної $c_j(t)$ належать до відповідної j -ї сфери економічної діяльності; a_1 та b_j – параметри, які оцінюються у даній моделі, $\varepsilon_j(t)$ – випадкова змінна.

Змінна d_1 відображує приналежність показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) до сфери сільського господарства; d_2 – приналежність показника операційних витрат до промисловості; d_3 – приналежність показника операційних витрат до будівництва; d_4 – приналежність показника операційних витрат до сфери торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; d_5 – приналежність показника операційних витрат до діяльності готелів та ресторанів; d_6 – приналежність показника операційних витрат до

діяльності транспорту та зв'язку; d_7 – приналежність показника операційних витрат до сфери фінансової діяльності; d_8 – приналежність показника операційних витрат до сфери операцій з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям; d_9 – приналежність показника операційних витрат до сфери освіти; d_{10} – приналежність показника операційних витрат до сфери охорони здоров'я та надання соціальної допомоги.

Для уникнення проблеми мультиколінеарності *dummy* змінних змінна d_{11} (приналежність показника операційних витрат до сфери надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту) не вводиться у модель. Тобто, якщо всі *dummy* змінні моделі d_1, d_2, \dots, d_{10} приймають значення 0, то за моделлю розраховується значення показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції для сфери надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту станом на відповідний часовий період.

Як видно з даних табл. 4, всі оцінки параметрів є статистично значимими за критерієм Стьюдента при рівні $p < 0,01$.

Таблиця 4. Характеристика економетричної моделі динаміки операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг), коп./грн. за видами економічної діяльності

Змінна	Оцінка параметру b	Середнє квадратичне відхилення	Значення за критерієм Стьюдента	Рівень статистичної значущості p
d_1	61,6934	14,8248	4,1615	0,0001
d_2	61,3101	14,8248	4,1356	0,0001
d_3	65,5268	14,8248	4,4201	0
d_4	64,9101	14,8248	4,3785	0,0001
d_5	72,0934	14,8248	4,863	0
d_6	54,7768	14,8248	3,6949	0,0005
d_7	62,3768	14,8248	4,2076	0,0001
d_8	67,9268	14,8248	4,582	0
d_9	72,3434	14,8248	4,8799	0
d_{10}	72,1101	14,8248	4,8641	0
t	9,5447	1,9708	4,843	0

Значення критерію Фішера досить високе і складає $F(11.55)=55.942$, що перевищує критичне значення при рівні $p < 0,01$. Значення коефіцієнта множинної кореляції R для побудованої моделі складає 0,956, а значення коефіцієнту детермінації R^2 дорівнює 0,898. Тобто за всіма основними критеріями побудована модель має достатньо добру якість і може бути використана для аналізу й прогнозування. Різні значення оцінок параметрів b підкреслюють наявність досить суттєвих відмінностей у значеннях показників операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за різними видами економічної діяльності.

Значення оцінки параметру a_1 показує щорічний приріст показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) не залежно від сфери економічної діяльності. Отримані значення параметрів при dummy змінних можуть бути використані для порівняльного аналізу рівня операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за різними видами економічної діяльності. Так, найбільші значення параметрів при dummy змінній були отримані для таких сфер економічної діяльності, як: діяльність готелів та ресторанів; освіта й охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. Найменші значення параметрів при dummy змінній були отримані для таких сфер, як: діяльність транспорту та зв'язку; сільське господарство та промисловість.

На підставі моделі 1.1-1.2 були розраховані прогнозні значення операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) за різними сферами економічної діяльності на період 2011-2015 рр. Результати прогнозу приведені у табл. 5. У табл. 6 приведено дані щодо частки підприємств, що збиток від звичайної діяльності до оподаткування, за видами економічної діяльності за період 2005-2010 рр. [11].

Для аналізу динаміки рівня збитковості підприємств була запропонована економетрична модель, що враховує вплив показника операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) на відсоток підприємств, що одержали збиток від звичайної діяльності до оподаткування. При цьому у даній моделі враховується також фактор часу й специфіка видів економічної діяльності підприємств.

Ця модель представлена нижче:

$$\hat{z}_j(t) = z_j(t) + \varepsilon_j(t), \quad (1.3)$$

$$\hat{z}_j(t) = a_1 \cdot t + a_2 \cdot c_j(t) + b_1 \cdot d_1 + b_2 \cdot d_2 + b_3 \cdot d_3 + b_4 \cdot d_4 + b_5 \cdot d_5 + b_6 \cdot d_6 + b_7 \cdot d_7 + b_8 \cdot d_8 + b_9 \cdot d_9 + b_{10} \cdot d_{10} \quad (1.4)$$

де $\hat{z}_j(t)$ – прогнозований відсоток підприємств, що одержали збиток від звичайної діяльності до оподаткування у j -й сфері економічної діяльності станом на рік t ; $z_j(t)$ – відсоток підприємств, що одержали збиток від звичайної діяльності до оподаткування у j -й сфері економічної діяльності станом на рік t , який визначається на підставі лінійної моделі; $c_j(t)$ – рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) у j -й сфері економічної діяльності станом на рік t ; t – часова змінна, яка приймає значення $t=1$ для 2005 р., $t=2$ для 2006 р., $t=3$ для 2007 р. і т.д.; d_j – dummy змінні, що приймають значення 1 або 0, якщо значення залежної змінної $c_j(t)$ належать до відповідної j -ї сфери економічної діяльності; a_1 , a_2 та b_j – параметри, які оцінюються у даній моделі, $\varepsilon_j(t)$ – випадкова змінна.

Таблиця 5. Прогнозні значення операційних витрат на од. реалізованої продукції (робіт, послуг), коп./грн
за видами економічної діяльності

	Т=7 (2011)			Т=8 (2012)			Т=9(2013)			Т=10(2014)			Т=11(2015)		
	Точк. про-гноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. про-гноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. про-гноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. про-гноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. про-гноз	Нижн. гран.	Верх. гран.
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	97,3	92,32	102,28	97,93	92,52	103,34	98,56	92,65	104,47	99,19	92,74	105,64	99,82	92,79	106,85
Промисловість	96,92	91,94	101,9	97,55	92,14	102,96	98,18	92,27	104,08	98,81	92,36	105,26	99,43	92,4	106,47
Будівництво	101,14	96,15	106,12	101,76	96,35	107,18	102,39	96,49	108,3	103,02	96,57	109,47	103,65	96,62	110,68
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	100,52	95,54	105,5	101,15	95,74	106,56	101,78	95,87	107,68	102,41	95,96	108,86	103,03	96	110,07
Діяльність готелів та ресторанів	107,7	102,72	112,68	108,33	102,92	113,74	108,96	103,05	114,87	109,59	103,14	116,04	110,22	103,19	117,25
Діяльність транспорту та зв'язку	90,39	85,4	95,37	91,01	85,6	96,43	91,64	85,74	97,55	92,27	85,82	98,72	92,9	85,87	99,93
Фінансова діяльність	97,99	93	102,97	98,61	93,2	104,03	99,24	93,34	105,15	99,87	93,42	106,32	100,5	93,47	107,53
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	103,54	98,55	108,52	104,16	98,75	109,58	104,79	98,89	110,7	105,42	98,97	111,87	106,05	99,02	113,08
Освіта	107,95	102,97	112,93	108,58	103,17	113,99	109,21	103,3	115,12	109,84	103,39	116,29	110,47	103,44	117,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	107,72	102,74	112,7	108,35	102,94	113,76	108,98	103,07	114,88	109,61	103,16	116,06	110,23	103,2	117,27
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	117,34	112,35	122,32	117,96	112,55	123,38	118,59	112,69	124,5	119,22	112,77	125,67	119,85	112,82	126,88

Таблиця 6. Частка підприємств, що одержали збиток від звичайної діяльності до оподаткування, за видами економічної діяльності (%)

Сфера діяльності	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Усього	34,2	33,5	32,5	37,2	39,9	43,6
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	33,8	31,3	26,3	28,3	30,1	13,9
Промисловість	36,5	34,7	33,4	38,9	40,3	45
Будівництво	33,8	31,9	32,1	37,2	43	55,1
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	30,1	30,6	29,3	34,1	36,3	37,5
Діяльність готелів та ресторанів	37,2	35,8	34	38,1	40,2	39,1
Діяльність транспорту та зв'язку	38,3	37,2	35,5	40,5	43,1	46,2
Фінансова діяльність	33,7	33,1	33	38,2	39,1	33,7
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	38,8	38	37,8	41,8	44,5	44,2
Освіта	29,3	26,2	25,4	29,6	32,8	30,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	31,7	31,6	30,3	34,5	36,8	31,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	35,8	35	34,8	40,1	43,2	52,7

Як видно з даних, приведених у табл. 7, більшість оцінок параметрів моделі є статистично значимими при рівні $p < 0,05$ або при рівні $p < 0,1$. Значення за критерієм Фішера $F(12,54)=432,33$ значно перевищує критичне при рівні значимості $p < 0,001$. Значення коефіцієнта множинної кореляції R для побудованої моделі становить 0,994, а коефіцієнту детермінації R^2 – відповідно 0,987. З урахуванням цих характеристик можна стверджувати про придатність побудованої економетричної моделі для аналізу й прогнозу.

Таблиця 7. Характеристика економетричної моделі динаміки рівня збитковості підприємств за видами економічної діяльності

Змінна	Оцінка параметру b	Середнє квадратичне відхилення	Значення за критерієм Стьюдента	Рівень статистичної значущості p
c	0,3153	0,0171	18,4782	0
d1	-6,5384	2,1513	-3,0393	0,0037
d2	4,4325	2,1481	2,0635	0,0439
d3	3,8196	2,184	1,7489	0,086
d4	-1,8526	2,1786	-0,8504	0,3989
d5	0,2991	2,2434	0,1333	0,8944
d6	8,4925	2,096	4,0517	0,0002
d7	1,0962	2,157	0,5082	0,6134
d8	5,0629	2,2053	2,2958	0,0256
d9	-8,2298	2,2458	-3,6645	0,0006
d10	-4,3729	2,2436	-1,949	0,0565
t	1,0959	0,2979	3,679	0,0005

У табл. 8 приведені результати прогнозування за моделлю 1.3-1.4 відсотка підприємств, що одержали збитки від звичайної діяльності до оподаткування, за видами економічної діяльності. Отримані значення оцінок параметрів моделі 1.3-1.4 можна використовувати для економічної інтерпретації залежності рівня збиткових підприємств від рівня операційних витрат, фактору часу та специфіки економічної діяльності. Так, оцінка параметру a_2 при змінній $c_j(t)$ (рівні операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг)) є позитивна та статистично значима при $p < 0,001$. Тобто, якщо рівень операційних витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг) становить 100 коп./грн., то при відсутності впливу інших факторів рівень збитковості підприємств становитиме 31,53%. З часом показник збитковості підприємств несуттєво зростає (приблизно на 1%), про що свідчить позитивна оцінка параметру a_1 при факторі часу t . Від'ємні оцінки параметрів при $dummy$ змінних показують, що у відповідних сферах економічної діяльності рівень збитковості підприємств нижчий за умови рівних інших факторів, ніж в тих сферах економічної діяльності, для яких були отримані позитивні оцінки параметрів при $dummy$ змінних. Наприклад, у промисловості та сфері торгівлі оцінки при $dummy$ змінних були від'ємні, тобто у цих сферах рівень збитковості нижчий. Від'ємні оцінки параметрів при $dummy$ змінних були отримані для таких сфер, як освіта й охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. Проте, при високому відносному рівні витрат на одиницю реалізованої продукції (робіт, послуг), значно менший рівень збитковості підприємств у цих галузях пояснюється державною підтримкою та наданням дотацій, які дозволяють підтримувати фінансовий стан цих підприємств на відносно задовільному рівні.

Для таких сфер економічної діяльності, як: промисловість; будівництво; діяльність транспорту та зв'язку; фінансова діяльність; операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, рівень збитковості підприємств вищий, що пояснюється більшим впливом конкуренції та залежності цих сфер від ринкової кон'юнктури. Як видно з результатів прогнозів, приведених у табл. 8, досить великий рівень збиткових підприємств очікується у таких сферах економічної діяльності, як: діяльність транспорту та зв'язку; операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям й надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту. Проведений у роботі аналіз динаміки операційних витрат на одиницю реалізованої продукції дозволяє за допомогою економетричних моделей визначити прогнозні значення рівня збитковості підприємств у різних сферах економічної діяльності. Це дозволить вчасно розробити стратегії зменшення рівня витрат підприємств та збільшити їх конкурентоспроможність.

Таблиця 8. Прогнозні значення рівня збиткових підприємств (%) за видами економічної діяльності

	Т=7 (2011)			Т=8 (2012)			Т=9(2013)			Т=10(2014)			Т=11(2015)		
	Точк. прогноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. прогноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. прогноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. прогноз	Нижн. гран.	Верх. гран.	Точк. прогноз	Нижн. гран.	Верх. гран.
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	31,81	27,9	35,72	33,11	28,86	37,35	34,4	29,77	39,03	35,7	30,64	40,75	36,99	31,48	42,5
Промисловість	42,66	38,75	46,57	43,96	39,71	48,2	45,25	40,62	49,88	46,55	41,49	51,6	47,84	42,33	53,35
Будівництво	43,38	39,47	47,29	44,67	40,43	48,92	45,97	41,34	50,6	47,26	42,21	52,32	48,56	43,04	54,07
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	37,51	33,6	41,42	38,81	34,56	43,05	40,1	35,47	44,73	41,4	36,34	46,45	42,69	37,18	48,2
Діяльність готелів та ресторанів	41,93	38,02	45,84	43,22	38,98	47,47	44,52	39,89	49,15	45,81	40,76	50,87	47,11	41,59	52,62
Діяльність транспорту та зв'язку	44,66	40,75	48,57	45,96	41,71	50,2	47,25	42,62	51,88	48,55	43,49	53,6	49,84	44,33	55,35
Фінансова діяльність	39,66	35,75	43,57	40,96	36,71	45,2	42,25	37,62	46,88	43,55	38,49	48,6	44,84	39,33	50,35
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	45,38	41,47	49,29	46,67	42,43	50,92	47,97	43,34	52,6	49,26	44,21	54,32	50,56	45,04	56,07
Освіта	33,48	29,57	37,39	34,77	30,53	39,02	36,07	31,44	40,7	37,36	32,31	42,42	38,66	33,14	44,17
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	37,26	33,35	41,17	38,56	34,31	42,8	39,85	35,22	44,48	41,15	36,09	46,2	42,44	36,93	47,95
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	44,67	40,76	48,57	45,96	41,72	50,21	47,26	42,62	51,89	48,55	43,49	53,62	49,85	44,32	55,37

Література

- 1 Бойчик І.М., Харів П.С., Хопчан М.І., Піча Ю.В. Економіка підприємства. – К.: "Каравела", 2001. – 298 с.
- 2 Дубров А.М., Мхитарян В.С., Трошин Л.И. Многомерные статистические методы: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 352 с.
- 3 Ізмайлова К.В. Фінансовий аналіз. – К.:МАУП, 2001. – 152 с.
- 4 Крамаренко Г.О. Фінансовий аналіз і планування. – К.:Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.
- 5 Любенко Н.М. Фінанси підприємств. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 262 с.
- 6 Мамонтова М.А. Умови забезпечення фінансової стійкості підприємств. //Фінанси України. – 2008. – № 8. – С. 103-106.
- 7 Математичні методи і моделі ринкової економіки: Навч. пос.- Х.: ВД „ІНЖЕК”, 2010. – 456 с.
- 8 Мошенський С.З., Олійник О.В. Економічний аналіз /За ред. д.е.н., проф. Ф.Ф.Бутинця. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Житомир:ПП „Рута”, 2007. – 704 с.
- 9 Покропивний С.Ф., Клименко С.М., Швиданенко Г.О. Економіка підприємства. – К.:КНЕУ, 2000. – 248 с.
- 10 Прогнозування соціально-економічного розвитку регіону: питання теорії і методології/ За ред. Бойко Є.Г.- НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2005. – 234 с.
- 11 Статистичний збірник „Регіони України” за 2011 р. Державна служба статистики України. – Київ., 2012 р.
- 12 Цал-Цалко Ю.С. Фінансова звітність підприємств та її аналіз. – К.:ЦУЛ, 2002. – 360 с.
- 13 Шаманський С.О. Стимулювальна функція прибутку: теоретичні та практичні проблеми її реалізації // Формування ринкових відносин і Україні. – 2007. – № 2. – С.145-152.
- 14 Шмиголь М. Фінансові методи підвищення прибутковості бізнесу // Фінансовий менеджмент. – 2006, грудень. – С.35-41.
- 15 Экономический анализ: Уч. для вузов / Под ред. Л.Т. Гиляровой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 527 с.

2.2. Дослідження туристично-рекреаційного потенціалу Львівської області

Львівська область входить до п'ятірки найпривабливіших та найпопулярніших туристично-рекреаційних регіонів України, має надзвичайно високий туристичний потенціал, де ринок послуг відпочинку та оздоровлення є одним з найперспективніших в Україні. Завдяки великій кількості культурних і архітектурних пам'яток історичний центр Львова внесений до списку Світової спадщини ЮНЕСКО [1, с. 70].

Туристичний характер Львівської області визначається такими особливостями:

географічно-транспортне розташування, близькість кордону із європейськими країнами;

національно-етнічна особливість регіону. Окрім української, тут збереглися чудові зразки польської, вірменської, австрійської культур, відбулося злиття національних культурних традицій;

сприятлива екологічна ситуація за рахунок невисокого рівня індустріалізації території;

площа території дає змогу влаштовувати туристичні поїздки в межах 1-2 діб з урахуванням виїзду в сусідні області [2].

Необхідно зазначити, що у Львівській області існують певні проблеми, які перешкоджають розвитку туристично-рекреаційних послуг, зокрема:

незадовільний стан доріг та під'їздів до об'єктів туристичної та курортної відвідуваності;

невідповідність закладів проживання світовим стандартам;

незадовільний стан пам'яток історико-архітектурної спадщини (історична територія Львова ще повністю не відреставрована, деякі замки області занедбані, старі, особливо дерев'яні, церкви ремонтуються й перебудовуються із використанням сучасних матеріалів та технологій, тому втрачають свою історичну цінність тощо);

неналежний стан туристичних маршрутів (брак обладнаних місць короткочасного відпочинку, гірських притулків, відсутність єдиної системи знакування шляхів активного туризму (пішохідних, велосипедних, водних тощо)) [3].

Львівська область має одні з найбільших в Україні запаси туристично-рекреаційних ресурсів. У ній зосереджено 4000 історико-архітектурних пам'яток XII-XX століть або 25% від усієї кількості в Україні. Зокрема, великою популярністю серед туристів користуються замкові фортифікації, а саме Олеський, Золочівський, Підгорецький, Свірзький замки, які об'єднуються у найпопулярніший туристичний маршрут «Золота підкова Львівщини». У Львівській області збереглася значна кількість старовинних дерев'яних церков [4].

Природні рекреаційні ресурси Львівщини представлені лікувальними мінеральними водами, лікувальними грязями, озокеритом, кліматичними, водними, лісовими. Частка природно-рекреаційного потенціалу Львівщини у сумарному природно-ресурсному потенціалі України складає 5,4%. Серед карпатських областей за сумарним потенціалом природних рекреаційних ресурсів вона поступається лише Закарпаттю (7,04%). У структурі рекреаційних ресурсів області 70% припадає на ресурси відпочинку і туризму та 30% – на ресурси санаторно-курортного лікування. У сумарному природно-ресурсному потенціалі Львівської

області природні рекреаційні ресурси становлять 14,3%, що значно вище відповідного показника по Україні (9,5%) [5].

Розвитку туристичної та рекреаційної сфери досліджуваного регіону сприяє наявність значної кількості готелів – рис. 1, рис. 2, проте їх кількість порівняно з 2009-2010 рр. зменшилася.

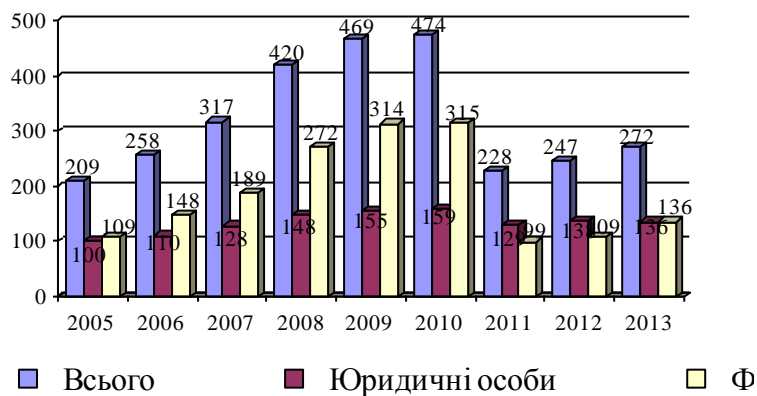

Рис. 1. Мережа готельних закладів у Львівській області

Складено на основі [6]

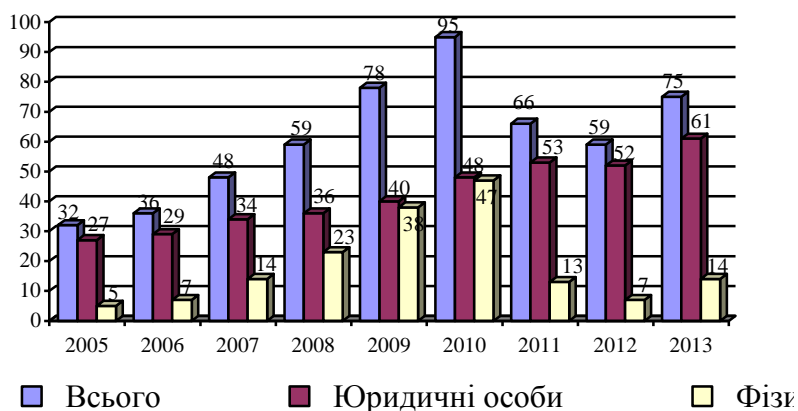

Рис. 2. Мережа готельних закладів у м. Львів

Складено на основі [6]

Проведений аналіз свідчить, що використання готельних закладів Львівщини не є ефективним (табл. 1). Аналізуючи дані табл. 1, можна зробити висновки, що кількість туристів та відпочиваючих у Львівській області є недостатніми. Це зумовлене тим, що стан матеріально-технічної бази туристичних, санаторно-курортних та оздоровчих закладів ще не відповідає міжнародним вимогам, рівень послуг недостатній при високих цінах, ще не достатньо забезпечується контроль за виконанням закладами умов, правил прийому та обслуговування туристів, у тому числі й іноземних.

Таблиця 1. Потенціал туристично-рекреаційних послуг підприємств-юридичних осіб Львівської області та його використання

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Кількість готельних закладів	100	110	128	148	155	159	129	138	136	145
Кількість місць у готельних закладах, тис. осіб	4,9	5,7	6,2	6,7	6,8	8,7	9,4	9,8	11,1	11,4
Кількість відвідувачів, тис. осіб	237,3	278,2	303,2	369,9	292,7	353,2	338,1	407,9	412,5	371,1
Коефіцієнт використан-ня готельних закладів	0,18	0,18	0,21	0,22	0,18	0,20	0,19	0,24	0,24	0,28
Санаторії та пансіонати з лікуванням	66	65	64	62	57	56	55	50	48	*
Кількість місць у санаторіях та пансіонатах з лікуванням, тис. осіб	18,8	21,1	16,4	17,4	16,4	16,2	16,4	14,8	14,7	*
Будинки та пансіонати відпочинку	9	8	8	8	7	6	6	4	4	*
Кількість місць у будинках та пансіонатах відпочинку, тис. осіб	0,439	0,392	0,387	0,360	0,320	0,260	0,26,	0,148	0,144	*
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку	684	879	880	853	526	559	763	887	914	*
Кількість місць у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, тис. осіб	4,1	3,7	3,5	3,4	3,6	3,1	3,1	3,1	2,7	*

* - Відсутні дані

Складено на основі [6, 7]

Негативно на зменшенні кількості іноземних відпочиваючих та туристів позначилася політична ситуація в країні та військові дії на Сході України. Проте зменшення доходів українців сприяє розвитку внутрішнього туризму. Зокрема, за даними Центру туристичної інформації, відбулося значне зростання кількості туристів у м. Львові. Це відбулося, в основному, завдяки збільшенню кількості внутрішніх туристів (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка туристичних потоків у м. Львів, осіб

Період	2014 р.	2015 р.	зростання, %
Січень	42945	61992	44,35
Лютий	27503	27503	0,00
Березень	28202	41791	48,18
Квітень	30505	43516	42,65
Травень	39901	54174	35,77
Червень	50765	50939	0,34

Складено на основі [8]

Позитивна динаміка туристичних потоків у м. Львові пов'язана також із тим, що у даному місті та області проводять багато різноманітних за тематикою фестивалів. Найвідомішими та наймасовішими з них є

«Різдво у Львові», свята кави та шоколаду, фестиваль писанок, «Alfa Jazz Festival», етнофестивалі фольклорної музики, «Флюгери Львова», м. Львова, які пропонують театралізовані презентації виставок та дійства в рамках акцій «Ніч у Львові».

Внаслідок наявності відомих курортів у м.Трускавець, Східниця, Моршин, Шкло, Немирів, Великий Любінь рекреаційна діяльність у Львівській області переважає туристичну. Львівський регіон багатий унікальними родовищами мінеральних вод (понад 200 джерел) та грязей з лікувальними властивостями, на базі яких функціонують та розвиваються відомі курорти. На сьогодні в області налічується близько 136 санаторно-курортних закладів різних форм власності [4]. Впровадження ефективного управління, інноваційних підходів і методів у діяльність курортно-рекреаційних закладів зможе вивести дану галузь в одну з пріоритетних і економічно ефективних у Львівській області.

Враховуючи специфіку роботи туристичних, санаторно-оздоровчих та курортних закладів львівської області, можна виділити такі завдання інноваційної діяльності у цій сфері [9]:

- впровадження інноваційного управління на маркетинговій основі;
- вдосконалення методології та розробка нових методик лікування;
- забезпечення закладів сучасним медичним обладнанням;
- оновлення та модернізація матеріально-технічної бази;
- постійне удосконалення якості послуг, що надаються, та розробка нових пропозицій послуг;
- впровадження наукомістких та ресурсозберігаючих технологій;
- введення кваліфікаційних новацій для персоналу.

У сфері рекреаційно-оздоровчої діяльності та санаторно-курортного господарювання важливим є створення організаційних формувань інноваційного типу, зокрема, курортополісів, рекрополісів, рекропарків та інноваційних структур інших типів з правами спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, відповідно до чинного законодавства, що об'єктивно обумовлюється значною національною потребою у створенні більш ефективних умов для оздоровлення людей за рахунок наявності унікальних природно-ресурсних можливостей [10, с. 181].

Такі структури інноваційного типу передбачають перехід на сучасні методи управління та нові технології рекреації і лікування, відкриття нових можливостей для залучення вітчизняних та зарубіжних інвестицій, входження у світову мережу курортно-оздоровчих закладів та здобуття статусу оздоровниць міжнародного рівня. Перспективним на Львівщині є і зелений туризм. Цільові сегменти даного туризму достатньо широкі. Ними

можуть бути люди як з низьким і середнім рівнем достатку, так і туристи з високим рівнем доходів, які прагнуть задовольнити свої потреби в отриманні нових вражень та відчуттів. Для розвитку рекреаційної і туристичної діяльності у Львівській області існує мережа національних природних та регіональних ландшафтних парків (Сколівські Бескиди, Яворівський, Північне Поділля, Надсянський, Знесіння, Равське Розточчя тощо). Ці об'єкти і займають найбільшу площу в структурі природно-заповідного фонду області [11].

Зростанню популярності зеленого туризму сприятиме розроблення туроператорами спеціальних пропозицій з урахуванням специфіки різних сегментів ринку, наприклад для школярів і студентів у період канікул, міських жителів улітку та взимку, жителів східних регіонів у період святкування Нового року та Різдвяних свят. З метою збільшення кількості в'їзних туристів, особливо тих, які мають українське коріння, можна розробляти маршрути, пов'язані з різноманітними історичними подіями в Україні чи регіоні на підставі вивчення матеріалів краєзнавчих і меморіальних музеїв. Використовуючи інструменти регіонального маркетингу, територію з наявними на ній туристичними ресурсами (джерела лікувальних ресурсів, історико-культурні пам'ятки, унікальні визначні місця тощо) та розвиненою туристичною інфраструктурою потрібно позиціонувати як товар. У туризмі Львівщини, з точки зору територіального маркетингу, усі його зусилля будуть спрямовані на конкретну місцевість з метою залучення туди туристів [12, с.41].

Для розвитку туристично-рекреаційного потенціалу Львівської області необхідно підвищувати рівень поінформованості потенційних туристів про туристичні та рекреаційні можливості регіону за допомогою ефективної рекламної кампанії, проводити тендери щодо реставрації об'єктів культурної спадщини, розробляти нові туристичні маршрути, пропагувати необхідність та цінність лікування з використанням різних типів мінеральних вод як альтернативу традиційному медикаментозному лікуванню. З метою зростання кількості в'їзних туристичних потоків слід налагодити співпрацю місцевих органів влади із закордонними туристичними операторами, які б включали Львівщину у свої туристичні маршрути та пропонували б послуги оздоровлення у її санаторіях та пансіонатах. Особливу увагу слід приділити розвитку туризму у межах транскордонного співробітництва [13]. Місцеві органи влади Львівської області повинні налагоджувати співпрацю і з вітчизняними туроператорами, організовувати деякі безоплатні піші екскурсії по визначних місцях з метою залучення туристів з інших регіонів України.

Література

1. Савіцька О.П. Стратегія розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти / О.П. Савіцька, Н.В. Савіцька // Вісник НУ «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління». – 2013. – № 754. – С. 68-74.
2. Бочан І.О. Розвиток ринку туристичних послуг в системі економічної безпеки держави: Монографія / І.О. Бочан, С.В. Васильчак, Н.Б. Завальницька. – Львів : Вид-во «Сполом», 2013. – 184 с.
3. Програма розвитку туризму та курортів на у Львівській області 2014-2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.loda.gov.ua/upload/users_files/23.
4. Львівщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.touristinfo.lviv.ua/uk/lviv/region>.
5. Кравців В. Рекреаційний потенціал Львівської області та стратегія його освоєння / В. Кравців, Б. Матолич, О. Гулич, В. Полюга В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/kravciv.htm.
6. Туризм та готельні заклади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/21/theme_21_2_07.php?code=21&ind_page=statables.
7. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Дані Львівського туристичного барометру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.touristinfo.lviv.ua/uk/b2b/Tourist%20barometr>.
9. Мигалина Ю.Ю. Інноваційна діяльність в умовах конкурентного середовища санаторно-оздоровчих та курортних закладів Закарпатської області / Ю.Ю.Мигалина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/mygalyna.htm.
10. Кузьо Н. Є. Інноваційні підходи до розвитку курортно-рекреаційних послуг Закарпатської області / Н. Є. Кузьо, Т. І. Дупин, О. І. Косар // Тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури» (Львів, 16-18 травня 2013 р.). – Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2013. – С. 180-181.
11. Рекреаційний потенціал природоохоронних об'єктів Львівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekologia.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1850&Itemid=87.
12. Белуха О.М. Розвиток туристичної галузі Львівської області в контексті реалізації регіональної туристичної політики / О.М.Белуха, Л.В.Павліш // Наук. вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.7. – С.38-43.
13. Косар Н.С. Транскордонне співробітництво: сутність і форми / Н.С. Косар, О.І. Дриль // Економіка. Фінанси. Право. – 2014. – № 12. – С.3-7.

2.3. Оптимізаційна економічна модель виробництва зерна круп'яних культур Південного регіону України в умовах просторового розвитку

Останнім часом в сільському господарстві все частіше виникають складні виробничі задачі, для яких алгоритм рішення або не є єдиним, або не дозволяє оцінити якість або досяжність рішення. Однією з таких задач є прогнозування продуктивності агроєкосистем. В основному вирішення

задач прогнозування продуктивності сільськогосподарських культур можна використовувати лінійні моделі, які з достотною точністю відображають прогнозуючі функції. Крім того, як один з механізмів нелінійного моделювання складних задач нещодавно були запропоновані нейронні мережі, які формуються у вигляді набору математичних нейронів, взаємопов'язаних між собою [1].

Як правило, передавальні функції всіх нейронів в мережі фіксовані, а сила впливу окремих параметрів мережі може змінюватися. Деякі входи нейронів помічені як зовнішні входи мережі, а деякі виходи – як зовнішні виходи мережі. Подаючи будь-які числа на входи мережі можна одержати набір чисел на виходах мережі [2]. Таким чином, робота нейромережі полягає у перетворенні вхідного вектора у вихідний вектор, причому це перетворення задається терезами мережі. За допомогою нейронних мереж є можливість прогнозувати показники вихідних багатошарових штучних нейронів з послідовними зв'язками, навчання яких проводиться за допомогою алгоритму зворотного розповсюдження помилки з використанням передавальних логістичних функцій. Нейроподібні мережі, які використовуються в багатьох галузях – це штучний аналог біологічної мережі і за своїми параметрами максимально наближається до оригіналу. Нейроподібні мережі пройшли довгий шлях становлення й розвитку, від повного заперечення можливості їх застосування до втілення в багато сфер науки та практики. Сільськогосподарська галузь України безпосередньо пов'язана з ефективністю зерновиробництва, яке є головним елементом ефективного використання природного потенціалу різних ґрунтово-кліматичних зон.

В останні десятиліття проявляються зміни клімату на глобальному рівні, що зумовлює необхідність адаптації вітчизняного сільського господарства до таких змін шляхом розробки нових наукових підходів та економічного обґрунтування технологій вирощування певних зернових культур, які користуються попитом на внутрішньому та світовому ринках. В умовах півдня України гостро проявляється вплив несприятливих погодних умов на валові збори, прибутковість та рентабельність вирощування сільськогосподарських культур. Для вирішення проблеми стійкості сільськогосподарського виробництва актуальною задачею є розробка й впровадження сучасних моделей розвитку галузі зерновиробництва та впровадження нових наукових підходів на локальному та глобальному рівнях.

В сучасних економічних умовах глобальної економіки існує необхідність переведення сільського господарства України на

ресурсоощадний шлях розвитку, який полягає не лише в простому зниженні витрат, здешевлення виробленої продукції, тощо, що безумовно має дуже важливе значення. Проте за умов жорсткої конкуренції на світових ринках важливим якісним параметром вітчизняної галузі АПК повинно бути наукове обґрунтування технологій зерновиробництва на засадах переходу на новий рівень використання наявних біокліматичних, водних, земельних, трудових та інших ресурсів. В основу всієї господарської діяльності повинні бути встановлені не тільки експлуатація природних ресурсів і, навіть, не збереження геосистем в їх первозданному вигляді, а поступовий подальший розвиток зі збільшенням економічного, екологічного та соціального потенціалу відповідно до вимоги стійкого розвитку сільського господарства України.

У підвищенні ефективності використання вказаних видів ресурсів закладені величезні можливості виходу країни з системної (економічного, екологічного і соціального) кризи, прогресу в науці, виробництві і соціальній сфері. Економічна ефективність вирощування зерна таких культур – овес, ячмінь озимий та ярий, гречки та проса залежить від багатьох чинників природного та антропогенного характеру, врахування яких дозволяє оптимізувати агровиробничий процес, скоротити витрати та отримати максимальну прибутковість від зерновиробництва.

Особливістю клімату різних природних зон України, особливо для Південного Степу, є чітко виражена сезонність, екстремальний температурний режим протягом літнього періоду, помірність низьких температур повітря у зимовий період, велика кількість теплових ресурсів та нерівномірність в просторі й часі надходження атмосферних опадів. Слід зауважити, що в степовому регіоні відмічається дефіцит опадів, а в зоні Лісостепу та Полісся, навпаки, надмірне природне зволоження, що обумовлює необхідність використання різних підходів до формування технологій вирощування сільськогосподарських культур, спонукає до застосування зрошення на півдні та осушувальних меліорацій у північних та західних регіонах України.

Для південного Степу України характерна висока ступінь мінливості погодних умов за окремими роками і вегетаційними періодами сільськогосподарських культур. Особливо помітно відчувається негативний вплив у посушливі роки, наприклад 2007, 2012 рр. та інші. За таких умов вірогідність незадовільного поєднання чинників, визначаючих природну вологозабезпеченість агроєкосистем, настільки висока, що практично кожний другий-третій рік проявляється згубна дія посухи, яка

знижує продуктивність рослин і погіршує економічні показники зерновиробництва. Внаслідок коливань кількості опадів та рівнів природної вологозабезпеченості спостерігається диференціація продуктивності с.-г. культур. Про це свідчить істотна амплітуда коливань урожайності зерна та валових зборів ячменю озимого та ярого, вівсу, гречки та проса по Україні, які коливаються за роками досліджень в дуже широких межах (рис. 1).

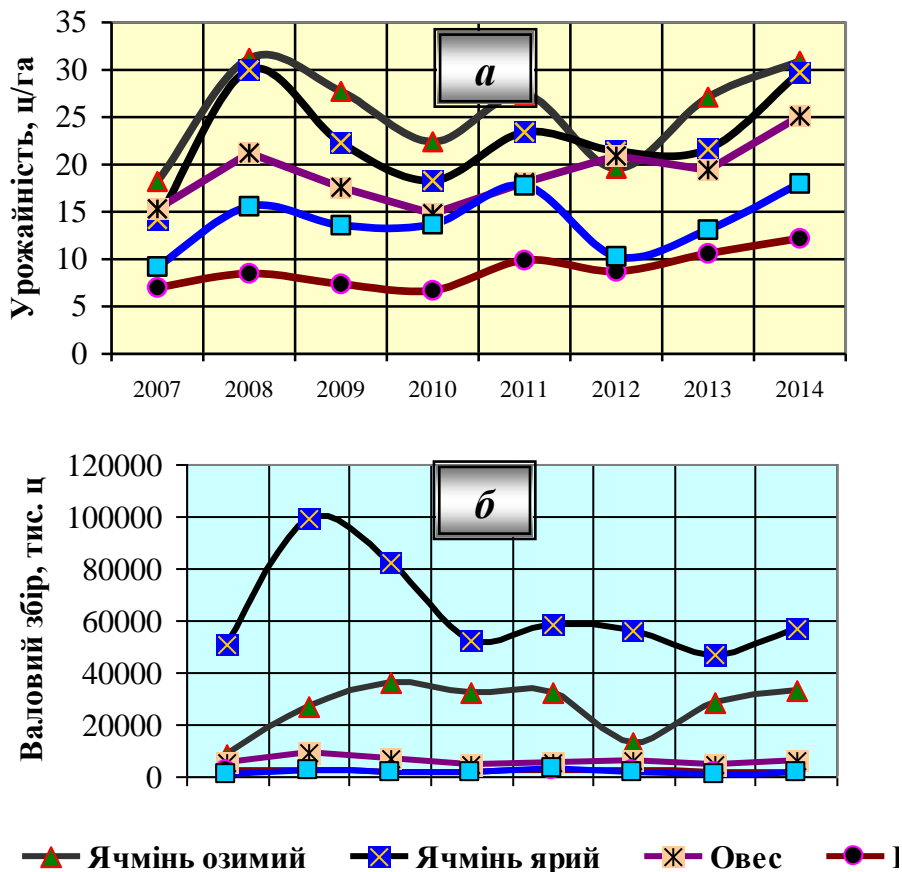

Рис. 1. Динаміка врожайності (а) та валових зборів (б) досліджуваних зернових культур в Україні за період 2007-2014 рр.

Коливання врожайності досліджуваних культур чітко відображають коефіцієнти варіації, які знаходилися в межах від 17,7 (овес) до 23,5% (ячмінь ярий). найнижча врожайність на рівні 6,7-12,2 ц/га була за вирощування гречки, а максимального рівня (31,2 ц/га) цей показник досягнув при вирощування ячменю озимого у сприятливому 2008 р.

Сучасні комп'ютерні технології здатні з високою швидкістю і точністю вирішувати формалізовані завдання з певними даними за заздалегідь відомими алгоритмами. Проте, у тих випадках, коли завдання не піддається формалізації, а вхідні дані неповні, неточні або суперечливі, застосування традиційних комп'ютерів стає неефективним.

Альтернативою їм стають спеціалізовані комп'ютери, що реалізують нетрадиційні нейромережеві технології [3]. Сильною стороною цих комплексів є нестандартний характер обробки інформації. Вона кодується і запам'ятовується не в окремих елементах пам'яті, а в розподілі зв'язків між нейронами і в їх силі, тому стан кожного окремого нейрона визначається станом багатьох інших нейронів, пов'язаних з ним. Отже, втрата одного або декількох зв'язків не мають істотного впливу на результат роботи системи в цілому, що забезпечує її високу надійність.

Висока «природна» перешкодостійкість та функціональна надійність стосуються як спотворених потоків інформації, так і в сенсі відмов окремих процесорних елементів. Цим забезпечуються висока оперативність і достовірність обробки інформації, а просте донавчання і перенавчання мереж дозволяють при зміні зовнішніх чинників своєчасно здійснювати перехід на новий рівень вирішуваних завдань.

Наведені переваги нейромережевої обробки даних визначають широкий діапазон сфер їх:

- обробка високошвидкісних цифрових потоків;
- автоматизована система швидкого пошуку інформації;
- класифікація інформації в реальному масштабі часу;
- планування, застосування засобів виробництва у великих масштабах;
- вирішення трудомістких задач оптимізації;
- адаптивне управління і прогнозування тощо.

Основні положення теорії діяльності головного мозку і математична модель нейрона були розроблені У.Маккалоком і Ч.Піттсом. Згідно із запропонованою моделлю мозком є ансамбль нейронів, що мають однакову структуру. Кожен нейрон реалізує деяку функцію, названу пороговою, над вхідними значеннями. Якщо значення функції перевищує певну величину – поріг (що характеризує сумарну значущість отриманої нейроном інформації), нейрон збуджується і формує вихідний сигнал для передачі його іншим нейронам. Окремі нейрони, з'єднуючись між собою, утворюють нову систему, яка, залежно від характеру міжнейронних з'єднань, має різні рівні біологічного моделювання: група нейронів; нейронна мережа; нервова система; розумова діяльність; мозок.

Іншими словами, нейроподібна мережа – це паралельна зв'язна мережа простих адаптивних елементів, яка взаємодіє з об'єктами реального світу аналогічно біологічній нервовій системі [4]. З інженерної точки зору така мережа є динамічною системою, яка суттєво розділяє вхідні дані та може виконувати переробку інформації за допомогою зміни свого стану у відповідь на постійний або імпульсний вхідний сигнал.

В наш час основними напрямками реалізації мереж є:
програмна реалізація на цифрових ЕОМ традиційної архітектури;
програмно-апаратна реалізація у вигляді співпроцесорів до ЕОМ загального призначення;

апаратна реалізація шляхом створення нейрокомп'ютерів на базі нейроплат у вигляді паралельних нейроподібних структур.

Ранні варіанти реалізації нейронних мереж відносяться до перших двох із вказаних напрямів. Перший напрям характеризується універсальністю, дешевизною і низькою швидкістю навчання й функціонування нейронних мереж. Для другого напрямку характерна висока швидкість моделювання функціонування мереж, але при цьому існують серйозні фізичні обмеження числа модельованих елементів і зв'язків між ними, а також можливостей навчання й донавчання. Із розвитком елементної бази ЕОМ став можливим самостійний розвиток третього напрямку, який став вихідним елементом індустрії нейрокомп'ютерів, що подають сукупність апаратних і програмних засобів для реалізації моделей нейронних мереж. На сьогоднішній день відомо вже понад 200 різних парадигм нейронних мереж (не лише детермінованих, але й імовірнісних), десятки таких мереж реалізовані в спеціалізованих кристалах і платах, на їх основі створені потужні робочі станції і навіть суперкомп'ютери.

В останнє десятиріччя спостерігається сплеск в області дослідження і застосування штучних нейронних мереж [5]. Цей метод вже набув поширення в біохімічних дослідженнях, в медицині, молекулярної біології, екології (моделювання просторової динаміки риб, прогноз відтворювання фітопланктону, різноманітності риб тощо), в дослідженнях з розпізнаванню образів і мови. Залежно від поставленої задачі (узагальнення, оптимізація, управління, прогноз, редукція даних та ін.) розглядають і застосовують різні види нейронних мереж. В теперішній час найбільшою мірою використовуються два їх типи:

1. Багатошарова нейронна мережа – складається одного вихідного та одного або декількох внутрішніх і витікаючих шарів. Шари утворюються нелінійними елементами (нейронами), кожний нейрон одного шару пов'язаний зі всіма нейронами подальшого, кожному з'єднанню приписана відповідна вага, зворотний зв'язок відсутній, а також неможливі ніякі з'єднання між елементами одного шару. Кількість елементів вихідних та витікаючих шарів визначається об'єктом дослідження.

2. Мережа складається тільки з вихідного та витікаючого шарів. Вихідний шар звичайно складається з елементів, з'єднаних в двовимірні

квадратні (або іншої геометричної форми) грати. Кожний нейрон пов'язаний з найближчими сусідами. Нейрони містять вагу (вектор терезів), кожний з яких відповідає вхідному значенню.

За допомогою статистичного моделювання можна сформувати нейронну мережу формування чистого прибутку залежно від рівнів урожайності, які обумовлені комплексним впливом природних та технологічних факторів (рис. 2).

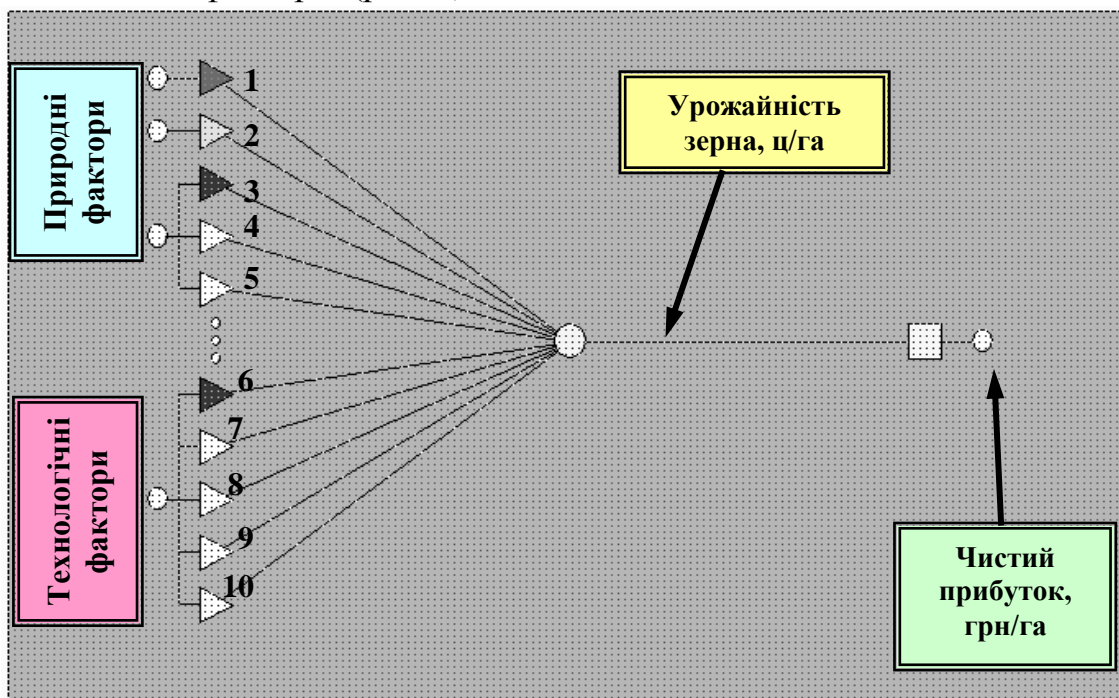

Рис. 2. Нейронна мережа формування чистого прибутку при вирощуванні зернових культур в умовах півдня України

Архітектура побудованої нейронної мережі (РБФ 6:19-1-1:1, N = 10) заснована на десяти елементах (нейронах), які мають вплив на інтенсивність продукційного процесу рослин. Усі нейрони поділяються на два блоки:

I. Природні фактори:

1. Надходження фотосинтетично активної радіації.
2. Кількість атмосферних опадів.
3. Середньодобова температура повітря.
4. Сума температур повітря понад 5°C.
5. Сума температур повітря понад 10°C.

II. Технологічні фактори:

6. Сортовий (гібридний) склад.
7. Глибина і спосіб обробітку ґрунту.
8. Фон мінерального живлення.
9. Норма висіву.

10. Інтегрований захист рослин.

За результатами нейронного моделювання продуктивності та економічної ефективності виробництва зерна досліджуваних культур були отримані основні показники нейронної мережі (табл. 1).

Таблиця 1. Основні показники нейронної мережі продуктивності досліджуваних культур залежно від природних та агротехнічних чинників

Культура	Архітектура	Продуктивність початкова	Контрольна продуктивність	Тестова продуктивність	Похибка навчальна	Контроль- на похибка	Тестова похибка
Ячмінь озимий	РБФ 5:5-11-1:1	0,4027	0,3729	0,3374	0,1937	0,1995	0,2202
Ячмінь ярий	Лінійна 4:4-1:1	0,2852	0,3195	0,2614	0,1953	0,1979	0,2797
Овес	БП 4:4-6-1:1	0,2919	0,2070	0,3299	0,1651	0,1880	0,1860
Гречка	Лінійна 5:5-1:1	0,3300	0,3477	0,3608	0,1748	0,1781	0,1958
Просо	БП 5:5-6-1:1	0,3939	0,3609	0,3482	0,1437	0,1667	0,1684

Примітки. РБФ – радіально базисна функція; БП – багат шаровий перцептрон

Найбільша навчальна (0,4027) та контрольна (0,3729) продуктивність одержані по культурі ячмінь озимий. На другому місці знаходився п'ятий елемент (просо), на якому ці показники зменшились у межах 3,2-4,7%, відповідно. Навчальна, контрольна та тестова похибка були найвищими за вирощування ячменю озимого та ярого. Слід зауважити, що в розробленій нейронній мережі можна змінювати лише елементи другого блоку. Проте, шляхом оптимізації технологічних факторів можна подолати негативний вплив природних чинників (наприклад, посуху, нестачу елементів живлення тощо) та істотно підвищити продуктивність зернових культур та економічну ефективність їх виробництва. За цих умов важливою задачею є встановлення оптимального ресурсного забезпечення зерновиробництва з метою формування найвищого рівню врожаю, підвищення якості рослинницької продукції, досягнення максимальних показників чистого прибутку та рентабельності.

Головним засобом виробництва в рослинництві, як і в інших галузях сільського господарства, в умовах поглиблених ринкових механізмів господарювання, є земля. Тому, розробка й впровадження більш досконалих систем ведення виробництва, з метою раціонального використання земельних ресурсів і отримання відповідної віддачі, є дуже важливим. В посушливих умовах Південного Степу України для зменшення несприятливого впливу посухи та інших несприятливих природних чинників, які негативно впливають на продуктивність рослин,

необхідно використовувати комплекс агромеліоративних та господарсько-економічних заходів – формувати оптимальну структуру посівних площ, застосовувати зрошення, добрива пестициди тощо. Підвищити рівень прибутків та рентабельність, забезпечити більше виробництво продукції з розрахунку на одиницю земельної площі при найменших витратах, можна на основі ефективних технологічних заходів, що сприятимуть реалізації біологічного потенціалу рослин та істотно підвищують економічну ефективність зерновиробництва.

Література

1. Галушкин А. И. Теория нейронных сетей / А. И. Галушкин. – М. : ИПРЖР, 2000.– 416 с.
2. Лобанов А. И. Вычислительные методы для анализа моделей сложных динамических систем / А. И. Лобанов, И. Б. Петров. – М. : МФТИ, 2000. – С. 114-127.
3. Уоссермен Ф. Нейрокомпьютерная техника: теория и практика / Ф. Уоссермен. – М.: Вега, 2001. – С. 27-30.
4. Ушаков А.В. Пространственный анализ в сельском хозяйстве: подход с использованием ГИС / А. В. Ушаков. – М. : Дата+, 2005. – С. 18-21.
5. Харченко О. В. Основи програмування врожаїв с.-г. культур : навчальний посібник / за ред. академіка УААН В. О. Ушкаренка. – 2-е вид., перероб. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 296 с.

2.4. Міграційні процеси в Карпатському євро регіоні (за матеріалами Закарпатської області)

Актуальність дослідження проблем міжнародної міграції відповідно механізму її реалізації зумовлена необхідністю визначення стратегічних підходів, які закладаються в основу державної політики, спрямованої на регулювання трудової міграції українців за кордон.

Найвагомішим чинником мотивів трудової міграції українців за кордон є відсутність у країні роботи, яка б приносила стабільний дохід, що забезпечував би гідний рівень життя для них самих та їх родин.

Трудова міграція в Карпатському євро регіоні є масовим і соціально значущим явищем, що позначається на демографічній ситуації, ринку праці, соціально-економічному розвитку, добробуті громадян, соціальному розшируванні, сімейних відносинах і вихованні дітей, має вагомі психологічні, світоглядні, культурні наслідки. Характерними ознаками трудової міграції у Карпатському євро регіоні є асиметричність трудових міграційних потоків (переважно прикордонні регіони України є донорами), короткотривалість і сезонність. Спричинені цим проблеми потребують адекватних відповідей засобами міграційної, соціально-економічної,

зовнішньої політики, захисту прав людини [1]. Причини трудової міграції економічно активного населення з української сторони Карпатського єврорегіону мають переважно економічний характер. Якщо на початку 90-х рр. XX ст. транскордонний рух трудових мігрантів зумовлювався в основному зупинкою роботи підприємств, багатомісячними затримками з виплат заробітної плати, зростаючим безробіттям, то нині їх метою, у більшості випадків, є підвищення добробуту, вирішення житлового питання (у т.ч. будівництво приватного житла), фінансування навчання дітей тощо.

Ієрархія мотивів, які зумовлюють трудову міграцію за кордон, включає:

заробіток для поліпшення житлових умов (купівлю квартири чи спорудження будинку), придбання машини або інших цінних товарів тривалого вжитку;

заробіток для задоволення поточних життєвих потреб – харчування, придбання необхідних товарів повсякденного попиту (одягу тощо);

накопичення коштів для оплати навчання дітей у вищих навчальних закладах;

накопичення стартового капіталу для створення і розвитку власного бізнесу;

мотиви нематеріального характеру (пізнати світ, здобути професійні трудові навички, поліпшити знання мови тощо).

З огляду на особливості територіального розташування, трудовій міграції економічно активного населення з української сторони Карпатського єврорегіону сприяє лібералізація умов перетину кордону та інституційні переваги працевлаштування в ЄС саме для жителів західних прикордонних територій України, що полягає у наступному.

1. Запровадження режиму малого прикордонного руху (МПР) між Україною, Угорщиною, Словаччиною і Польщею. Форма малого прикордонного руху передбачає можливість перебування у 30-50 км прикордонній зоні без візи. Період дії дозволу від 2 до 5 років, а термін перебування не має перевищувати 30 днів протягом одного візиту та загалом не перевищувати 90 днів упродовж 6 місяців.

2. Наявність преференцій, що надаються власникам карти поляка і карти угорця. Карта поляка та карта угорця дають можливість безкоштовно отримати візу на довготермінове перебування у Польщі, Угорщині з можливістю багаторазового перетину кордону, а також право на легальну працю на території цих країн, на заняття підприємницькою діяльністю на таких же умовах, як і громадяни країн ЄС. Власник карти

поляка і карти угорця має першочергове право на отримання фінансової підтримки, призначеної на допомогу полякам, угорцям з-за кордону, з державного бюджету або з бюджетів місцевих органів влади.

3. Наявність особливих умов працевлаштування для сезонних працівників. Так, у Польщі діє регламент сезонного працевлаштування для українців, що дає їм можливість працювати сезонно, зокрема у сфері аграрного виробництва, без додаткових бюрократичних процедур оформлення офіційного дозволу на працю. У зв'язку з цим довготривалу трудову еміграцію до країн далекого зарубіжжя (Італії, Португалії, Греції) у західних областях України почала замінювати сезонна транскордонна міграція заробітчани до країн-сусідів (Польщі, Словаччини, Угорщини).

Ключовою проблемою, яка сьогодні отримала широкого резонансу в українському соціумі, є підготовка до підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Розуміючи важливість цієї проблеми для області, нами зроблено спробу дати порівняльну оцінку трудовіміграційних процесів, до яких залучено населення Закарпаття, щодо країн Європейського Союзу, що має важливе значення для регулювання міграційної активності населення та напями її в русло, де створюється реальна можливість реалізувати один з найцінніших ресурсів – працю згідно інтересів і потреб людини.

Трудова міграція є відображенням тих змін, які відбуваються в структурі регіональної економіки, а відповідно, і ринку праці, який характеризується:

перевищенням пропозиції праці над попитом в 10 разів, а також зниженням попиту на працю за останні 5 років більш ніж у 1,7 р.;

високим навантаженням на одне вільне робоче місце – 10 осіб, при цьому навантаження на вільне робоче місце становило для робітників – 7 осіб, для службовців – 10 і на місця, що не потребують спеціальної підготовки – 56 осіб;

високим рівнем безробіття, зокрема в сільській місцевості та гірських районах області: Воловецькому – 7,1%, Міжгірському – 4,4%, Великоберезнянському – 4,1% (у середньому по області – 1,8%, по Україні – 1,8%);

високим рівнем зареєстрованого безробіття серед жінок – 19% у віці від 15 до 24 років; 9,2% – у віці 25-29 років; 5,4% - у віці від 40 до 49 років;

значно нижчим рівнем середньомісячної заробітної плати порівняно з середньо-українським показником [2].

Асиметрія між попитом і пропозицією праці створює потенційний ресурс для трудової міграції, в сферу якої включені різні верстви

населення з різним професійно-кваліфікаційним рівнем. Характерним для них є висока частка висококваліфікованих працівників у країнах ЄС (30%), що свідчить про наявність великих можливостей для реалізації власного потенціалу кваліфікованих працівників у європейських країнах у порівнянні з країнами Митного Союзу (рис. 1).

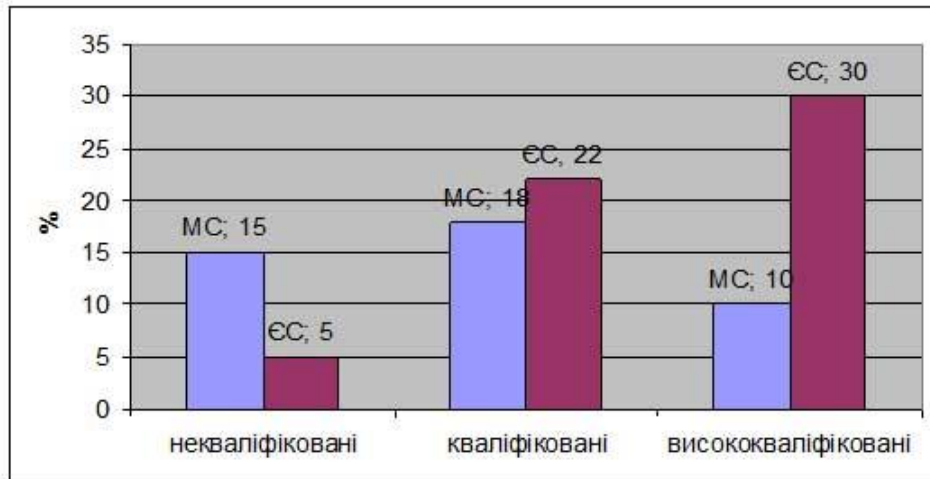

Рис. 1. Професійно-кваліфікаційний рівень трудових мігрантів Закарпаття

Трудова міграція до країн ЄС орієнтована в основному на постійну роботу. Зайняті на сезонних роботах у країнах ЄС – це лише 26% від їх загальної кількості. У той же час на сезонних роботах в країнах Митного Союзу працює 74% трудових мігрантів. Близько 35% трудових мігрантів, які працюють в країнах ЄС, влаштовуються на роботу через роботодавця, тобто легальним способом, у той час як у країнах МС 25% трудових мігрантів працевлаштовані через знайомих і родичів (рис. 2).

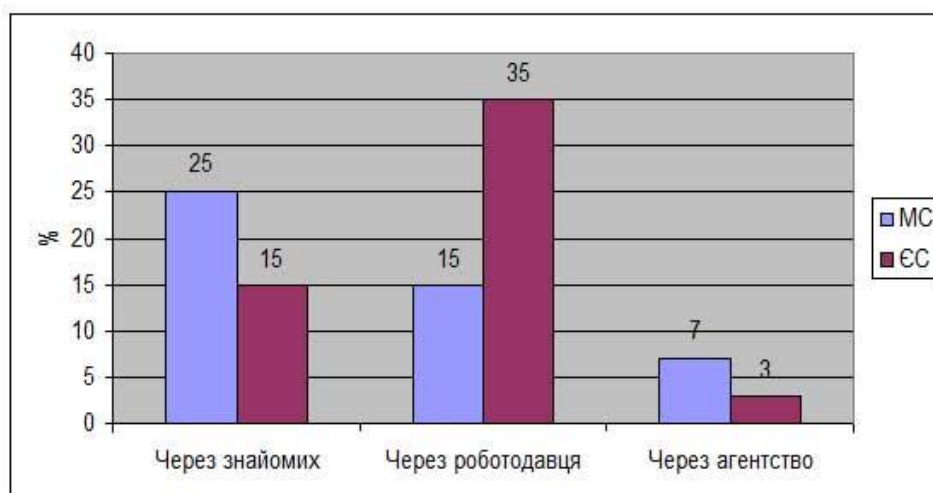

Рис. 2. Способи працевлаштування мігрантів за кордоном

Аналіз впливу трудової міграції на вирішення проблеми зайнятості населення Закарпатської області дозволяє зробити наступні висновки:

трудомиграційні процеси певною мірою знімають соціальну напруженість на ринку праці області. За експертними оцінками, близько 20-25% працездатного населення знаходять місце прикладання праці за межами регіону, тобто є трудовими мігрантами.

обсяги трудової міграції до країн ЄС за період з 2010 по 2013 рр. зросли більш ніж в 3,4 рази. Це обумовлено можливостями працевлаштування в різні сфери економіки, наслідком чого є зростання зайнятих трудових мігрантів в сферах, які вимагають праці високої кваліфікації.

трудова міграція до країн ЄС створює основу для диверсифікації трудової діяльності в різних сферах економіки країн-реципієнтів; розширюється сфера прикладання праці для жінок-мігрантів та молоді, має важливе значення, оскільки серед безробітних – 62,7% жінки і 43,8% молодь до 35 років [3].

До головних чинників трудової міграції економічно активного населення області можна віднести: істотну різницю в умовах життя і рівні заробітної плати в країнах ЄС, відсутність у своїй місцевості підходящої роботи, а відповідно і перспективи професійного зростання для багатьох здібних людей, економічну нестабільність і невизначеність шляхів виходу з неї. Аналіз зазначених факторів і їхнього впливу на інтенсивність трудової міграції зумовлює потребу в переоцінці факторів, які генерують цей процес. Традиційно вважалось, що основною причиною масштабної трудової міграції є безробіття, особливо серед сільського населення. Однак, якщо спиратися на дані органів державної статистики Закарпатської області, така постановка питання не має достатньої аргументації. Проблема зайнятості не може розглядатися в якості ключового фактора, що генерує масштабну трудову міграцію, оскільки головною причиною міграційної активності є низький рівень доходів населення. Принаймні це означає, що заробітна плата втратила свою стимулюючу функцію, оскільки в структурі грошових доходів населення становить менше 60%. Звідси цілком очевидно, що саме знецінення праці інтенсифікує трудомиграційні процеси і є ключовою проблемою в сфері трудових відносин. Аналіз використання зароблених коштів показує, що значна їх частина витрачається на проживання (25%) і заощадження (25%), 15% – на оплату навчання, і тільки 5% вкладають у відкриття власної справи. З цього можна зробити висновок, що мігрантські інвестиції, з одного боку, є істотним вирівнювачем реальних доходів населення, а з іншого – вони не стали важливим джерелом розвитку економіки області.

Ситуація, яка склалася у сфері трудової міграції, вимагає реалізації цілого комплексу заходів, найважливішими серед яких є: розробка спеціальної регіональної програми стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва для осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном, в якій повинні бути передбачені пільгові умови оподаткування на початковому етапі становлення власного бізнесу, надання юридичної та консультативної допомоги і т.д.; залучення колишніх мігрантів у програми підвищення кваліфікації та перекваліфікації; стимулювання підприємницької діяльності в пріоритетних сферах економіки області; здійснення детального аналізу використання мігрантських інвестицій і розробка програми сприяння їх ефективного вкладення в економіку регіону.

На нашу думку, заходи щодо включення мігрантських інвестицій у сферу регіонального управління сприятимуть їх раціональному використанню, зростанню їх важливої ролі в соціально-економічному розвитку Закарпаття.

Міграційний відтік населення продовжує негативно впливати на трудовий потенціал та статеву-вікову структуру населення Закарпатської області. Основна частина мігруючого населення – це населення у працездатному віці, питома вага якого серед всіх мігрантів склала 79,0%, молодше працездатного – 14,5%, у віці старше працездатного віку – 6,5%. Якщо протягом останніх років чисельність чоловіків завжди переважала чисельність жінок серед мігруючого населення, то за останні три роки така тенденція кардинально змінилася. Найбільшу питому вагу серед всіх мігрантів у 2013р. склали жінки – 55,7%, серед них у працездатному віці – 78,7%. Зміна чисельності населення Закарпаття відбувається за рахунок зовнішньої міграції. Центрами еміграції громадян області залишаються: Угорщина (50,2% всіх вибулих у далеке зарубіжжя), Чехія (16,6%), Сполучені Штати Америки (13,4%), Німеччина (5,9%). Еміграція в ці країни призводить як до кількісних, так і до якісних втрат населення, оскільки область залишають особи працездатного віку із високим науковим, творчим та професійним потенціалом. Із числа осіб, що виїхали в ці країни, 58,7% – це особи у працездатному віці, з них 63,4% склали жінки [4].

Вибіркові статистичні спостереження показали, що основними країнами-реципієнтами трудових мігрантів із Закарпаття є країни ЄС, а трудова міграція має низку специфічних ознак.

«Східний» вектор трудової міграції із Закарпаття привабливий для тих трудових мігрантів, які зорієнтовані на сезонну міграцію, мають

відносно низьку кваліфікацію, як правило, середню освіту та низький рівень володіння іноземними мовами. При цьому не останню роль відіграє нездатність до адаптації в незвичному економічному та соціокультурному середовищі країн Західної Європи. З гендерної точки зору – це переважно чоловічий напрям, а за віковою структурою – люди переважно середнього віку та молодь (34-37 років).

«Західний» вектор характеризується більш значним відсотком молоді, що має високий освітній рівень, із яких певна частина непогано володіє мовами країн перебування. З гендерної точки зору цей напрям розподілений більш-менш рівномірно, з невеликим переважанням кількості жінок.

Розвиток міграційної ситуації в Україні обумовлений політичними та соціально-економічними процесами, що відбуваються як в Україні, так і у світі в цілому. Територія України перетворилася на транзитну зону для потоків нелегальних мігрантів із азійських країн через територію Російської Федерації до України і далі – в країни Західної Європи. Національні ринки праці дедалі більше втрачають свою замкненість та відокремленість. Між ними виникають транснаціональні потоки і переміщення робочої сили, які набувають постійний і систематичний характер.

На нашу думку, основними чинниками впливу на розвиток міграційної ситуації країни є:

- концептуальна невизначеність державної міграційної політики України;

- інтеграція України в міжнародний ринок праці, яка супроводжується критичним відтоком робочої сили за межі країни;

- незаконна міграція, яка набула ознак організованої, і однією із складових якої є торгівля людьми;

- демографічна криза в державі та неможливість її подолання без запровадження імміграційної політики, спрямованої на стимулювання імміграції в Україну, як одного із факторів подолання такої кризи;

- незавершеність реформування державного управління міграційними процесами, зокрема, невирішеним є питання утворення центрального органу виконавчої влади, цивільного за своєю сутністю, до повноважень якого б належало вирішення основного обсягу питань реалізації державної міграційної політики;

- недостатність фінансового забезпечення, відсутність автоматизованих систем обліку інформації про населення та міграційних потоків, місць розміщення незаконних мігрантів та біженців,

неврегульованість питань здійснення перекладу заяв біженців та надання їм правової допомоги, недостатність ресурсного та кадрового забезпечення відповідних органів виконавчої влади.

На нашу думку, один з можливих варіантів визначення шляхів удосконалення державного управління міграційними процесами передбачає подальшу реалізацію державної політики у сфері міграції відповідно до існуючої законодавчої бази та через фрагментарне її удосконалення відповідно до потреб, що виникають час від часу.

Проте такий варіант має значні недоліки, обумовлені тим, що відсутність загальнодержавного бачення подолання існуючих та майбутніх проблем у міграційній сфері не сприяє їх адекватному вирішенню, уможливує варіант розвитку подій, за яким зазначені проблеми залишатимуться невирішеними і набудуть системного характеру, а, отже, і знижуватимуть можливості держави протистояти їм.

Таким чином, основними шляхами розв'язання існуючих проблем у сфері міграції є:

удосконалення законодавчого регулювання міграційних питань, насамперед, трудової і вимушеної міграції, міграції у формі малого прикордонного руху, виїзду з України громадян України, в'їзд в Україну іноземців та осіб без громадянства з метою працевлаштування, навчання, відпочинку, запровадження інститутів допоміжного та тимчасового захисту, а також удосконалення законодавства у сфері боротьби з незаконною міграцією;

встановлення, обґрунтованих відповідно до поточної демографічної ситуації та ситуації на ринку праці, необхідних обсягів імміграції;

недопущення встановлення привілеїв чи обмежень стосовно мігрантів за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

забезпечення кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободи пересування, вибору місця проживання, права вільно залишати територію України, за винятком обмежень, встановлених законом, а також забезпечення права громадян України на безперешкодний повернення в Україну;

боротьба з проявами ксенофобії та расизму;

врахування міграційної ситуації в регіонах, стимулювання раціонального територіального розподілу мігрантів територією України;

запобігання масовим стихійним та нерегульованим внутрішнім і зовнішнім міграціям населення;

посилення соціального та правового захисту трудових мігрантів – громадян України, які працюють за кордоном, через укладання міжнародних договорів України у сфері працевлаштування і соціального захисту;

всєбічного сприяння поверненню в Україну закордонних українців;

взаємодії та координації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування і громадських організацій у сфері міграції на національному та міжнародному рівнях;

створення в Україні сприятливої міграційної ситуації як необхідної умови сталого соціально-економічного і культурно-освітнього розвитку країни;

збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави;

вдосконалення міграційної статистики;

розвиток науково-дослідницької діяльності у сфері міграції та використання результатів науково-дослідницької діяльності для реалізації державної міграційної політики;

розвиток міжнародного співробітництва у сфері міграції, зважаючи на необхідність забезпечення національних інтересів України у співробітництві з іншими державами та міжнародними організаціями.

Література

1. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К.: 2007. – 44 с.

2. Тищенко, О. П. Демографічні та міграційні чинники формування диспропорцій регіонального розвитку національної економіки / О.П. Тищенко // Статистика України = Статистика Украины = Statistics of Ukraine: Науково-інформаційний журнал. – 01/2012. – N1. – С. 41-48.

3. www.ukrstat.gov.ua

4. Регулювання трудовіміграційних процесів у транскордонному регіоні: монографія / М.І.Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан [та ін.]; за заг. ред. М.І. Пітюлича.– Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. с. 64-73.

2.5. Визначення можливостей функціонування кластеру з енергозбереження на Івано-Франківщині

Кластерний підхід до проблеми енергозбереження має ґрунтуватися на національних, територіальних, фінансово-економічних, природно-ресурсних та інших особливостях, притаманних тому чи іншому регіону або країні. Проведений нами аналіз процесів упровадження кластерного підходу у сфері енергозбереження Івано-Франківщини дозволив визначити низку перешкод, які значно гальмують формування і розвиток

конкурентоспроможного кластеру з енергозбереження. Зокрема для роботи цього кластера є велика потреба адаптації світового досвіду використання енергозберігаючих технологій, зокрема Польщі. Проблеми формування і розроблення відповідних рекомендацій з енергозбереження на Івано-Франківщині, підвищення соціальної ефективності діяльності кластера з енергозбереження, його конкурентоспроможності досі є невирішеними і потребують подальшого вивчення.

Поняття кластеру як особливого явища в економіці почало формуватися досить давно в наукових дослідженнях зарубіжних учених. Засновником сучасної концепції кластерів та їх впливу на формування конкурентних переваг вважається американський економіст М. Портер. Дослідження щодо етапів створення та функціонування кластерів в умовах ринкової економіки відображені в численній кількості робіт вітчизняних учених: М. Войнаренка, В. Гейця, С. Соколенка, Д. Стеценка та інших.

Мета дослідження полягає у вивченні світового досвіду використання енергозберігаючих технологій, адаптації його до регіональних умов і використання для створення і розвитку кластера з енергозбереження у регіоні.

В основу кластерної регіональної політики повинні бути покладені перспективні або необхідні сфери діяльності, що мають високий потенціал зростання і конкурентоспроможності. Вичерпність природних ресурсів у світі і державі, залежність України від енергоносіїв інших держав, зокрема Росії, спричинює впровадження енергозберігаючих технологій загального й індивідуального користування, на виробництві, транспорті тощо, перехід на альтернативні джерела енергії, що, без сумніву, допоможе заощаджувати немалі кошти для міського/обласного бюджету і значно здешевити вартість теплової енергії для осель мешканців міста.

Низький рівень частки альтернативних джерел енергозбереження та енергоефективності в умовах енергетичної кризи, значного подорожчання традиційних видів палива, зростання комунальних платежів в Україні, і на Івано-Франківщині зокрема, значно збільшило кількість осіб та організацій, які зацікавилися реалізацією практичних проектів у сфері енергозбереження. Таким чином, з'явилися хороші передумови для формування і розвитку нових сегментів ринку і формування кластера з енергозбереження в Івано-Франківській області і зокрема м.Івано-Франківську.

Створенню та функціонуванню кластеру з енергозбереження сприяє географічне розташування області, її економічна привабливість, наявність кваліфікованих кадрів, інфраструктури, підтримуючих і допоміжних

галузей, спеціалізація підприємств щодо даного виробничого процесу та зручне їх розташування. Розвиток даного кластеру важливий для соціально-економічного розвитку регіону, бо він розглядається як одна з «точок зростання» регіону, на якій має бути сконцентрована інвестиційна активність.

Функціонування цього кластеру базується на співпраці, створенні мереж та конкуренції і може забезпечуватися шляхом поєднання бюджетних та приватних інвестицій. Центр його може розташовуватися в Івано-Франківську або на території тих об'єктів, які виробляють профільну продукцію, тобто спеціалізуються в конкретних видах діяльності чи наданні сфери послуг або інших місцях, де підприємства пов'язані спільними технологіями чи видами діяльності.

Формування кластеру може відбуватися з ініціативи влади різних рівнів або йти «знизу», тобто бути незалежною ініціативою приватних компаній. У першому випадку є готовність місцевих адміністрацій інвестувати в розвиток кластера, у другому – немає.

Для напрацювання галузевих програм та стратегічного бачення розвитку Івано-Франківська у сфері енергозбереження залучаються провідні місцеві експерти і науковці, фахівці з інших міст України та з-за кордону. Необхідність цього викликана тим, що місто – це комплекс, система з розвинутою інфраструктурою. Цікавим, у цьому плані, є досвід інших міст, зокрема м.Одеси, яке має великий потенціал в галузі енергозбереження та альтернативних джерел енергії. В Одесі створили перше в Україні «Муніципальне енергетичне агентство», яке буде займатися залученням інвестицій в проекти з енергозбереження, створить стратегічний план сталого енергетичного розвитку міста, а також консультуватиме одеситів з приводу того, як вони можуть заощаджувати енергоресурси в своєму господарстві. Даний кластер з енергозбереження є однією з нових форм організації, на основі якої можна здійснити об'єднання держави, бізнесу, наукових розробок і виробництва.

Мета діяльності кластера з енергозбереження на Івано-Франківщині полягає в досягненні кращої виробничої кооперації між суб'єктами підприємницької діяльності з метою надання якісних послуг клієнтам; підвищення професійного рівня персоналу фірм; швидкого впровадження технологічних новинок; розвиток співпраці бізнесу з наукою; підвищення обізнаності потенційних клієнтів з можливостями відновлюваної енергетики; забезпечення необхідної якості послуг для клієнтів; залучення додаткових фінансових ресурсів для розвитку сектору енергозбереження та відновлюваної енергетики Івано-Франківська та області.

Специфіка функціонування даного кластера в тому, що він має дві складові – галузеву та територіальну. Що стосується галузевої, то вона охоплює теплоенергетичний комплекс. Тому програми та стратегія створення, розвитку та функціонування даного кластера буде охоплювати комбінацію заходів, пов'язаних з кожною сферою економічного розвитку регіону (промисловою і регіональною його складовими). З наукової точки зору, з одного боку, це буде кластер промисловий (група споріднених взаємопов'язаних галузей промисловості та сфери послуг, що успішно спеціалізується на поділі праці), з іншого, регіональний – просторова агломерація схожих і взаємопов'язаних форм економічної діяльності, яка становить основу місцевого середовища, сприяє обміну знаннями, стимулює різні форми навчання і адаптації. Він утворюється з малих і середніх підприємств і успіх діяльності залежить від соціального капіталу і географічної близькості. Підприємства в даному випадку менше пов'язані між собою, ніж у промисловому кластері. Тому, тут роль державних заходів щодо фінансування механізмів функціонування та забезпечення синергетичного ефекту в економічному розвитку кластеру та зростанні регіону вагома. Головне його завдання полягає в просуванні та впровадженні енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій, освоєнні альтернативних і поновлюваних джерел енергії, а також впровадженні екологічно безпечних виробництв електроенергії: це, наприклад, сонячні фотоелектричні станції, встановлені на дахах будинків, або когенераційні установки з виробництва електричної енергії та тепла, де в якості палива використовують поновлювані види енергоносіїв, такі як біопаливо, отримане з рослинної олії, або біогаз, який виробляється за рахунок утилізації відходів тваринного і рослинного походження, твердих побутових відходів та інші альтернативні види енергозбереження та палива.

Іншим напрямком роботи кластера з енергозбереження в Україні та її регіонах може бути скопійований польський варіант термомодернізації житлового фонду. Уряд Польщі наприкінці 90-х порадив, що сума податків, які сплачуються з одного проекту утеплення будинку від виробництва матеріалів до пофарбування, становить близько 40 відсотків його кошторису і вирішив повертати населенню 25 відсотків зі 40 відсотків. Схема працювала наступним чином: спочатку проводили енергоаудит будинку, на основі якого розробляли проектно-кошторисну документацію, під яку, в свою чергу, брали кредит і утеплювали будинок. Держава гасила чверть такого кредиту фактично за рахунок податків, створивши певну ілюзію пільг. Де-факто, польський уряд повертав

податки, згенеровані новоствореною галуззю економіки – модернізацією будинків – ще й заробляв на цьому 15 відсотків. У результаті Польща не тільки скоротила практично втричі споживання теплової енергії, а й створила численну кількість нових робочих місць. Враховуючи це, треба зважати й на помилку, яку Польща зробила на початку 90-х років, модернізуючи котельні системи у ще не утеплених будинках: після тепломодернізації житла і теплотрас полякам довелось консервувати 2 з 3 нових котлів. Тому, на першому етапі необхідно скоротити споживання традиційних енергоносіїв, а потім вже заміщати їх відновлювальними джерелами енергії. До того ж клаптикове утеплення, яке практикується сьогодні в Україні дуже небезпечне з погляду термодинаміки: через різницю температур під утепленою і неутепленою стіною може початись виламування стіни, утворення тріщин, затікання води і руйнування. Аналізуючи польський досвід, керівник проекту «Угода мерів – Схід» Святослав Павлюк зазначає, що в Україні має запрацювати система, при якій взятий на утеплення кредит, споживач зможе віддавати за рахунок незмінної щомісячної плати за енергетичні послуги: споживання ресурсу зменшується, а вивільнені кошти йдуть на виплату позики. Проте, наразі в Україні треба здешевлювати кредити, залучаючи західні гроші, і подушковий капітал населення, адже при 30 відсотковій ставці окупність процесу термомодернізації нищиться. Однак, зараз немає національної системи термомодернізаційної премії і національної системи енергоаудиту. Оголошена програма, яка передбачає компенсацію 30-40 відсотків лише на вартість матеріалів, а не робіт чи документації, не дає чіткого розуміння, якими матеріалами треба утеплювати, як це робити і які ставити вікна. Існує великий ризик того, що ми понаклеюємо не те і не туди і потім будемо все переробляти. Так, сьогодні у Німеччині обов'язкова товщина матеріалу для утеплення становить 25 см, у нас – 12 см. Як результат, у Німеччині з'являються будинки, де при їхньому рівні цін, вартість опалення квартир становить близько 10 євро на місяць, оскільки вони так мало споживають енергії [1].

Іншим напрямком роботи кластера є використання також досвіду Польщі після підвищення цін на газ. У них, як і у нас, значну частину витрат на енергію складала затрата на опалення (понад 70%), адже більшість будинків було збудовано в 1960-1970 рр. При збільшенні цін на енергоносії почали рости і витрати на утримання житлових будинків.

Спочатку держава субсидіювала теплопостачання. Про модернізацію житла серйозно не говорили: населення не мало грошей на ремонт будинків, навіть якщо би брало комерційний кредит в банку. У 1998 р.

дотації енергоспоживання припинили і взяли курс на фінансування модернізації будинків. Був створений Фонд термомодернізації і ремонтів (FTiR), який став основною опорою держави в проведенні політики покращення енергоефективності. Головне завдання FTiR – фінансування модернізації будинків, оновлення систем опалення і перехід на відновлювальні джерела енергії. Схема фінансування наступна: фонд передає державні кошти в державний банк BGK, а вже той розподіляє їх між комерційними банками. Власне в комерційних банках населення бере кредити на оновлення житла. Розмір кредиту не повинен перевищувати 80% загальної суми затрат на термомодернізацію, 20% мешканці повинні профінансувати самотійно. Ставка кредиту коливається в межах 6,5-8,5 відсотків річних, а термін погашення кредиту – 10 років.

Допомога держави проявилася в тому, що FTiR субсидує до 25 відсотків суми кредиту: відповідні кошти фонд виплачує банку замість мешканців. Виплата здійснюється тільки в тому разі, якщо енергоаудит (після модернізації) підтвердив, що в результаті санації будинку щорічна економія енергії складає не менше 10%. Чим вища економія, тим більший розмір допомоги. Упродовж 1999-2010 рр. в Польщі профінансовано 20 тис. проектів на загальну суму понад 1,6 млрд. євро. З цієї суми більше 300 млн. євро – державні кошти. За оцінками уряду Польщі, обсяг, зекономлених внаслідок модернізації, коштів протягом 1999-2013 рр. склав 170 млн. євро, які пішли на оплату рахунків.

Конкретним прикладом комплексної термомодернізації старих будинків є м.Щецін. У цьому місті об'єднання співвласників квартир старої забудови встановило терморегулятори на опалювальні пристрої, автоматичні балансувальні клапани на стояках опалення, індивідуальні лічильники тепла, терморегулятори на системах гарячого водопостачання, модернізувало теплові пункти, провели зовнішнє утеплення стін, теплоізоляцію дахів, заміну вікон. Внаслідок цього протягом 1998-2004 рр. споживання теплової енергії знизилось на 43%, затрати на гарячу воду зменшились на 32%. За цей час збільшилась ціна тепла на 50%, а мешканці отримали платіжки на 16% менші, а у в «немодернізованих» сусідів суми на оплату збільшилися на 18%. Практика країн Центральної та Східної Європи показала, що самотійна термомодернізація житла самими мешканцями є неефективною, оскільки населення немає грошей, використовується некомплексний підхід, недостатня його компетенція і професіоналізм. Для комплексного підходу можуть використовуватися міжнародні донори і державні програми, які повинні керуватися принципом: чим більша економія енергії, тим вища доля грантового

компонента і фінансування проектів з утеплення житла. Такий принцип діє в Польщі, Чехії, Німеччині [2].

Приклад польського утеплення житла взяли за один із напрямів роботи кластеру з енергозбереження в Івано-Франківську «Теплу оселю». Функціонування цього кластера з енергозбереження забезпечується шляхом поєднання бюджетних та приватних інвестицій.

Не менш важливим в діяльності цього кластеру буде використовувати світовий, зокрема Польщі (Підкарпатського кластера відновлювальної Енергії, Асоціації «Горизонти» (м. Ряшів, Польща)), і наш досвід Агенції Європейських інновацій (м. Львів), Асоціації «Енергоефективні міста України», а також з точки зору вирішення практичного підходу сконструювати в регіоні різні види установок відновлюваної енергетики, зокрема з «Практичного посібника розвитку відновлюваних джерел енергії з прикладами хороших практик», випущеному в рамках проекту FARADAY.

Для науково-дослідних організацій регіону можливою є участь у розробці проекту концепції «Розумного Екологічного мікрорайону 2020», яка розробляється польським партнером проекту FARADAY кластером «Підкарпатська екоенергетика», яка сприятиме функціонуванню кластера з енергозбереження Крім цього, науковим установам області, громадським організаціям тощо, які входять в кластер з енергозбереження важливо брати участь у конференціях, семінарах, які організують відповідні структури, зокрема в рамках реалізації проекту «Практична модель розбудови спроможності органів місцевого самоврядування ефективно управляти енергією» (здійснення якого стало можливим завдяки підтримці американського народу, наданій через USAID). Так, 27.05.2015р. між Маршалківською адміністрацією Підкарпатського воєводства та Івано-Франківською облдержадміністрації відбувся навчальний семінар «Відновлювані джерела енергії – можливість для підвищення енергоефективності регіонів України». Семінар проходив у рамках спільного проекту «Відновлювані джерела енергії як шанс для покращення енергоефективності на рівні українських областей». Метою його проведення є налагодження тісної співпраці, обмін досвідом та спільні навчання у сфері відновлюваних джерел енергії та енергоефективності. Участь у семінарі взяли представники райдержадміністрацій, керівники місцевих підприємств та установ, а також громадськість краю. Під час заходу присутні мали змогу ознайомитися з напрацюваннями іноземних колег та перейняти механізми стимулювання та розвитку енергозберігаючих та енергоефективних технологій.

Іншим підходом до енергозбереження є впровадження енергопасивного будівництва, яке активно входить у світову практику. Нещодавно американська газета The Wall Street Journal склала перелік з п'яти технологій, які, у разі успіху, зможуть радикальним чином змінити енергетичну картину світу. У свою чергу, європейська спільнота будівельників приймає суворі «зелені» енергетичні й водні стандарти Green Building. За підрахунками світових експертів, при успішній комплексній інтеграції цієї ідеї, «зелені» будівлі скоротять споживання енергоресурсів до 70 відсотків. Та, на жаль, поки «зелених» будівельних ноу-хау у світі замало, в тому числі й у нас. Однак Україна починає долучатися до процесу трансформації будівельного комплексу. Німецька компанія GTZ (ще з 1993 р. надає підтримку Україні в процесі трансформації) у нас зараз розвиває два проекти. Перший – це пропаганда консультативно-освітньої програми: «Ми вчимо, як правильно енергоефективно будувати: як розробляти проекти, які матеріали використовувати», а другий проект – це програма «Енергоефективні споруди». Її реалізація, як і реалізація першого проекту, здійснюється за гроші німецького уряду.

З метою напрацювання Стратегічної та галузевих програм розвитку міста Івано-Франківська та області також створено Інститут розвитку міста «Новий Івано-Франківськ». Як суспільна організація, Інститут розвитку міста «Новий Івано-Франківськ» заявив про першочергове напрацювання програм енергоефективності, культурної стратегії міста, безпеки, інвестиційної привабливості, розвитку інфраструктури та інших.

У рамках проекту “Development of a network for the cooperation promotion of Renewable Energy Sources ” (Розвиток мережі для співпраці і поширення відновних джерел енергії – BUS OZE), координатором якого виступає Університет науки і технологій Гірничо-металургійної академії ім.С.Сташці (м.Краків, Польща) та іншими європейськими партнерами проекту (Енергетична академія Самсо (Данія), Університет Мішкольца (Угорщина), Карінтійський університет (Австрія)) Інститут розвитку міста «Новий Івано-Франківськ» спільно з ІФНТУНГом ведуть напрацювання наукових розробок з питань енергоефективності, зокрема в рамках 4-ої Міжнародної науково-технічної конференції «Нафтогазова енергетика 2015» проводили круглий стіл з питань енергоефективності та відновних джерел енергії з експертами з Польщі та Австрії. Серед ключових питань, які обговорювалися, були особливості та практика реалізації муніципальних енергетичних планів, стан і перспективи використання відновних джерел енергії в Івано-Франківську та області, можливості

поширення європейського передового досвіду в цій галузі (пасивна архітектура, енергоефективність, геотермальна та сонячна енергія). Тому якомога швидше втілити проєкт в життя на даному етапі є пріоритетним завданням.

Отже, наразі відбувається все поетапно: 1) план розвитку міста з упровадження енергоефективних технологій; 2) система моніторингу та аудиту з енергозбереження; 3) реалізація планів з енергозбереження (визначення пілотних проєктів). Відповідно до «Енергетичної стратегії України», розробленої на період до 2030 р., передбачається впровадження енергозберігаючої моделі розвитку економіки. Тому потребує розв'язання проблема активізації процесу енергозбереження в державі, її регіонах. Івано-Франківськ, як місто з своїми особливостями, комфортом, талантом, інтелектом, інвестиційною привабливістю, безпекою, якістю життя, треба розвивати. У державному та світовому поділі праці та функцій Івано-Франківськ повинен зайняти своє місце.

Література

1. Що робили у Польщі після підвищення цін на газ [Електронний ресурс]. – 01.05.2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://ecotown.com.ua/news/SHCHO-roblyu-u-Polshchi-pislya-pidvyshchennya-tsin-na-gaz>.

2. Експерт: Україна повинна змавпувати польський спосіб утеплення житла [Електронний ресурс]. – 09.05.2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://ecotown.com.ua/news/Ekspert-Ukrayina-povynna-zmavpuvaty-polskyu-sposib-uteplennya-zhytla>.

2.6. Застосування маркетингових досліджень на регіональних енергетичних ринках

Тенденції, що спостерігаються у розвинених країнах протягом останніх 50 років, коли акценти зміщуються від переробки – до високих технологій, від виробництва – до індустрії обслуговування, а випуск готової продукції у багатьох випадках здійснюється за межами Європи і Північної Америки, також впливають на тип маркетингових досліджень на ринках B2B. Давно прийшов час змінити сформовану ситуацію, коли наголос в B2B дослідженнях робився на більш функціональні області матеріально-технічного забезпечення, а також попиту і пропозиції, щоб охопити інші ключові змінні у сучасній економіці. Важливо зрозуміти, що акцент на ефективне використання нових технологій і управління знаннями – придбання знань і ефективний обмін актуальними даними, здатність більш ефективно здійснювати взаємодію, використовуючи нові

способи зв'язку, означає, що тематичні рамки сьогодні значно відрізняються від тих, які були в 1950-х і 1960-х рр. Таке зміщення акцентів, швидше за все, продовжиться і в майбутньому, і якщо ми хочемо зберегти здатність ефективно дослідити новітні методи ведення бізнесу, повинні домогтися, щоб вирішенню виникаючих питань і проблем надавалося належне значення, усе це впливає на основні області застосування В2В-досліджень.

В рамках тематичних маркетингових досліджень на регіональних енергетичних ринках прийнято розглядати більше одного аспекту маркетингового комплексу, а не концентрувати увагу виключно на якому-небудь одному з питань. Наприклад, у роботі з вивчення задоволення запитів клієнтів можуть бути включені питання, пов'язані з торговою маркою або з репутацією компанії і її сприйняттям, а питання, що стосуються ціноутворення, можуть розглядатися при дослідженні характеру споживання і відносин при вивченні NPD (New product development, у перекл. з англ. розробка нових продуктів) [1, с. 387].

Певні методики, такі як сегментація ринку, слід використовувати там, де у планах маркетингу компаній враховані повністю відпрацьовані доктрини щодо сегментації, або в якості корисного діагностичного інструменту, який може допомогти визначити тонкощі того, як найбільш ефективно здійснити випуск на ринок нової продукції чи послуг.

Рідше проводиться аналіз конкурентів у вигляді самостійної обробки і видачі даних, а не як постійне доповнення до тих чи інших досліджень. Під час багатьох опитувань виявляються напрями розвитку бізнесу і прогнозуються відповідні тенденції. Іноді в процесі інтерв'ю ці запитання знаходяться в центрі уваги, але в В2В-дослідженнях на регіональних енергетичних ринках у більшості випадків прийнято питати про процес прийняття рішень, що часто є вступною частиною відбіркових або основних анкет. Маркетингові дослідження на регіональних енергетичних ринках, на нашу думку, повинні охоплювати наступні напрями:

1. Розробка нової продукції і впровадження технічних нововведень.
2. Дослідження місткості/конфігурації ринків.
3. Методики і моделі вимірювань.
4. Ціноутворення.
5. Вивчення задоволення запитів замовників/управління взаємовідносинами з замовниками.
6. Дослідження рекламної діяльності та зв'язків з потенційними клієнтами.

7. Оцінка обміну інформацією і взаємодії за допомогою електронних видів зв'язку.

8. Дослідження репутації та просування торгової марки компаній.

Двома основними рушійними мотивами для проведення досліджень щодо розробки нової продукції та впровадження технічних нововведень на регіональних енергетичних ринках є: відповідна реакція на загрози (активність конкуруючої компанії, дезорганізований торговий персонал, скорочення частки на ринку/загальний спад на самому ринку) або можливість скористатися зручним випадком (визначення незадоволених запитів або незайнятого сегмента ринку, пошук кращого управління наявними товарами/послугами, спосіб скористатися перевагами потенційних технічних новинок, відповідь на потреби ринку і тенденції, їх передбачення [2, с. 56].

Для енергетичних організацій вкрай важливо ідентифікувати нову продукцію і послуги або нові області застосування нових товарів/послуг з тим, щоб зберегти своє місце на ринку і не припинити свою діяльність. «Стандартні» етапи досліджень в циклі NPD такі:

1. Поява ідеї; перевірка концепції; підтвердження наявності збуту для неї; доведення і повторне тестування; випуск на ринок; періодичний огляд і модифікація.

2. Прийняття рішення про придатність/непридатність.

3. Випуск на ринок.

4. Моніторинг випуску на ринок і початкового періоду функціонування виробу; періодичні перевірки і модифікації, якщо такі будуть потрібні.

Для того, щоб дослідження у сфері розробки нової продукції і впровадження технічних нововведень на регіональних енергетичних ринках були ефективними, необхідно, по-перше періодично проводити кабінетні дослідження з використанням інтернету, зокрема переглядати вебсайти конкурентів, проводити перевірку даних по їх продажах та рекламних матеріалах. По-друге, відповідні якісні дослідження повинні бути невід'ємною частиною арсеналу компанії, що дозволить їй підтримувати тісний контакт зі своїми замовниками або іншими особами, такими як фахівці, щоб одержувати інформацію про тенденції розвитку нових технологій і про те, які дії роблять на ринку інші компанії. Якісні дослідження NPD на ранніх етапах відіграють життєво важливу роль для перевірки первинних концепцій, ідей або прототипів з корпоративними замовниками [3, с. 508]. Наприклад, газові компанії не захочуть випробувати нові системи опалення для домовласників без попереднього

вивчення думки і поглядів водопровідників і газовиків, відповідальних за їх монтаж, так як вони вже визнали той факт, що часто дана аудиторія осіб є експертами і впливає на прийняття рішень домовласниками щодо систем опалення. І по-третє, доцільними можуть бути кількісні дослідження якщо основні інвестиції робляться на такий товар чи послугу, які цілком знаходяться в сфері B2B, або повністю залежать від сфери B2B, або орієнтовані на сферу B2B (рис. 1).

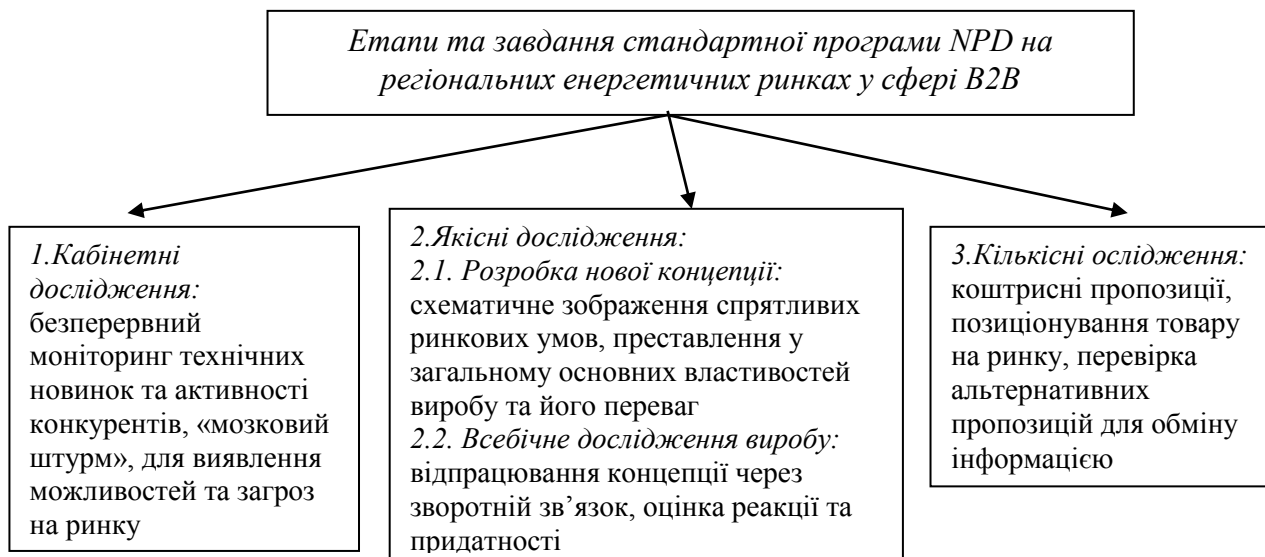

Рис. 1. Етапи та завдання стандартної програми NPD на регіональних енергетичних ринках у сфері B2B

Джерело: власне опрацювання

Зрозуміло, що лише сам товар, який є об'єктом NPD досліджень не є достатнім для досягнення успіху енергетичними підприємствами, тому наступним кроком повинно стати проведення дослідження місткості / конфігурації регіонального енергетичного ринку, яке надасть відповіді на наступні питання щодо:

- місткості ринку продукції X в регіоні Y;
- ціни за якою можна було б продавати продукцію X, щоб досягти беззбиткової роботи;
- переліку конкурентів та пропозиції їх продукції;
- період часу за який можна досягти прийняттого рівня продажів;
- позиціонування продукції, щоб забезпечити відповідний рівень продажів.

Для проведення актуальних, своєчасних досліджень місткості/конфігурації регіонального енергетичного ринку необхідно забезпечити прийнятну чисельність вибірки, яка повинна точно представляти і відображати ринок. Традиційний план робіт з визначення місткості відповідного ринку включає наступні етапи:

1. Кабінетні дослідження (відкрита інформація про ринок).
2. Кваліфіковано проведені інтерв'ю (можливості, проблеми).
3. Якісне та/або кількісне дослідження для визначення ймовірної місткості ринку (іноді проводяться одночасно з більш великою вибіркою споживачів).

Необхідний комплекс професійних навичок повинен включати здатність отримати дані з прихованих джерел, провести перехресне порівняння чисел, отриманих з різних джерел, знати та уміти використати масштабні коефіцієнти для оцінки потенціалу, а також математичні здібності для порівняння і екстраполяції даних. Як правило, аналіз ціноутворення (наступний вид маркетингових досліджень на регіональних енергетичних ринках) проводиться спільно з дослідженням інших питань, пов'язаних з комерційною діяльністю та відбувається найчастіше у таких випадках:

коли необхідно встановити ціни на нову продукцію, послуги або їх застосування на такому рівні, щоб максимально підвищити попит і рентабельність;

якщо ринок змінюється – нові змінні викликають необхідність повторного аналізу ринку;

коли одна компанія несподівано змінює свої стратегічні плани у питаннях ціноутворення;

тиск витрат змушує переглядати систему встановлення цін.

Коли система встановлення цін на наявні вироби вже відпрацьована, респонденти, швидше за все, будуть відповідати впевнено і прямо. І, навпаки, калькуляція цін на нову продукцію або послуги проходить набагато складніше через те, що до початку розгляду можливих сценаріїв ціноутворення необхідно описати концепцію та область її можливого застосування, та до того ж у всіх подробицях. Ідеальним варіантом було б провести на початковому етапі якесь кількісне дослідження з тим, щоб оцінити можливі цінові рамки до початку проведення якісного аналізу. Затвердження можливих цінових протоколів за результатами сторонніх досліджень для входження на ринок може допомогти компанії виявитися не у програші, а всередині фірми необхідно врахувати рекомендації тих, хто тісніше всіх пов'язаний з замовниками, наприклад, персонал служби збуту.

Типова схема досліджень системи ціноутворення включатиме наступні етапи:

1. Якісна дослідницька робота серед покупців продукції для визначення гнучкості цін та їх допустимих рівнів.

2. Наступні кількісні дослідження (рідко проводяться самостійно в сфері B2B, а частіше разом з отриманням іншої інформації щодо застосування і відомостями про відносини) з відпрацювання найбільш прийнятних цін або варіантів цін. Необхідні навички та вміння для проведення дослідження ціноутворення на регіональних енергетичних ринках носять як кількісний характер (здатність вести ділову розмову щодо цифр таким чином, щоб це не лякало респондента), так і якісний характер – легкість маніпулювання цифрами і екстраполяції даних, а також здатність створювати різні конфігурації в залежності від можливих складних сценаріїв. Зазвичай у звіті по дослідженнях системи ціноутворення вказується діапазон з середньою ціною, прийнятною для загальної вибірки. Можуть бути представлені різні середні ціни, наприклад, прийнятні для «замовників» у порівнянні з цінами, прийнятними для «потенційних замовників», або ж по різних групах.

Дослідження CRM (задоволення запитів замовників / управління взаємовідносинами з клієнтами) є важливою частиною оцінки добробуту підприємства на регіональному енергетичному ринку. Використання моделі CRM в процесі дослідження можливе лише там, де є досить численна вибірка, а клієнти мають бюджетні кошти, які дозволяють або провести поглиблений одноразовий стратегічний аналіз добробуту компанії, або – що більш поширене там, де гроші вкладаються в деталізовані моделі – провести більш масштабне стратегічне дослідження, а потім здійснювати відстеження в динаміці по часу, щоб визначити, чи мають успіх внесені в діяльність підприємства зміни щодо отримання бажаних вихідних даних. Зрештою, немає сенсу вкладати великі кошти, вносити зміни у принципи діяльності енергопідприємства, а потім не перевірити, чи працюють вони чи ні (звичайно, цю задачу можуть частково вирішити вторинні незалежні дані, такі як обсяги продажу).

Незалежно від того, використовується та чи інша модель, якщо результати дослідження задоволення замовників відслідковуються відповідно B2B, такий моніторинг має проводитися кожні шість місяців, щорічно або (що, ймовірно, більш поширено) кожні два або три роки. У останньому випадку опитування повинно бути коротшим порівняно з початковим спеціалізованим опитуванням. Тим не менш питання повинні бути настільки ідентичними, наскільки це можливо як щодо форми, так і змісту з тим, щоб забезпечити порівнянність (невелика зміна формулювання може призвести до отримання зовсім інших результатів). Частота повторень визначається чисельністю сукупності; тим, як часто респонденти (особи, які приймають рішення) змінюють роботу; зміною

динаміки ринку (динамічний він чи ні) і як швидко підприємства можуть впровадити зміни в свою діяльність і принципи роботи. Типова схема проведення досліджень взаємовідносин із замовниками включає:

1. Якісні дослідження з замовниками, переважно за допомогою інтерв'ю та занять у мінірупах.
2. Кількісний спеціальний аналіз для оцінювання ефективності діяльності та визначення пріоритетів.
3. Періодичні повторні однотипні кількісні дослідження у формі анкетування.

Дослідник повинен у цьому випадку щиро розмовляти із замовником, не випускати з зору будь-які коливання та зміни на ринку та у поведінці замовників, вміти опрацьовувати статистичні дані та мати досвід проведення досліджень CRM на різнопланових ринках. Особливі види аналізу реклами та інших методів розповсюдження інформації на регіональних енергетичних ринках включають вимірювання «привабливості», «застосування» та потенційного «зносу» (тобто викликання роздратування). Типова схема проведення рекламних досліджень на відповідних ринках матиме наступний вигляд:

1. Якісні інтерв'ю, які проводяться до чи після рекламної компанії.
2. Кількісні дослідження, які об'єднані з якою-небудь іншою програмою моніторингу бренду.

Комплекс навиків та умінь для проведення рекламних досліджень включає загальне знайомство із засобами масової інформації та відповідною термінологією, здатність представляти дані у привабливій формі. Комунікаційні дослідження є однією з найцікавіших галузей маркетингових досліджень на регіональних енергетичних ринках – виявлення елементів, які напряму перетинаються з інтересами людей у діловому світі відносно змісту, форми та каналів передачі даних, і складання звітів для клієнтів по отриманих результатах. Звичка схема проведення комунікаційних досліджень виглядає наступним чином:

1. Якісні дослідження з діловими особами, які формують суспільну думку, проводяться шляхом поглиблених інтерв'ю та занять у фокус-групах.
2. Періодичні кількісні повторні дослідження.

Комплекс навиків та вмінь включає сприйняття сфери маркетингових комунікацій та досвід роботи у цій сфері, вміння проводити розмови на високому рівні та здатність пояснювати результати людям, які не є фахівцями у дослідженнях. Хороша корпоративна репутація,

авторитетне ім'я або імідж енергетичного підприємства можуть сприяти появі та збереженню відповідних переваг на ринку, тому що персонал буде себе почувати більш впевнено та гордитися своєю роботою на підприємстві. Відповідна схема проведення дослідження репутації підприємств на регіональному енергетичному ринку матиме наступний вигляд:

1. Якісна робота серед осіб, які формують суспільну думку та мають відповідний авторитет та вплив, переважно за допомогою поглибленого телефонного інтерв'ю.

2. Періодичні масштабні кількісні дослідження або участь у спеціальному відкритому опитуванні з відповідними групами респондентів.

Необхідний комплекс навиків та умінь повинен включати розуміння комерційних питань і того, що сприяє добробуту бізнесу. Таким чином, у сфері B2B на регіональних енергетичних ринках можуть проводитися дослідження практично будь-якого типу. Деякі них, такі як визначення місткості ринку, дослідження з придбання підприємства, бізнес-прогнозування, більше тяжіють до B2B, тоді як інші, такі як дослідження задоволення запитів замовників, репутації підприємства/престижності бренду, а також фінансових і інтерактивних комунікацій, переважно проводяться як у B2B, так і у B2C дослідженнях. Для бізнес-дослідника з'являється широке поле діяльності та можливість провести як ефективне стратегічне так і операційне дослідження.

Література

1. Элвин С. Основы маркетинговых исследований с использованием Microsoft Office Excel = Basic Marketing Research: Using Excel Data Analysis/ Элвин С.Бернс, Ф.Рональд – М.: Вильямс, 2005. – 704 с.

2. Перцовский Н.И. Маркетинг: Краткий толковый словарь основных маркетинговых понятий и терминов = Marketing Research: an applied orientation / Н.И.Перцовский. – М.: Дашков и Ко, 2008. – 140 с.

3. Нэреш К. Маркетинговые исследования. Практическое руководство = Marketing Research: an applied orientation/ К.Нэреш. – 4-е изд. – М.: Вильямс, 2006. – 1200 с.

2.7. Strategic priorities of the development of SE "NEC" Ukrenergo" under the terms of reforming the electricity market of Ukraine

SE "NEC" Ukrenergo" is one of the largest Ukrainian natural monopolies, which currently transmits electric power through main and international transmission lines and conducts management functions of the united power

system of Ukraine. Under modern conditions the strategic priorities of the development of the enterprise are primarily determined by the restructuring of the electricity market of Ukraine. Since the ultimate goal of the reforms is liberalization of market relations and development of an effective competitive environment, then one of the basic principles of functioning of the updated electricity market is to provide non-discriminatory access to main, international and local electric power transmission lines [1, p.3]. This is due to the fact that the possibility of supplying electricity depends on the network access.

Hence, SE "NEC" Ukrenergo" will be forcibly restructured. Two legally independent enterprises will be created on its basis: the system operator and the electric power transmission company. The reorganization of SE "NEC" Ukrenergo" is to be held up to 01.01.2016 [1]. Within the transition period, which will last up to 31.12.2016, the system operator and the electric power transmission company will be allocated from SE "NEC" Ukrenergo" with the status of legal entities but as its subordinate subsidiaries to facilitate the functioning of the electricity sector. With the introduction of a full-scale electricity market both companies may start to operate as independent companies. The newly created companies will have some specifics due to their assigned functions. Therefore, it will be appropriate to analyze their strategic objectives, the ways of interaction with internal and external environment, as well as the principles of their functioning separately.

1. System operator. In accordance with the requirements of Ukrainian legislation, the system operator is the exclusive state-owned enterprise, whose property is not subjected to privatization [1; 2, Art. 6]. The organizational form, in which it will work, has not been specified so far. But, considering the demands of the Coalition agreement [3] as for mandatory corporatization of state-owned enterprises (apart from governmental companies), we can assume that the system operator will be created as a public joint stock company with 100% shares in state ownership.

Table 1 analyzes the function of the system operator and defines the institutional constraints that impede their implementation. The data of Table.1 show that the diversification of functions of the system operator and delegating it the functions previously performed by other companies, will lead to significant changes in the principles of the organizational structure of the enterprise. Thus, within the system operator the functional departments have to be allocated responsible for the administration of payments, commercial accounting and performance of dispatch functions. These units are legally obliged to keep separate records of costs and revenues, but they will not have any independent legal status.

*Table 1 Main functions of the system operator**

Content of the function	Measures implemented to perform the duties	Institutional barriers that complicate the performance of the functions
Centralized dispatch (operational and technological) control modes of the united energy system (UES) of Ukraine to ensure the operating safety of its existence	Planning the operation mode of UES of Ukraine in accordance with the market rules and the code of electric power networks. Adoption and acceptance of hourly daily schedules of delivery and /or consumption and /or export and /or import of electrical power by the relevant market participants. Preparing the development plan for the UES of Ukraine for the next ten years (validated forecasts of supply and demand, estimation of investment requirements for the updating of generating capacities and main (international) electric power transmission lines over the next three years and proposals as for the sources of the financing).	The difficulty with the information access. Thus, private owners can plan the development of generation capacities independently, especially in the conditions of existence of bilateral contracts market. Furthermore, the information on the amount of necessary investments and their sources can be the subject of a commercial secret; that makes the idea of planning the activities of non-state entities of the market by the Government be quite doubtful.
Maintenance of the balancing market	Providing the participants of the balance with the commands to increase (reduce) their load capacities according to their accepted offers (bids) on the basis of which the system operator buys/sells electric power in the balancing market and also carries out purchases and sales of electric energy imbalances.	The need to consider the following points in the tariff for the centralized dispatching management: a) the presence of balancing groups, for which the tariff should be lower; b) the cost of the purchase and sale of electricity imbalances. Lack of certainty in how to regulate the increase/decrease of the load in the event of significant imbalances.
Providing a market with ancillary services	Purchasing ancillary services in order to ensure compliance with the standards of the operating safety of the UES of Ukraine. Monitoring of the performance of ancillary services by suppliers.	Insufficient legal regulatedness in pricing the ancillary services (rate at which services are purchased to ensure the provision of new and/or modernized power generating capacity from the entities who were the winners of competitive tender procedures)
Administration of payments	The calculations for purchased/sold electrical energy on the balancing market. Providing auctions as for the access to bandwidth of international electric power transmission lines within the limits and procedures prescribed for electronic auctions on allocation of available capacities of international electric power networks by virtue of the treaty of electric power transmission enterprise.	Likelihood of debt for the system operator as to the payment for its services that will cause a negative impact on its work.
Administration of commercial accounting	Receiving hourly daily schedules of delivery and/or consumption and/or export and/or import of electric energy for the next day from producers, electric power providers, power transmission companies, electric distribution companies and a guaranteed customer. Obtaining from the administrator the calculations of the information as for the contractual volumes of sale and purchase of electric energy on the market of bilateral agreements and a day-ahead market about imported and exported electricity in the form and manner specified by the rules of the market.	Providing confidentiality of the information received from the participants of the market, which is a commercial secret (the law does not contain a clear indication what information cannot be disclosed). High risks of opportunistic behaviour: disclosure of information about the activity of the system operator; that may provide commercial benefits to the participants of the market.

* Compiled by the author on the base of [1]

One of the major problem that arises when creating the system operator is about the principles of building its relationship with interested parties (stakeholders), whose interests sometimes have opposite and antagonistic character.

On the one hand, performing the function of the system operator requires taking into account the interests of stakeholders when preparing and making strategic decisions. Thus, the planning of the united energy system of Ukraine as well as the drawing up of plans for the development of the main and international electric power transmission lines is impossible without the approval of the manufacturer plans about the implementation of new generating capacities. Land acquisition for the construction of new electric power grids will have to be coordinated with the local authorities. A particularly difficult issue is to find a balance between the interests of the State as the owner (avoiding raising the tariff for the services of the system operator) and commercial interests of the enterprise itself.

On the other hand, there is a need to ensure the independence of the system operator and its equidistance from the interested parties – the market participants. The mechanisms for the implementation of this task are the following: purchasing the ancillary services on a competitive basis [1, art.9, par.10, 11] and the publicity of the information they provide [1, art.9, par.9, 14]; conducting separate accounting of costs and revenues from the activities of centralized supervisory control and from other activities [1, art.17, par.9]; access to bandwidths of international electrical networks through electronic auctions [1, art.10, par.1]; submission of the Development Plan for UES of Ukraine to the Cabinet of Ministers of Ukraine, even in the event of disagreement with the concerned authorities [1, art.17, par.10].

Despite the fact that the system operator is assigned a significant amount of functions resulting in considerable strengthening of its role in the electricity market, it is hardly possible to consider the company to be completely independent from any external influence. The entire process of pricing for the company's services is externally controlled. Default of payments and debt of the market participants can also constitute considerable danger to the enterprise's activity. The company denies the possibility to make contracts with the entities of the market on an individual basis: contracts are type approved by the regulator. *Electric power transmission company* will transmit electricity through main (international) power grids. The company is a state-owned property, since domestic legislation prohibits direct privatization of main and international electric power transmission lines [2, art.6]. The organizational-legal form is still

uncertain. The specific features of these services lead to increased influence of stakeholders on the company, limiting its economic independence (Fig. 1).

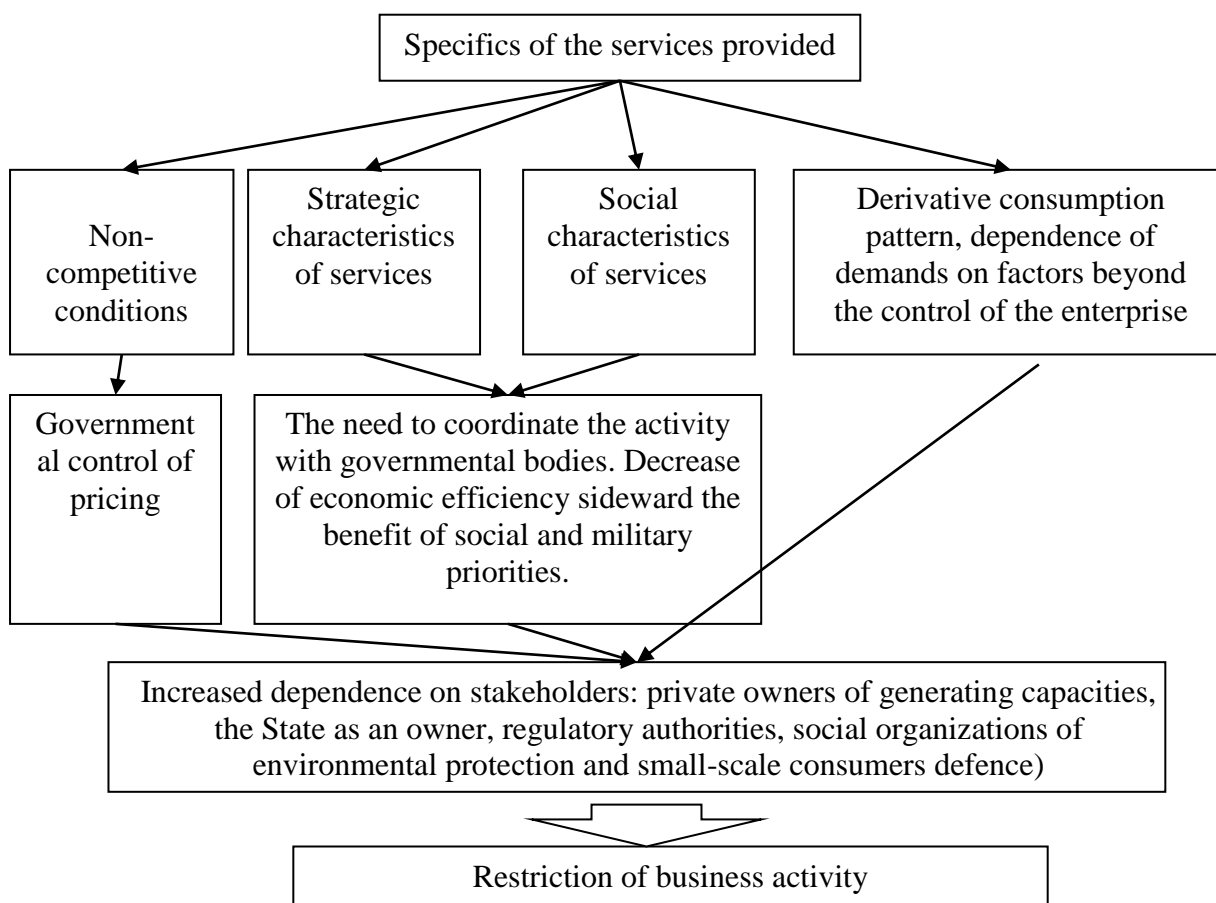

Figure 1. Institutional restrictions in the business activity of electric power transmission company (compiled by the author)

Although, de jure, the company is an independent entity, de facto almost all economic decisions should be coordinated with other institutions: tariffs and standard contracts – with regulatory agencies, decision on increasing the throughput capacity, construction of new lines – with the system operator. The auctions on capacity allocation are carried out by the system operator on behalf of the enterprise. Limited economic independence complicates significantly the introduction of modern standards of corporate governance and the search for investors. The latter problem is particularly relevant in terms of the high level of depreciation of the fixed assets of SE "NEC" Ukrenergo".

Considering the above, the strategic priorities of the SE "NEC"Ukrenergo" include the following:

strengthening of the economic independence of the company, inability to use the company in the interests of certain groups among the stakeholders. Therefore, an important objective of the reorganization of SE "NEC" Ukrenergo" is to develop the mechanisms that would ensure the balance of

interests of stakeholders, the State principally, private owners of energy companies and society. No less important in the hierarchy of the strategic objectives of the newly created system operator is the development of an effective mechanism for balancing the interests of the State as the owner and the management;

development of economic relationship between the enterprise and the stakeholders on the base of constructive cooperation, partnership, but not on antagonism and confrontation; the institutionalization of these relations in the system of legal acts and commercial contracts;

negotiation of organizational resistance to changes, which will occur during the reorganization. The solution to this problem is connected with the justification of optimal criteria of making economic decisions, especially with regard to the internal environment of the company (optimization of personnel policy, organizational structure, and others);

easing of institutional constraints in the activities of both the system operator and the electric power transmission company, that will significantly enhance the economic independence of both enterprises and will boost the attraction of investments in the electric power transmission business.

References

1. The Law of Ukraine "On Operating Principles of Electricity Market of Ukraine" [electronic resource]/by Verkhovna Rada of Ukraine – access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/663-18>.

2. The Law of Ukraine "On Electric Power Industry" [electronic resource]/by Verkhovna Rada of Ukraine – access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/575/97> BP.

3. The Coalition Agreement: Verkhovna Rada of Ukraine of VII convocation [electronic resource]: project – access mode: http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koalicyyna_uhoda_parafovana_20.11.pdf.

2.8. Аспекти визначення альтернатив та оптимізація напрямів стратегічного розвитку території міста

Система постійного, науково обґрунтованого моніторингу на рівні міста дозволяє адміністрації виробити ефективні механізми забезпечення соціально-економічного розвитку, визначити пріоритетні напрямки і стежити за результатами прийнятих рішень, відслідковуючи рух до намічених у стратегічних документах цілей. Тому актуальною є проблема удосконалення стратегічного управління соціально-економічним розвитком міста на основі впровадження сучасного оціночного інструменту формування та реалізації стратегії.

Практики доводять, що багато в чому успішність розвитку міст

визначається не лише ступенем регулятивного впливу державних органів влади. Можливість врахувати особливості розвитку кожного міста, його економічну базу, соціальні показники з'являється лише за умов визначення стратегічних напрямів розвитку. Певний науковий внесок у вирішення проблем оцінювання ефективності реалізації стратегічних напрямів розвитку міст зробили українські вчені М. Ф. Аверкіна, В. М. Бабаєв, О. І. Карий, О. А. Карлова, В. Б. Родченко [1, 3-7].

Метою викладеного дослідження є процес соціально-економічного розвитку міста, що реалізується з використанням системного підходу до оцінки соціально-економічних змін та прогнозування перспектив його розвитку з урахуванням пріоритетів державної та регіональної політики.

Рис. 1. Процес управління соціально-економічним розвитком міста

На думку В. Б. Родченко, при всій очевидній необхідності прискорення процесу розробки показників, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку муніципального утворення, які б відповідали за своєю структурою і змістом якісно новим завданням управління, така робота в нашій країні ведеться повільно [6, с. 127]. Навіть якщо муніципалітети оцінюють результати за окремими напрямками (розвиток промислових і торговельних підприємств, аналіз сфер освіти, охорони здоров'я, культури тощо), то детальним вивченням досягнутих

результатів, визначенням комплексної оцінки досягнутого рівня соціально-економічного розвитку міста потрібно займатись окремо. Оцінка – це завжди порівняння, за підсумками якого формується судження про якість проведених робіт, і розробляються рекомендації на майбутнє.

Автор використовує аналіз соціально-економічного розвитку для дослідження економіки в сукупності процесів, що впливають на вирішення соціальних проблем, та проводиться з метою виявлення основних тенденцій і закономірностей соціально-економічного розвитку. Оцінка – це спосіб встановлення значимості цих процесів для суб'єкта дослідження. Це експертиза, спрямована на аналіз ходу роботи, визначення ефекту і порівняння цих результатів з певними критеріями [2].

З представлених визначень стає зрозумілим, що аналіз соціально-економічного розвитку та його оцінка повинні проводитися постійно з метою відстеження динаміки процесів, що протікають у місті, тому слід використати моніторинг соціально-економічних процесів.

Моніторинг – це складова частина управління, яка полягає в безперервному спостереженні та аналізі діяльності економічних об'єктів з відстеженням динаміки змін. Основні відмінності моніторингу та оцінки представлені в табл. 1.

Таблиця 1. Відмінності моніторингу та оцінки стратегії соціально-економічного розвитку міста

Критерії	Моніторинг	Оцінка
1. Етапи проведення	Проводиться безперервно	Проводиться на ключових етапах реалізації програми
2. Коригування моделі	Не коригується	Аналізується та коригується з метою покращення
3. Зіставлення результатів	Заплановані діяльність і результати порівнюються з фактично досягнутими	Аналізуються причини досягнення / недосягнення запланованих результатів
4. Використання отриманої інформації	Для покращення роботи за заздалегідь сформованою програмою	Як для покращення роботи за заздалегідь сформованою програмою, так і для коригування стратегічних планів

Моніторинг та оцінка програм і проектів – це важливий логічний крок в управлінні розвитком міста, обов'язковий в разі переходу до програмного методу управління. Для здійснення моніторингу процесів та їх оцінки розвитку на рівні міста регіональним органам влади слід мати певний інструментарій, що дозволяє відстежувати тенденції змін і здійснювати своєчасні корегування. При формуванні і реалізації стратегії виникає необхідність її періодичного корегування з урахуванням мінливих

умов зовнішнього і внутрішнього середовища (політична ситуація, валютний курс, фінансова криза, тощо) і виникаючих нових можливостей.

Для цього необхідно оцінити стратегію не тільки на етапі її реалізації, а й на етапі її формування (рис. 2).

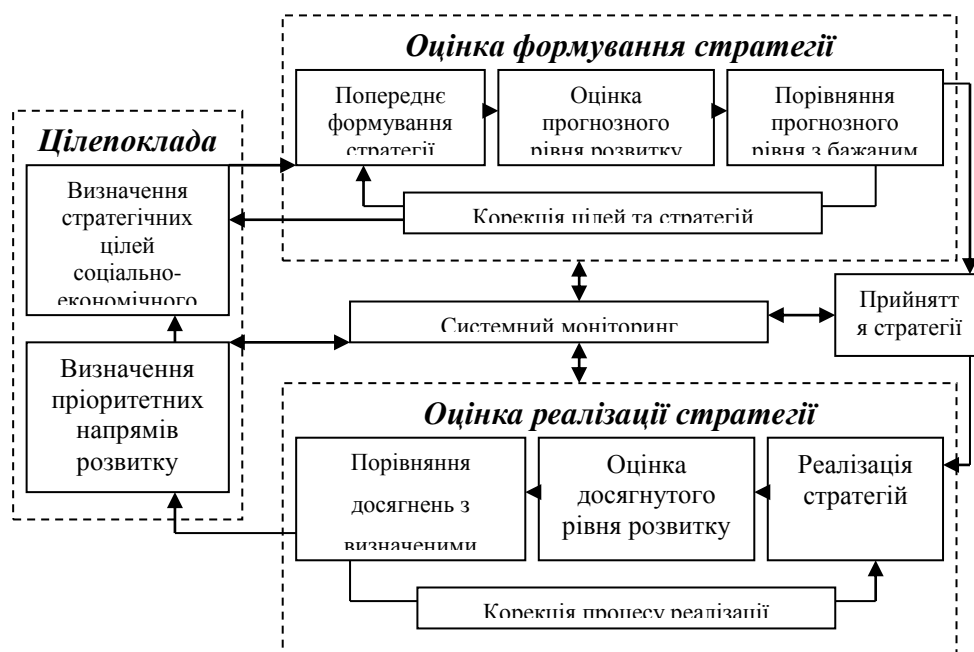
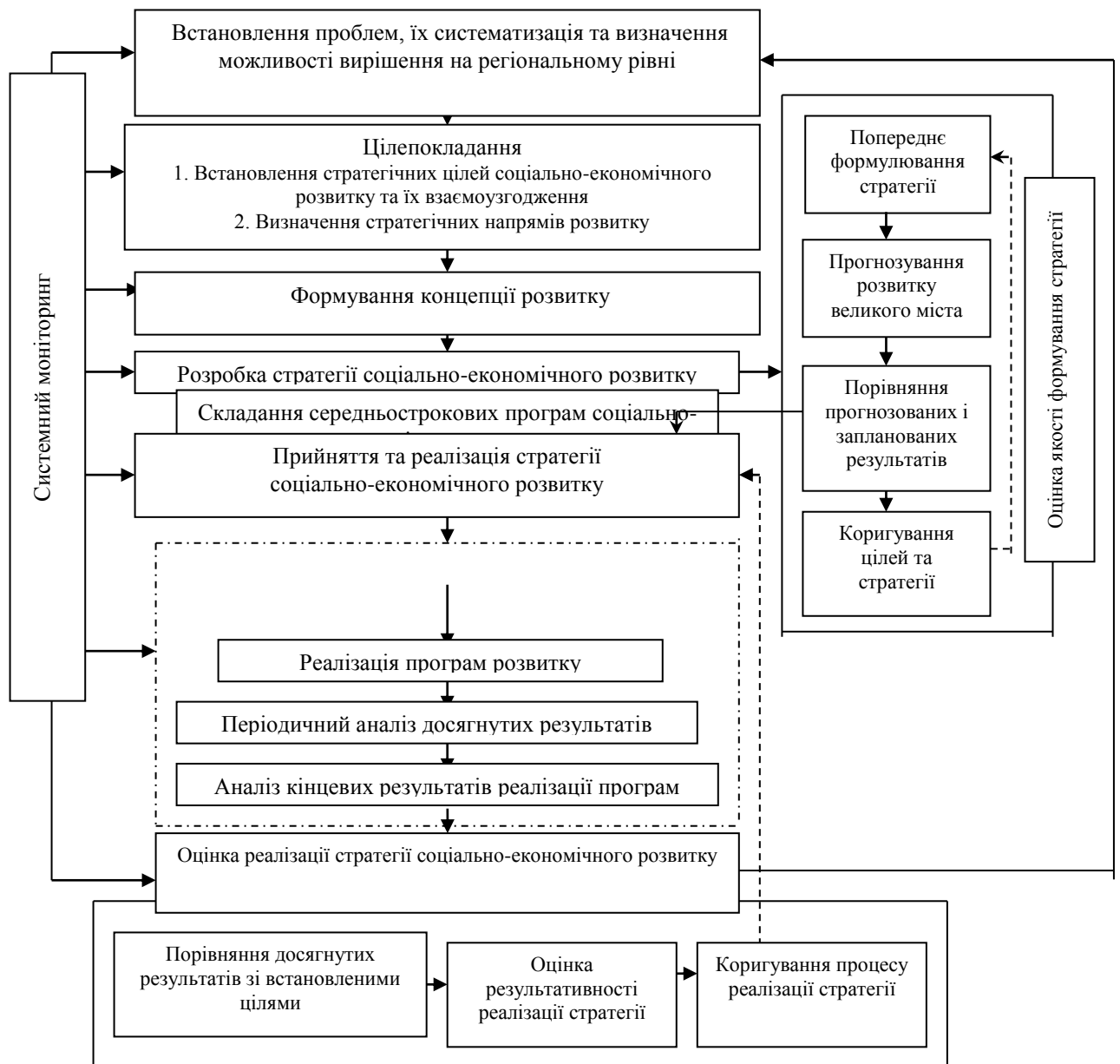

Рис. 2. Процес оцінки стратегії на етапах її формування і реалізації

Перевагами формування стратегії на регіональному рівні є наступні: потреби міста найкраще знайомі зацікавленим сторонам; визначення стратегічних напрямів розвитку міста саме на регіональному рівні сприяє залученню бізнес-структур, некомерційних організацій, територіальних громад до процесів регіонального управління; сприяння децентралізації влади; можливість оптимального поєднання приватних інтересів з громадськими, узгодження локальних інтересів з регіональними тощо. На наш погляд, процес формування та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку міста слід доповнити етапом оцінки якості формування стратегії, а також процедурою системного моніторингу (рис. 3), що дозволить раціоналізувати визначення стратегічних альтернатив та оптимізувати вибір стратегічних напрямів розвитку міста.

За змістом стратегічний план соціально-економічного розвитку міста повинен охоплювати важливі напрямки його розвитку, як прогностичний документ з певним генеральним сценарієм розвитку. Стратегічний план нового типу, що відповідає сучасній економічній реальності, повинен бути розроблений на 5-10 років вперед. Формально не будучи директивним документом, стратегічний план повинен мати статус юридичного документа, що приймається регіональним органом управління.

Стратегічний план конкретизується короткостроковими планами соціально-економічного розвитку, а в разі необхідності – уточнюється відповідно до екзо- та ендогенних змін, а також трансформації поглядів зацікавлених сторін на розвиток міста.

*Рис. 3. Процес формування та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку міста**

* розробка автора

Отже, стратегічне управління можливе лише при багаторічному стратегічному плануванні і перш ніж намагатися управляти розвитком, необхідно накопичити певний досвід його планування. Подібний досвід є у великих міст, які тривалий час розробляють стратегічні плани, однак менші міста не так давно перейшли до розробки стратегічних документів,

не мають можливості стратегічного управління. Однак, як для перших, так і для других актуальною є проблема оцінки досягнутого рівня розвитку та його порівняння з плановими показниками для подальшого їх корегування (тобто стратегічного управління), або для аналізу причин їх відхилення.

Концепція соціально-економічного розвитку міста – це прогнозно-аналітичний документ, що містить систему уявлень про стратегічний вибір, стратегічні цілі та пріоритети розвитку міста, основні положення місцевої соціально-економічної політики у розрізі її окремих складових і засоби реалізації вказаних цілей. При цьому під стратегічним вибором міста ми розуміємо сукупність «полюсів зростання», виконання яких в перспективі має забезпечити досягнення головних цілей його комплексного соціально-економічного розвитку. При цьому пріоритетні функції можна визначити як ключові галузі і види діяльності (галузі спеціалізації, містоутворюючі, домінуючі, тобто ті, що володіють ефектом мультиплікатора).

Під стратегічною метою розвитку в загальному вигляді пропонуємо розуміти очікуваний (намічений) обґрунтований результат, який визначається якісно (на вербальному, змістовному рівні), кількісно і в часі. Тоді мета стратегічного розвитку території додатково характеризується, по-перше, довгостроковим (або середньостроковим) часовим горизонтом встановлення; по-друге, врахуванням при її обґрунтуванні факторів зовнішнього (для об'єкта планування) порядку.

Концепція заснована на реалістичному аналізі умов і ресурсів розвитку великого міста, що має власні ресурси, раціональне використання яких дозволить стабілізувати соціально-економічний стан і надати вагомий імпульс для розвитку. До них, зокрема, відноситься налагодження ефективного управління, раціонального використання міських фінансів і муніципальної власності.

Розглядаючи стратегію як засіб для досягнення стратегічних цілей розвитку, слід зазначити, що між категоріями «стратегія» і «концепція» простежується взаємозв'язок частини і цілого. Іншими словами, концепція перспективного комплексного соціально-економічного розвитку міста повинна включати в себе в якості складової основні положення стратегії його розвитку.

Отже, систему стратегічного планування розвитку великого міста слід визначити як цілісний комплекс гнучких регулятивних положень організаційного, правового, методичного та інформаційного характеру, що дозволяє забезпечити взаємодію державних, регіональних і місцевих органів управління, а також господарюючих суб'єктів в процесі розробки

прогнозно-планових документів, які визначають перспективи розвитку на макро- мезо- та мікроекономічному рівні, а процес формування стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку міста – як ключову стадію процесу стратегічного управління сталим розвитком.

Література

1. Аверкина М.Ф. Структура механізму забезпечення стійкого розвитку міста//М.Ф.Аверкина// Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка", № 2, 2013 р. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1792>
2. Калашнікова Х.І. Методика комплексної оцінки тенденцій і динаміки соціально-економічного розвитку великого міста / Х.І. Калашнікова // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. – Черкаси: ЧДТУ, 2012. – Вип. 31. – Ч. II.–Т.2 – С. 215–218. – (Серія: Економічні науки)
3. Карий О.І. Комплексний розвиток міст: теорія та методологія стратегічного планування: [монографія] / Олег Ігорович Карий. – Львів: Видавництво Львівська політехніка, 2011. – 308 с.
4. Карлова О.А. Визначення інструментів регіональної політики з питань розвитку міст / О.А.Карлова // Zbiór prac naukowych „Współpraca UE-Ukraina: Tendencje gospodarcze. – 6-7 listopada 2014 r. – 20-24 p. Режим доступу: <http://www.z-p-u.org>
5. Карлова О.А. Визначення ступеню підготовленості та елементів стратегії управління міського комплексу до інноваційних змін /О.А.Карлова / «Науковий вісник БДФЕУ. Економічні науки» (27) 2014. – с. 383-391.
6. Родченко В. Б. Міські комплекси України: чинники та умови організації регулювання соціально-економічного розвитку : [монографія] / В. Б. Родченко. НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. – Донецьк, 2012. – 404 с.
7. Управління великим містом: теоретичні і прикладні аспекти: монографія / за заг. ред. В. М. Бабаєва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 307 с.

2.9. Особливості формування місцевих бюджетів

Формуванню дохідної бази місцевих бюджетів, як основній фінансовій базі органів місцевого самоврядування, належить особливе місце в бюджетній системі України. Формування місцевих бюджетів є водночас умовою і результатом соціально-економічного розвитку територій. Тому створення ефективного механізму їх формування, пошук резервів збільшення власних та закріплених доходів є однією з актуальних проблем, від вирішення якої залежить стабільність розвитку економіки країни та її регіонів. Не дивлячись на значне число наукових праць, досліджень і публікацій, недостатньо широко освітлені питання, пов'язані з трансформацією системи управління трансфертними потоками.

Багато представників економічної науки займалися проблемами зміцнення фінансової бази органів місцевого самоврядування. Значний вклад в теорію формування дохідної бази місцевих бюджетів зробили такі

вчені, як С. О. Булгакова, Ц. Л. Огонь, Ю. В. Пасічник, В. М. Федосов, С. І. Юрій, О. О. Чечуліна та ін.

Метою дослідження статті є аналіз джерел наповнення дохідної частини місцевих бюджетів (на прикладі зведеного бюджету Харківської області) та виявлення найсуттєвіших проблем удосконалення системи формування місцевих бюджетів.

Місцеві бюджети займають одне з центральних місць в економічній системі кожної держави, в них зосереджується значна частина державних фінансових ресурсів. Місцеві бюджети є також найбільш чисельною ланкою бюджетної системи країни, вони відіграють важливу роль у перерозподілі валового національного продукту, фінансуванні соціальних видатків. Основними джерелами постійних надходжень місцевих бюджетів є власні та закріплені доходи. Закріплені за регіонами податкові надходження недостатні для виконання бюджетних зобов'язань. При відсутності в достатньому обсязі власних доходів видатки місцевих бюджетів забезпечуються за рахунок надання трансфертів із державного бюджету. В сучасних умовах трансферти є основним методом бюджетного регулювання і відіграють важливу роль у формуванні доходів місцевих бюджетів. Скорочення відмінностей у соціально-економічному розвитку регіонів країни є стратегічно важливою державною задачею, вирішення якої вимагає трансформації системи управління трансфертними потоками.

За період 2005-2014 рр. питома вага трансфертів у доходах місцевих бюджетів має сталу тенденцію до зростання. Частка офіційних трансфертів збільшилась з 30,0% до 45,0%, що свідчить про зниження стійкості дохідної бази місцевих бюджетів в Україні та зниження рівня фінансової самостійності місцевих бюджетів [2].

В табл. 1 наведено динаміку надходжень до загального фонду зведеного бюджету Харківської області у 2009-2014 рр. [3]. За період 2009-2014 рр. спостерігається тенденція зростання загальної суми доходів зведеного бюджету Харківської області, однак, в цьому періоді відбулися певні зміни у формуванні структури доходів зведеного бюджету – зменшилася частка податкових надходжень, натомість збільшилася частка трансфертів з державного бюджету.

У 2009 р. показник надходжень до загального фонду бюджету Харківської області без урахування трансфертів в загальній сумі доходів склав 55,2% (3442,7:6233,1), а трансфертів – 44,8% (2790,4:6233,1).

У 2010 р. доля трансфертів збільшилась до 50,3% (3701,2:7352,6), у 2011 р. склала 48,9% (4174,2:8544,6), у 2012 р. – 51,7% (5383,8:10410,4), у 2013 р. – 51,2% (5362,7:10473,6), у 2014 р. – 53,1% (5898,8:11111,9).

*Таблиця 1. Надходження до загального фонду
зведеного бюджету Харківської області у 2009-2014 рр.*

Найменування доходів	Роки					
	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Доходи, що враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів	2842,2	2912,7	3557,2	4091,9	4054,0	4226,6
Доходи, що не враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів	600,5	738,7	813,2	934,7	1056,9	986,5
Всього доходів загального фонду без урахування трансфертів	3442,7	3651,4	4370,4	5026,6	5110,9	5213,1
Надходження трансфертів з державного бюджету	2790,4	3701,2	4174,2	5383,8	5362,7	5898,8
Всього доходів загального фонду з урахуванням трансфертів	6233,1	7352,6	8544,6	10410,4	10473,6	11111,9

По надходженнях власних і закріплених доходів зниження в 2014 р. в порівнянні з 2009 р. склало 8,3% (55,2% – 46,9%), а по трансфертах – зростання на тому ж рівні – 8,3% (44,8% – 53,1%). Тобто, протягом останніх шести років спостерігається зростаюча залежність зведеного бюджету Харківської області від державних трансфертів (табл. 1). Необхідно визначити, що якими б ідеальними не були моделі взаємодії бюджетів всіх рівнів, вони не зможуть ефективно реалізовуватися в умовах постійного недобору податків і фінансової недостатності як відповідних бюджетів, так і всієї бюджетної системи в цілому.

Місцеві бюджети повинні формуватися із власних джерел доходів, а також із частки від усіх загальнодержавних податків. Тим самим відбувається поєднання принципів двоканального бюджету і усунення транзитивності за допомогою різних часток відрахувань від податків і зборів, що надходять до бюджетів всіх рівнів.

Отже, викладене вище дає підстави стверджувати, що модель розподілу зобов'язань між державним та місцевими бюджетами потребує реформування. Головною метою стратегії вдосконалення міжбюджетних відносин повинна стати концентрація на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць достатнього обсягу ресурсів для виконання власних і делегованих функцій місцевих органів влади [4].

Механізм міжбюджетних відносин напряму залежить від підвищення ефективності всього суспільного виробництва, від зміцнення і розширення бази оподаткування, від зростання податкових надходжень і збільшення частки власних доходів бюджетів всіх рівнів. Слабкість системи розподілу трансфертів з національного бюджету може обумовити виникнення проблем в проведенні єдиної макроекономічної політики у державі.

Загальним принципом зміни моделі співвідношення державного та місцевих бюджетів має стати вироблення чітких критеріїв надання державної підтримки розвитку регіонів.

Проведений аналіз виконання зведеного бюджету Харківської області показав, що за останні роки спостерігається стабільне зростання частки трансфертів в загальній сумі надходжень до загального фонду місцевого бюджету. Зростає залежність місцевих бюджетів від державних трансфертів. Для зміцнення фінансової бази органів місцевого самоврядування і надання їм досить широких повноважень варто акцентувати увагу на досягнення реальної бюджетної самостійності та фінансової децентралізації. Для вирішення цих проблем доцільно удосконалити систему регулювання міжбюджетних відносин, зміцнити фінансову складову органів місцевого самоврядування, підвищити ефективність управління коштами місцевих бюджетів та посилити контроль і відповідальність за дотримання бюджетного законодавства.

З метою надання місцевим бюджетам достатніх податкових надходжень, які будуть відповідати обсягу покладених на них функцій, варто розглянути можливість передачі в розпорядження місцевих органів влади частини надходжень від загальнодержавних податків та зборів, рівень мобілізації яких залежить від податкових зусиль місцевих органів влади (ПДВ, акцизного податку, податку на прибуток).

Визначення вектору перетворення і удосконалення системи формування місцевих бюджетів буде сприяти зміцненню доходної бази і забезпечувати виконання соціальних завдань розвитку регіонів. Вирішальну роль у зміцненні доходної частини місцевих бюджетів повинні відіграти останні зміни в Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Література

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. №2456-VI. (зі змінами та доповненнями). – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Сайт Міністерства фінансів України. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
3. Сайт Харківської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://www.Kharkivoda.gov.ua>.
4. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) "Шляхом Європейської інтеграції" / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
5. Бюджетна система: підруч. /За наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія.– К.: Центр учбов.літератури; Тернопіль: екон.думка, 2012. – 871с.
6. Бюджетна система України: Навч. посібник / Булгакова С. О., Василенко Л.І., Єрмошенко Л. В., Огонь Ц. Б., Маслянникова Т. С, Чечуліна О. О. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. – 288 с.

2.10. Managerial decision-making with the aim to ensure proper quality of the service industry in urban areas

Deterioration in quality of life and economic decline are results of the destructive action of the general crisis in Ukraine. They demonstrate ineffectiveness of the existing processes of strategic planning and forecasting at the level of urban areas. In our opinion, it is necessary to determine the centres of influence on the development of socio-economic system of the city, simulate external influence, identify problem areas and develop measures to reduce the impact of crises on the viability of components of the system. In the absence of scientific evidence-based strategic approach to the development of urban agglomerations and certain responsibility of local governments before their communities, recovery from the crisis seems difficult and prospects for further development look fuzzy. The main practical problems in the management of urban areas are the weakness of effective tools for making strategic decisions and ineffective mechanisms allowing to assess their impact. In addition, a weak monitoring system assessing the effectiveness of development of the city reduce the quality of changes and does not allow not make a diagnosis of the consequences of incompetent decision-making.

Attention to the problems of formation and development of the service sector market was paid in the papers of such researchers as L. Bezzubko, V. Geits, T. Klebanova, O. Cherniak, O. Karyy , V.S. Ponomarenko, N. Kizim and others [1, 2, 8]. A part of these studies have been carried out in the times, when sufficient experience in performance of the services sector under conditions of socially oriented economy have not not accumulated, from whence these problems have been partially covered. The problems of formation of a new architecture of post-industrial economy (on the national and regional levels) on the base of capacity building of the services sector in the national economy, introduction of a market mechanism of regulation of its development and formation and operation of civilized regional markets of the services sector, which determine the importance of the topic as well as theoretical, methodological and practical significance of this study, still remain outside the focus of systems studies.

World experience of recent decades shows that the best conditions for the development of post-industrial economy, or the service economy, characterize countries with more liberal model of socio-economic structure. The high degree of economic independence of business and implementation of competition and other market mechanisms in the public and nonprofit sectors within a certain framework by a reasonable degree of state regulation, which provide flexibility

and mobility to the economy, facilitate its timely adaptation to rapidly changing technologies and the market environment, contribute to a more rational allocation of resources and their more productive use at all levels of the economic system. The role of the services sector is reflected not so much in its dominant position in the structure of economy since this indicator varies slightly in the developed countries as in technological and structural complexity, high knowledge content and ability to quickly adapt to changes in the growing positive impact on macroeconomic processes [7: p. 137].

Organisation of regional socio-economic systems shifts from the national level to the regional one thereby creating a new system of interconnections and relationships among regional economies. Focusing on the character of service industry in the region, new mechanisms of operation of socio-economic systems evolve. In this case the regional government is faced with an attempt of accelerated development of the regional socio-economic systems at the expense of service industry. At this point the negative factor is degradation of the socio-economic system, and positive one is inclusion of the service industry will stimulate its growth and improve its development. These are the impetus for evolving new models to ensure operation of services for comfort and quality of life in urban areas. So, it is obvious that these processes require appropriate scientific and methodological grounds. Therefore, a work that is devoted to studying prerequisites of development of mechanisms of operation of socio-economic systems and methodological substantiation of development of the service industry in the context of building a new architecture of national economy and developing a post-industrial society is of urgent significance.

Shaping a quality living environment for people in urban areas as a factor of ensuring preconditions to overcome aftereffects of the crisis and to restore the economy stipulates need to strengthen social focus of strategies for developing cities, revising strategic priorities and principles of formation and employing resource potential of the areas and transforming management mechanisms. It should be noted that Ukraine belongs to the countries with a developed infrastructure of cities and towns, the total area of which is about 18 thous. km² (3% of the country area) and within which up to 70% of the population lives [6: P. 52-54].

According to O. Karyy, in the system of infrastructure a crucial role plays production and social types of the infrastructure. Both infrastructures represent functional existence of the regional infrastructure [5: P. 273-289]. At that the production infrastructure provides a sustenance of manufacture in a particular location, i.e. actions of production units. The social infrastructure

provides life-sustenance for the population of a certain region, i.e. it shapes favourable social conditions for the inhabitants of the region.

The interaction of production and social infrastructures is a process of communication of properties inherent to these types of infrastructure. The interaction is conducted both as changes occurring within these types of infrastructures, which are taken beyond their limits in the overall infrastructure of the system. The interaction of different types of infrastructures is a common bond in their system. Knowledge of their interaction allows to employ each type of infrastructure and their co-existence in the economy in the most efficient way.

The main programme-oriented method of management by the social sector is a social programming. The Law of Ukraine “On the state social standards and state social guarantees” determines that the social programming is a form of system-related reallocation of resources based primarily on particular purpose, criteria and possible forms of use of these resources to address specific social problems [3]. From non-programme measures concerning regulation of social development undertaken in the market economy, the social programming distinguishes by its system-consistent nature. It is this allows to structure the problem clearly, to identify possible timing of its solving and to set up criteria of evaluation and the extent of achieving the desired result. In addition, an important limit of social programming is targeting, i.e. to define a responsible person (organisation) within the authority responsible for solving the problem.

The significance of social programmes for state regulation of the economy consists in the following:

in the first place, a possibility for the governing body to achieve significant concentration of resources within a single programme solution of certain social problem. The acuteness of the social problem leads to increased public attention to its decision and allows the governing body, and sometimes just enforces it, to direct a required quantity of resources for this programme. However, traditional methods of state regulation have turned out to be less efficient since the very programming stipulates the presence of rigid triad “Goal – Resources (Measures) – Result”;

in the second place, to solve the problem the programming allows to draw new, innovative types of resources, primarily organisational ones, on the system-related base. One can say that the concentration of organisational resources in the form of interconnected system of measures, forms of their control, stimuli, and “life jackets” for the case of difficulties, with implementation of programme tasks is a major advantage of the programme-oriented method of management in the social sector;

in the third place, the programming is a more focused method, this is a more specific approach to the management of social objects comparing to the centralized prescriptive planning. Unlike the latter, the programming does not pretend to blanket (general) cover of the social sector.

An important task that emerges before the developers of social programmes is a target designation. Such document as “Prosperous Society, Competitive Economy, Effective State” [3] may serve as an example. Though seemingly straightforward decision-making on the necessity to develop programmes in the form of the system of measures to achieve a specific goal, the developers confront some significant difficulties. First of all, a social problem, which shall be solved using the programme, should be properly and accurately formulated. The formulation of the problem is a description of the gap between the current state of the controlled social system and its desired future state. A new task appears before the developers: quantitative substantiation of the desired state of the controlled system. The task is to substantiate the desired level of social development through quantitative indicators. How to formalize the desired state of controlled system in the terms of programme if many social characteristics are qualitative or subjective in their nature? The task of targeting in social programmes often is solved employing two approaches: genetic and normative (regulatory) ones.

On the basis of definition developed by V. Ponomarenko, T. Klebanova and N. Kizim, the genetic approach is based on the logic of ‘from the observed current time to the future through the stable stages formed by patterns of the past’ [8]. Under the normative (regulatory) one, quantitatively determined desired states of separate elements of the social system is in the heart of the goal. This approach to goal-setting implies availability of some standards (norms) established on the base of various objective and subjective criteria and factors. The current transitional stage in the development of Ukrainian society complicates the application of the above-mentioned approaches.

The severity of use of the genetic approach is associated with:

first, with a new character problems facing Ukrainian society (for example, unreasonably fast social and wealth disparity);

second, a desire of the ruling elite fundamentally change the course of many social processes (for example, to establish new property relations);

third, with many hidden social processes, which are worsen by absence of any social information and makes it difficult to trace the roots and trends of current social problems, which are exacerbated (it primarily can talk about the criminalization of social consciousness, mass denial of legal foundations, and the roots of this phenomenon lie in the development of “double standards” during the previous stages of the history of our society).

It should be noted another two barriers on the way to apply the genetic approach in social programming. The first of them is a discrediting of many goal sets of social development, which were propagandistic and demagogic by their nature. Among these are the goal set to achieve a healthy lifestyle through forcibly implanted sobriety; attitude on the flowering of culture and art under severe censorship and the suppression of freedom of creativity. Developers of current social programmes in any possible way try to avoid invading the discredited spheres of social management.

The second barrier for the modern developers of social programmes to use the genetic approach is unresolvedness of many social problems even with more active governmental regulation (so, despite various planning and programme settings within the policy of prescriptive management, the food problem remained virtually insoluble). Therefore the genesis and former ways of solving such problems in the current environment are of completely different meaning.

Application of the regulatory approach is based on the paternalistic postulate giving the state represented by specific authorities with some supreme knowledge of how some or other social processes should be developed and how the appropriate social behaviour of some members of society should be. Deficiencies that complicate the use of the regulatory approach in the development of modern social programmes are quite evident.

This is, firstly, the uncertainty of limits of the desired state intervention in the social development process, especially with such “hard” instrument as the regulatory method itself. Obviously, the limits of appropriate use of this method significantly narrowed in the measure of development of market relations in several areas of the social sector (a completely different role of the state and another purpose of the regulatory method application in solving housing or food problems can serve as an example).

Secondly, the regulatory approach carries a certain “rigidity” that does not take into account all the nuances of social development. Essentially the regulatory method was an attempt to introduce the same principles as are used in the engineering and economic management to the social development.

Thirdly, the regulatory method practically ignores invariance in solving many social problems. This is due to the fact that under etatism of all forms of social life the state sharply limited the number of options and ways to meet social needs (such as newspapers and magazines could be obtain only by subscription through post offices, the lower secondary education was available almost exclusively according to the place of residence and etc.). In such circumstances the use of the regulatory approach was facilitated that does not meet the multivariate nature of the solution of social problems today.

Fourthly, in development of social norms a number of resource limitations, which can not be taken into account under conditions of inflationary economy, changes of ownership and other changes in the socio-economic situation, were used. Thus, taking into consideration difficulties of applying traditional approaches for setting goal of social programmes, problems of possibility and expediency of employing the analogue approach are on the agenda.

In the opinion of V. Geiets, T. Klebanov and O. Cherniak, “the analogue approach provides critical reflection and transfer of certain standards of the socio-economic development of foreign countries in specific historical circumstances as desirable and possible concerning prospects for development of other countries.” [2]. Under modern Ukrainian conditions wide application of the analogue method in social programming seems to be problematic, i.e. utilisation of the experience of countries with developed market economies. A huge number of specific factors make a reality of Ukrainian special way to a civilized society. The presence of polarized social, lucrative and political groups in the society, a diversity of ethnoses and religions, ethnic differences, historical experience and historical conditionality of social processes make the contemporary Ukrainian society a truly unique and inimitable socio-economic system. The most acceptable option of adaptation of foreign social experience in modern Ukrainian conditions is the utilisation of so-called “scenario method” for the purpose of goal-setting.

This method is widely used in prognosticating, it is based as on a logical analysis of national trends of domestic experience as on the individual elements of experience of countries with the market economy. The new elements of analysis, which is introduced by the scenario, is a systematism in the study of trends, a scale of the study and a level of detail.

Through the instrumentality of the scenario method one can quite clearly define the goal of development of the programmable system, to identify the main factors influencing its development and, according to one or another option (scenario), to formulate criteria for evaluation of its development, that is the goal. In compiling the options. simulation models, methods of cross-impact factor analysis and idea generating are employed.

In the opinion of O. Karlova, despite the widespread use of economic and mathematical methods in the process of scenario development and its verification, scenarios most often are of verbal, i.e. descriptive, in nature [6, 7]. Let us see characterization of methodological problems, which we face at this stage of the development of social programmes:

it is necessary to clearly define the structure of the problem and the range of issues, which need to be addressed;

to organize close cooperation of persons, who are decision-makers, and experts in preparation of the scenario;

to describe the structure of subject domain under study and the dynamics of its development for given conditions and resource constraints;

to articulate the goal (the stage of goal-setting).

Results obtained in this study allow to solve the research and practical tasks of generalisation and substantiation of theoretical and methodical positions and to develop practical recommendations for molding and implementation of strategic directions of high-quality service sector elaboration in urban areas.

References

1. Беззубко Л.В., Беззубко Б.І. Розвиток стратегічного планування сучасних міст: монографія /Л.В. Беззубко, Б.І. Беззубко/ – Донецьк: Цифрова типографія, 2013. – 245 с.

2. Геєць В.М., Клебанова Т.С., Черняк О.І. та ін.. Методи і моделі соціально-економічного прогнозування. – Харків: ВД "ІНЖЕК", 2008. – 396 с.

3. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>

4. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : [Програма економічних реформ на 2010–2014 роки] / Комітет з економічних реформ при Президентові України. – К.: НІСД, 2010. – 87 с.

5. Karyu O. Rozwój innowacyjnego miasta: uwarunkowania i możliwości (przykład Ukrainy)/ Oleh Karyu // Studia KPZK PAN. — 2012. — Tom CXLI. — S.273-289.

6. Карлова О.А. Управління змінами: інструменти формування стратегії розвитку територій. / О.А. Карлова // «Problems and prospects of territories socio-economic development» / Conference Proceedings of the 4 International Scientific Conference/ April 29–May 3, 2015 Opole, Poland. S. 52-54.

7. Карлова Е.А. Тertiаризация экономики городов в эпоху постмодерна. /Е.А. Карлова, Л.А. Радионова, Н.И. Склярчук// Місто. Культура. Цивілізація: матеріали V міжнар. наук.-теор. інтернет-конф., Харків, квітень 2015 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2015. – с. 137-142.

8. Поважний О.С. Наукові засади реформування і розвитку житлово-комунального господарства: монографія. 2-ге видання, доповнене та перероблене. / О.С. Поважний, О.П. Попов, І.В. Запатріна, В.В. Дорофійенко, І.М. Осипенко, О.В. Долгальова, Ю.Г. Лега, Т.М. Качала, Н.Ф. Чечетова Н.Ф. – Черкаси: Брама-Україна, 2011. – 434 с.

PART 3

THEORETICAL ASPECTS OF EDUCATION IN THE MODERN WORLD

3.1. Сущность образования как междисциплинарного фрейма и его структура

В середине XX века в структуре философского знания возникает новое направление ее рефлексии – философия образования. Существование рефлексии образования в педагогике и психологии раскрывали их содержание, цели и задачи, исходя из структурной организации этих дисциплин. Возникшая философия образования уже на первом этапе артикулировано выстроила свои векторы исследования этого социокультурного феномена. К ним были отнесены следующие. Во-первых, обоснование проблемного поля и смысловых акцентов образования. Во-вторых, использование, разработанного Т. Куном понятия «парадигма», позволило обосновать процесс развития образования как отражение его культурно-исторической динамики. В-третьих, раскрытие мировоззрения как философско-культурологического феномена. В-четвертых, обогатить методологический инструментарий исследования образования. В-пятых, выделить и обосновать эпистемологические ценности образования.

На рубеже XXI века философия, исходя из новаций в развитии методологии научного познания, утверждает, что решение сложных задач исследования образования предполагает широкое использование не только сложившихся в научном познании методов и форм, но и новых стратегий научного поиска. «Особого внимания заслуживает междисциплинарный подход, детерминирующий ориентацию современной науки на изучение объекта целостности, что предполагает интеграцию научных знаний и взаимодействие научных дисциплин» [1, с. 464].

А что же представляет собой образование с позиций междисциплинарного подхода? Этот подход должен удовлетворять требованиям всей системы знаний; но прежде всего, гуманитарной, поскольку образование выступает социокультурным элементом гуманитарной картины мира. Но эта картина мира имеет свои особенности. Она «во-первых, иначе соотносится с реальностью по сравнению с естественнонаучной, во-вторых, должна учитывать текстуальность и диалогичность своего объекта – субъекта» [2, с. 197]. Основанием для

выделения такой картины мира выступает текстуально-дискурсивная природа гуманитарного знания, а также наличие в ней таких элементов как диалогичность, невозможность дистанцирования от познаваемого субъекта, интенциональность. Несомненно, эти элементы присущи и образованию, как междисциплинарному феномену.

С позиций гуманитарного междисциплинарного подхода образование расширяет проблемное поле своей реальности. Междисциплинарные основания образования должны отражать идеи, принципы, обосновывающие идеалы научной картины образовательной реальности, такие как мировоззрение, знание, методология, объяснение, доказательство, истина, воспитание, культура и т.д. Междисциплинарный подход способствует укреплению единой парадигмы целостности и интегративности образования. В развитии этого подхода можно выделить различные его типы: междисциплинарный, собственно междисциплинарный и трансдисциплинарный. Для междисциплинарных систем характерно использование базовых идей, принципов и методов одной дисциплины в другой.

С позиций междисциплинарного подхода образование можно эксплицировать как особый тип интерсубъективной среды, в которой субъекту образования транслируются системные знания о мире и сущности человека, вырабатывается стиль мышления, на основе которого формируются устойчивые элементы в его научном и философско-культурологическом мировоззрении. Эта интерсубъективная среда воспитывает личность, удовлетворяя ее духовные потребности и интересы, обосновывает ее ценности и нормы поведения, формирует убеждения и нравственные императивы. В единстве эти элементы составляют основу действий личности, побуждая ее к конструктивному поведению.

Таким образом, исходя из содержания образования как междисциплинарного социокультурного феномена, его сущности и реализации решаемых им проблем, можно утверждать, что целью и его же началами является приоритет философии и педагогики, несмотря на то, что последняя предприняла попытку резкой критики нового типа философской рефлексии.

Собственно междисциплинарный подход предполагает объединение дисциплин с целью создания нового межпредметного объекта исследования, а также новых методов работы с ним. Дисциплины, вступающие в такое взаимодействие, являются ресурсными. Для исследования образования, как системы, ресурсными дисциплинами выступают философия, психология, педагогика и лингвистика.

В трансдисциплинарном подходе знания, возникшие в результате взаимодействия различных дисциплин, полностью отрываются от своих дисциплинарных истоков. Они развиваются на своей собственной основе, апробируют свои принципы, идеи и методы в других дисциплинах. Трансдисциплинарный подход свою сердцевину раскрывает через становление и развитие нелинейной методологии познания.

Для более глубокого анализа содержания и сущности образования как междисциплинарного социокультурного феномена предпримем попытку исследовать его с позиций применения к нему такой формы научного познания как фрейм. Фрейм в методологии научного познания понимается как пространство исследуемой проблемы, содержащее и выражающее структуру данных для предоставления ситуации фрейм-образование. Выделение фрейма и входящих в его структуру субфреймов позволяет выработать общую схему научного поиска и определить пути решения исследуемой проблемы. Несомненно, фрейм-образование достаточно сложное и динамичное, что вполне характерно для современного понимания и репрезентации сущности образовательной реальности.

Фрейм как методологическая новация относится к формам научного познания. Его особенности заключаются в том, что он шире по содержанию и объему, чем проблема, с одной стороны, но в то же время, наличие в нем субфреймов и обоснование корреляционных связей между ними, приближает его к системному подходу, в котором система включает в свое содержание совокупность атрибутивных и реляционных параметров. Здесь в качестве атрибутивных параметров выступают субфреймы. Образование как фрейм включает в свое содержание ряд субфреймов, которые в своей взаимосвязи отражают противоречивый характер фрейма. В качестве исходных субфреймов можно выделить базисные междисциплинарные его составляющие. Это требует методология применения фрейма к анализу образования.

В качестве субфреймов образования выделим такие его составляющие как антропологическую, мировоззренческую, педагогическую, психологическую, методологическую, эпистемологическую, лингвистическую, культурологическую.

Несомненно, можно выделить и ряд других субфреймов, но отмеченные охватывают те дисциплины гуманитарного знания, которые более других вносят свой вклад в исследование данной проблемы.

Но характеристика каждого из этих субфреймов не дает нам возможности утверждать о знании сущности образования как целостного

фрейма. Необходимо раскрыть многообразие модальных связей между субфреймами (рис. 1), взаимосвязь которых обозначена стрелками.

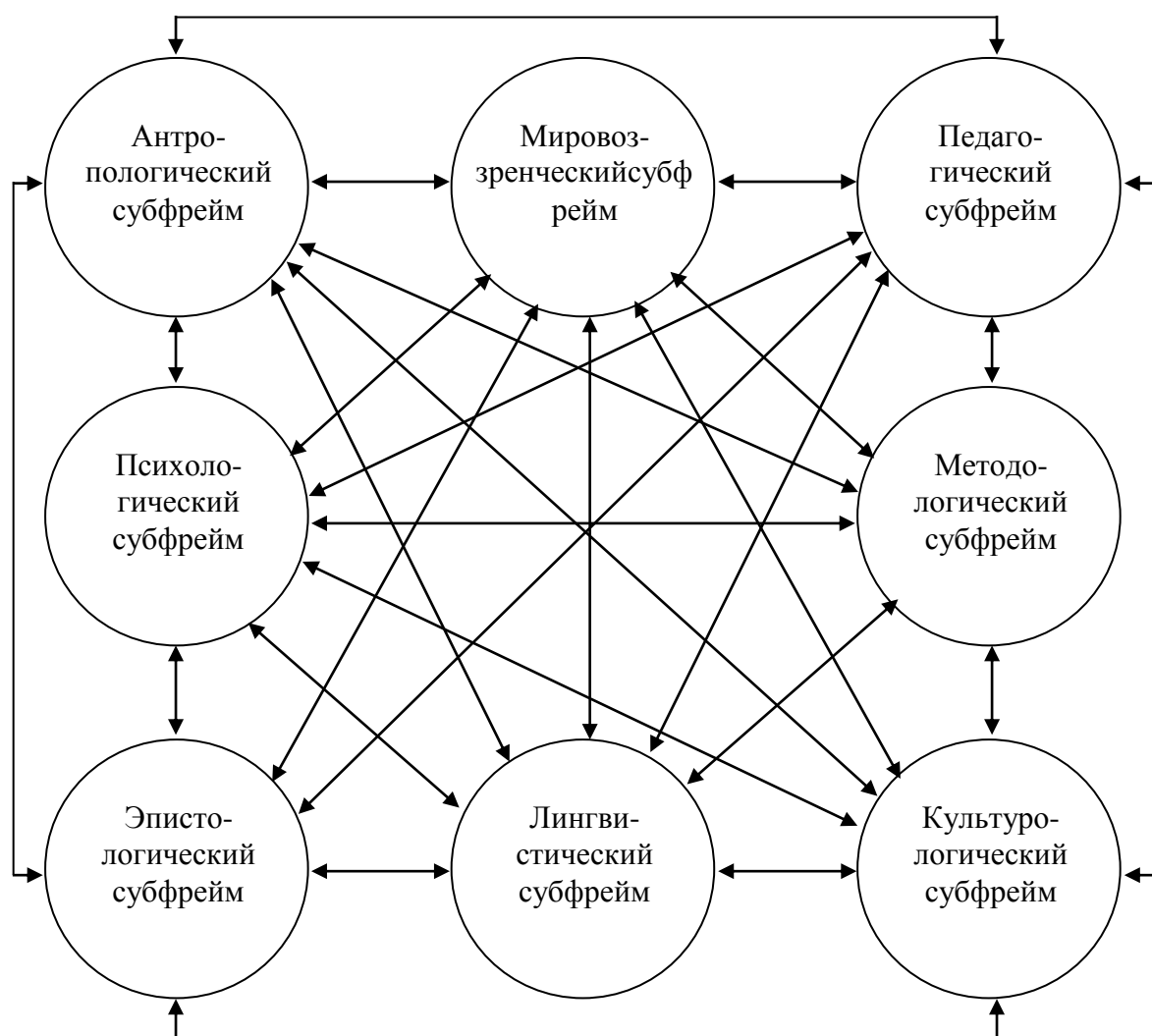

Рис. 1. Схема модальных связей между субфреймами

Исследование модальных связей между субфреймами конструктивно углубляет наши знания об образовании как фрейме, дает нам возможность иметь более четкое представление о сущности и смысловой «нагруженности» образования. Образование как фрейм, в пространстве решаемых им задач, меняло содержание и направленность их в различных исторических парадигмах и качество образования, как его внутренняя определенность, обязательно отражало эти изменения.

Каковы же особенности этих субфреймов?

В образовательной реальности антропологический субфрейм является исходным. Эта реальность немислима вне обучающего и познающего субъектов. Несомненно, вне сферы разума – определяющей характеристики человека социального – образование немислимо. С начала своего становления оно является ноосферным и формирует нового Homo

Faber – человека делающего. Обладая обобщенной системой теоретического знания и опыта, он разрабатывает методологию и формы овеществления знаний, но уже на новой высшей научной основе, приобретенной через систему образования. Следовательно, сущностной особенностью субъектов образовательного процесса является их разумная природа, то есть наличие сознания как способности на основе рационально-теоретического отношения к действительности осуществлять ее познание и целенаправленное преобразование.

Но, антропологическая составляющая не может быть раскрыта в рамках одной дисциплины – антропологии, имеющей непосредственное отношение к образованию, здесь необходим арсенал идей и философии, и педагогики, и психологии, и лингвистики.

Особым субфреймом образовательной реальности выступает мировоззренческая составляющая. Исследование мировоззрения как междисциплинарной категории показывает, что оно реализуется как форма духовно-практического освоения мира, содержанием которой выступают жизненные установки людей, их знания, убеждения, ценностные ориентиры, стремления, идеалы. Общим для всех составляющих образования как фрейма в понимании мировоззрения выступает следующее: а) возможность (или невозможность) увидеть и понять бесконечный мир, с одной стороны, таким, как он есть, а с другой стороны, – таким, который определенным образом включал бы в себя и «воспринимающее» его сознание; б) что это система духовных ценностей, формирующаяся у каждого человека под воздействием его бытия в мире природы и социума и предполагающая единство объективного и субъективного в этом процессе; понимание человеческого «я», которое предстает и как сознание, и как мышление, и как дух, и как особая мыслящая структура бытия.

Междисциплинарная сущность мировоззрения, должна соответствовать стратегии всей жизненной деятельности человека, формировать у него предельно обобщенное представление об окружающем мире. Но это обобщенное представление у каждого человека личностное и отличается присущей ему индивидуальностью, поскольку так или иначе, мировоззрение у всех личностей характеризуется предельностью понимания, восприятия, уяснения этих его составляющих.

Мировоззрение – это своего рода мера цивилизованности человека и формируется эта мера с позиций научного мировоззрения образованием.

С начала возникновения образования, как сферы духовного производства, через все образовательные парадигмы раскрывается такой

его ценностный субфрейм как педагогический. Поскольку образование есть по содержанию процесс дуалистический – единство приобретения знаний и воспитания, – то обе эти составляющие выступают ядром педагогического процесса и имеют свои специфические формы проявления. Несомненно, педагогика здесь имеет свои приоритеты. К ним можно отнести: основы дидактики; обоснование образования как системы и процесса; исследование моделей образования; виды и стили обучения; формы организации обучения в школе и вузе; развитие активных методов обучения; обоснование процесса воспитания, цели этого процесса, его типы и средства воспитательного влияния на человека. Уже одно перечисление главных проблем педагогики дает возможность утверждать, что педагогический субфрейм – ядро образовательной реальности, но он не в состоянии решить всех проблем образовательной реальности, поэтому и необходим междисциплинарный подход для всестороннего охвата и познания образования.

Таким образом, педагогический субфрейм в образовании раскрывает смысловую его квинтэссенцию – педагогический процесс как единство форм обучения и воспитания.

Проблематика психологического фрейма достаточно обширна, она включает в свое содержание те процессы, без которых образование немислимо. Сюда относятся такие процессы как: мышление, речь, внимание восприятие, память, воображение, представление, воля, эмоции. В сферу психологии входит исследование способностей, темперамента, характера, мотивации познавательной деятельности, общения, психологических аспектов социализации личности. Вышеперечисленные проблемы составляют смысловую «нагруженность» психологии образования.

Методологический субфрейм выступает исходным в пространстве философии образования. Основу этого субфрейма в образовании составляют методологические ценности этой науки. Ни один компонент, ни одна проблема социальной динамики, куда непосредственно входит образовательная реальность, не может быть раскрыт без применения методологии – детерминирующего начала всех познавательных процессов.

В содержание методологической составляющей философского субфрейма входит: – обоснование учения о методе; – раскрытие сущности методологии познания социальных явлений и процессов; – объяснение сущности методологических новаций и способов их применения в современном образовательном процессе; – разработка сущности методологической культуры и способов ее формирования. Если

рассматривать образование с позиций применения к нему философского методологического инструментария для исследования закономерностей его развития, его содержания и сущности, то становится ясным, что обращение философии к образованию закономерно и возможно, даже запоздало. Методологический инструментарий – это квинтэссенция исследования образования и прерогатива здесь принадлежит философии.

Методологический субфрейм обогатил образование, дополнив общелогические методы и приемы познания, методы эмпирического и теоретического познания, формы научного познания. К ним можно отнести: системно-структурный анализ, синергетический подход, методы абдукции, компьютеризации, аксиоматический и другие.

В качестве детерминирующей составляющей методологического субфрейма выступает процесс формирования у обучаемого субъекта его методологической культуры. Методологическая культура – это мера идеального опосредования целесообразной деятельности субъекта. Она выражается через целенаправленное и конструктивное использование методологического инструментария и отражает уровень методологического сознания обучающего субъекта. Формирование методологической культуры – это процесс обогащения субъекта образования новыми методологическими и процессуальными изменениями в области обработки информации и применения полученных знаний в практической деятельности.

Таким образом, отмеченные методологические ценности философского субфрейма в образовании – это те маркеры альфы и омеги познавательного процесса в образовании.

Внутренняя структурная организация философского субфрейма сложна и многогранна. Помимо методологических ценностей большое место в образовательном процессе принадлежит эпистемологическим ценностям. К ним необходимо отнести: исследование содержания функций образования как смыслового содержания; обоснование сущности коммуникативной рациональности в образовательном процессе; раскрытие языка как важнейшей составляющей образования.

Эпистемологический субфрейм через свои ценности более глубоко отражает междисциплинарность образования. Исследование функций образования неоднократно становилось предметом не только философии, но и педагогики, и психологии. В единстве эти дисциплины довольно обстоятельно раскрыли смысловую «нагруженность» функций образования. Междисциплинарной ценностью выступает коммуникативная рациональность, проявляющаяся в образовательном

процессе в форме диалога, спора, полемики, дискуссии. Коммуникативная рациональность целенаправленно ориентирована на поиск истины через систему взаимопонимания. Такая коммуникация сегодня интерпретируется как «коммуникативный разум», она является основой взаимопонимания и предстает как процесс взаимного общения. Эта рациональность упорядочивается согласно принятым нормам, ценностям, требованиям, сложившихся в образовательной реальности.

Междисциплинарный синтез философии и лингвистики раскрывается через язык. Язык – это особая духовная ценность, посредством которой мы синтезируем, обобществляем идеальные познавательные образы и в конкретных знаках объективируем их. Язык в опосредованной форме осуществляет социальную детерминацию всей образовательной деятельности. Использование языковых структур в образовании раскрывает их как особые философско-лингвистические эпистемологические и семиотические ценности, посредством которых имеет место не только передача информации, но и расширение символического универсума коммуникации субъектов образовательного процесса. Что же касается культурологического субфрейма, то его задачи заключаются в формировании менталитета, ментальности, толерантности, национального характера и увязывания их с ценностями социума.

Таким образом, более глубокое исследование субфреймов образования и связей между ними позволит конкретизировать содержание и смысловую «нагруженность» образования как междисциплинарного фрейма.

Литература

1. Философия и методология науки / Под ред. проф. Ч. С. Кирвеля. – Минск: Вышэйшая школа, 2012. – 639 с.
2. Афанасьев А.И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки / А.И.Афанасьев. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.

3.2. Зміна імперативів інституту освіти та їх демаркація

Сучасне розуміння інституту освіти не тільки як інформаційно-комунікаційного ресурсу, способу трансляції і розповсюдження знань, але й як інструменту духовно-етичного розвитку особистості, джерела національно-культурних традицій і провідника загальноєвропейських освітніх стандартів поставили нові вимоги щодо надання вищою школою продуктивних освітніх результатів [1, с. 12].

Сучасна освітянська політика декларує необхідність підготовки високопрофесійних кадрів до успішного входження у міжнародний ринок праці, необхідність вироблення активної життєвої стратегії, інтересу до професійного саморозвитку, підтримки широкої бази передових знань. Цьому сприяє з одного боку комерціалізації освіти, оскільки ринок і пов'язані з ним короточасні тенденції все більше визначають завдання та скерованість академічних курсів. З іншого боку, держава дотримується позицій змішаного суспільного блага, оскільки освіта визнається суспільним надбанням і не може ідентифікуватись виключно з ринковими відносинами.

За останні роки методологічні пошуки способів оптимізації навчально-виховного процесу у напрямі підвищення його ефективності сприяли появі в освітній практиці алгоритмізації, програмованого навчання, дистанційного навчання. Активного впровадження набуло проблемне навчання, що проводилось з позицій особистісно-діяльнісного і системно-діяльнісного підходів, педагогічні розробки збагатились надбаннями діалогічної та культурологічної парадигми.

Можливими заходами оновлення освітянських практик стали: системне залучення посадових осіб, студентів, викладачів тощо в процес професійної підготовки по вертикалі (від концепції професійної підготовки до конкретних освітніх ситуацій в навчальному процесі); включення у варіативну частину робочих планів дисциплін, що мають основною метою розвиток особистості студента; надання студентству інструктажу щодо більш ефективних стратегій оперативного вирішення проблемних ситуацій; залучення до процесу підготовки фахівців, для яких викладацька діяльність не є основною; забезпечення підтримки студентів шляхом організації взаємодії в різних видах діяльності, включення в розклад тренінгів, індивідуального навчального консультування.

Проте на сьогоднішній день дедалі більше стає зрозумілим, що запозичення самого кращого з європейської практики і конгломератне об'єднання розрізнених інновацій істотно не покращує становище інституту вищої освіти. В першу чергу, це пов'язано з тим, що впровадження нового відбуваються більшою мірою на адміністративному рівні (стосовно декларації освітянських цілей) і не підкріплюються передбаченою і зрозумілою для всіх суб'єктів освітнього простору послідовністю управлінських рішень.

Оскільки в основу сучасних освітянських реформ покладені європейські цінності, ідея їх адаптації до вітчизняних умов спирається на методологічну платформу різних напрямків: прагматизму, «діалогу

культур», біхевіористичної, екзистенційної педагогіки, неопозитивізму тощо. За останні роки більш окреслено простежується поживлення організаційної діяльності в освіті, впровадження нетрадиційних підходів та технологій.

Питання розвитку інституту освіти і змін соціальної структури унаслідок науково-технічного прогресу були своєчасно поставлені і проаналізовані в працях вітчизняних (В. Ядов, Е. Камишев, Л. Рубіна, В. Турченко, М. Руткевіч, І. Яковлєв, Ф. Філіппов, В. Шубкін та ін.) і зарубіжних (Ф. Кумбс, Дж. Хевігхерст, М. Трору) дослідників.

Накопичений значний дослідницький матеріал, присвячений порівняльному аналізу діяльності інституту освіти у минулому, теперішньому і прогнозам його подальшого розвитку у майбутньому (Н. Полякова, В. Харчева, О. Меренков, В. Змеєв, О. Овсянніков, Г. Соколова, І. Бестужев-Лада).

Слід також вказати й на теоретичні розробки та застосування системного підходу до дослідження соціальних інститутів (В. Садовський, І. Блауберг, Б. Юдін, Н. Мойсеєв, Р. Антіпов, В. Кочергін, Г. Щедровіцький, В. Афанасьєв, В. Шаповалов, С. Кузьмін, Ю. Плотінський) є фундаментальною методологічною основою для системного вивчення проблем інституту освіти за нових умов (Т. Вороніна, А. Іванніков, Ф. Перегудов та інші). У поясненні трансформації соціальних інститутів затребувані посткласичні та постнекласичні концепції, що обґрунтовують мінливість, невизначеність, антропоморфність сучасного соціуму (М. Арчер, П. Бурдє, Е. Гідденс, П. Штомпка).

Велике методологічне значення для нашого дослідження мають положення теорії неінституціонального аналізу (праці Е. де Сото и Г. Мюрдаля), в межах якої розглядається процес трансформації «периферійних» практик в систему нових соціальних інститутів, що поступово заміщають собою колишні соціальні інститути.

За умов прискореної адаптації до західноєвропейських цінностей освітянські інтереси отримують специфічний зміст, який концентрується здебільшого на відтворенні стереотипної моделі «вдалого життя», (що склалась в суспільній свідомості), тобто має переважно узагальнений афективно-інстинктивний характер. Часто не маючи достатньо раціоналізованих уявлень про мету своєї освітньої діяльності, про сенс освіти взагалі і майбутньої педагогічної діяльності зокрема, суб'єкти знаходяться в стані розгубленості й невизначеності.

У будь-якому суспільстві, що орієнтоване на гуманістичні і демократичні цінності, вищим благом є соціально-психологічна адаптація

людини та соціальне благо. В умовах істотного соціально-політичного й економічного розшарування українського соціуму інститут вищої освіти виявляється чинником, що має згладжувати вплив майнової нерівності на молодь, зменшувати вплив соціально-політичної напруженості шляхом акцентуації історично неперехідних цінностей, можливих шляхів якомога швидшого подолання кризових явищ, гармонізації професійних і суспільних відносин [2, р. 176].

Визначення координат, які вкажуть на можливості переорієнтації освіти від пасивного слідування нескінченним реформам до усвідомленого раціонально-вольового слідування власній професійній позиції, формування сталої системи цінностей і базових професійних категорій мають стати, на нашу думку, складовими процесу оптимізації освітянських відносин. До провідних принципів оптимізації системи «суб'єкт – освітнє середовище» можна віднести:

1. Принцип плюралізму (передбачає визнання рівноправного, партнерського співіснування різноманітних педагогічних практик, традиційних й інноваційних моделей розвитку).

2. Принцип подолання однобічності (припускає усвідомлення недоліків вузького переслідування певної освітянської стратегії).

3. Принцип взаємного доповнення (на кожному етапі розвитку особистості оптимальне поєднання підходів має розрізнятись, але при цьому воно повинне ретельно обмірковуватись, обґрунтовуватись і відповідним чином технологічно забезпечуватись).

4. Принцип знаходження точок перетину (дозволяє з одного боку, побачити загальні проблеми розвитку та засоби їх подолання, а з іншої – правильно визначити питому вагу кожної з них в рішенні конкретної педагогічної задачі).

5. Принцип ієрархічності припускає встановлення пріоритетних завдань розвитку в безперервному освітньому процесі в цілому, так в його конкретних етапах зокрема.

Ці принципи, будучи експліковані на соціологічний матеріал, конкретизуються і наповнюються реальним змістом, який дозволяє перейти від абстрактно-загальних положень до конкретних освітніх висновків, сприяє виявленню специфіки прояву існуючих закономірностей на практиці. Однак, незважаючи на переваги застосування зазначених принципів, практика їх реалізації на мікро-рівні ілюструє труднощі дидактичного і організаційного характеру.

Процес оптимізації освітянських відносин стає можливим в першу чергу за рахунок усвідомлення методологічних підстав такої оптимізації.

Мова йде про пошук стратегії, яка вможливило б координацію індивідуальних показників студентів (інтересів, очікувань, професійних вподобань, задач, що стимулюють навчання) і освітніх імперативів, директив, пов'язаних з упорядкуванням, керуванням, організацією освітянських відносин. Звичайно, бажаний компроміс «суб'єкт – освітнє середовище» не повинен досягатись шляхом проб і помилок та бути пов'язаний зі значними ризиками й освітніми витратами.

Осмислення невідповідності практики реалізації педагогічної освіти сучасним вимогам соціокультурної ситуації приводить до необхідності пошуку належної освітянської стратегії. Ідея поєднання в педагогічному процесі освітніх вимог і сучасних професійних інтересів працює в системній парадигмі та пов'язана з осмисленням соціальної цінності освіти та її співвідношення з приватною професійною стратегією, і проектування на цій основі концептуальної моделі підготовки фахівців. В цьому контексті значний інтерес мають дослідження з впровадження в освітній процес педагогічних технологій, заснованих на особистісному (С. Кульневич, І. Якіманська), суб'єктно-діяльнісному (С. Годнік, І. Зимова) і компетентнісному (А. Маркова, Л. Мітіна) підходах.

Індикатором співвідношення освітянських імперативів та особистісних запитів за умов трансформації інституту освіти може слугувати співвідношення «мобільних» (активних) та «імобільних» (пасивних) форм освітянської участі. Мобільна участь розуміється як реакція на імпульси, що породжуються освітньою системою і пов'язані з необхідністю високої особистої активності (виявляється через участь в освітніх проектах, диспутах, науково-практичних конференціях). Серед «імобільних» (пасивних) форм освітньої участі виділяються наступні форми. Це часткова виключеність із освітніх відносин, обумовлена низьким рівнем особистої зацікавленості, виключеність як результат зайвої формалізації освітньої системи, низької ефективності зворотного зв'язку між освітньою системою і колективом, розчарування в освітніх послугах. В найбільш гострих формах це – освітня апатія як форма неприйняття освітньої системи, нав'язаної ззовні, свого роду «освітній бойкот» як вираз активній ворожості до системи, що нав'язується [4, с. 33].

За умов перманентної невизначеності та рухливості ціннісних орієнтирів будь-яка нова освітня реформа виявляється як підтримуючий механізм динаміки цієї системи і нажалі лише потім як можлива перспектива подолання кризової освітянської ситуації. Нормативно передбачається, що нова освітня політика має бути скерована на подолання всякої інерції мислення і повинна спиратись на гнучкість, ініціативність і

творчість як на характеристики, що виявляються в принципово інших способах ухвалення та впровадження освітянських рішень. Тоді як на практиці наслідком освітянської реформи нажалі стають індивідуалізм, підтримка будь-яких змін, що звільняють свідомість від нормативних обмежень, сталих традицій. Освіта формує інструментальну раціональність та поряд з професіоналізмом культивує конформне ставлення до постійно змінних вимог.

Нескінченні адміністративні реформи викривляють сутність реформи як такої, оскільки превалювання управлінських аспектів модернізації над іншими негативно впливають на весь інститут освіти. За цих умов відповіді на питання щодо імперативів освіти та орієнтирів реципієнтів освітніх послуг, щодо природи та визначальних факторів професіоналізації можна віднайти в площині сучасної постнекласичної методології.

Адже, в умовах кризи класичного уявлення про раціональність, ототожнену з нормою і чіткою відповідністю причини і наслідку, постнекласичний підхід враховує динамічне ставлення суб'єктів до реальності, розкриває «плюралізм раціональності». Оскільки суб'єкти перебуває у відкритих проблемних ситуаціях і схильне до необхідності саморозвитку при взаємодії із постійно змінним освітнім середовищем, їх мислення, цілі несуть в собі характеристики, які зливаються з наочною реформою освіти. У структурі професійних інтересів відбувається зсув від закритої раціональності заданих освітніх цілеорієнтирів до рефлексії цінності власних освітянських практик. Відкрита раціональність також стимулює ситуацію напруги у пошуках підтвердження зробленого професійного вибору [3].

За умов посилення кризових явищ в українському суспільстві, невизначеності (або суперечливості трактувань) майбутнього, соціокультурні орієнтації в складі соціальної свідомості ілюструють зв'язок з міфотворчістю, стереотипізацією, фетишизацією, вербальним реалізмом. Міфотворчість особливо актуалізується сьогодні постільки, поскільки виступає, з одного боку, як компенсаторний механізм, що допомагає адаптуватись, робить розвиток більш виправданим, а з іншої виявляється як інструмент формування колективних інтересів, що призводить до уніфікації культурного простору і стереотипізації мислення. Засновані на ірраціональному впливі на емоційно-психологічну сферу існуючі міфологеми в професійних орієнтаціях неминуче інтенсифікують кризові явища в освіті.

Сучасному суспільству споживання притаманна фетишизація освітянських відносин, що знаходить свій вираз і в професійних інтересах,

оскільки соціальна свідомість активно залучається в рекламну комунікацію, модні тенденції, прогресивні професійні досягнення, що задають стандарти суспільного споживання й престижності.

Прагнення до самореалізації знаходить вихід у пошуках підтверджуючого високий статус моделі, яка втілює в собі престижні за думкою соціальної більшості ознаки. Елементи фетишизації в професійних інтересах продовжують виконувати функції ідеологічного забезпечення освітньої діяльності, раціоналізувати малозрозумілі або незбагненні для суб'єкта явища середовища і особистого досвіду, впливають на його свідомість завдяки своїй виразності й силі навіювання.

Таким чином, за умов реформування інституту освіти складається специфічна система імперативів і соціально-культурних орієнтацій суб'єктів освітнього простору. Оскільки кожен з індивідів під час взаємодії з іншими очікує конкретне передбачене розгортання соціальних ролей, динамічні соціокультурні орієнтації виявляються суб'єкт-об'єктним регулятором активності, продуктом власних та соціально навіяних моделей поведінки. Професійні інтереси передбачають скерованість в майбутнє, формуючи «образ бажаного» через контекст сприйняття й відтворення реальності в теперішньому.

Симптоматика соціальних настроїв в ситуації перехідності свідчить, що суб'єкти освітянського поля знаходяться на шляху подолання суперечностей і пошуку адекватних своїм інтересам варіантів професійного розвитку. Слід сподіватись, що освітня реформа, яка на практиці виявляється у феномені так званої «ескалації ситуації», не переросте в ескалацію кризи освіти, коли спочатку ухвалюється рішення, що спричиняє за собою освітні втрати і цей курс свідомо продовжує здійснюватись з подальшими втратами замість кардинального перегляду.

Сучасні реформаційні процеси в освіті відбуваються стрибкоподібно. Як наслідок, суб'єкти виявляється перед необхідністю по-новому позиціонувати себе в типових практиках. Вибудовування оптимальних освітянських відносин виявляється доволі складним завданням, оскільки з одного боку наявна підпорядкованість принципам порядку, симетрії, пропорційності у відносинах з освітнім середовищем, що перебуває у зазначених державою вимогах. З іншого – існує підпорядкованість принципу спадкоємності, що характеризує відношення між початковим і подальшим станами після якісного стрибка, а також розвитку у оновленому освітньому середовищі. За будь-яких умов освітянська система потребує набуття належного рівня самоорганізації, необхідного співвідношення показників, які злагоджено підтримують її за нових умов.

Процес трансформації інституту освіти від початку до кінця може займати різні інтервали часу залежно від організаційно-методологічного навантаження та соціальної значущості освіти як такої. Становлення освітнього поля сьогодні включене в «наелектризоване поле» реформ, проте є надія, що організаційні зміни на шляху формування єдиного освітнього простору дозволятимуть його суб'єктам адаптивно реалізувати власні професійні стратегії.

Таким чином, невизначеність суспільних регуляторів виявляються не одномоментним відхиленням від норми, або «стрибком» до іншої норми, а причиною і атрибутивною ознакою освітньої реальності. Хоча кожен соціальний інститут, зокрема інститут освіти може об'єднувати свої елементи на різних підставах, ефективно існувати і функціонувати як елемент соціальної системи він може лише у разі, коли містить в собі інваріанти, характерні для всіх інститутів.

На наш погляд, пошук таких інваріант повинен здійснюватись з єдиних позицій континууму зв'язку і відособленості, мінливості і стійкості, що є сутнісними характеристиками освітніх систем, що розвиваються. Мова йде про адекватне і коректне дослідженні складних, відкритих самоорганізованих освітніх практик, які здатні відтворювати сучасний інститут освіти.

Сфера цілеспрямованого формування і розвитку особистості, в якій процеси соціалізації набувають впорядкованої форми, і в якій відтворюються суспільно значущі стандарти і орієнтири відкрито інволюціонує через деструктивний соціальний стан [9, с. 89].

За цих умов освіта переходить в «автономний режим» існування, стає самодостатнім інститутом з ритуальним статусом та роллю в соціальному просторі. Інституційна невизначеність пов'язана з тим, що в сучасних умовах змагаються дві системи організації вищої освіти. У одній контроль над системою вищої освіти покладений на державу, коли вища освіта мислиться як внутрідержавна система, по відношенню до якої може бути здійснений контроль. У іншій – освіта сприймається як елемент громадянського суспільства, по відношенню до якого держава може виступати тільки як регулятор в спірних питаннях.

Оскільки само громадянське суспільство в Україні знаходиться на стадії формування, система імперативів вищої освіти ще потребує подальшого визначення.

Література

1. Українське суспільство 1992-2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2014. – С. 334-340.

2. Blumer H. *Collective Behavior*. Chapt. XIX–XXII / *New Outline of the Principles of Sociology*. N.Y., 1951. P. 167-221.

3. Мангейм К. *Диагноз нашего времени*. / Пер. М. И. Левиной и др.; ред. сост. Я. М. Бергер и др. / К. Мангейм. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.

4. Дюркгейм Э. *Социология. Ее предмет, метод, предназначение* / Э. Дюркгейм. Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б.Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

3.3. Developmental characteristics of the participants of educational process in the adaptation of an individual to the modern society

The socio-psychological adaptation is one of the indicators of mental well-being of the man, who helps others – in the development, adaptation, communication and so on. The effectiveness of this help depends on the intensity of the facilitative ability – this relationship between the adaptation and facilitative ability is a prerequisite for the empirical study of the two-way direction of the facilitative ability – people, helping someone to adapt to the society, should often be sufficiently adaptable themselves.

Some scholars have noted that the adaptability of a person can not be a criterion for mental health – sometimes a disadapted neurotic is healthier than a normal, so called “healthy person”. And if a person, for example, doesn’t separate themselves from the mask in the society due to conformity, in fact it doesn’t mean mental health, although it may mean a good adaptability. Considering this complex, controversial issue, at first glance it seems that the effect of the adaptation on the facilitative ability manifestation is obvious, because a disadapted person doesn’t care for anyone. However, the facilitative ability of a man may stimulate their adaptability, as people adapt in different ways: by means of help, facilitation, accommodation and so on. Therefore, the relevance of the research problem is evident.

There are a lot of scientific works devoted to the personal adaptability, the propensity to burnout among teachers, psychologists, social workers, but there is no information about the features of their facilitative ability. Accordingly, the issue of the relationship between the facilitative ability (inclination to facilitate, help others in development) and socio-psychological adaptability remains unexplored, although the presence of these qualities is very necessary not only for representatives of socio-economic professions.

It is worth noting some attempts of scientific researches in solving the identified problem. Facilitation is usually studied as a method, technique, mechanism of adaptation. In psychology facilitation is often considered as a stimulating effect of the behavior of some people on the activities of the others,

which results in that it flows more freely and extensively (such definition is more typical for social psychology). Defining the facilitative ability, we share the views of K. Roger, emphasizing awareness and purposefulness of the process of a facilitative impact.

We experimentally studied manifestations of the facilitative ability with the help of specially developed complex of methods, including “Test-questionnaire of the personal facilitative potential” which measures emotional, cognitive, strong-willed, requiremental-motivational, behavioral and sense-valuable components that in some combination represent the actualizing and resourceful constituents of the personal facilitative potential; two techniques of a projective type. “Method of research of sense motivation of help” can determine the intensity of certain indices: facilitation, inhibition, centration, decentration, negativity, existentiality, self-knowledge, communicative ability, compliance with social norms. “Method of diagnosing individual differences of the facilitative ability of a person according to the spheres of manifestation” gives information about manifestations of the facilitative ability in five areas (education and upbringing, family, friendly, professional, general human relations) by solving specific life situations – the cause and solution of the situation are clarified. Such indicators as facilitation, morality, rationality, formalism are emphasized in each area [2].

The socio-psychological adaptability was studied with the help of the scale developed by K. Roger and R. Dimond (adaptation by A. K. Osnitskiy) [1]. This technique allows to diagnose adaptability and disadaptability, acceptance and rejection of themselves, acceptance and rejection of others, emotional comfort, emotional discomfort, internal and external control, domination, submissiveness, escapism.

Qualitative and quantitative (correlation) analysis of the data was done. The study was conducted on the basis of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky. The sample included 400 full-time and external students. The sample is relatively narrowly focused in the terms of professional affiliation of subjects – future teachers.

Indicators of the facilitative potential of an individual demonstrate a close correlation with parameters of adaptiveness. All components of the facilitative potential positively correlate with the index of adaptability (1%). This result corresponds with the hypothesis of our study, although this aspect has not been studied before. The established fact is very important for representatives of socionomic professions. In everyday life at the expense of inhibition (counteraction to development) people adapt very well, absolutely not focusing on the interests of another person, achieving only their own purposes. Belonging

to the so-called “helping” profession imposes certain restrictions on the mechanisms by which a person adapts in the society, thus inhibition is a mechanism which is socially unacceptable for a teacher, however, it may be applied in the hidden, implicit form.

According to our results, it should be noted that all indicators of the facilitative potential positively correlate with the essential parameters of human adaptability, negatively – with indices of those psychological characteristics, manifestation of which disadapt a man in the society. Thus, components of the facilitative potential positively correlate with adaptiveness, self-acceptance, acceptance of others, emotional comfort, internal control. Negatively – with opposite characteristics, as well as with submissiveness and escapism.

The index of facilitation demonstrates correlation connections with parameters of adaptiveness similar to the index of decentration, i.e. a positive correlation was with acceptance of others, negative – with rejection. Correlation connections of the parameter “index of decentration” are wider, it is positively related to adaptiveness and emotional comfort.

Inhibition as a sense of helping another is negatively correlated with adaptiveness, acceptance of others, emotional comfort and positively – with rejection of others. Index of centration shows relations with parameters of adaptiveness which are similar to the index of inhibition. The index of negativity is negatively connected with adaptiveness, emotional comfort and positively – with emotional discomfort.

To sum up the correlation analysis, it must be said that the facilitative ability as a leading sense of help is not linked to adaptiveness, but is correlated with such a characteristic of adaptiveness as acceptance of others.

At the same time, the manifestation of inhibition as a sense of helping others is associated with reduction of socio-psychological adaptiveness, rejection of others, and so forth. An overall analysis of the results has proved that centration on helping another person with his problems; lack of inhibiting senses in helping actions; no inclination to solve their own problems in helping actions directed at another person favour adaptability.

The correlation analysis conducted between indicators of the manifestation of the facilitative ability in certain areas of life and parameters of adaptiveness allowed to observe certain patterns. Thus, the manifestation of the facilitative ability in all areas is positively correlated with the index of adaptiveness, in most areas the scale of facilitation is negatively linked with disadaptiveness. The essential parameters of facilitation are positively connected with acceptance of others, emotional comfort, negatively – with internal control, emotional comfort. Consequently, the display of facilitation is associated with

the socio-psychological adaptability of a person in all spheres of life, reduction of their disadaptability, emotional comfort and evident desire to know themselves. The largest number of relationships was established in the sphere of family relations.

Let us turn to the analysis of adaptability in selected groups of subjects. In our case, the typology realized due to the intensity of certain structural components of the personal facilitative potential. However, the formed groups can't be called types because of the small number of members allowing to make an individual analysis of each case. Thus, the groups were formed with high (4 quartile) and low (2 quartile) values of indices of the facilitative potential. Theoretically, we can assume the existence of the group with very low values of the facilitative potential (1 quartile), but in this sample it couldn't be selected due to the professional affiliation of the subjects – future teachers. Accordingly, such groups: FP++ and FP- were formed.

According to Student's Criterion there were found differences in such indices as adaptiveness, acceptance of others, emotional comfort, internal control at 1% significance level with prevalence in group FP+, and in group FP- – rejection of others at 1% significance level

N.V. Nosova obtained the results regarding the features of the socio-psychological adaptability of persons with a different intensity of the facilitative ability – those with an unexpressed inclination to facilitative interaction are characterized by inability to recover their emotional state, dominance of the “avoiding” style of interaction, and so on [3] which may be treated as reduction of socio-psychological adaptability in general and on the parameters, such as “emotional comfort”, “acceptance of others” in particular, that coincides with the results obtained by us.

As a result of the empirical research it should be mentioned that people with an evident facilitative potential are characterized as adaptive, optimistic, balanced, feeling emotional comfort, accepting others as they are easily; guided by internal control. In contrast to them, people with a low facilitative potential have such characteristics as rejection of themselves and others; weak internal control and, consequently, expectations of the control of their actions and deeds from the outside; emotional discomfort (anxiety, apathy, concern), low general adaptiveness.

The research allowed to formulate the most common conclusions.

The correlation analysis showed the presence of significant positive relationships between all components of the facilitative potential of an individual and essential parameters of the socio-psychological adaptation. This result is interpreted in the coordinates of help – to yourself or others. If people

are disadapted, they don't matter either help or development of others, the main concentration of their energy is on the self-help. It should be noted that this is the most frequent case, that was confirmed by statistical methods. At the same time for a comprehensive interpretation of this fact it is necessary to analyze examples from the world science, culture and so on, when completely disadapted people (especially creative) carried a huge charge of facilitation to others (to conduct an empirical study is rather difficult due to a small number of such subjects).

The manifestation of the facilitative ability is connected with the social adaptability of an individual in all areas of life, reduction of their disadaptability, emotional comfort and expressed desire to know themselves and others, that doesn't exclude the manifestation of the facilitative ability by a person who is not adapted enough. In our opinion, an important thing is adaptability of a man at the time of the facilitative action. The period of disadaptability does not exclude the possibility of making facilitative effects, but does not automatically contribute to human adaptability, despite the fact that facilitation indirectly may have a positive impact on adaptability. The manifestation of the facilitative ability has a favourable effect on prolonging the period of facilitator's adaptability, although if a person has an evident inclination to disadaptation the manifestation of facilitation can't be considered as a preventive measure, the period of disadaptation is likely inevitable.

It should be noted that facilitation, as well as any other activity, undoubtedly favours adaptability, however, facilitation itself may be different – it may have different objectives included in the global challenge – the development of another person. If the main goal of facilitation is to improve human adaptability, the facilitator at the time of the facilitative impact has to be adapted enough (or have sufficient experience of their own adaptation, helping others in it). Facilitation of adaptation can be quite unsuccessful though the facilitator is quite adapted due to the fact that the facilitator was adapted by the method which is not suitable for the person to whom facilitation is directed at, or not in the proper environment (in fact social environment is diverse).

The manifestation of inhibition as a sense of helping others is associated with reduction of the socio-psychological adaptability, rejection of others, and so forth. An overall analysis of the results has proved that centration on helping another person with his problems; lack of inhibiting senses in helping actions; no inclination to solve their own problems in helping actions directed at another person favour the adaptability.

An important aspect of the analysis of the results is the senses that subjects put in their own understanding of adaptability – what looks as a

complete disadaptation to others, may be acceptable and comfortable to the person. i.e. it may subjectively be an absolute adaptability.

The specificity of the socio-psychological adaptability among persons with different intensity of the facilitative potential has been established. Specific differences have been stated according to a number of central, key indicators of adaptability: adaptiveness, optimism, steadiness, emotional comfort, acceptance of others, internal control.

This work does not exhaust the list of issues that require more thorough study in the relationship “the facilitative ability – socio-psychological adaptation”. Only the problem of relations between the facilitative ability and adaptability (among representatives of socio-economic professions) has been studied. However, this fact is not direct evidence that the intensity of the socio-psychological adaptability necessarily affects the actualization, development of the facilitative potential – in fact absolutely non-facilitative, inhibiting people can successfully adapt to the society. This aspect requires further investigation, as presumably adaptability is a polydetermined phenomenon, minimally dependent on the facilitative ability (which, however, does not apply to people whose professional duty is to help). The ideographic approach should be expanded through the use of the biographical method, writing essays, studying transcripts of psychotherapy sessions, the use of clinical interviews for establishing complex relations between the facilitative ability and socio-psychological adaptability.

References

1. Nikiforova, G.S. (Ed.) (2007) Diagnostika zdorovya. Psikhologicheskiy praktikum [Diagnostics of health. Psychological workshop]. SPb: Rech' [in Russian].
2. Kazanzhy M.I. (2009) Diagnostyka fasylyatyvnogo potentsialu osobystosti [Diagnostics of the facilitative potential of an individual]. Nauka i osvita. – Science and Education, 9, 97–104 [in Ukrainian].
3. Nosova N.V. (2007) Osobystisni determinant humanizatsiyi vzayemyn u pedagogichnomu protsesi [Personal determinants of humanization of relations in the pedagogical process]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

3.4. Исторический анализ основ теории продуктивной деятельности

На современном этапе перед нами стоит задача модернизации образования в соответствии с требованиями, предъявляемыми к выпускнику школы современным развитием общества и мирового сообщества, ориентируемого на постоянное информационное движение,

изменение, гибкость, открытость, продуктивный, творческий и коллективный характер деятельности человека. В этой связи актуальным становится обращение к возможностям продуктивной творческой (индивидуальной или совместной) деятельности учащихся, осуществляемой в рамках образовательного процесса.

Методологические и педагогические разработки основ теории продуктивной деятельности базировались на психологических и педагогических концепциях: деятельностного подхода (А. Н. Леонтьев, К. К. Платонов, С. Л. Рубинштейн); поэтапного усвоения умственных и практических действий (П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина); теории личности и мотивации (Б. Г. Ананьев, В. Н. Мясищев, С. Л. Рубинштейн); теории активности, подсознательной деятельности и творчества (Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн и др.); основных положениях продуктивного обучения (М. Монтессори, С. Френе, Й. Шнайдер, Р. Штейнер и др.); развивающих систем обучения (Л. В. Занков, В. В. Давыдов, Д. Б. Эльконин и др.).

Древнегреческий философ Сократ в своем методе диалектических споров главным считал умение педагога путем постановки вопросов руководить логическими построениями рассуждений учеников, чтобы приводить их через диалог к истинному суждению, самостоятельным неизвестным им до этого выводам и обобщениям. Такие беседы впоследствии получили название «сократовской катехизации». Таким образом, можно сказать, что начала продуктивного образования были заложены Сократом [7].

Швейцарский педагог И. Г. Песталоцци создал теорию природосообразного начального образования, тесно связанного с жизнью и повседневным опытом ребенка, призванного развивать присущие человеческой природе духовные и физические способности, способность ребенка мыслить. С точки зрения Песталоцци, важно, чтобы дети, насколько это возможно, приобретали знания из собственных наблюдений за вещами и явлениями окружающего мира или в трудовой активности, а не из схоластических книг и чужих, воспринимаемых на веру слов. Важнейшей задачей учителя при этом является умение возбудить и поддержать интерес ученика к занятиям [5].

В реформаторской педагогике Д. Дьюи выступил как наиболее яркий представитель философско-педагогического направления прагматизма с его трактовкой истинности как практической значимости: «истинно то, что полезно». Дьюи считал, что формирование личности ребенка происходит в процессе накопления им индивидуального опыта, он выдвинул идею

создания «инструментальной» педагогики, в которой обучение сводится преимущественно к игровой и трудовой деятельности, а каждое действие ребенка становится инструментом его познания, собственного открытия, способом постижения истины. Задачей школы по системе Дьюи являлась подготовка учащихся к самостоятельному решению возникающих проблем, выработка умения приспосабливаться к среде. Воспитатель и учитель должны лишь направлять деятельность учащихся в соответствии с их способностями [2].

В начале XX в. появился ряд оригинальных альтернативных классическому школьному образованию технологий, которые в значительной степени соответствуют нашим представлениям о технологиях продуктивного обучения. К таким технологиям относятся система М. Монтессори, школа свободного развития С. Френе и Вальдорфская школа Р. Штейнера.

Обучение в школе Монтессори создает большой простор для работы в группах, однако, и при групповой работе в центре – личность обучающегося как руководителя своего интеллектуального развития. Суть педагогики Монтессори заключается в девизе: «Помоги мне сделать самому», то есть, в основе этого обучения лежит продуктивный подход [4].

Значительный вклад в становление и развитие продуктивного образования внес С. Френе, который считал, что задача педагога заключается в создании возможностей для свободного самовыражения ребёнка, который самостоятельно строит свою личность. Предпочтение в школе Френе отдавалось индивидуальной работе с картотеккой, исследованиям, наблюдениям, работой над рефератами, различными формам художественной экспрессии: рисованию, пению, музыке, театру, прикладному искусству. Большую роль в образовании играл физический труд в мастерских, на поле, в типографии и т.д. Френе большое значение придавал чёткому планированию учебного процесса. Френе предлагал перейти к самоконтролю в обучении, отказаться от отметок, но строго учитывать индивидуальные достижения учащихся [8].

Обучение школьников с помощью методов продуктивной деятельности объединяет в себе приемы, соответствующие всем трем группам методов обучения. Начиная от приемов традиционной передачи знаний на первоначальном этапе, через деятельность сотрудничества до самостоятельного поиска необходимых знаний и создания самостоятельного продукта.

Термин «продуктивное обучение» был введен более 20 лет тому назад немецкими учёными и педагогами И. Бём и Й. Шнайдером.

Продуктивное обучение, по мнению авторов, есть процесс образования, целью которого является развитие личности в сообществе, а также совершенствование самого сообщества. Этот процесс нацелен на успешность в деятельности, ориентированной на продукт, и осмысление этой деятельности в группе учащихся при поддержке педагогов. Продуктивное обучение, с точки зрения авторов, реализуется в рамках индивидуального пути, где каждый этап, шаг имеет результат, так как является продуктивно ориентированной деятельностью в реальной жизненной ситуации [1].

И. Бём и Й. Шнайдер возглавили Берлинский институт продуктивного обучения в Европе, играющий ведущую роль в движении продуктивных школ. Они выдвинули лозунг «учение через деятельность», «учение в непосредственной деятельности». Этот принцип был выдвинут Дж. Дьюи и реализован в практике других описанных нами альтернативных продуктивных школ.

Отмечается схожесть продуктивных школ с системами профессионального образования Френе, Макаренко, Шацкого, однако, в продуктивных школах работа в производственных мастерских, бригадах, на фабриках и заводах, пришкольных участках и т.д. непосредственно интегрирована в учебный процесс.

В 1972 году в Нью-Йорке был создан проект под названием «Город как школа». Эта школа была создана для старших школьников, неуспешных в обычной образовательной системе по разным причинам: психологическим, физиологическим, социальным отклонениям. Целью этой школы была организация возможности для школьников учиться у настоящих профессионалов реальному делу, возвращаясь в здание школы только для того, чтобы проанализировать свою деятельность и продвижение и понять, что же необходимо для успешной работы. Основное время старшеклассники проводили не в стенах школы, а в городе, на конкретных рабочих местах, в школе они находились лишь один-два дня в неделю. Этот проект стал мощной альтернативой классно-урочной системе. Данный способ внедрения продуктивного образования уже показал миру, что можно успешно строить образование и вне стен классов, программ и школ.

Другой вполне реальный путь развития продуктивного образования – введение его способов и методов как дополнения к обычному обучению в общеобразовательной старшей школе. Например, в ряде школ России в старших классах наряду с обязательными учебными занятиями в школе организована социальная практика в городе, на различных рабочих местах.

При этом школьники получают навыки работы, участвуют в создании продукции, обогащают свой социальный опыт. При этом продуктивное образование становится ветвью дополнительного образования.

В данный период времени перед образовательным сообществом стоит задача построения и внедрения такой же или похожей структуры в систему среднего и начального образования. На смену традиционной организации учебного процесса приходит продуктивное образование, предусматривающее следующие этапы деятельности:

1. Продуктивная деятельность в социуме, в процессе которой ученики используют и развивают собственные умения и навыки.

2. Обсуждение результатов и проблем с педагогами, что одновременно является деятельностной оценкой и формой педагогической поддержки и помогает ученику осознать достигнутые результаты и проблемы и принять решение о дальнейших действиях.

3. Обсуждение результатов и проблем с другими учащимися школы, что помогает выявить происхождение собственных проблем, позволяет развивать взаимопомощь и продуктивное взаимодействие с другими школьниками.

4. Выход на новую, более осознанную деятельность как в социуме, так и внутри школы по результатам продуктивной деятельности, ее анализа и рефлексии.

В продуктивном обучении, отмечают О. М. Леонтьева и Н. В. Крылова, учащиеся получают информацию и знания, прежде всего, реального мира. А после изучения определенного образовательного блока производят конкретный продукт, при этом основной целью является не усвоение суммы знаний и не прохождение образовательных программ, а реальное использование, развитие и обогащение собственного опыта. Продуктивность деятельности определяется внутренними показателями самостоятельности предметной творческой работы обучающегося и предполагает наличие самостоятельного, творческого продукта деятельности, а не соответствие результата идеальному усредненному уровню образованности, обученности [3].

Таким образом, представители первого подхода к продуктивному образованию рассматривают продуктивное учение как образовательный процесс, который реализуется в деятельности, ориентированной на продукт, и осуществляется в реальной жизненной ситуации на основе образовательного опыта в рамках групповой работы, под руководством.

Продуктивное обучение рассматривается как процесс совместной деятельности учащегося и учителя, результатом которой является создание

учащимся какого-либо продукта, приобретение им практического опыта, творческой самостоятельности и интеллектуальных стимулов, необходимых для включенности в культуру и общество.

Ряд исследователей продуктивными называют знания и умения, необходимые ребенку для его будущей жизни. Продуктивные знания, значит необходимые, прочные, действенные, актуальные, сформированные на должном уровне (И. П. Подласый) [6].

Однако, нельзя назвать продуктивными любые необходимые ученику знания и умения. Если речь идет о простом воспроизведении изученного материала, выполнении задания по образцу, то это проявление натренированности ребенка, формального усвоения учебных знаний, а, значит, такое образование будет репродуктивным.

Репродуктивная учебная деятельность – это выполнение упражнений по указанному образцу; деятельность по комплексному применению знаний, когда учащимся известен алгоритм действия; воспроизведение изученных теоретических фактов или практических заданий; прослушивание объяснения учителя; чтение текста книги и т.д.

Под продуктивной учебной деятельностью учащихся понимается деятельность по самостоятельному установлению свойств и различных отношений; ответ на проблемные вопросы; решение нестандартных учебных задач; выполнение исследований и проектных работ.

Сочетание репродуктивной и продуктивной учебной деятельности учащихся в учебном процессе, которое предполагает переход к продуктивной деятельности тогда, когда репродуктивная исчерпывает себя, подготавливая все необходимое для продуктивной деятельности, является необходимым условием развития учащихся и обуславливает эффективность обучения. Многие исследователи подчеркивают значение репродуктивной деятельности: подражание, как элемент репродукции, является одним из естественных для человека путей усвоения каких-либо навыков и ценностей. Иногда повторить результат или способ действия даже сложнее, чем впервые случайно получить его. Однако, в деятельности человека ведущую роль играет именно продуктивная деятельность, которая всегда индивидуальна, уникальна, творчески окрашена и позволяет осуществлять поиск чего-то нового.

В репродуктивных технологиях обучения выделяют следующие признаки²⁵: передача знаний в «готовом» виде, сообщение и объяснение учителем материала, критерием усвоения учащимися знаний является правильное воспроизведение (репродукция) знаний, прочность усвоения обеспечивается путем многократного повторения. Главное преимущество

данного метода – экономность. Он обеспечивает возможность передачи значительного объема знаний, умений за минимально короткое время, в целом же репродуктивные методы обучения не позволяют в должной мере развивать мышление школьников, и особенно самостоятельность, гибкость мышления; формировать у учеников навыки поисковой деятельности.

Продуктивный вариант учебной деятельности содержит ряд элементов²⁶: формулирование проблемы, изучению которой будет посвящен определенный отрезок времени; перенос имеющихся знаний в незнакомые, нестандартные ситуации и их трансформация применительно к новым условиям; самостоятельный поиск необходимых материалов; высокая интенсивность образовательного процесса, выдвижение и проверка гипотез, перебор и оценка вариантов и т.д.; проявления творчества в познавательной деятельности; высокая мотивация и личная заинтересованность; создание субъективно нового знания, генерирование новой информации, способа деятельности, оригинального продукта.

Таким образом, связанные между собой репродуктивная и продуктивная деятельности представляют различные ступени одного и того же процесса освоения.

Другие исследователи называют любое проявление личности ученика продуктом. С нашей точки зрения, не все проявления личности можно назвать продуктивным или продуктом, результатом образования. Несмотря на то, что личность – выражение уникального опыта саморазвития человека в процессе плодотворной деятельности и общения, осмысления опыта и взаимодействий с миром, самоактуализации и рефлексии, не все личностные проявления являются продуктивными и созидательными. Образовательные технологии, получившие особенно широкое распространение и признание мировой научной и педагогической общественности, технологическая концепция М. Монтессори, С. Френе, Вальдорфская школа Р. Штейнера, Продуктивная школа И. Бём и Й. Шнайдера послужили основой для анализа и разработки новых форм, соответствующих современным требованиям к школьному образованию, личностному и социальному росту школьников.

Новые образовательные формы, методы, средства и технологии требуют определённой модификации для развития у детей навыков работы с большими потоками информации, ориентации на информационно-деятельностный подход к обучению, самостоятельную творческую работу, а также на формирование важных для рыночных отношений и конкуренции на рынке труда личностных и социальных свойств и качеств конкурентноспособной личности.

Литература

1. Бем И. Условия включения продуктивного обучения в систему средних школ Берлина / И. Бем, Й. Шнейдер // Школьные технологии. – 2002. – № 2. – С. 56-61.
2. Дьюи Д. Демократия и образование / Перевод с англ.яз. – М.: Педагогика-Пресс, 2000.
3. Крылова Н. Б. Как организовать в школе профильный продуктивный класс / Н. Б. Крылова, О. М. Леонтьева. – Педагогическая диагностика: Научно-практический журнал. – М.: Народное образование, 2001. – С.36-46.
4. Монтессори М. Помоги мне сделать это самому / Сост., вступ. статья М.В.Богуславский, Г.Б.Корнетов. – М.: Издат. дом «Карапуз», 2000. – 272 с.
5. Песталоцци И.Г. Как Гертруда учит своих детей / И.Г.Песталоцци. // История зарубежной дошкольной педагогики: хрестоматия: учебное пособие / ред. С.Ф. Егоров. – Москва: Академия, 2000. – С. 197-218.
6. Подласый И.П. Продуктивная педагогика: кн. для учителя / И. П. Подласый. – М.: Нар. образование, 2003. – 496 с.
7. Сократ [Электронный ресурс: http://www.philosoma.ru/sokrat_sm.html].
8. Френе С. Избранные педагогические сочинения. – М.: Прогресс, 1990.

3.5. Opodstatnenosť málotriednych škôl v regiónoch Slovenska na začiatku 21. storočia⁵

1 Ústava, zákony a reformy školstva

Pri úvahách o zrušení konkrétnej základnej školy typu málotriedka sa rodičia detí odvolávajú na Ústavu SR, v zmysle ktorej má každý právo na vzdelanie [1], ale aj práva rodičov slobodne si vybrať školu pre svoje dieťa. Na to, či daná škola plní okrem vzdelávacích aj iné funkcie, je potrebný predovšetkým konsenzus ministerstva školstva, zriaďovateľa, orgánov školy a rodičov.

Základné školy, ako súčasť regionálneho školstva, prešli za posledné roky viacerými zmenami a reformami, ale proces nie je ukončený a pracuje sa na jeho zdokonaľovaní.

Ak sa na túto problematiku pozrieme z historického hľadiska, reformy a racionalizáciu školstva na území Slovenska datujeme už od čias panovania Márie Terézie a jej syna Jozefa II. v 18. storočí, ktorí zaviedli aj povinnú školskú dochádzku detí vo veku od 6 do 12 rokov. Pod ich vplyvom bol v r. 1777 prijatý tzv. prvý školský zákon Ratio educationis, čím vznikla jednotná školská sústava s tromi typmi škôl a to:

triviálne školy – ľudové školy na dedinách alebo v malých mestách pre potreby detí remeselníkov a roľníkov s jedným alebo dvomi učiteľmi (podobné dnešným málotriednym školám),

⁵ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu IG č. 5/2015 Regionálne a lokálne dimenzie rozvoja málotriedok ako špecifického segmentu vzdelávacej sústavy SR.

hlavné školy – ľudové školy v mestách pre deti remeselníkov a obchodníkov, väčšinou s tromi učiteľmi,

normálne školy – tzv. normálky v sídlach dištriktov, so štyrmi a viac učiteľmi [2]. A práve takéto „triviálne“ školy sa nám zachovali až do súčasnosti, prirodzene podľa nových právnych noriem a predpisov.

Postupnú reformu regionálneho školstva možno odvodiť od prijatých zákonov na začiatku 21. storočia. Išlo o zákon z roku 2003 o financovaní ZŠ, SŠ a školských zariadení [3], ktorý zaviedol normatívne financovanie, ďalej to bol zákon o výchove a vzdelávaní (školský zákon) z roku 2008 [4], príslušné vyhlášky a už i novely uvedených zákonov.

2 Normatívne financovanie v regionálnom školstve

Prvým januárom 2004 vstúpil do platnosti spomenutý zákon o financovaní základných a stredných škôl a školských zariadení. To znamenalo nahradenie financovania inštitúcií a tzv. výkonového financovania financovaním normatívnym. Normatív pre školu na kalendárny rok je určený počtom jej žiakov a normatívnym objemom finančných prostriedkov prislúchajúcim na jedného žiaka. Tvorí ho súčet mzdového a prevádzkového normatívu. A práve zavedenie tohto spôsobu financovania ukázalo, že školy s malým počtom žiakov nestačia pokrývať všetky náklady a požadujú viac prostriedkov na žiaka, ako na plnoorganizovaných školách. Hoci výpočet mzdového a prevádzkového normatívu prostredníctvom zadefinovaných koeficientov je dosť náročný, v praxi sa ujal.

Mzdový normatív [5] o financovaní základných škôl, stredných škôl a školských zariadení, vyjadruje ročné náklady na mzdy a platy zamestnancov, ktorí zabezpečujú výchovno-vzdelávací proces a zamestnancov, ktorí zabezpečujú prevádzku školy, pripadajúce na jedného žiaka vrátane poisťovného a príspevky zamestnávateľa do poisťovní. Normatív závisí od druhu a typu školy, od personálnej náročnosti študijného alebo učebného odboru, formy štúdia, vyučovacieho jazyka a pri ZŠ aj veľkosti školy, kedy ho možno zvýšiť na dvojnásobok.

Prevádzkový normatív v súlade s uvedeným zákonom vyjadruje ročné náklady na výchovno-vzdelávací proces a prevádzku školy pripadajúce na jedného žiaka, bez osobných nákladov mzdového normatívu, ale tiež v závislosti od typu školy, personálnej náročnosti daného odboru a pod. Prevádzkový normatív je súčtom normatívu: na výchovno-vzdelávací proces, na teplo, na prevádzku okrem tepla, na ďalšie vzdelávanie pedagogických pracovníkov.

Okrem normatívneho príspevku dostávajú školy aj nenormatívne finančné prostriedky, ktoré rozdeľuje ministerstvo na základe žiadosti zriaďovateľov. Ide maximálne o 6% rozpočtu regionálneho školstva, určeného na bežné výdavky

a pokrývajú sa ním tieto účely: doprava žiakov, mzdy a platy asistentov učiteľa pre žiakov so zdravotným znevýhodnením, mimoriadne výsledky žiakov, havarijné situácie a pre žiakov zo sociálne znevýhodneného prostredia.

Aby sme si uvedomili dôsledky normatívneho financovania na bežný chod málotriednej školy je potrebné ju zadefinovať. Školský zákon z roku 2008 hovorí, že základná škola, ktorá nemá všetky ročníky je neplnoorganizovaná škola [6]. V ďalšej časti zákona je uvedené (§30), že základnú školu len s ročníkmi prvého stupňa môže zriaďovateľ zriaďiť, ak sa do nej prihlási najmenej 30 detí, ktoré majú plniť povinnú školskú dochádzku. V osobitných prípadoch, najmä ak je najbližšia ZŠ ťažko dostupná môže ZŠ zriaďovateľ zriaďiť aj pri nižšom počte detí. Vzdelávanie v ZŠ len s ročníkmi prvého stupňa sa môže organizovať aj v triede, v ktorej sú žiaci viacerých ročníkov. Žiak, ktorý skončí posledný ročník takejto školy, pokračuje vo vzdelávaní v plnoorganizovanej škole. Slovník slovenského jazyka uvádza, že málotriedka je škola majúca malý počet tried, v ktorých sú spojené viaceré ročníky [7]. Petlák, E. dopĺňa, že málotriedna škola je taká, v ktorej nie je pre každý ročník samostatná trieda a učiteľ, teda pod vedením jedného učiteľa sa súčasne vyučuje viac ako jeden ročník [8].

V pedagogickej terminológii sa týmto školám v minulosti hovorilo: školy s menším počtom tried, dedinské školy, laznicke školy, alebo menej – triedne školy. Ak sa na málotriedky pozrieme zo štatistického hľadiska, tak v roku 2013 boli počty škôl a žiakov v porovnaní s ostatnými ZŠ nasledovné (tabuľka 1).

Tabuľka 1. Počty ZŠ a ich žiakov v roku 2013

	Počet ZŠ	%	Počet žiakov	%
Plnoorganizované ZŠ	1464	67,25	416 486	96,83
Neplnoorganizované ZŠ	713	32,75	13 653	3,17
Spolu	2 177	100,00	430 139	100,00

Prameň: spracované podľa Správy o stave školstva na Slovensku a o systémových krokoch na podporu jeho ďalšieho rozvoja, 2013, s. 11, MŠ VVŠ SR

Z údajov tabuľky je zrejmé, že kým málotriedky tvoria spomedzi všetkých základných škôl 32, 75%, čo do počtu žiakov dosahujú len 3,17%. Čo z toho vyplýva? Mechanizmus normatívneho financovania ukazuje, že malé školy – málotriedky, s malým počtom žiakov nedokážu bez dodatočných, navýšených prostriedkov zabezpečiť riadny chod školy a to najmä z prevádzkových dôvodov. Ak sa majú šetriť rozpočtové prostriedky, je snahou štátu racionalizovať sieť základných škôl a takéto školy spájať, alebo rušiť.

Podľa doterajších zistení sa racionalizačné opatrenia v smere zníženia počtu málotriednych škôl týkajú len štátnych škôl. Zmeny v oblasti školstva na všetkých stupňoch vzdelávacej sústavy v SR umožnili aj vznik neštátnych –

súkromných a cirkevných škôl. Ich počet v porovnaní so štátnymi základnými školami – málotriedkami je nízky, takmer zanedbateľný, ale majú svoje miesto a finančné prostriedky si získavajú aj z iných, ako verejných zdrojov.

Tabuľka 2. Štruktúra neplnoorganizovaných ZŠ a ich žiakov v r. 2013

Neplnoorganizované ZŠ	Počet	%	Počet žiakov	%
Štátne	690	96,77	13 298	97,40
Súkromné	8	1,12	18	0,13
Cirkevné	15	2,10	337	2,47
Spolu	713	100,00	13 653	100,00

Prameň: spracované podľa Správy o stave školstva na Slovensku a o systémových krokoch na podporu jeho ďalšieho rozvoja, 2013, s. 11, MŠ VVŠ SR

3 Dôvody existencie málotriedok a ich funkcie v danej obci

Málotriedky na Slovensku majú dlhú históriu. Ich vznik podmienila nielen štruktúra osídlenia v horských, alebo inak izolovaných oblastiach, ale aj národnostná štruktúra obyvateľstva a demografická situácia v regióne.

Z dostupnej literatúry na danú tému a čiastkových výskumov odborníkov možno konštatovať, že nie všetky neplnoorganizované školy sú neefektívne. Tým, že ZŠ prešli pod zriaďovateľskú pôsobnosť obce, mnohé z nich dokážu fungovať bez navýšenia finančných prostriedkov a už tým že sú, stávajú sa impulzom pre rozvoj obce. Zamestnávajú pedagogických aj nepedagogických pracovníkov, základná škola v obci, prípadne spojená s materskou školou prispieva k migrácii mladých rodín do vidieckych oblastí, čo má význam aj z demografického hľadiska.

Zároveň vlastnými podnikateľskými aktivitami podporujú ekonomický rozvoj obce. Základné školy sa tiež stávajú miestom pedagogickej praxe budúcich učiteľov. Väčšina málotriedok je dôležitou súčasťou spoločenského a kultúrneho života v obci. Pod vedením dobrých učiteľov, ústretovosti samosprávy, spolupráce s inými organizáciami v obci a rodičmi sa deti podieľajú na rôznych podujatiach, čím prispievajú i k pestovaniu ľudových zvykov a tradícií.

Podľa regionálnej mapy základných škôl je najviac málotriedok v prešovskom, košickom a banskobystrickom kraji. Súvisí to aj s demografickým stavom obyvateľstva, kde mnoho detí navštevujúcich základné školy pochádza zo sociálne znevýhodneného prostredia, dochádzka do plnoorganizovanej školy je z hľadiska vzdialenosti pre malé deti a sprevádzajúcich rodičov náročná a vyžaduje si dodatočné náklady.

Osobitný typ neplnoorganizovaných škôl na nachádza na južnom Slovensku. Ide o slovensko-maďarské školy, kde existencia samostatných tried pre obe etniká znižuje ukazovatele priemerného počtu žiakov na učiteľa a na

triedu. Problémom málotriedok nie sú ukazovatele priemerných počtov, ale vysoké fixné náklady, potrebné na prevádzku školy pre nízky počet žiakov. [9]

4 Učiteľ a žiak v málotriednej škole

A aké je postavenie učiteľa a žiakov v málotriednej škole? Práca učiteľa v málotriedke je náročná a zodpovedná. Tomu sú venované ďalšie výskumy. Osobnosť učiteľa zohráva v málotriednej škole pozitívnu úlohu vo viacerých oblastiach. Nielen, že zabezpečuje výchovnovzdelávací proces v špecifických podmienkach viacerých ročníkov v jednej triede, organizuje spoločenský a kultúrny život obce, ale venuje sa deťom aj vo voľnočasových aktivitách a je im vzorom svojim usporiadaným životom.

Kvalita pedagogického procesu je porovnateľná s učením na plnoorganizovanej škole. Deti aj na vidieckych školách dosahujú dobré výsledky, čoho svedectvom je hodnotenie žiakov a ich úspechy na olympiádach a súťažiach. Možno práve spôsob organizácie učenia žiakov rôznych ročníkov, rôzne štýly preberaného učiva a samostatná práca, kým sa učiteľ venuje iným žiakom ich vedie k hospodáreniu s časom. Málotriedky majú charakter školy rodinného typu, učiteľ pozná pomery žiaka a v prípade potreby vie problémy riešiť. Straka, P. poukazuje aj na skúsenosti zo zahraničia, a aj tam majú málotriedky viac výhod ako nevýhod či už pre žiakov, rodičov, učiteľov i obce. Žiaci dosahujú výsledky v testoch porovnateľné s plnoorganizovanými školami, sú vhodným miestom pre deti s vývojovými poruchami učenia. Umožňujú tiež vytvárať didaktické inovácie a tvorivú pedagogickú prácu. [10]

Cieľom príspevku nebolo podať vyčerpávajúcu charakteristiku málotriedok, len načrtnúť niektoré problémy s tým spojené. Ministerstvo školstva okrem racionalizačných opatrení hľadá riešenia, ako vykryť nedostatok finančných prostriedkov v školstve aj prostredníctvom novely školského zákona, ktorý má platiť od tejto jesene. Ten stanovuje minimálne počty žiakov tried neplnoorganizovaných škôl na úrovni minimálne 12 žiakov v jednej triede z maximálne dvoch spojených ročníkov. Ak to málotriedka nedosiahne, nemôže fungovať. Úspory sa majú využiť na zvýšenie plátov pedagógov. Treba veriť, že pri rušení málotriedok sa bude brať ohľad na ich kultúrno-historický význam, klimatické prostredie, dostupnosť plnoorganizovanej školy či špecifiká na jazykovo zmiešaných územiach [11] a že svoje miesto v sústave vzdelávania na Slovensku budú mať aj naďalej svoje miesto.

Literatúra

- [1] Ústava SR, Piaty oddiel, čl. 42
- [2] Srogoň, T. Cach, J, Mátej, J, Schubert, J: Dejiny školstva a pedagogiky, SPN Bratislava, 1986 str. 156
- [3] Zákon NR SR č. 597/2003 Z. z.
- [4] Zákon NR SR č. 245/2008 Z. z.

- [5] Zákon NRSR č. 597/2003 Z.Z.
[6] § 29 Zákona NRSR č. 245/2008 Z. z.
[7] Kačala, J. Pisárčiková, M. – Považaj, M. Krátky slovník slovenského jazyka, s.542, 2003
[8] Petlák, E. Málotriedna škola II. 1999, upravené vydanie s. 4.Prešov, Metodické centrum, ISBN 80-8045-163-X
[9] Beblavý, M. – Kubánová, M. Národná správa o vzdelávacej politike, 2001, s.21-22
[10] Straka, P. Verejná správa 4/2008, 19. 2. 2008
[11] TASR, 2013, online
[12] Správa o stave školstva na Slovensku a o systémových krokoch na podporu jeho ďalšieho rozvoja, 2013, s. 11, MŠ VVŠ SR

3.6. Комплексна система профілактики та корекції деструктивного ризику

Повне виключення ризику з життя та діяльності людини неможливо, так як мало б ірраціональну природу в її розвитку. Режим абсолютного сприяння був би не корисний для людини, оскільки на життєвому шляху виникають проблеми і протиріччя, а вміння долати їх виступає важливою передумовою для виживання в навколишньому середовищі та соціумі.

Ризик не зовсім вірно розуміти тільки як можливу невдачу: в той же час без ризику неможливий пошук нових підходів, нових ідей. Однак ніхто не виправдовує ситуації, коли людина необачно піддає небезпеці своє життя чи здоров'я. Ми уточнюємо, що мова йде про ризик, який неминучий при зверненні до нових творчих, інноваційних рішень. Так, у наших дослідженнях ми розділяємо дві форми ризик «конструктивний» та «деструктивний».

Конструктивний ризик, який проявляється в тому, що він виконує роль своєрідного каталізатора, стимулює пошук нових рішень, активність, спрямованість у майбутнє. Також конструктивна форма ризику є одним із шляхів успішної діяльності особи, яка приймає рішення. Вона дозволяє подолати консерватизм, догматизм, відсталість, психологічні бар'єри перешкоджає перспективним нововведенням.

Деструктивний ризик визначається як «руйнівний», що призводить до порушення якості життя людини, зниженню критичності до своєї поведінки, когнітивним перекручуванням (сприйняття і розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки і емоційним порушень, що, у підсумку, призводить до стану соціальної дезадаптації особистості аж до повної її ізоляції.

Проблема корекції ризику в психологічній науці досить серйозна та багатоетапна. При її вирішенні слід враховувати психолого-педагогічний

підхід, що ставить в основу створення спеціальних освітніх, виховних та корекційних умов як магістрального напрямку профілактики та корекції деструктивного ризику.

Гострота проблеми деструктивного ризику, а також недостатність теоретико-методологічних і прикладних психологічних досліджень, спрямованих на забезпечення його корекції, дозволяє організовувати ефективну комплексну цілеспрямовану систему профілактики та психокорекції відхиляючої поведінки особистості, що обумовило *мету* даного дослідження. Вирішення конкретних профілактичних та корекційних завдань відносно конструктивної форми ризику вимагає методологічного та методичного забезпечення психокорекційного процесу, виявлення ефективних психологічних механізмів його корекції.

Представниками психолого-педагогічного спрямування є І. Ю. Левченко, С. Д. Забрамна, Т. Г. Візель. Проблема психолого-педагогічної корекції різної девіантної поведінки займалися такі вчені, як К. А. Гербут, Е. К. Грачева, В. П. Кащенко, Г. І. Россолімо, Г. Я. Трошін, О. Ф. Лазурський, А. В. Владимирській, М. В. Чехов та ін.

Враховуючи виділені форми ризику, ми розробили комплексну систему цілеспрямованої профілактики та корекції деструктивного ризику з урахуванням його переходу в конструктивний, де важливим моментом виступає спрямованість у майбутнє, досягнення мети.

Слід зазначити, що нами запропонована саме цілеспрямована система профілактики та корекції, яка представляє собою щось ціле, єдність закономірно розташованих частин, що знаходяться у взаємному зв'язку, і яка функціонує в напрямку досягнення поставленої мети.

При розробці нашої комплексної цілеспрямованої системи профілактики та корекції деструктивного ризику ми спирались на такі умови: по-перше, на специфіку загально-психологічної підготовки людини; по-друге, на індивідуально-орієнтований підхід щодо вибору методів і прийомів профілактики та корекції деструктивного ризику; по-третє, на взаємозв'язок, взаємопослідовність і взаємокомпенсованість психолого-педагогічних технік, що проводяться з наростаючою складністю з урахуванням вікових особливостей учасників профілактичних та корекційних заходів; по-четверте, доступність і можливість використання запропонованої комплексної цілеспрямованої системи у процес навчального, професійного, комунікативно-соціального життєвого простору людини.

Комплексна цілеспрямована система включає в свій зміст різноманітні засоби культурно-дозвілєвої діяльності: живе слово, друк,

радіо, телебачення, наочні і технічні засоби, мистецтво і спорт, література і художня самодіяльність, психологічні ігри, вправи, етюди та ін., оскільки профілактика та корекція деструктивного ризику у особистості стане здійснюватися успішно лише у тому випадку, якщо буде задовольнятися цілий ряд спеціально організованих психолого-педагогічних умов.

По-перше, профілактика деструктивного ризику дітей та осіб інших вікових особливостей повинна розглядатися як пріоритетний напрямок діяльності, що здійснюється на основі:

наявності у педагогів установки на необхідність надання психолого-педагогічної підтримки особистості учнів (лекції, семінари, майстер-класи, тренінги, психолого-педагогічні консилиуми, класні години);

використання вправ, що дозволяють запобігти деструктивні ризиковані дії можуть ґрунтуватися на: моделюванні – демонстрація прикладів адекватної поведінки (зняття тривожних реакцій, фрустрації та ін.); рольові ігри – учасникам пропонується представити себе в ситуації, що вимагає реалізації їх життєвого досвіду, умінь і навичок. Це дає їм можливість перевірити на практиці моделі поведінки, яким вони навчилися в ході моделювання; встановлення зворотного зв'язку. З учасниками встановлюється зворотний зв'язок у вигляді реакцій на їх поведінку. Вони заохочуються за бажану соціальну поведінку;

здійснення спільної діяльності педагогів-батьків-учнів (проведення семінарів, бесід, батьківські збори, тематичні вечори, дискусійні клуби, тренінгових заходів щодо підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків, педагогів у спілкуванні з дітьми тощо);

створення позитивної установки учнів на включення до педагогічної діяльності (моніторинг відносин всередині шкільних колективів, комфортності освітнього середовища);

індивідуальні бесіди з учнями, педагогами, батьками.

По-друге, для здійснення успішної профілактики деструктивного ризику комплексна система розроблялася на основі наступних положень: орієнтація на емоційно-психологічний, фізичний, інтелектуальний потенціал особистості, опора на соціальну, творчу та навчальну самоактивність:

облік неповторності особистості кожного суб'єкта діяльності; створення умов для саморозвитку, самоосвіти, самовиховання особистості;

забезпечення диференційованого, індивідуального та особистісного підходу до особистості.

По-третє, спеціальна робота з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування та розвиток навичок роботи над собою.

Так, розроблена комплексна система передбачає три цільові складові:

1. *Просвітницький блок*, орієнтований на ранню профілактику девіантного ризику у неповнолітніх.

Мета: попередження і профілактика соціальних відхилень і соціальної дезадаптації дітей і підлітків, які є результатом несприятливого соціального розвитку – соціопатогенезу, обумовленого різними несприятливими факторами середовища, виховання, психобіологічними особливостями.

Задачі: підвищити рівень психологічних знань та психологічної культури суб'єктів, формувати у них психологічний супровід потреби в самопізнанні, саморозвитку, самовдосконаленні.

Засоби роботи:

1. Проведення годин спілкування з дітьми на тему «Інтернет: необхідність чи залежність», «Мої мрії», «Спілкування з однолітками: так просто», та ін., з батьками «Батьківська любов та її стереотипи», «Причини брехні...», «Сердита дитина – в чому причина?» та ін.

2. Заняття суспільно-корисної діяльності в позаурочний час: проведення психологічних вправ, ігор, етюдів щодо формування цінності життя та здоров'я, пошуку альтернатив поведінки, орієнтування на здоровий спосіб життя, загальнолюдські цінності, толерантність; на розвиток навичок здорового способу життя; формування і розвиток комунікативних навичок [1, с. 49-50].

2. *Self-допомога*, орієнтована на оперативне корегування небажаних ризикованих дій як в особистісній, так і в професійній сфері.

Мета: виробити навички адекватності при прийнятті ризикованих рішень.

Задачі: розвиток особистості, в тому числі усвідомлення власних цінностей і сенсу існування.

Засоби роботи:

1. STEB-аналіз – техніка з когнітивно-поведінкової терапії, яку можна застосовувати самостійно. Їй не складно навчитися самому і навчити свого партнера. STEB-аналіз дає можливість глибше зрозуміти себе, а також налагодити відносини з соціумом та зі своїм внутрішнім миром.

Техніка допомагає зрозуміти відносини між своїми думками, поведінкою і станом. «STEB» – це аббревіатура з чотирьох слів англійської мови: situation (ситуація), thoughts (думки), emotions (емоції), behavior (поведінка). Послідовність їх наступна: ситуації – думки – емоції – поведінка. У такій же послідовності у нас і виникають наші думки, емоції і поведінка. Спочатку ми сприймаємо ситуацію, і у нас виникають з її приводу думки, образи, концепції. Потім включається ставлення до ситуації і з'являються емоції. І тільки після цього ми щось робимо, тобто з'являється поведінка. Не завжди вдається цей ланцюжок вловити, але можна навчитися це робити. Для початку важливо взяти конкретну ситуацію і розібрати її за цими крокам.

Навчившись самостійно робити такий аналіз, вдається уникнути негативні емоції і як наслідок прояв деструктивних ризикованих дій.

2. Для того, щоб знизити ступінь ризику при прийнятті рішення, дуже важливо людині чітко і ясно уявляти, які відмінності існують в типах прийнятих індивідуальних рішень і відносній труднощі проблем, що потребують вирішення. У цьому зв'язку корисно виділити чотири рівня прийняття рішень, для кожного з яких потрібні певні управлінські навички.

У цьому сенсі слід аналізувати ситуації та визначати який тип рішень був домінуючим.

3. *Щоденник* – універсальний інструмент. При веденні щоденника люди значно глибше розуміють себе і свій внутрішній світ. Відмінний приклад для обговорення, самоаналізу і висновків на майбутнє.

4. *Спеціальна система психологічної корекції деструктивного ризику*, орієнтована на оперативне корегування небажаних ризикованих дій як в особистісній, так і в професійній сфері.

Етапами профілактичної діяльності виступили наступні складові:

Діагностичний, що включає в себе експрес-діагностику форм ризику, яка допоможе виявити деструктивну характеристику.

Система корекції деструктивного ризику з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки.

Мета: виробити навички адекватності при прийнятті ризикованих рішень.

Приватні цілі спеціальної системи зводилися до наступних:

1) створити умови, що допомагають особистості вмінню володіти прийомами, знижувальними збудження і реактивність дій;

2) ознайомити зі способами емоційної регуляції свого стану і психотехніками, сприяє подоланню складних емоціогенних ситуацій;

3) провести корекцію тривожності і імпульсивно-агресивної поведінки;

4) розширити діапазон самовладання, відповідальності, рефлексії сприйманих екстремальних ситуацій;

5) розвинути вміння діяти доцільно при різних емоційних станах;

6) розвинути такі вольові якості особистості, як самостійність, дисциплінованість, впевненість, цілеспрямованість, ініціативність;

7) сформувати основи емоційної стійкості.

Задачі: розвиток особистості, в тому числі усвідомлення власних цінностей і сенсу існування.

Система корекції деструктивного ризику складається з трьох взаємопов'язаних блоків (табл. 1).

Таблиця 1. Зміст блоків спеціальної системи корекції деструктивного ризику

Блок	Задачі	Приклади корекційних технік
Організаційний	Забезпечення сприятливого психологічного клімату; згуртування, розкріпачення; активізація всіх учасників групи; обговорення групових правил роботи; сформувати основи саморегуляції, вміння понижуючі збудження і реактивність дій	«Надувна лялька», «Поплутані ланцюжка», «Наші імена», «Чемпіонат боротьби на пальцях», «Ім'я-рух», «Колективний рахунок», «Шістка», «Зустріч поглядами», «Будь-яке число» та ін. «Методика розслаблення після напруги», «На березі моря» та ін.
Формуючий	Розширити діапазон самовладання, відповідальності, рефлексії сприйманих екстремальних ситуацій; розвинути вміння діяти доцільно при різних емоційних станах; розвинути такі вольові якості особистості, як самостійність, дисциплінованість, впевненість, цілеспрямованість, ініціативність формування уявлень про емоції та емоційної стійкості; усвідомлення своїх емоційних станів і емоцій партнера; розвиток навичок емоційної саморегуляції; відпрацювання навичок поведінки в емоціогенних ситуаціях	«Що нового?», «Складання вправ», «Пошук протилежних предметів», «Пошук сполучних ланок», «Вираз думки іншими словами», «Поведінка в стресовій ситуації», «Мій ромб», «Самоконтроль – саморегуляція», «Аутогене тренування» «Скульптура з кульок» та ін.
Рефлексивний	Усвідомлення і осмислення своїх емоцій і почуттів, психічних станів, переживань. Усвідомлення змін, що відбуваються	«Підведення підсумків», самозвіти, анкетування

Перший блок – організаційний, спрямований на встановлення позитивного соціально-психологічного клімату в групі; сформувати основи саморегуляції, вміння понижуючі збудження і реактивність дій, що сприяють найбільшій ефективності системи корекції.

Другий блок – формуючий, спрямований на формування знань щодо емоційної стійкості, усвідомлення її цінності в процесі взаємодії соціумі;

розвиток вольових якостей, а також особливості, що характеризують емоційно стійку особистість, опрацювання ситуацій, що вимагають високої емоційної стабільності.

Третій блок – рефлексивний, спрямований на усвідомлення своїх особистісних ресурсів, рефлексію змін.

Зміст системи корекції деструктивного ризику може варіюватися залежно від конкретної специфіки групи і особливостей вікової, групової динаміки; подій, що відбуваються в житті людини, їх запитів і т. д.

Структура кожного корекційного заняття представлена наступним чином: перший етап – вітання з метою створення позитивного психологічного клімату, згуртування, розкріпачення учасників групи; другий етап – розминка з метою налаштування на продуктивну діяльність, психологічного розігріву, підвищення активності учасників групи, формування основ саморегуляції, вміння понижуючі збудження і реактивність дій; третій етап – основний зміст заняття (вправи, завдання спрямовані на вирішення завдань даного заняття) з метою отримання нової інформації, усвідомлення особистісних особливостей, розвитку групи, відпрацювання навичок, усвідомлення власних обмежень, можливостей; четвертий етап – рефлексія заняття з метою емоційної та раціональної оцінки минулого заняття, особистісних висновків; п'ятий етап – ритуал прощання, підведення підсумків дня.

Таким чином, узагальнюючи результати виконаного дослідження, можна зробити наступні *висновки*:

по-перше, повне виключення ризику з життя та діяльності людини неможливо, так як мало б ірраціональну природу в її розвитку;

по-друге, у наших дослідженнях ми розділяємо дві форми ризик «конструктивний» та «деструктивний»;

по-третє, ми розробили комплексну систему цілеспрямованої профілактики та корекції деструктивного ризику з урахуванням його переходу в конструктивний, де важливим моментом виступає спрямованість у майбутнє, досягнення мети;

по-четверте, розроблена комплексна система передбачає три цільові складові: просвітницький блок, Self-допомога, спеціальна система психологічної корекції деструктивного ризику.

Література

1. Вдовиченко О. В. Психологическая профилактика рискованных действий у подростков в учреждениях рекреационного типа / Оксана Владимировна Вдовиченко // Наука і освіта / Тематичний спецвипуск: «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства». – Одеса, 2012. – № 10. – С. 46-50.

3.7. Rebríčky vysokých škôl ako nástroj hodnotenia kvality vysokoškolského vzdelávania⁶

Dôležité miesto v budovaní znalostnej ekonomiky patrí *univerzitám*, ktoré sa chápu ako kľúčový faktor v úsilí zvýšiť konkurencieschopnosť a inovácie v ekonomike. Univerzity plnia nielen tradičné úlohy ako sú vzdelávanie a vedecký výskum, ale zohrávajú dôležitú úlohu aj v oblasti ekonomického, sociálneho a kultúrneho rozvoja regiónu, v ktorom pôsobia. Pre súčasné obdobie je charakteristický všeobecný proces *globalizácie*, ktorý zasahuje všetky stránky života spoločnosti, vrátane sféry vzdelávania. Procesy globalizácie sú sprevádzané exponenciálnym rastom technologických zmien a predovšetkým rastúcou medzinárodnou konkurenciou, a to aj na medzinárodnom trhu vzdelávania. Tradičný geopolitický boj o prírodné zdroje v súčasnosti dopĺňa boj o študenta. Prejavom intenzívnej globálnej konkurencie na trhu vzdelávania je stále rastúci význam a popularita *ratingov vysokých škôl*, pomocou ktorých sa robia pokusy zmerať ich efektívnosť. Pochopiteľne, o každom ratingu možno diskutovať a v dôsledku početných metodologických a technických obmedzení žiadny z nich nie je absolútne objektívny. Napriek tomu sú rebríčky univerzít v celosvetovom meradle uznávané a sú stále populárnejšie [4].

Cieľom predmetného článku je priblížiť význam medzinárodných rebríčkov hodnotenia kvality vysokých škôl v súčasnom období globalizácie a zostrujúceho sa konkurenčného boja o študenta a na základe spracovania aktuálnych výsledkov renomovaných rankingových a ratingových agentúr identifikovať postavenie najlepších univerzít vo svete a v Európe, ako aj príčin zaostávania slovenských univerzít v porovnaní so svetovou elitou. V závere príspevku sa budeme venovať otázke hodnotenia kvality slovenských vysokých škôl/fakúlt.

Hodnotením kvality vysokoškolského štúdia na svetovej úrovni sa zaoberá množstvo zahraničných ratingových a rankingových agentúr. Pritom éra globálnych rebríčkov sa začala len nedávno. V roku 2003 bol prvýkrát zverejnený rebríček *Academic Ranking of World Universities – ARWU* (Šanghajský rebríček). V rokoch 2004-2009 vychádzal britský rebríček THE-QS, ktorý zostavovala spoločnosť Quacquarelli Symonds Top Universities a časopis The Times Higher Education; v roku 2010 tieto spoločnosti spoluprácu ukončili a každá z nich pokračovala v zostavovaní vlastného rebríčka – *Quacquarelli Symonds Top Universities Ranking (QS)* a *The Times Higher Education Ranking (THE)*.

⁶ Tento príspevok vznikol v rámci riešeného projektu VEGA č. 1/0409/14 s názvom „Trendy vo vývoji komparatívnych ekonomických systémov“ („Development trends of comparative economic systems“).

V súčasnosti vo svete existuje už viac ako desať globálnych rebríčkov vysokých škôl s rôznymi metodikami a mediálnym vplyvom. Niektoré z nich sa primárne orientujú len na *výskumný výkon* vysokých škôl (Performance Ranking of Scientific Papers for World Universities, holandský Leiden Ranking či turecký University Ranking by Academic Performance (URAP), ktorý hodnotia najmä na základe počtu publikovaných článkov, počtu citácií a vedeckej spolupráce s inými inštitúciami. Ďalšie rebríčky (tzv. *multirebríčky*) na hodnotenie využívajú viacero indikátorov pre jednotlivé oblasti a nezostávajú jeden konečný rebríček posudzovaných vysokých škôl (CHE Rankings, SCImago Institutions Ranking či U-Multirank, ktorý vznikol rozhodnutím Európskej komisie ako prostriedok na kvalifikované a transparentné porovnanie vysokých škôl pôsobiacich v krajinách EÚ), *webrebríčky* hodnotia viditeľnosť vysokej školy na webe⁷ a existuje aj rad *alternatívnych rebríčkov*, ako napr. Best Global Universities Rankings (U.S.News), saudskoarabský Center for World University Rankings – CWUR, francúzsky Professional Ranking of World Universities či ruský Global University Ranking.

V predmetnom článku sa (z priestorových dôvodov) sústredíme len na priblíženie najstarších rebríčkov (menovite šanghajského rebríčka ARWU), ktorých hlavným cieľom je vytvoriť poradie najprestížnejších vysokých škôl vo svete.

Šanghajský rebríček ARWU, ktorý je neoficiálne považovaný za najrenomovanejší, hodnotí viac ako 1 200 vysokých škôl, ale zverejňuje hodnotiacu správu a rebríček len 500 najlepších svetových univerzít. Metodika hodnotenia využíva nasledujúce indikátory:

- počet absolventov s Nobelovou cenou alebo Fieldsovou medailou,
- počet akademických pracovníkov s Nobelovou cenou alebo Fieldsovou medailou,
- počet často citovaných akademických pracovníkov v 21 kategóriách,
- počet článkov publikovaných v časopisoch Nature a Science,
- hodnota indexov citácií SCI a SSCI,
- pomer sledovaných indikátorov na akademického pracovníka [1].

Nedostatkom je, že uvedené indikátory dokážu rozlíšiť iba medzi špičkovými pracoviskami (ostatné vysoké školy v nich nefigurujú). Navyše, v prípade ocenenia bývalých študentov a zamestnancov, ktorí získali ocenenie aj v dávnej minulosti, sa nereflektuje súčasná situácia na škole [9].

QS zverejňuje výsledky prvých 400 vysokých škôl. Za nedostatok považujeme príliš veľký dôraz kladený na subjektívnu stránku – až 50%

⁷ V tejto súvislosti sa však žiada poznamenať, že viditeľnosť vysokej školy na internete priamo nehovorí nič o kvalite výskumu či výučby [9].

hodnotenia závisí od indikátorov získaných na základe dotazníka medzi akademikmi a zamestnávateľmi. Za slabú stránku rebríčka možno považovať aj 20% váhu pre indikátor počet študentov na učiteľa, ktorý má hodnotiť kvalitu výučby, pritom ide o vstupný indikátor [9].

THE tiež zverejňuje výsledky najlepších 400 škôl. Oproti vyššie uvedeným rebríčkom však používa viac indikátorov, ktorými sa snaží pokryť všetky tri oblasti – výskum, výučbu aj reputáciu. *THE* využíva k hodnoteniu súbor 13 hodnotiacich kritérií, ktoré sú systematicky zaradené do piatich okruhov [11]:

- kritériá súvisiace s pedagogickým procesom,
- kritériá súvisiace s vedou a výskumom,
- kritériá súvisiace s počtom citácií a ich impaktom,
- kritériá súvisiace s inováciami a prepojenosťou s praxou,
- kritériá súvisiace s medzinárodnou prestížou a postavením.

V tabuľke č. 1 uvádzame postavenie desiatich najlepších svetových univerzít v roku 2014 podľa ARWU.

Tabuľka 1. Postavenie top 10 svetových univerzít podľa ARWU

Poradie	Počet bodov	Názov VŠ	Krajina	
1	100	Harvard University	USA	
2	72,1	Stanford University	USA	
3	70,5	Massachusetts Institute of Technology (MIT)	USA	
4	70,1	University of California – Berkeley	USA	
5	69,2	University of Cambridge	Veľká Británia	
6	60,7	Princeton University	USA	
7	60,5	California Institute of Technology	USA	
8	59,6	Columbia University	USA	
9-10	57,4	University of Chicago	USA	
9-10	57,4	University of Oxford	Veľká Británia	

Zdroj: vlastné spracovanie podľa <http://www.shanghairanking.com/index.html>

Podľa rebríčka ARWU sa svetovou jednotkou stala Harvard University a keďže dosiahla maximálny počet bodov – 100, môžeme ju považovať za tzv. benchmark (východiskový bod pre analýzu). Harvard University obsadzuje prvú priečku každoročne od vzniku Šanghajského rebríčka v roku 2003. Pri hodnotení kvality univerzít podľa uvedených meradiel ARWU jasne dominujú americké univerzity, ktoré v prvej desiatke najlepších univerzít obsadili osem miest. Z európskych univerzít sa najlepšie umiestnili univerzity vo Veľkej Británii – U. Cambridge (5. miesto) a U. Oxford (9. – 10. miesto). Obdobné výsledky prinášajú aj rebríčky QS a THE, ktoré z priestorových dôvodov neuvádzame.

Postavenie európskych univerzít v globálnych rebríčkoch skúmal F. Kováč [6]. Dokumentoval, že medzi najlepších 15 univerzít v Európe sa podľa

ARWU dostalo 6 univerzít z Veľkej Británie, 3 z Nemecka, 2 z Francúzska, 2 zo Švajčiarska, 1 z Dánska a 1 zo Švédska. Znamená to, že európskym rebríčkom dominujú univerzity z Veľkej Británie.

V porovnaní s ostatnými krajinami V4 má Slovensko najmenej vysokých škôl umiestnených v jednotlivých rebríčkoch. Súvisí to jednak s relatívne menším celkovým počtom vysokých škôl v SR v porovnaní s ČR, Poľskom a Maďarskom [9], avšak významným dôvodom kvalitatívneho zaostávania slovenských vysokých škôl za svetovými, resp. európskymi univerzitami je, podľa nášho názoru, najmä poddimenzované financovanie, o čom svedčí nízky percentuálny podiel HDP určený na výskum a vývoj, ako aj nízke ročné výdavky (verejné a súkromné) vynaložené na vzdelávanie jedného študenta vysokej školy. Tieto rozdiely sú signifikantné. Kým napríklad percentuálny podiel HDP určený na výskum a vývoj v SR predstavoval v roku 2012 0,82%, v Poľsku to bolo porovnateľných 0,90%, ale v Českej republike až 1,88%. V rámci EÚ dosahujú najvyššie výdavky na VaV škandinávske krajiny Fínsko – 3,55%, Švédsko – 3,41%, Dánsko – 2,98% a tiež Nemecko – 2,98% [10]; priemer EÚ v roku 2012 bol 2,06% [7], čo je ale podstatne menej ako výdavky USA, ktoré v roku 2012 vynaložili na VaV 2,79% HDP. Podobne súčet ročných výdavkov na študenta v SR predstavuje 6 147 eur, v Poľsku je to porovnateľných 6 221 eur, ale v ČR 6 995 eur. Priemer EÚ je 9 475 eur; európsky líder v kvalite vzdelávania Veľká Británia vynakladá 10 832 eur na študenta, zatiaľ čo USA až 20 159 eur [6].

Vzhľadom k tomu, že slovenské vysoké školy v renomovaných medzinárodných rebríčkoch na popredných priečkach absentujú, ich postavenie možno zhodnotiť (len) na základe aktuálnych výsledkov výlučne slovenského rebríčka zostavovaného *Akademickou ratingovou a rankingovou agentúrou (ARRA)*. Ide o súkromnú nezávislú inštitúciu, ktorá sa rozhodla každoročne zverejňovať informácie o kvalite vysokých škôl na Slovensku. V novembri 2014 ARRA predložila už desiate hodnotenie fakúlt slovenských vysokých škôl, ktoré sa opiera o verejne dostupné a overiteľné údaje o vzdelávaní a výskume jednotlivých fakúlt za rok 2013. Nevýhodou použitia výsledkov ARRA je regionálny charakter rebríčka a teda absencia komparatívneho hodnotenia postavenia slovenských vysokých škôl a fakúlt v rámci Európy, prípadne sveta.

Verejne dostupné kvantitatívne údaje sú rozdelené do piatich základných skupín [2]:

- 1) *vzdelávanie* (počty študentov, pedagógov, štruktúra učiteľov),
- 2) *atraktivita štúdia* (záujem o štúdium, podiel zahraničných študentov, mobility, nezamestnanosť),
- 3) *veda a výskum* (počty publikácií a citácií, priemerná citovanosť),

4) *doktorandské štúdium* (podiel absolventov, podiel na študentskej populácii, pomer vedeckého výkonu k počtu doktorandov),

5) *grantová úspešnosť* (domáce granty, zahraničné granty, celkový príjem z grantov na tvorivého pracovníka).

Na základe porovnania ukazovateľov kvantity a kvality vzdelávania a výskumu ARRA následne zostavuje rebríček kvality jednotlivých fakúlt. Pritom fakulty vysokých škôl rozdeľuje do 11 kategórií podľa ich zamerania: 1. technické vedy, 2. prírodné vedy, 3. lekárske vedy, 4. poľnohospodárske vedy, 5. ekonomické vedy, 6. ostatné spoločenské vedy, 7. filozofické vedy, 8. právne vedy, 9. pedagogické vedy, 10. teologické vedy, 11. umenie.

V kategórii *Ekonomické vedy* je poradie fakúlt v roku 2013 nasledovné: 1. Ekonomická fakulta TUKE; 2. Fakulta ekonomiky a manažmentu SPU; 3. Národohospodárska fakulta EU; 4. Ekonomická fakulta UMB; 5. Podnikovohospodárska fakulta EU; 6. Obchodná fakulta EU; 7. Fakulta manažmentu UK; 8. Fakulta hospodárskej informatiky EU; 9. Fakulta prevádzky a ekonomiky dopravy a spojov ŽU; 10. Fakulta podnikového manažmentu EU; 11. Fakulta ekonómie a podnikania PEVŠ; 12. Fakulta manažmentu PU; 13. VŠ medzinárodného podnikania ISM Slovakia; 14. Ekonomická fakulta UJS [2].

Hodnoteniu vysokých škôl na Slovensku sa venuje aj *Akreditačná komisia*, ktorá je poradným orgánom vlády SR. Jej poslaním je hodnotiť kvalitu vzdelávacej, výskumnej, vývojovej, umeleckej a ďalšej činnosti vysokých škôl v rámci komplexnej akreditácie, ktorá prebieha každých šesť rokov. Okrem toho sa Akreditačná komisia vyjadruje k vnútornému systému zabezpečovania kvality na vysokých školách, posudzuje spôsobilosť uskutočňovať habilitačné konanie a konanie na vymenúvanie za profesorov, posudzuje spôsobilosť uskutočňovať študijný program oprávňujúci udeliť jeho absolventom akademický titul a vyjadruje sa k zaradeniu vysokej školy medzi univerzitné vysoké školy [12].

Na základe aktuálnej komplexnej akreditácie vysokých škôl, ktorú uskutočnila Akreditačná komisia za obdobie 2008 – 2013, sú ako *najúspešnejšie univerzity* v SR klasifikované Univerzita Komenského v Bratislave, Slovenská technická univerzita v Bratislave, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, a Technická univerzita v Košiciach. Hneď za nimi nasledujú Žilinská univerzita, Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre a Technická univerzita Zvolen [8].

Kvalita a konkurencieschopnosť vysokých škôl sa stali dôležitými témami najmä v dôsledku globalizácie vysokoškolského vzdelávania. Na posudzovanie kvality vysokoškolského štúdia sa využívajú početné rebríčky, ktoré však majú svoje metodické a dátové obmedzenia. To podnecuje polemiku ohľadom ich

objektivity a vhodnosti výberu ukazovateľov. Častým terčom kritiky je napríklad zvýhodňovanie univerzít z anglicky hovoriacich krajín, keďže v ostatných jazykoch sa publikuje menej a sú aj menej citované, resp. zvýhodňovanie prírodných vied a medicíny, ktoré majú viac publikácií a citácií ako spoločenské vedy [9].

Z analýzy postavenia svetových univerzít v renomovaných globálnych rebríčkoch vyplýva, že dominantné postavenie zaujímajú americké univerzity, ktoré lákajú talentovaných študentov podnetnými štipendiami a profesorov vysokými platmi, ale najmä kvalitnými pracovnými podmienkami [3]. Do top 10 sa kvalifikovali len dve európske univerzity – obe z Veľkej Británie. V svetových rebríčkoch nefiguruje žiadna slovenská univerzita, ani univerzita z krajín V4. Európske (a tým viac slovenské) univerzity v súčasnosti nedokážu držať krok s americkými. Medzi hlavné dôvody ich zaostávania možno zaradiť nedostatok finančných prostriedkov – USA investujú do vedy a vzdelania podstatne viac ako väčšina európskych krajín, s výnimkou škandinávskych krajín a Nemecka.

Literatúra

1. Academic Ranking of World Universities. 2013. About us and indicators. Dostupné na internete: <http://www.shanghairanking.com/aboutarwu.html>
2. Akademická rankingová a ratingová agentúra (ARRA), november 2014. Dostupné na internete: http://www.arra.sk/sites/arra.sk/files/file/ARRA_Sprava_2014.pdf
3. GONDA, V.: Postavenie univerzít pri plnení Lisabonského procesu. In: Nová ekonomika, roč. 5, 2006, č. 3, s. 39-43.
4. GONDA, V.: Úloha európskych univerzít v ére globalizácie v kontexte znalostného trojuholníka. In: Nová ekonomika, 2012, č. 1, s. 34 – 43. ISSN 1336-1732
5. EURÓPA 2020: Stratégia na zabezpečenie inteligentného, udržateľného a inkluzívneho rastu. Európska komisia, Brusel 3.3.2010, 35 s.
6. KOVÁČ, F.: Stratégia vzdelávania v EÚ a SR v kontexte programu Európa 2020. Dizertačná práca. Bratislava: NHF EUBA, 2015. 112 s.
7. Národný program reforiem Slovenskej republiky 2014. Bratislava, apríl 2014. 73 s.
8. SITA: Päť slovenských univerzít môže prísť o titul. 27. 08. 2015. Dostupné na internete: <http://www.webnoviny.sk/slovensko/clanok/986862-pat-slovenskych-univerzit-ma-problem-mozu-prist-o-titul/>
9. ŠIŠKOVIČ, M. – JÁTI, M.: Čo skutočne merajú medzinárodné rebríčky vysokých škôl. MŠVVaŠ SR, Inštitút vzdelávacej politiky, 25.3.2015.
10. Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2014. Bratislava: VEDA, 2014. ISBN 978-80-224-1405-0.
11. The Times Higher Education Ranking. 2014. Methodology. Dostupné na internete: <http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings/2014-15/world-ranking/region/europe/methodology>
12. Zákon č. 131/2002 o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

3.8. Інституціоналізація модернізації системи післядипломної педагогічної освіти в Україні

Україна здійснює динамічний і складний демократичний перехід до нової якості політично організованого відповідального громадянського суспільства, в якому підвищується рівень політичної участі громадян, ступінь забезпечення прав та свобод, утвердження їх гідності.

Визначальний вплив на усі види як суспільної, так і особистої діяльності здійснює інституціональне середовище, що є упорядкованим набором інститутів, під якими розуміється вироблені людьми формальні правила (закони, конституції, адміністративні акти, офіційно закріплені у праві норми) і неформальні правила (традиції, звичаї, договори, менталітет, суспільна мораль, норми поведінки та інше) та обмеження, а також інституції, що забезпечують дію певних інституціональних механізмів щодо дотримання цих формальних і неформальних правил [1].

У процесах суспільних трансформацій саме на інституціональне середовище має спиратися публічна влада, яка представляє цілісну систему органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також юридичних осіб публічного права (це юридичні особи, які створені актами законодавства, дивись ст. 81 «Види юридичних осіб» Цивільного кодексу України [2]) і здійснюють управління суспільно значущими справами від імені та за дорученням суверена – народу, а також постійно діють в правовому режимі при реалізації організаційно-розпорядчих функцій та повноважень встановлених законодавством України.

Однією із стрижневих основ інституціонального середовища є інститут освіти, який має стати «основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» і метою якого є «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [3].

В умовах суспільних трансформацій в Україні, напрями якого визначені програмним документом Президента України «Стратегія сталого розвитку «Україна 2020» за векторами «Розвиток», «Безпека», «Відповідальність» і «Гордість» і за якими має бути проведено 62 реформи та виконано 2 пріоритетні державні програми [4], підвищується значущість

як інституту освіти, так і його структурної складової, – системи післядипломної педагогічної освіти (далі – СППО) як найважливішої ланки в системі безперервної освіти, що впливає на якість усіх інших структурних складових освіти. Це пояснюється такою аргументацією, якщо інститут безперервної освіти взагалі виступає джерелом примноження людського капіталу, то система післядипломної освіти як його базова складова, примножує людський капітал шляхом орієнтації навчального процесу на професійний розвиток особистості.

СППО має певні переваги у порівнянні з базовою професійною педагогічною освітою, які полягають у меншій інерційності, здатності швидкого реагування на суспільні трансформації. Крім того, значущість СППО пов'язана з покладеними на СППО відповідальних завдань розширення професійної компетентностей науково-педагогічних і педагогічних працівників усіх ланок системи освіти в Україні, забезпечення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних та педагогічних працівників в умовах освітніх реформ, формування у них креативних інноваційних підходів до саморозвитку та самоактуалізації, а також трансферу цих підходів в учнівську, студентську, слухацьку аудиторію. Завдяки цьому досягається мета, щоб ці працівники були не тільки об'єктом реформ в освіті, але також їх суб'єктами й активними провідниками.

Сформована упродовж десятиріч в радянській і пострадянській період України СППО зараз включає інститути післядипломної педагогічної освіти, які створені в усіх обласних центрах України, м. Києві, м. Севастополі та Автономної Республіки Крим, інститути (факультети) післядипломної освіти, які створені у ВНЗ педагогічного профілю (підвідомчі Міністерству освіти і науки України), а також Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти (ЦПППО є структурним підрозділом) Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України (НАПН України). ЦПППО є лідером й одним із найстаріших державних вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) у навчанні дорослих в Україні з функціями Всеукраїнського навчального і науково-методичного центру в галузі післядипломної педагогічної освіти. Місія ЦПППО полягає у забезпеченні суспільно-педагогічних запитів і потреб в якісно новому фаховому рівні педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів освіти, здатних відповідально й ефективно здійснювати професійну діяльність в умовах високої конкуренції, нестабільності та постійних змін у професійному середовищі.

Діяльність СППО здійснюється за багатоваріантними освітніми програмами та проектами з проблем педагогічної майстерності, інноваційних технологій, інтерактивних форм та методів навчання, інформаційних технологій, досягнень в теорії і практиці психології, педагогіки, методики навчання і виховання тощо. В СППО зараз утвердилась як переважна форма навчання – формальна освіта за очно-дистанційною формою навчання з ефективним використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Питання діяльності СППО у певній мірі врегульовані законодавством [3, 5-10] і скеровані відповідними управлінськими структурами обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, а також мають методологічне забезпечення відповідними установами НАПН України, зокрема, Університетом менеджменту освіти.

Характерною ознакою реформування освіти на теперішньому етапі є запровадження масштабних освітніх інновацій, які мають якісно змінити навчальний процес, його мету, завдання, зміст, а також відповідно структуру освітньо-професійних і освітньо-наукових програм, забезпечуючи зміну форм, методів засобів навчання, виховання й управління і які в основному полягають у такому :

1. Запровадження структурування вищої освіти за освітньо-науковими і науковими рівнями та ступенями, що мають відповідати певним рівням кваліфікації, визначеними Національною рамкою кваліфікації (далі – НРК) [7, 8]. Це має забезпечити: введення європейських стандартів та принципів якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців; гармонізацію норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудова відносин; сприяти національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні; налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці.

2. Підготовку здобувачів вищої освіти і відповідно планування навчального процесу та розроблення освітньо-професійних програм за галузями знань і спеціальностями на основі поєднання існуючих галузей освіти з галузями науки з обов'язковим включенням до галузі знань дослідницько-інноваційної компоненти. Запровадження рівнево-ступеневої структури вищої освіти зумовило потребу в єдиному освітньо-науковому просторі, кодифікованому в «Переліку галузей і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», наскрізному для всіх рівнів і ступенів професійної і вищої освіти [8]. Галузь знань охоплює основні предметні області освіти і науки, що включають групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка

здобувачів вищої освіти на певному її рівні з метою здобуття відповідного ступеня кваліфікації, яка визначається як офіційний результат оцінювання і визнання досягнутого рівня компетенцій відповідно до стандартів вищої школи. Так, галузь знань «Освіта», згідно з «Переліком галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» охоплює такі спеціальності: «Науки про освіту», «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Середня освіта (за предметними спеціалізаціями)», «Професійна освіта (за спеціалізаціями)», «Спеціальна освіта», «Фізична культура і спорт».

3. Реформування має відбутися також в системі професійної освіти, яка зараз включає 1400 закладів. Більшість, з яких за останні роки стали частиною вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ), виконуючи для них функції профорієнтації, але водночас ці заклади професійно-технічної освіти недостатньо орієнтовані на ринок праці. Для орієнтації підготовки кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів на ринок праці, зокрема регіональний ринок праці розробляється законопроектна пропозиція утворення нового типу закладу – регіональний багатопрофільний центр професійної освіти. Створення такого центру може поглинути всі заклади професійної освіти – коледжі, технікуми, професійно-технічні училища регіону, але це рішення може бути прийнято місцевими органами публічної влади.

4. Суспільні трансформації, проведення адміністративно-територіального переустрою країни на принципах децентралізації влади, субсидіарності між органами державної влади і органами місцевого самоврядування, передбачає також реформування системи освіти в Україні, що безумовно впливає на СППО і формує імперативи модернізації взаємопов'язаних змістовної і діяльнісної складових навчального процесу в СППО, а також пошуку оптимальних організаційно-правових форм закладів СППО.

Інституціоналізація модернізації СППО пов'язана з виконанням таких заходів.

1. В сучасних умовах суспільного розвитку на СППО покладаються стратегічні завдання щодо забезпечення: поглиблення, розширення, оновлення знань, умінь, навичок та компетентностей слухачів СППО в предметній сфері їх діяльності; удосконалення їх професійної майстерності та розширення фахової компетенції; опанування слухачами інноваційними підходами і формування у них здатності адаптуватись до умов суспільних трансформацій, а також потреби у загальній та професійній самоосвіті, культури і потреби особистості в інтелектуальному, культурному і

духовному розвитку, здатності до професійної діяльності у цифровому просторі, як визначальної характеристики сучасного суспільного розвитку.

Сучасний науково-педагогічний, педагогічний працівник має після навчання в СППО має бути готовим здійснювати свою предметну діяльність в інформаційному знаннєвому суспільстві на належному рівні компетенцій. Інституціоналізація цих завдань має бути розкритою за дескрипторами «знання», «уміння», «комунікація», «відповідальність» в галузевій рамки кваліфікацій і розроблених стандартах післядипломної педагогічної освіти та відображені в освітніх програмах післядипломної освіти, розроблених для кожної категорії слухачів в предметній сфері їх діяльності. Ці програми за їх предметною і діяльнісною компонентами підлягають періодичному перегляду для забезпечення їх актуалізації в умовах суспільного розвитку і вимогам релевантності запитам педагогічної практики й управління освітою.

Предметна компонента навчання в СППО – це базовий зміст навчальних дисциплін, курсів, навчальних модулів, що забезпечує певний обсяг та рівень знань, які мають бути засвоєні слухачами в навчальному процесі та зафіксованих державними стандартами, іншими нормативними документами або програмою короткотермінових семінарів тощо.

За умов глобалізації, технологічних змін, інтеграції до світового інформаційного, наукового та освітнього просторів зміст предметної компоненти має постійно переглядатися відповідно до сучасних науково-технічних досягнень. Водночас слід врахувати, що обсяг знань накопичений людством подвоюється кожні 2-3 роки.

У цьому контексті має бути переглянута роль викладача в СППО, який за сучасних умов має стати методологом та технологом процесу навчання, своєрідним «навігатором» в океані знань, а не лекційним транслятором обсягу знань, визначених програмою навчання. Разом з тим у рамках предметного змісту навчання не може бути послаблена увага до питання розвитку слухачем його професійних навичок, за якими він має успішно самореалізуватися в предметній галузі своєї діяльності.

Діяльнісна компонента навчання в СППО забезпечує слухачів методологією діяльності, способами пізнання та перетворення зовнішнього середовища або адаптації до нього, технологією самовизначення та самореалізації, формує мотиваційні чинники до предметної діяльності. При цьому діяльнісна компонента виступає інструментом навчання та його результатом, зумовлює ефективність особистісно-орієнтованого навчання. Діяльнісна компонента, що визначає технологію навчання має бути зорієнтована на сутність професійної діяльності слухача СППО.

Для ефективного навчання в СППО предметна та діяльнісна компоненти змісту навчання мають знаходитися в своїй взаємодоповнюючій єдності. Предметна компонента змісту навчання охоплює набуті знання, а діяльнісна компонента навчання має озброїти людину методологією їх пошуку, удосконалення та практичного застосування. При цьому акцент робиться не на механічному засвоєнні певних знань (хай навіть самих новітніх), а також компетенцій, умінь та навичок, а на оволодіння їх фундаментальними основами та прищепленні людині уміння й бажання самостійно і безперервно навчатися протягом усього життя. Відповідно до імперативів суспільних трансформацій, що зараз здійснюються в Україні, мають бути сформовані предметна та діяльнісна компоненти навчання в СППО, що набувають певних інноваційних ознак, які полягають у відкритості навчання майбутньому, здатності до передбачення на основі аналітичного мислення, наукового прогнозування та технологічного передбачення, здатності до активних дій у нових ситуаціях.

За інноваційними методами в організації навчального процесу в СППО змінюється підхід до сутності, смислу та способам навчання. Постає завдання не простої передачі слухачам конкретних знань, а навчити їх умінню адаптації до якісно інших умов життєдіяльності, вбудовуватися в постійно мінливе економічне, інформаційне, соціальне, технологічне середовище, бути напоготові до невизначеності майбутнього за рахунок розвитку здібностей до творчості та різних форм мислення. Навчити людину бути інноватором є складним завданням, що може бути реалізовано лише за певних умов та особливостей характеру конкретної людини, а ще складніше завданням є навчити педагогічного працівника в ході навчання в СППО методології передачі цих підходів його слухацькій аудиторії.

2. Удосконалення законодавчого забезпечення діяльності СППО, що має відбуватися в контексті унормування правових, економічних, організаційних та інших засад функціонування усієї системи післядипломної освіти в Україні, яка крім СППО охоплює також більш ніж 500 галузевих закладів різних типів, форм власності та рівнів акредитації і структурні підрозділи післядипломної освіти ВНЗ. Такі заклади діють в галузях державного управління, енергетики, охорони здоров'я, промисловості та в інших галузях національної економіки. Заклади післядипломної освіти відзначені висококваліфікованим кадровим науково-педагогічним та педагогічним потенціалом завдяки залученню до

навчального процесу викладачів з науковими ступенями в різних галузях знань і вченими званнями.

Законодавче забезпечення діяльності системи післядипломної освіти пропонується шляхом прийняття рамкового Закону України «Про післядипломну освіту в Україні» (робоча назва законопроекту), а врегулювання специфічних проблемних питань функціонування СППО здійснити шляхом внесення відповідних редакційних змін та доповнень до базових законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про професійну освіту». Підлягає також унормуванню у підзаконних актах питання ліцензування, акредитації, атестації закладів післядипломної освіти, а також структурних підрозділів післядипломної освіти у ВНЗ.

Для феномену СППО характерними є навчання слухачів з вищою освітою, при цьому певна частка з них мають навіть наукову ступень і вчене звання, а також періодичність проходження ними навчання в СППО для їх атестації. Якщо навчальний процес для здобувачів вищої освіти у ВНЗ забезпечується викладачами вищої кваліфікації, які мають наукові ступені та вчені звання, то цілком природним таким же за статусом мають бути викладачі в СППО. Тому закладам СППО, які працюють з науково-педагогічними та педагогічними кадрами, має бути встановлений статус ВНЗ, або прирівняний до нього. Це дозволить залучити до викладання (а також зберегти) в закладах СППО науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації, що має позитивно вплинути на якість післядипломної освіти.

3. Визначальними рисами сучасного навчання є його інноваційна технологічність. Під цим розуміється алгоритмізація методики досягнення цілей навчання, широке застосування в навчальному процесі інформаційних інтерактивних технологій та технічних засобів, а також перехід від окремих традиційних форм, способів передачі знання до методичних інтелектуальних інтегрованих комплексів, за допомогою яких великі обсяги знань трансформуються у форми, що зручні для засвоєння слухачами з різними когнітивними здібностями.

Раціональним виглядає використання нелінійної форми представлення навчального матеріалу, за якою його одиниці представляються в системі різних площин із зазначенням зв'язків між ними та можливих переходів, що надає можливостей адекватного представлення матеріалу за всіма аспектами взаємозв'язків. Такий підхід дозволяє максимально наблизити процес передачі знання до природного спілкування та забезпечити адаптованість навчання до сучасної проблематики. В навчальному матеріалі доцільна присутність довідкової інформації, статистичних даних, поданих у супровідній формі, коли

користувач може здійснити самостійний аналіз стану предмету навчання та побачити його в оточенні зовнішньої середовища, яка впливає на його формування [11].

Імперативи технологізації навчання формують новий підхід до розроблення навчально-методичних матеріалів для організації професійного навчання, який вже не може бути зорієнтованим на розроблення за змістом навчання традиційних підручників, навчальних посібників на паперових носіях. Новий підхід до розроблення навчально-методичних матеріалів за будь-якою дисципліною за теперішніх умов розширеного використання інформаційно-комунікаційних технологій має врахувати їх можливості для впровадження у навчальний процес таких ефективних методик як інтерактивні та комп'ютерно-орієнтовані методи навчання, тренінги, кейси, круглі столи та інше. Інтеграція навчально-методичних матеріалів у вигляді електронних баз знань з їх підтримкою та оновленням через Інтернет формує новий тип навчального, наукового, довідкового та тренінгового видання, що знаходить зараз поширення у світі як інтегрований навчально-атестаційний комплекс (ІНАК) [12,13].

ІНАК – це сучасна інтерактивна система навчання, підвищення кваліфікації, надання інформаційно-довідкових послуг та атестації кадрів, що має розроблятися із використанням новітніх дидактичних моделей та інформаційних технологій, включаючи підтримку системи за допомогою Інтернет або Інтранет технологій. За структурою оптимальної побудови ІНАК складається з таких трьох взаємопов'язаних складових (рис.1).

Рис. 1. Структурна схема Інтегрованого навчально-атестаційного комплексу (ІНАК) [12]

Структура інтегрованого навчально-атестаційного комплексу включає наступні блоки:

1) посібник (підручник) на електронному носії для всіх рівнів фахівців і спеціалістів. Крім того, має бути передбачено використання посібника у ВНЗ з метою цільової підготовки фахівців. Структура змісту є навчальні теми, в яких має бути розкрито усі теми навчальної дисципліни;

2) автоматизовану систему навчання (далі – АСН), яка призначена для навчання, тренінгу, самоконтролю, а також атестації слухачів дисципліни. АСН, що розміщується на електронному носії у мультимедійному форматі, зокрема на CD, DVD доповнює посібник і включає розроблені за сучасними комп'ютерно-орієнтованими дидактичними методиками озвучені фільми-лекції, інтерактивні практичні завдання, тренінги, тести, контрольні роботи. До АСН входять також тезаурус термінів і понять навчальної дисципліни;

3) інтернет-портал, на якому накопичується інформаційна база даних законодавства, інформаційно-довідкова система, а також через Інтернет-портал здійснюється підтримка та оновлення програмних компонентів, інформаційних блоків в АСН. Інтернет-портал створюється та підтримується розробником ІНАК.

Слід зазначити, що принцип побудови ІНАК відповідає базовим принципам запровадження кредитно-трансферної системи у форматі Болонського процесу, щодо розширення часу для самостійної роботи слухачів у навчальному процесі разом з вимогами посилення контролю якості засвоєння змісту навчання.

4. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти проявляються у його технологічності і розвитку інституціональних форм, серед яких такі зараз набули поширення.

4.1. Корпоративне навчання онлайн. Корпоративне навчання онлайн дозволяє співробітникам у будь-якій галузі і на будь-якому рівні відчувати переваги адаптованого навчання, на будь-якому технічному пристрої. Замість годин, що відводяться на навчання в аудиторіях, слухачі можуть вчитися у комфортний для себе час, використовуючи адаптовані формати. Кожен може рухатися у своєму власному темпі. Вчитися тому, що повинен підвищити свою кваліфікацію для атестації, а також вивчати те, що цікавить його самого. Корпоративне електронне навчання, обіцяє надати нові освітні моделі і захоплюючі відкриття у майбутньому.

4.2. Проектно-орієнтовні підходи в СППО. Зі сплеском корпоративного навчання онлайн, у 2015 р. у світовому освітньому просторі очікується підвищена увага до пошуку кращих способів

підготовки та перепідготовки кадрів з орієнтацією на конкретний рівень компетенцій, що має бути досягнутий в їх професійній діяльності. Це передбачає оцінювання компетенцій та вимірювання індивідуального прогресу у навчанні. Для цього необхідні ефективні способи і програмні продукти для оцінки знань і відстеження динаміки навчання студентів, щоб гарантувати якісний інформаційний обмін між кожною складовою їх програми навчання. У той час як навчання, засноване на компетенціях і дистанційне навчання (онлайн-навчання) не є чимось новим, але їх поєднання створює новий підхід до освіти, провайдери онлайн-навчання, заснованого на компетенціях, «можуть економічно ефективно комбінувати модулі навчання завдяки їх гнучкості та адаптивності до мінливого ринку праці». Вони роблять це, розбивши навчання не на курси або навіть предмети, але на компетенції, звільняючи навчання від обмежень традиційних інституцій і методів. Вони мають на увазі індивідуальну підтримку слухачів, допомогу у досягненні ними конкретних цілей навчання та отримання адаптованого під бажання роботодавця набору компетенцій, а значить і успішне працевлаштування.

5. Модернізація СППО має врахувати прогресивні світові тенденції розвитку післядипломної і неперервної освіти у нових інституціональних формах, серед яких слід відзначити:

5.1. Перехід до освітніх систем відкритого типу, що зумовлено об'єктивними процесами розвитку суспільства, новими індивідуальними потребами людей до якісної освіти та новими можливостями національних систем освіти. Запровадження моделі відкритої освіти вимагає принципових змін в організації, змісті та структури національної системи освіти. В системах відкритої освіти за кордоном перспективною організаційно-правовою формою виступають мегауніверситети, загальна кількість яких складає 24 мегаВНЗ і які успішно діють в 17 країнах світу із загальною кількістю здобувачів освіти 9960 тисяч (7,2% від загальної кількості студентів, слухачів) [14, с. 4].

Характерними ознаками мега університету є відсутність формальних вимог до вступу в мегауніверситет; різноманітний контингент здобувачів освіти (від науковців до пенсіонерів і навіть ув'язнених), велика кількість навчальних програм, курсів різного призначення, типу, змісту, обсягу тощо; високий рівень організації контролю навчальних досягнень кожного студента; можливість реалізації індивідуального проектно-орієнтованого на певну предметну діяльність підходу в навчальному процесі. Переважна форма навчання – дистанційна, очно-дистанційна.

5.2. У світовій практиці для побудови інноваційної системи, зокрема на регіональному рівні, знаходить поширення для впровадження модель «потрійної спіралі» Генрі Іцковица (Henry Etzkowitz), яка описує інноваційний розвиток регіону через динаміку стосунків ВНЗ, промисловості і місцевих органів публічної влади [15, 16]. Модель «потрійної спіралі» (triple helix) заснована на перспективній ролі ВНЗ як лідера стосунків з підприємствами і державою. За цією моделлю ключовою категорією формування «простору досягнення згоди» (консенсусу), як території в регіоні, де представники різних організацій з різними вихідними позиціями і перспективами розробляють способи підтримки нових ідей. Сам процес включення представників різних інституціональних сфер (бізнесу, освіти і публічної влади) в якості учасників проектів з розроблення стратегій і планів розвитку регіону вже дає доступ до ресурсів, необхідних для виконання кінцевого плану.

У цьому контексті проглядається лідерна роль ВНЗ щодо підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації фахівців в СППО для кадрового забезпечення пріоритетних регіональних інноваційно-інвестиційних програм і проектів.

Зазначені заходи інституціоналізації модернізації з урахуванням прогресивних тенденцій розвитку освіти та інноваційних технологій в СППО заслуговують опрацювання і впровадження в практику післядипломної педагогічної освіти.

Водночас, труднощі періоду суспільного реформування і пов'язані з ними певна соціально-економічна нестабільність, обмеженість необхідних ресурсів спричиняють ризики і гальмування впровадження заходів інституціоналізації модернізації СППО. У цьому контексті для реалізації сучасних технологій професійного вдосконалення та підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних кадрів, удосконалення організаційних форм СППО доцільно опрацювати пропозицію створення консорціуму закладів післядипломної педагогічної освіти [17].

Консорціумом відповідно до Господарського кодексу України визнається об'єднання підприємств, яке діє на основі статуту, в якому відображаються всі особливості правового статусу консорціуму. Статут має бути підписаний уповноваженими представниками всіх підприємств, що входять до складу об'єднання. Консорціум є тимчасовим об'єднанням підприємств, що створюється для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, зокрема, науково-технічних, освітніх проектів тощо). При цьому учасники консорціуму не втрачають статусу юридичних осіб. Консорціум

використовує кошти, якими його наділяють учасники, може використовувати централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел у порядку, визначеному його статутом.

Створення Навчально-наукового комплексу «Консорціум закладів післядипломної педагогічної освіти України» (робоча назва) шляхом об'єднання на добровільній основі закладів післядипломної педагогічної освіти, профільних наукових установ НАПН України з ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, який має забезпечити функції навчального і науково-методичного центру галузі післядипломної педагогічної освіти в Консорціумі дозволяє:

спільно і раціонально використовувати науково-педагогічний потенціал та матеріально-технічну базу всіх закладів педагогічної освіти і науки – членів Консорціуму;

ефективно залучати науково-педагогічний та науковий склад членів Консорціуму до спільної навчальної, наукової та навчально-методичної діяльності;

ефективно використовувати інформаційні ресурси і бібліотечний фонд всіх членів Консорціуму для потреб здобувачів вищої педагогічної освіти, слухачів, педагогічних, науково-педагогічних працівників і співробітників закладів – членів Консорціуму;

узгоджувати напрямки, рівні і обсяги підготовки фахівців у ВНЗ Консорціуму для ефективної реалізації безперервної ступеневої освіти;

організувати дистанційну освіту шляхом створення Webуніверситету, використовуючи спільну Інтернет-мережу;

впровадити систему сертифікатної освіти, коли студенти одного ВНЗ можуть брати навчальні кредити в іншому ВНЗ – члену Консорціумі і отримувати відповідні сертифікати;

створити загальну систему підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації для потреб регіону з організацією відповідних спеціалізованих вчених рад;

інтегрувати зусилля в проведенні комплексних наукових досліджень в галузі знань «Освіта», виданні наукових збірок праць, проведенні конференцій та виставок.

Консорціум в перспективі може стати основою для впровадження відкритої системи післядипломної педагогічної освіти.

Реалізація заходів інституціоналізації модернізації СППО у форматі Навчально-наукового комплексу «Консорціум закладів післядипломної педагогічної освіти» має надати змогу забезпечити:

випереджувальний професійний та інтелектуальний розвиток науково-педагогічних та педагогічних працівників і менеджерів у сфері освіти в умовах глобальних викликів і суспільних трансформацій;

поліпшення ефективності підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів сфери освіти за рахунок концентрації навчально-методичних, інформаційних, організаційних, фінансових ресурсів для забезпечення фундаментальності та практичної спрямованості навчальних програм, поліпшення забезпечення необхідних науково-методичних, організаційних і матеріально-технічних умов навчального процесу в закладах післядипломної освіти – учасників консорціуму;

підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а також менеджерів освіти, здатних працювати на засадах інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу в їх закладах, а також власного творчого безперервного професійного зростання.

Підвищення якості професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки науково-педагогічних, педагогічних кадрів, а також компетентних управлінців для сфери освіти в закладах Консорціуму має відчутно позитивно вплинути на інші структурні ланки сфери освіти України, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості.

Література

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. – М.: Начала, 1997. – 198 с.
2. Закон України «Цивільний кодекс України» від 16.01.2003 № 435- IV (зі змінами) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)
3. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 р. № 1060-XXII VII (зі змінами) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)
4. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку "Україна-2020" від 12.01.2015 р. №5/2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.president.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)
5. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556 – VII (зі змінами). [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.president.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» від 23.11.2011 р. № 1341. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.)

8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29.04.2015 р. № 266. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.).

9. Галузева концепція розвитку неперервної педагогічної освіти, затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 14.08.2013 р. № 1176. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.).

10. Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти, затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 17.11.2000 р. N 538. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua> (дата звернення 05.08.2015 р.).

11. Гусєв В.О. Державна інноваційна політика : методологія формування і впровадження : монографія / В.О. Гусєв. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 624 с.

12. Александров В.Т., Гусєв В.О. Інтегрований навчально-атестаційний комплекс в системі професійного навчання державних службовців // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 трав. 2004 р. / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во НАДУ. – 2004. – Т2. – С. 363–365.

13. Александров В. Економічна освіта : шлях інформаційного розвитку / В.Т.Александров // Післядипломна освіта в Україні. – 2006. – № 2. – С.56-58.

14. Олійник В. Чи потрібен післядипломній педагогічній освіті університет європейського типу ? / В.В. Олійник, В.О. Гравіт // Післядипломна освіта в Україні. – 2015. – № 1. – С.3-7.

15. Ицковиц Г. Тройная спираль. Университеты–предприятия–государство. Инновации в действии. / Генри Ицковиц // Пер. с англ. Под ред. А.Ф.Уварова [Текст]. – Томск: Изд-во ТГУСУР. – 2010.

16. Лисинчук К.А. Использование концепции «тройной спирали» для усиления роли вузов в создании целостной инновационной структуры в России // Креативная экономика. — 2013. — № 3 (75). – С. 76-80.

17. Олійник В.В. Основні напрями модернізації освітньої діяльності у післядипломній педагогічній освіті / В.В.Олійник, В.О. Гравіт // Науково-методичні основи модернізації освітньої діяльності вищих навчальних закладів післядипломної педагогічної освіти на засадах сучасних технологій : зб.наук. пр. ; НАПН України, Ун-т менеджм. освіти. – К., 2014. – 276 с., С.25-46.

3.9. Формування праксеологічних умінь як чинник попередження девіантної поведінки учнів

Одна з ключових компетентностей сучасної школи – прагнення до успіху, на основі якого формуються праксеологічні вміння(вміння ефективної організації праці). Вони не лише дають змогу учням організувати успішну навчальну діяльність, а й є профілактикою виникнення залежності від психоактивних речовин як причини девіантної поведінки. В останні роки негативні явища в учнівському середовищі

(вживання алкоголю, інтерес до наркотиків, надмірне захоплення комп'ютерними іграми) не тільки не вдається локалізувати, їх спектр розширюється. Агресія, насильство – це те, з чим часто стикаються сучасні вчителі, не завжди усвідомлюючи, якими мають бути їх подальші дії. Найкращий шлях зарадити девіантній поведінці – залучити дітей до соціально-цінної діяльності, допомогти досягнути в ній успіху.

Проблема успіху та його досягнення інтенсивно розроблялася вченими з часів епохи Відродження. У XVII ст. Я. А. Коменський намагався вдосконалити навчальну діяльність. Він створив велику дидактику – універсальне мистецтво навчати всіх усьому, навчати так, щоб неспіху бути не могло [3].

Термін «праксеологія» вперше використав французький філософ та історик А. Еспінас у другій половині XIX ст., запропонувавши ідею створення окремої навчальної дисципліни про чинники підвищення ефективності діяльності. Згодом праксеологічні ідеї розвинув український економіст-математик Є. Слуцький, опублікувавши 1926 р. українською і німецькою мовами дослідження «Етюд до проблем будування формально-праксеологічних засад економіки» [5].

Теорію «правильної діяльності (хорошої роботи)» заснував середині 50-х років XX ст. польський філософ і логік Т. Котарбинський. Він започаткував праксеологічний підхід як особливий спосіб аналізу і пояснення практики людини [8], вказавши на досягнення свого попередника Є. Слуцького, якого називав почесним батьком праксеології. Вчення Т. Котарбинського розвинули польські вчені Т. Пщоловський, В. Гаспарський, Й. Сойка та інші.

Завдяки розвитку в громадян праксеологічних умінь можна вирішувати соціальні проблеми країни. Такий висновок зроблено на основі виявленого американським психологом Дж. Макклелландом зв'язку між потребами індивідів в успіху та економічним зростанням суспільства [4, с. 88]. Спробу встановити залежність між наполегливістю в досягненні успіху та суспільним прогресом здійснив російський фізіолог І. Павлов. Він вважав, що існує особливий інстинкт успіху, який може бути виражений у представників різних націй більше чи менше. На думку вченого, інстинкт успіху краще розвинутий у людей, що належать до єврейської та англосаксонської націй, ніж у представників російської. Відомий фізіолог вважав, що вчителі та батьки мають допомагати в розвитку інстинкту успіху: «Якщо кожен із нас буде плекати цей інстинкт у собі як дорогоцінну частину власної сутності, якщо батьки і все учительство всіх рангів зроблять своїм головним завданням зміцнення і

розвиток цього рефлексу в масі, якою опікуються, якщо наша громадськість і державність відкриють широкі можливості для практики цього рефлексу, то ми станемо такими, якими повинні і можемо бути, судячи з багатьох епізодів нашого історичного життя та з деяких злетів нашої творчої сили» [цит. за 6, с. 77-78].

Вітчизняні та зарубіжні науковці (А. Белкін, О. Пехота, М. Лукашевич тощо) акцентують увагу на суперечностях у трактуванні суті успіху: те, що одні вважають успіхом, інші можуть сприйняти як невдачу. Залежно від обставин, учитель може вважати успіхом відмінні оцінки учнів або відсутність незадовільних, збільшення кількості дітей у школі або заборону її закриття тощо.

На сучасному етапі популярними є школи успіху. Їх діяльність висвітлено у працях І. Дичківської [2], О. Пехоти, А. Кіктенко, О. Любарської тощо. Одним із перших таку школу заснував С. Френе. Її ще називають школою успіху і радості. Технологія С. Френе передбачала чітке детальне планування діяльності учнів. Кожна дитина у школі з допомогою вчителя складала індивідуальний план, де було чітко передбачено обсяг навчальної роботи, який мав бути виконаний за тиждень. Щоп'ятниці учні аналізували, чи вдалося їм виконати заплановане. Школа мала багато переваг порівняно з традиційними закладами: уроки-прогулянки, розвиток мислення, використання природного методу навчання, єдність розумового та морального виховання, застосування механічної праці, демократизація шкільного життя та ін. [2, с. 142].

Значенню успіху в становленні особистості приділяв увагу американський педагог В. Глассер. Інтереси дитини, її прагнення досягнути визначеної мети є основними пріоритетами створеної ним «школи без невдач» [1]. В. Глассер вважав, що дитина, якій вдається стати успішною в школі, має хороші шанси на успіх у житті. Завдання навчального закладу полягає в забезпеченні системи, у якій успіх був би реальним, учні могли б реалізовувати свої здібності. В іншому разі дитина цілком може стати невдахою, що є причиною не тільки її особистої біди, а й соціальних негараздів. Зростання соціальної нестабільності, збільшення кількості ув'язнених у тюрмах, а також пацієнтів психіатричних лікарень відбувається тому, що втрачена будь-яка надія на успіх. Отже, у виховній системі В. Глассера простежується взаємозв'язок між життєвим успіхом окремого індивіда та благополуччям держави, проте недостатньо досліджений механізм формування в учнів практичних умінь.

Проблему шкільних невдач та їх усунення за допомогою залучення дітей до діяльності дослідили польські вчені А. Сліва й С. Сліва, розробивши позитивну профілактичну стратегію, яка передбачає діагностику позитивних якостей, умінь школярів і допомогу дітям застосувати свій потенціал у цікавій соціально цінній роботі [11, с. 182]. Польські науковці, зокрема, зазначили: «Діагностика шкільних невдач повинна налічувати декілька етапів і мати комплексний характер». Вона «є найважливішим елементом плану роботи з учнями, які відчують труднощі в навчанні або поведінці» [11, с. 177]. До реалізації цього плану також мають бути залучені батьки й громадськість. А. Сліва й С. Сліва наголосили на необхідності адекватно оцінювати можливі наслідки шкільних невдач, якими найчастіше є зниження мотивації до навчання, розвиток негативних якостей, конфліктність із дорослими, втрата авторитету серед ровесників, низька самооцінка тощо. Отже, зберігають актуальність питання змісту, форм, методів формування в учнів умінь ефективно організувати діяльність.

Мета дослідження полягає у розробці й обґрунтуванні технології організації успішної діяльності як чинника попередження девіантної поведінки учнів. На сучасному етапі набули неабиякої актуальності проблеми успіху й успішної діяльності, оскільки їх вирішення дає змогу особистості самореалізуватися в житті, стати матеріально незалежною. Отже, існує необхідність у використанні в закладах освіти спеціальної технології, опанування якою забезпечує можливість учителям сформувати учня, здатного ефективно організовувати власну діяльність. Адже шкільні невдачі, наявність вільного часу, який нічим заповнити, найчастіше стають причиною проблем у формуванні «Я-концепції» дитини, а отже, девіантної поведінки.

«Я-концепція» – це уявлення дитини про саму себе. У цій концепції, на основі ідей Ю. Черво, виокремлено 5 складових:

- «Я – знаю» (потреба в пізнанні);
- «Я – можу» (потреба в самоутвердженні);
- «Я – значущий» (потреба у визнанні);
- «Я – захищений» (потреба в захищеності);
- «Я – подобаюсь» (потреба в самовираженні).

Якщо хоча б одна із цих складових недостатньо розвинена, в особистості виникає внутрішня дисгармонія. Наприклад, якщо в людини складові «Я-концепції» зі знаком мінус, то формується комплекс неповноцінності, який призводить до саморуйнування особистості. Такий учень про себе може сказати:

«Я не знаю ні себе, ні навколишній світ»;
«Я не здатний до самореалізації»;
«Я нікому не потрібний і не маю ніякої ваги в колективі»;
«Я не захищений ні друзями, ні вчителями, ні батьками»;
«Я не подобаюсь ні однокласникам, ні вчителям, ні навіть собі».

Звичайно, усі складові «Я-концепції» зі знаком мінус формуються нечасто. Інша крайність – це всі компоненти «Я-концепції» зі знаком плюс, але в асоціальній сфері. Такий учень про себе може сказати:

«Я знаю тіньову сторону життя»;
«Я здатний на нахабство»;
«Я потрібний своїм друзям, і без мене жоден намір не виникне»;
«Я захищений кримінальними авторитетами»;
«Я подобаюся своїм друзям зі схильністю до протиправних дій» [9, с. 486].

Внутрішню дисгармонію, пов'язану з проблемами «Я-концепції», учні найчастіше усувають одним із психоактивних чинників: наркотиками, алкоголем, надмірним захопленням віртуальним світом тощо.

У зв'язку з актуальністю проблемформування праксеологічних умінь науковці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка розробили соціально-виховну технологію «Організація успішної діяльності» на основі загальних законів її реалізації, дотримання визначеної етапності дій. Складовими технології є концептуально-цільові (мета: формування вмінь ефективно організувати діяльність), змістові (теоретичні аспекти формування праксеологічних умінь), процесуальні (форми, методи, засоби формування праксеологічних умінь) та результативно-аналітичні (сформованість праксеологічних умінь) компоненти. Успішна діяльність розглядається як така, що відповідає суспільним запитам, позаяк тільки успіх, досягнутий у визнаній суспільством галузі, забезпечує внутрішню гармонію та відчуття щастя.

Організація успішної діяльності передбачає послідовне чергування таких етапів, що становлять алгоритм технології:

1. Підготовчий етап:

а) діагностування особистісних якостей;
б) створення психологічних передумов (формування мотивації, позитивного емоційного стану, психологічної стратегії «переможця»).

2. Початковий етап:

а) визначення мети діяльності;
б) складання плану реалізації мети;
в) визначення осіб, які долучаються до виконання завдань.

3. Етап виконання:

- а) реалізація початкового плану;
- б) усунення непередбачуваних перешкод;
- в) корекція початкового задуму;
- г) залучення додаткових ресурсів.

4. Досягнення результату.

Підготовчий етап діяльності є особливо необхідним тоді, коли в особистості занижена самооцінка або чітко проявляється психологія «невдахи» (згідно з теорією американського психолога Е. Берна всі люди поділяються на «переможців», «не-переможців» та «невдах»). Саме на цьому етапі необхідно реалізовувати сугестивну педагогіку, формувати в особистості психологічні риси переможця. Люди такого типу, зазнавши невдачі, створюють нову стратегію дій з урахуванням помилок. Невдахи ж завжди шукають і знаходять причини, які заважають їм досягати мети. Не-переможці вважають, що їм не призначено долею стати переможцями, але не збираються ставати невдахами. Від людей такого типу вимагається клопітка робота не в надії перемогти, але щоб залишитися при досягнутому. На думку Е. Берна, «не-переможці» – це прекрасні працівники, члени групи, прислуга; вони старанні і вдячні, не схильні спричиняти неприємності. «Найкращий спосіб відрізнити невдачу від переможця такий: переможець – це людина, яка знає, що вона буде робити, якщо програє, але не говорить про це; невдаха – це той, хто не знає, що робити, якщо програє, але говорить про те, що буде робити, якщо виграє» [цит. за 6, с. 17-18].

Найважливіший етап технології – визначення цілей, зокрема, вибір виду діяльності, який відповідав би інтересам та здібностям дитини. Особистість, яка є успішною в одній діяльності, в іншій нерідко проявляє себе як посередність. Наприклад, школяр, який має низькі оцінки, може досягнути найвищих результатів у спорті чи праці. Отже, завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти учневі вибрати той вид діяльності, у якому він зможе самореалізуватися.

До визначення цілей висуваються такі вимоги:

суспільна значимість (цілі не повинні суперечити суспільним потребам);

реалістичність (цілі мають бути не занадто складними і не занадто легкими);

визначеність термінів реалізації;

конкретність;

точність у формулюванні;

фіксація у письмовій формі.

Життєвих цілей має бути декілька. Вони повинні стосуватися різних сфер життя і не суперечити одна одній. Цілі треба визначати на далеку та близьку перспективи. Важливим етапом у процесі досягнення мети є виконання задуму. Зазвичай, його реалізація пов'язана з подоланням перешкод, що неминуче виникають на шляху до успіху. Досягненню мети сприяє виконання таких вправ: «Постава успішної людини», «Ідеальний слухач», «День схвалення», «День без критики», «Контроль невиробничих витрат часу», «Посмішка», «Комплімент», «Таємні таланти» та ін. [7, с. 128-130], [9, с. 488, 489].

Технологія організації успішної діяльності передбачає використання методу прикладу, реалізацію проектів для формування вміння долати труднощі. Зокрема, показовою може бути розповідь про винахідника Т. Едісона. Т. Едісон досягнув найбільших успіхів серед усіх винахідників сучасності. Він отримав патенти на 1093 винаходи, 1052 з яких були впроваджені у виробництво ще за його життя. Проте Т. Едісон зазнав у професійній діяльності чи не найбільшої кількості невдач. Кількість невдалих спроб у його експериментах з розробки нових видів продукції переважає число невдач, з якими зіткнувся в житті будь-який інший вчений або бізнесмен. Він провів більше 11 тисяч експериментів, перш ніж винайшов вуглецевмісну нитку розжарювання, що дало змогу створити першу електричну лампочку. Молодий журналіст, дізнавшись 5 тисяч спроб, запитав, чому Т. Едісон настійливо продовжує експериментувати, зазнавши стількох невдач. Винахідник відповів, що насправді ніяких невдач не було: з успіхом визначено 5 тисяч способів, які не підходять для практики. Тому зараз він перебуває на 5 тисяч кроків ближче до відкриття [7, с. 147-148]. Отже, учитель повинен показати, що існує пряма залежність між кількістю спроб та імовірністю досягнення запланованого результату.

Технологія «Організація успішної діяльності» є комплексною технологією. У процесі її реалізації доцільно використовувати сугестивні, інформаційно-комунікаційні, проектні та інші технології. Основними формами роботи з формування практичних умінь у загальноосвітньому закладі є уроки, бесіди, класні години, круглі столи, дискусії, екскурсії, індивідуальні заняття тощо.

Формувати успішну особистість учитель має змогу під час викладання всіх навчальних дисциплін, проте особливо сприятливими є українська література, історія. Необхідно акцентувати увагу, що прикладів успішних персонажів в українській літературі розглядається не достатньо. На жаль, головні герої зазвичай є знедоленими, убогими людьми, що

змушені підкорятися. Українська народна мудрість часто пропагує образ людини, що не прагне до першості, а намагається зайняти зручне місце в житті, адже, високо піднімаючись, можна низько впасти. Тому завданням учителя є створення виховного ідеалу особистості, яка визначає високі цілі, досягає своєї мети, прагне до благодійності і меценатства. Варто більшою мірою впливати на свідомість школярів, формуючи прагнення до першості, виконання громадянських обов'язків, підвищення національного статусу держави власною діяльністю. Технологія організації успішної діяльності передбачає залучення батьків до співпраці з учителями. З цією метою доцільно скористатися циклом лекцій для батьків, під час яких обґрунтовувати необхідність створення атмосфери сімейної любові, використання позитивної сугестії тощо.

Упроваджуючи в навчально-виховний процес технологію «Організація успішної діяльності», учитель повинен звернути особливу увагу на проблемних дітей: на тих, у яких формується комплекс неповноцінності; на інертних школярів, у яких немає виражених інтересів; на учнів, які зазнають невдач у навчанні; на гіперактивних і активних дітей, які проявляють цікавість до психоактивних речовин і шукають шляхи самореалізації в сумнівних компаніях. Здійснивши діагностику здібностей дитини, допомігши вибрати діяльність відповідно до схильностей, створивши ситуацію успіху (запевнення учня в тому, що він уже є успішним, навіть, якщо успіху ще немає), навчивши дитину виконувати вправи для підвищення коефіцієнту успіху, тим самим учитель здійснює профілактику девіантної поведінки та сприяє ефективній соціалізації школяра. На всіх етапах досягнення цілей дитина повинна перебувати в гармонії з Богом та своєю совістю. Учень має проявляти наполегливість, але сплачувати тільки прийнятну ціну за здійснення мети, не допускаючи зради, шахрайства чи інших аморальних проявів.

Отже, формування праксеологічних умінь передбачає розвиток морально-духовної культури особистості, що є найкращим профілактичним засобом вживання психоактивних речовин, а також сприяє гармонізації складових «Я-концепції».

В освітньому середовищі спостерігається зростання узалежненості дітей від психоактивних речовин, наслідком чого є девіантна поведінка. Як спосіб профілактики доцільно розглядати формування в учнів праксеологічних умінь, адже невдачі в школі якраз найчастіше призводять до асоціальних явищ.

Науковці кафедри педагогічної майстерності та освітніх технологій Тернопільського національного педагогічного університету імені

Володимира Гнатюка розробили й обґрунтували соціально-виховну технологію «Організація успішної діяльності», мета якої – формування праксеологічних умінь. Складовими технології є концептуально-цільові, змістові, процесуальні та результативно-аналітичні компоненти. Здатність ефективно організувати діяльність (навчальну, трудову, спортивну тощо), відчуття радості та задоволення від досягнутого успіху сприяють гармонізації складових «Я-концепції», життєвій самореалізації особистості, розвитку її морально-духовної культури, що запобігає виникненню інтересу до психоактивних речовин. Оскільки існує взаємозв'язок між потребами індивідів в успіху та станом розвитку суспільства, формування в дітей праксеологічних умінь сприяє вирішенню соціально-економічних проблем держави, моральному оздоровленню суспільства.

Література

1. Глассер У. Школы без неудачников / Уильям Глассер ; [пер. с англ. / общ. ред. и предисл. В. Я. Пилиповского]. – М. : Прогресс, 1991. – 184 с.
2. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Коменський Я. А. Велика дидактика : Вибрані педагогічні твори. – Т. 1. Велика дидактика / Я. А. Коменський. [під ред. А. А. Красновського]. – К. : Радянська школа, 1940. – 248 с.
4. Лукашевич Н. П. Самоменеджмент: как достигнуть успеха в деловой карьере. – Кн. 1. Деловая карьера: путь к успеху / Н. П. Лукашевич. – Харьков: ОКО, 1998. – 127 с.
5. Слуцький Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки / Слуцький Є. ; [пер. з нім. Б. О. Язловського] // Зап. Соц.-екон. від. УАН. – Том 4. – К. : Укр. Акад. наук, 1926. – С. 165 – 175.
6. Щербатых Ю. В. Психология успеха / Юрий Щербатых. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 384 с.
7. Янкович О. І. Освітні технології у короткому викладі // О. І. Янкович, Л. М. Романишина, М. М. Бойко та ін. – Тернопіль : Астон, 2013. – 160 с.
8. Kotarbiński T. Traktat o dobrej robocie / T. Kotarbiński. – Łódź: Ossolineum, 1955.
9. Jankowycz O. Realizacja technologii edukacyjnych jako jeden ze sposobów poprzedzenia uzależnienia od czynników psychoaktywnych / O. Jankowycz // «Patologie w cyberświecie»: redakcja naukowa : Sylwester Bębas, Jerzy Plis, Józef Bednarek. – Radom : Wyższa Szkoła Handlowa, 2012. – S. 485 – 492.
10. Śliwa S. Wybrane problemy resocjalizacji nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych / Sławomir Śliwa. – Opole : Wydawnictwo Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2013. – 193 s.
11. Współczesność na rozdrożu? O edukacji, wychowaniu i profilaktyce słów kilka / pod redakcją naukową Wojciecha Duczmala, Sławomira Śliwy. – Opole : Wydawnictwo Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2013. – 183 s.

3.10. The Method of Formation of Future primary school Teachers' Intellectual Culture

Under the method we understand an ordered set of algorithms, procedures, steps aimed at formation of future teachers' intellectual culture. The main functions of the method are methodological, administrative, developmental, professional-educational, as it should provide acquiring knowledge on the structure and content of the intellectual culture of a personality and ways of its formation by means of the educational process; scientifically grounded management of students' professional development; intellectual development and professional training of future teachers and so on [2].

A system forming factor of the pedagogical system of formation of future teachers' intellectual culture and appropriate method is a variative special course "The formation of professional culture of future primary teachers" which was created together with leading experts of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky and introduced in the curriculum of professional training. In order to concentrate impact on the components of intellectual culture the module "Intellectual culture of future teacher as a basis for professional self-actualization" (72 hours) was included in the variative special course. The program was developed according to the module-rating system and structured in three modules. Classroom lessons take 30 hours, including lectures –12 hours, practical lesson – 18 hours, self instruction – 42 hours [10].

The special course supposes both traditional and non-traditional forms, methods and technologies of organization of students' intellectual activity; a widespread use of means of pedagogical management of students' intellectual culture formation: counseling, interviews, individual and group exercises, project methods, creative and transformative tasks, the method "Portfolio" and so on.

The content of each lecture was focused on the most important aspects of teacher's intellectual activity, means of formation of the intellectual and intelligent person, ways of implementation of the intellectual activity in the professional and personal spheres.

Each practical lesson should consist of:

intellectual warm-up aimed at expanding the base of students' cultural and professional knowledge; consolidating success of acquired cognitive strategies;

information unit directed at actualization and consolidation of theoretical issues regarding the content and functions of the intellectual culture;

practical unit aimed at forming means to implement students' intellectual culture using "question-answer" exercises, role-playing games; pedagogical situations; various cognitive techniques etc.

reflective unit directed at analysis, synthesis and generalization of experience which was gained; initiating the intellectual initiative in the professional sphere; developing the reflexive position of future teachers.

A well-planned self-instruction contributed to the consolidation and creative interpretation of the experience gained, mastering the most famous of cognitive techniques and technologies and extending them to different kinds of primary school teacher's activities.

The analysis of curricula and training programs for primary school teachers, researches in the field of formation of professionally important qualities of the personality, development of intellectual traits of future specialists (L. Astakhova, O. Bashun, V. Grynyova, V. Kraynyk, N. Petrova and others) allowed to identify the necessary stages of intellectual culture development: preparatory, cumulative, formative (motivational, content-procedural, control-correctional modules) and reflexive-creative.

These stages serve the basis of structuring formative tools in the method of the intellectual culture formation among future primary school teachers, as at each stage certain elements of the intellectual culture, grounds of its core values have to be formed, cognitive strategies have to be accumulated.

The preparatory stage of the formative method is aimed at creation of the system of didactic and methodological means of formation of the intellectual culture. Within this stage levels of students' intellectual culture and potential were diagnosed; possibilities of the educational environment of universities regarding the personal intellectual development were analyzed; didactic and methodological means of management of the intellectual culture formation were developed, controls the formation of intellectual culture of students; the content of the author's special course was designed.

The cumulative stage (I-III courses) has to provide the necessary level of basic, cultural, professional and special-logical knowledge among students in order to develop motivational-emotional and cognitive structural-criterial components of the intellectual culture.

The formative stage (IV course) supposes development of motivational-emotional and cognitive structural-criterial components of the intellectual culture and formation of activity and regulative components. To specify the formative influence we divided this stage into motivational, content-procedural and control-correctional modules.

The reflective-creative stage involved the analysis of results of our work, identification of dependence between levels of students' intellectual culture and the means employed.

The effectiveness of the method of the intellectual culture formation among future primary school teachers in the process of professional training was provided by the determined pedagogical conditions. They are: the focus of the content of future primary school teachers' professional training on the formation of a value attitude to creative and transformational activities; the creation of appropriate intellectual and developmental educational environment; diversification and optimal combination of traditional and innovative forms, methods, tools and technologies of training, oriented towards the actualization of culture of thinking, speaking, mental work and educational activity of future teachers; organization of pedagogical practice for students, which contributes to the formation of structural-criterial components of the intellectual culture.

Thus, the used means of the formative method supposed the focus of the content of future primary school teachers' professional training on the formation of a value attitude to creative and transformational activities. A widespread use of methods of persuasion, suggestion, encouraging students to express their own point of view, appealing to advanced pedagogical experience, ranking, contests, the created integrated system of evaluation, intellectual encouragements, situations of success, educational situations, work with portfolio, cases, Internet resources helped to change indifferent attitudes of the majority of future primary school teachers to the necessity of development of their own intellectual activity.

The creation of appropriate intellectual and developmental educational environment as an important pedagogical condition of formation of future teachers' intellectual culture caused the need to create a system of special tasks, intellectual activities adequate to this purpose. According to this objective we developed a typology of intellectual games (Table 1).

Due to the personal-activity approach to formation of the future teachers' intellectual culture we created a tiered differentiation of tasks – the basic units of intellectual game.

1st level – tasks are designed to make a short chain of judgments based on the most common statements and facts.

2nd level involves the actualization of professional erudition and intuition.

3rd level – assignments are characterized by the time regulation for discussions and doing logical exercises.

4th level rests upon the time regulation and use of a wide range of interdisciplinary relations, information from different fields of science and different intellectual strategies of their solving.

Table 1. Typology of Intellectual Games

Types of games	Models of playing activity	Leading forms of playing activity	Actualizing constituents of the intellectual culture
TV games	“What? Where? When?”, “Brain ring”, “Field of miracles”, “The cleverest”, “Who wants to be a millionaire?:”, etc.	Group, pair, collective, club.	Motivational-emotional and regulative structural-criterial components.
Quizzes	“Questions-answers”, tests, puzzles, crosswords, charades, slide-inquiry, “Crocodile”, etc.	Individual, group, pair, collective, partnership.	Cognitive structural-criterial component.
Computer games	Online puzzles, logical flash-games, web-quests, strategies, computer simulators, projects, etc.	Individual, individualized, interactive, club.	Activity and regulative structural-criterial components.
Contests	Master classes, pedagogical workshop, auction of pedagogical ideas, intellectual race, “Kangaroo”, etc.	Individual, group, pair, collective, frontal, interactive.	Cognitive, activity, regulative structural-criterial components.
Educational-intellectual games	Role, business, training, didactic workshops devoted to solving tasks with a logical stress, etc.	Individual, frontal, group, pair, collective, partnership.	Pedagogical technique, professional competence.

The created system of intellectual games, game examples are presented our guidance manual [10].

A thorough work was done in the context of the pedagogical condition requiring the creation of appropriate intellectual and developmental educational environment; diversification and optimal combination of traditional and innovative forms, techniques, tools and technologies of training, oriented towards the actualization of culture of thinking, speaking, mental work and educational activity of future teachers

The developed method supposes that students should master the essence and content of different cognitive, creative and professionally-oriented techniques, alternative forms of organization of the educational process, algorithmic and heuristic prescriptions, algorithms, etc. A lot of scientific and methodic works are devoted to this problem, therefore there is a wide variety of tools to use. However, we developed a detailed procedure, stages and exercises for an intellectual warm-up [10].

In our study, we proceeded from the fact that formation of the intellectual culture among future primary school teachers is possible as a result of direct cognitive activities. It led to the creation of such pedagogical condition as organization of the pedagogical practice for students, which contributes to the formation of structural-criterial components of the intellectual culture.

We examined the pedagogical practice in the wide sense, but not only in the limits of curricula. During studying different blocks of psycho-pedagogical subjects and within course works, we organized students’ visits to various types of educational institutions of the city, where future teachers analyzed the

curricula and programs of primary school, appropriate textbooks and manuals, normative documents; conducted a pedagogical observation; studied and generalized the advanced pedagogical experience, finding practical confirmation of theoretical principles of formation of the professional culture and its constituent – the intellectual culture. The scientific and practical conference “Education in the modern school: the state, problems and prospects of development of the intellectual culture of an individual” was the result of this work. The formative means of formation and development of primary school teachers’ intellectual culture is a method, i.e. an ordered set of algorithms, procedures, stages. The main functions of the method are methodological, administrative, developmental, professional-educational. The necessary stages of intellectual culture development are preparatory, cumulative, formative (motivational, content-procedural, control-correctional modules) and reflexive-creative. The effectiveness of the method of the intellectual culture formation among future primary school teachers in the process of professional training was provided by the determined pedagogical conditions.

The created and tested method was implemented in the study of basic subjects of the curriculum. It supposed the use of formative tools during the preparation, organization and control of teaching practice; included the author’s special course, work of the club “Teacher”, problem groups, organization of students’ work on the thematic website “Mega-mozok”.

References

1. Adler G. (2001) Tehnika razvitiya intellekta [The technique of intelligence development]. – SPb.: Piter [in Russian].
2. Ayzenk Yu. G. (1995) Intellect – novyi vzglyad [Intelligence – a new look]. Voprosy psihologii. – Issues of Psychology, 1 [in Russian].
3. Akimova M. K., Kozlova V. T. & Ferens N. A. (1999) Teoreticheskie podhody k diagnostike prakticheskogo myshleniya [Theoretical approaches to practical thinking diagnostics]. Voprosy psihologii. – Issues of Psychology, 1, 21-31 [in Russian].
4. Vvedenskiy B. A. (Ed.) (1957) Bolshaya sovetskaya entsiklopediya [Great Soviet Encyclopedia]. M.: GNI „BSE”.
5. Bruner Dzh. (2001) Prazdnuya raznoobrazie. Piazhe i Vygotskiy [Celebrating variety. Piaget and Vygotsky]. Voprosy psihologii. – Issues of Psychology, 4, 3-13 [in Russian].
6. Gilford Dzh. (1965) Tri storony intellekta [Three sides of intelligence] // Psihologiya myshleniya. – Psychology of Thinking, 433-456 [in Russian].
7. Dzvinchuk D. I. (2000) Psihologichni osnovy efektyvnogo upravlinnya: navchalniy posibnyk [Psychological grounds of effective management: a tutorial]. – K.: ZAT “NICHLAVA” [in Ukrainian].
8. Malkova Z.A. (2000) SSHA : poisk i resheniya strategicheskoy zadachi shkoly [The USA: finding a solution to school strategic objectives]. Pedagogika. – Pedagogics, 1, 82-92 [in Russian].
9. Piazhe Zhan. (1969) Psihologiya intellekta [Psychology of intelligence] in

Izbrannyye psihologicheskiye trudy [Selected psychological works].. М.:Prosveschenie [in Russian].

10. Tambovska K. V. (2013) Pedagogichniy suprovid formuvannya intelektual'noyi kul'tury maybutnih vchyteliv pochatkovoyi shkoly : metodychni relomendatsiyi [Pedagogical support of intellectual culture formation among future primary teachers : methodical recommendations]. Odessa: Bukayev [in Ukrainian].

11. Yakunin V. A. (2000) Pedagogicheskaya psihologiya [Pedagogical psychology]. SPb: Mihailova [in Russian].

3.11. Психолого-педагогічні засади впровадження інновацій у процес навчання основам охорони праці

Світовий і вітчизняний досвід свідчить, що навчання майбутніх працівників та керівників закладів освіти безпечним прийомам роботи, вимогам охорони праці, надання першої допомоги потерпілим на виробництві є ефективним інструментом зниження виробничого травматизму та професійних захворювань.

Одним із факторів смертності та захворюваності внаслідок впливу шкідливих виробничих факторів є недостатня поінформованість працівників про професійні ризики та вимоги охорони праці [2, 10].

У цьому контексті вдосконалення методики навчання охороні праці на основі впровадження в навчальний процес інноваційних освітніх технологій продовжує залишатися актуальним напрямком дослідження.

Інноваційні технології у навчанні досліджували В. Щербаков, І. Богдан, О. Хуторский та інші. Інтеграцію інноваційних та інтерактивних технологій у галузь охорони праці були об'єктом досліджень М. Кауненка, О. Нікітіна, Т. Касьянкової, Л. Секачової та інших.

Мета дослідження полягає у визначенні педагогічних та психологічних особливостей впровадження інновацій у навчання з охорони праці.

Головне завдання навчання охорони праці – виявлення і подолання психологічних станів, що ускладнюють адекватне реагування людини на небезпечні та аварійні ситуації, формування мотивації та навичок безпечної поведінки на робочому місці [6]. Тому навчанню охороні праці надається особливе значення. Під час трудової діяльності людині притаманно не зовсім серйозне відношення до питань безпеки, процес відбувається в основному формально, тому належного ефекту не досягає. Щоб урізноманітнити сприйняття знань людини та підвищити самосвідомість, в процесі навчання необхідно застосовувати різні технології та методи навчання. Це: мовні, наочні і практичні. У свою чергу

основними носіями інформації є слово, образ і дія [9]. У процесі навчання необхідно забезпечити, щоб кожен слухач чітко сприймав інформацію, переробляв її і запам'ятовував, реалізуючи у своїх навичках. Інформація, яку ми сприймаємо, має різні формати, тому для кожного типу інформаційних повідомлень призначається свій власний канал сприйняття (рис.1) [8-11]:

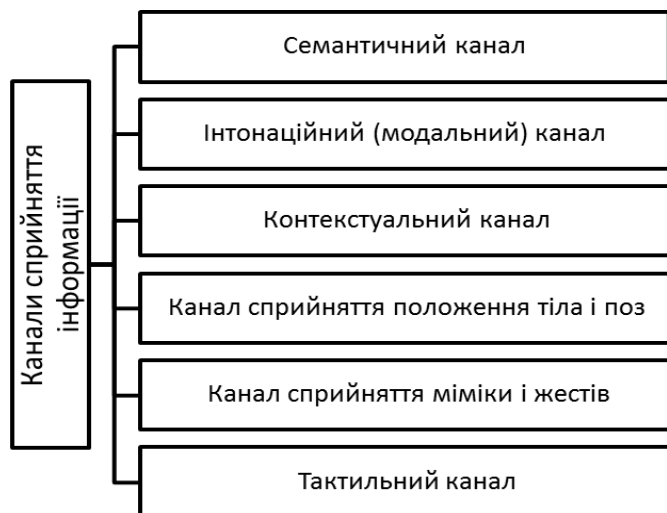

Рис. 1. Канали сприйняття інформації

1. *Семантичний канал сприйняття* Це семантична інформація, сприйнята однією людиною від іншого усно, при візуальному контакті, або письмово.

2. *Контекстуальний канал сприйняття інформації.* Цей канал має чи не вирішальне значення для сприйняття інформації. Справа в тому, що одну й ту ж інформацію ми можемо сприймати по-різному, а значить і виносити оціночні судження щодо того, що дізналися, залежно від того, який початковий контекст переданої нам інформації.

3. *Інтонаційний (модальний) канал сприйняття.* Через інтонаційний канал ми сприймаємо інтонацію голосу співрозмовника, його тембр, силу, темп, надаємо значення паузам між словами, які робить наш співрозмовник. При візуальному контакті через цей канал відбувається сприйняття близько 40% інформації.

4. *Канал сприйняття міміки і жестів.* Цей канал, як і зрозуміло, працює при візуальному контакті.

5. *Канал сприйняття положення тіла і поз.* Цей канал сприйняття також може давати уважному спостерігачеві цінну інформацію про співрозмовника при візуальному контакті. Так одна поза співрозмовника може підказувати нам, що він пригнічений, інша може демонструвати його прагнення домінувати.

6. *Тактильний канал сприйняття.* Цей канал сприйняття працює виключно при візуальних контактах і включає в себе дотик людей один до одного. У кожної людини свій спосіб сприйняття інформації. Спілкуючись між собою, люди сприймають інформацію відразу за декількома каналами. Причому по кожному з каналів передається різноманітна інформація [1-4, 7, 8]. Таким чином, навчання необхідно проводити не єдиним, а комплексними методами, в тому числі з аналізом конкретних ситуацій і врахуванням особистості слухачів, тобто застосовувати «індивідуалізацію слухачів» [5, 7, 8].

Зарубіжні і українські дослідники виділяють п'ять категорій учасників інноваційного процесу: власне інноватори – ініціатори інновацій (2,5%); розповсюджувачі-ентузіасти, захоплені новою ідеєю і готові докласти максимум зусиль, щоб втілити її в життя (13,5%); основна маса (перша, рання більшість, індивідууми, що порівняно швидко сприймають інновацію, т.зв. приймаючі – 34%); консерватори – друга, пізніша більшість, що орієнтується на нові наукові відкриття або винаходи (34%); запізнілі, що відстають у сприйнятті інновації (пізні приймаючі, скептики (16%) [3, 5, 9].

У сучасній науковій літературі особливу увагу зосереджено на тому, що інноваційні підходи до навчання студентів повинні бути системними і охоплювати всі аспекти освітнього процесу при підготовці майбутніх фахівців. У цьому аспекті необхідним є переосмислення теоретичних та практичних підходів до змісту освіти, професійно-педагогічної підготовки викладачів, розробці нових технологій і методів навчання [5].

У сучасних умовах значення застосування інновацій у навчанні охорони праці зростає, оскільки [1, 4, 8]:

багато підприємств, їх організаційна структура перебувають у процесі безперервної реконструкції та реорганізації, оновлення більш інтенсивного, ніж це було раніше;

прийняття рішень, особливо в небезпечних і надзвичайних ситуаціях, стає все більш складною діяльністю – інтенсифікуються виробничі та соціальні процеси, зростає ризик непередбачених наслідків;

постійно збільшується різноманітність професійних ризиків, складність управління ними;

особливої значимості набуває виховання у працівників особистої відповідальності за дотримання норм безпечної праці.

Все це робить необхідним пошук нових підходів до навчання охорони праці, яке повинно опиратися не на трансляцію готових знань, а

на створення умов для інноваційної пізнавальної діяльності на основі наявного досвіду.

Впровадження психолого-педагогічних інновацій у сферу навчання з охорони праці можливо при виконанні низки вимог [7, 8-10]:

розробки інноваційних технологій з прив'язкою їх до конкретних тем з питань охорони праці;

організації навчальних центрів з підготовки викладачів охорони праці;

забезпечення варіативності змістовної частини навчання охорони праці відповідно до запитів різних груп слухачів;

введення диференційованого підходу до навчання охорони праці його ступеня його підготовки;

удосконалення матеріально-технічної бази;

розробки та впровадження системи мотивації викладачів, стимулюючої їх до впровадження інноваційних форм навчання з охорони праці;

подальшого вдосконалення нормативно-правової бази, що регламентує навчання охорони праці;

розробки та впровадження (з систематичним проведенням моніторингу) системи оцінки ефективності навчання охорони праці.

Інноваційний процес в навчанні охорони праці зачіпає, як правило, цілі, завдання, технологію та людські ресурси навчального закладу [4].

Успішність планування, організації та здійснення інноваційної діяльності багато в чому залежить від психолого-педагогічних умов та методичного супроводу.

В першу чергу, це психологічна готовність до застосування всіма суб'єктами нововведень навчального процесу. Нерідко при впровадженні освітніх інновацій в навчальних закладах на перший план висуваються технічні та організаційні питання, а підготовка до інновацій, в першу чергу, викладача і, певною мірою, слухача йде на периферію уваги керівників [3, 5]. На заняттях слід приділяти увагу подоланню певних переконань, що створюють перешкоди для безпечного виконання робіт або успішного засвоєння знань [6]. Більшість слухачів краще вчать, накопичуючи нові знання на основі того, що вже знають. Інноваційні методи, що включають осмислення досвіду, накопиченого учасниками навчального процесу, стимулюють їх пізнавальну активність, роблять навчання більш ефективним. Тому вибір методів навчання має здійснюватися викладачами на основі аналізу помилок постраждалих, а навчання ґрунтуватися на конкретних практичних прикладах [7].

Важливою умовою інноваційного процесу і об'єктивною необхідністю в інноваційній діяльності педагога є творчість. Тому основу і зміст інноваційних освітніх процесів становить творча інноваційна діяльність викладача, сутність якої полягає в оновленні педагогічного процесу, внесенні до нього творчих змін [1, 8]. Заняття будуть більш ефективними, якщо на них використовуватимуться різноманітні форми навчання, якщо у слухачів буде можливість не тільки слухати, але й дивитися візуальні матеріали, задавати питання, практикуватися на обладнанні, обговорювати різні робочі ситуації і важливі проблеми охорони праці [6].

Одним з актуальних аспектів інноваційної діяльності є володіння і активне використання викладачами методів самопізнання, самооцінки та саморозвитку, педагогічної рефлексії, необхідних для вироблення оптимального індивідуального стилю педагогічної діяльності [10].

Інноваційна діяльність викладача включає особистісну переробку наявних освітніх проектів, їх самостійну інтерпретацію; пошук інноваційної інформації; професійно-вмотивований аналіз власних можливостей по створенню або освоєнню інновації; формулювання цілей і загальних концептуальних підходів до застосування нововведення; прогнозування засобів досягнення цілей, результатів інноваційної діяльності; розробку плану впровадження інновацій; введення інноваційних дій в педагогічний процес; здійснення контролю та корекції впровадження [4]. Крім того, впровадження інновацій у галузі навчання передбачає і психологічну готовність до них слухачів як суб'єктів освітнього процесу, наявність у них певного інноваційного потенціалу, толерантності до нововведень, креативності та творчого мислення [5, 11].

Залученість слухачів в інноваційну діяльність полягає, насамперед, у їх активній участі в процесі навчання. Слухачі повинні мати можливість висловлювати свої пропозиції про організацію навчального процесу та його зміст, коригувати зміст окремих тем або видів занять, активно брати участь у творчих дискусіях та інших групових заняттях, вирішенні поточних практичних завдань [1, 9].

Нині ведеться інтенсивний пошук і впровадження нових форм і методів навчання студентів. У зв'язку з цим, одними з основних завдань, які повинен ставити перед собою сучасний викладач, є наступні: проведення навчання в інтерактивному режимі; підвищення інтересу студентів до досліджуваної дисципліни; наближення процесу навчання до практики повсякденного життя, а саме: формування навичок комунікації, адаптація до швидкозмінних умов життя, соціалізація, підвищення

психологічної стресостійкості, навчання навичкам врегулювання конфліктів і т.д [2, 6, 10]. Таким чином, основне завдання якісно нової освітньої системи зводиться до досягнення стійкого інтересу студентів до основ охорони праці, до самоосвіти ще з перших курсів навчання, а також залучення до наукових пошуків. Для цього, необхідно налаштовувати систему психологічного мислення студентів вміти отримувати знання, освоювати майбутню професію, принципи безпеки трудової діяльності. Студент, як майбутній фахівець, повинен розуміти, яким чином, отримавши професійні знання, він зможе застосувати їх у практичній діяльності. Саме інноваційні методи і технології у викладанні охорони праці повинні допомогти викладачеві у вирішенні поставлених завдань [4, 8]. Викладання основ охорони праці повинно включати в себе два основних компоненти: відправлення та отримання інформації. Основною проблемою багатьох викладачів є те, що вони намагаються поширювати знання через призму свого розуміння предмета, орієнтуючись лише на власний досвід і переконання [11]. А при оцінюванні знань, коли студент відповідає своїми словами, а не точними фразами із підручників та лекцій, викладач починає оцінювати відповідь як не відповідає розумінню предмета. Інноваційні методи в викладанні передбачають оцінку творчих підходів до розуміння дисципліни, а також уміння знаходити нестандартні рішення стандартних проблем [7].

Серед інноваційних технологій, що доцільно використовувати під час викладання основ охорони праці можна виділити: метод проектів, дидактичні ігри, інтерактивні методи навчання, диспути, круглі столи, кейс-методики, метод портфолію та інші. Ці методи допомагають навчити студентів активним способом отримання нових знань, дають можливість оволодіти більш високим рівнем особистої соціальної активності, створюють такі умови в навчанні, при яких студенти не можуть не навчитися, стимулюють творчі здібності студентів; допомагають наблизити навчання до практики повсякденного життя, формують не тільки знання, вміння та навички з предмета, а й активну життєву позицію [10]. Інноваційні методи навчання охорони праці сприяють вирішенню таких завдань [4, 5 7, 8]:

- ефективне засвоєння знань основам безпеки та методам організації оптимальних умов праці;

- формування навичок практичних досліджень, що дозволяють приймати професійні рішення під час виникнення небезпечних ситуацій;

- дозволяють вирішувати завдання переходу від простого накопичення знань до створення механізмів самостійного пошуку і навичок

дослідницької діяльності;

формують ціннісні орієнтації особистості;

розвивають творчі здібності;

створюють дидактичні та психологічні умови, що сприяють прояву активності студентів.

Таким чином, інноваційне навчання має здійснюватися із значним акцентом на психологічні особливості аудиторії, використанням цілісних психологічних та педагогічних технологій. Особливе значення мають ті з них, які розвивають професійно важливі якості слухачів: здібності сприйняття, швидкість і точність виконання. Ці якості принципово важливі при навчанні працівників охорони праці, пов'язаному з формуванням вміння працювати професійно – без травм і нещасних випадків.

Перспективи подальших пошуків постають у визначенні сучасних інноваційних технологій при вивченні курсу «Основи охорони праці».

Література

1. Богдан И. Т. Инновационные процессы в современном образовании как результат развития новой образовательной парадигмы / И.Т.Богдан // *Фундаментальные исследования*. – 2007. – № 12. – С. 480-481.

2. Девисилов В.А. Концепция национальной образовательной политики в области безопасности (проект) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mhts.ru/science/Devisilov/konzeptia_nacionalnoy_obrazovatelnoy_politiki.pdf.

3. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учебное пособие. 2-е изд. / Панфилова А. П. – М.: Академия. – 2009. – 298 с.

4. Касьянова Т.И. Обучение охране труда: психолого-педагогические условия внедрения инноваций / Т.И. Касьянова, Л.М. Секачева // *Современные проблемы науки и образования*. – 2012. – № 2; Режим доступа: URL: www.science-education.ru/102-5806.

5. Кауненко М. В. Тенденции развития инновационных образовательных процессов применительно к обучению в области охраны труда / М.В.Кауненко, А.А.Никитин // *Охрана и экономика труда*. – 2011. – № 1 (2). – С. 49.

6. Национальная стратегия снижения профессиональных рисков и создания безопасных условий труда на рабочих местах : IV Междунар. науч.-практ. конф. (ВВЦ, 8-9 декабря 2009 г.) // *Сборник тезисов выступлений*. – М., 2009. – С. 34.

7. Розина И. Н. Компьютерно-опосредованная коммуникация: конструирование и адаптация в образовании / И. Н. Розина // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v9_i2/html/4.html.

8. Секачева Л.М. Инновации в обучении охране труда: проблемы внедрения / Л.М. Секачева, А.И. Овчаров, Т.И. Касьянова // *Современные проблемы науки и образования*. – 2012. – № 2; Режим доступа: URL: www.science-education.ru/102-5853.

9. Уваров А.Ю. Пространство задач информатизации школы / А.Ю. Уваров // *Информатика*. – 2002. – № 23. – С. 8.

10. Щербаков В.И. Культура охраны труда и национальная безопасность / В.И.Щербаков // *Охрана труда и техника безопасности на промышленных предприятиях*. – 2011. – № 3. – С. 44.

11. Jacobsen D.M. Teaching and Learning with Technology in Higher Education: An Online Survey of Academic Staff: Proceedings of Ed-Media world conference. – AACE. – 1998. – P. 670.

Part 4

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION: THE SPATIAL ASPECT

4.1. Arteterapia jako nowa forma wsparcia młodzieży w terapii uzależnień od substancji psychoaktywnych.⁸

Uzależnienie jest znaczącym problemem współczesnej cywilizacji. Liczne badania potwierdzają rozprzestrzenianie się jak również ewolucję tego zaburzenia. Obecnie osoba uzależniona to nie tylko dorosły z marginesu społecznego lecz głównie młodzież. W związku ze zmianą przedmiotu terapii uzależnień należy szukać nowych form wsparcia terapii. Arteterapia jako wspomaganie głównego nurtu leczenia uzależnienia stanowi doskonałą propozycję skierowaną głównie do kreatywnej młodzieży, której wśród uzależnionej młodzieży nie brakuje. Arteterapia ponadto rozszerza oddziaływania terapeutyczne dostarczając możliwości relaksu tak ważnego w sytuacji utrzymania abstynencji. Niezwykle istotna jest również przebudowa wewnętrznego systemu wartości, który w tradycyjnym ujęciu terapii uzależnień zamyka się w tożsamości, czyli wartości samego siebie. Jednak w przypadku adolescentów jest to niewystarczające, gdyż są właśnie w kryzysie wartościowania,⁹ a co za tym idzie należy ten obszar w szczególności wspierać.

Uzależnienie – termin i objawy. Uzależnienie jest konsekwencją używania substancji psychoaktywnych jak również przejawiania nadaktywności w czynnościach, którym towarzyszy wzmocnienie pozytywne. Zaburzenie to ściśle powiązane jest z cechami indywidualnymi.¹⁰ W podejściu klinicznym by osoba została uznana za uzależnioną wykazane muszą zostać następujące objawy:

Nastąpić musi zjawisko tolerancji, czyli: a) silna potrzeba zwiększania ilości przyjmowanej substancji b) obniżenie wrażliwości organizmu do uzyskiwania w wyniku przyjmowania substancji psychoaktywnych pożądanych stanów;

Zespół abstynencyjny, czyli: a) w wyniku zmniejszenia się ilości zżywanej substancji psychoaktywnej w organizmie następuje gwałtowna, niepożądana i nieprzyjemna reakcja b) w wyniku obniżenia stężenia danej

⁸ Artykuł powstał na podstawie pracy podyplomowej *Arteterapia w terapii młodzieży uzależnionej od substancji psychoaktywnych*.

⁹ S. Kania, *Nauczanie filozofii w szkole jako profilaktyka niedostosowania społecznego młodzieży*, [w:] *Ważne sprawy naszych uczniów*, red. D. Kowalska, U. Strzelczyk – Raduli, Opole 2014, s. 141.

¹⁰ A. Kowaleska, *Człowieka a uzależnienia*, [w:] *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, red. M. Jędrzejko, Pułtusk – Warszawa 2009, s. 15.

substancji w organizmie jednostka zażywa daną substancję w celu niwelowania nieprzyjemnych stanów wynikających z odstawienia;

Następuje utrata kontroli zażywania substancji;

Jednostka podejmuje nieefektywne próby zaprzestania zażywania lub kontroli nad dawkami przyjmowanej substancji;

Funkcjonowanie społeczne jednostki zorientowane jest wyłącznie na zażywaniu i zachowaniach temu towarzyszących;

Następuje regres lub całkowite zaprzestanie aktywności społeczno – zawodowej jednostki;

Jednostka zażywa nadal substancje psychoaktywne pomimo posiadanej świadomości konsekwencji zażywania.¹¹

Z pośród określonych powyżej objawów do pełnego klinicznego obrazu choroby wystarczy by zdiagnozowano występowanie tylko trzech z pośród siedmiu wymienionych punktów w ostatnich 12 miesiącach.¹²

Mechanizmy uzależnień. Jerzy Mellibruda w swej koncepcji terapii strukturalno-strategicznej uzależnień od substancji psychoaktywnych zakłada, iż uzależnienie jest całościowym zaburzeniem, które funkcjonuje poprzez trzy mechanizmy:

Mechanizm iluzji i zaprzeczeń

Mechanizm nałogowej regulacji emocji

Mechanizm rozproszenia i rozdwojenia „Ja”¹³.

Mechanizm iluzji i zaprzeczeń to całościowe zniekształcenia struktur poznawczych osób uzależnionych od substancji psychoaktywnych. Jest to mechanizm obronny co oznacza, że determinantem jego funkcjonowania jest potrzeba regulacji percepcji otaczającej rzeczywistości uzależnionego w taki sposób, by nie zakłócała zażywania substancji psychoaktywnych. Całościowe zniekształcenie poznawcze zaburza w dalszej kolejności procesy myślenia, opierając je wyłącznie na realnych argumentach zezwalających na zażywanie lub w wyniku ich deficytu na argumentach irracjonalnych.¹⁴

Mechanizm nałogowej regulacji emocji jest mechanizmem obronnym, gdzie jego funkcją jest regulacja sfery emocjonalnej osoby zależnej od substancji psychoaktywnych. Uzależniony doświadczając negatywnych stanów emocjonalnych, dokonuje próby stabilizacji za pomocą środków psychoaktywnych. Jednak będąc nietrzeźwym, nie jest w stanie realnie ocenić sytuacji i kiedy nie następuje poprawa samopoczucia, argumentuje to

¹¹ R. C. Carson, J. N. Butcher, S. Mineka, *Psychologia zaburzeń*, Gdańsk 2003, Vol. 1, s. 554.

¹² Ibidem, s. 554

¹³ M. Jędrzejko, A. Kowalewska, *Uzależnienie – wybrane pojęcia i definicje*, [w:] *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, Pułtusk – Warszawa 2009, s. 62 – 63.

¹⁴ Ibidem, s. 63.

czynnikami zewnętrznymi (zachowaniem innych osób). W wyniku odstawienia również doświadcza negatywnych stanów emocjonalnych, gdzie realna przyczyna takiego stanu, czyli narkotyki są poza jego świadomością. Mechanizm nałogowej regulacji emocji, głównie związany jest z nieumiejętnością przeżywania stanów emocjonalnych i ich nazywania oraz wyrażania.¹⁵

Mechanizm rozproszenia i rozdzielenia tożsamości osobowej związany jest z realną nieumiejętnością kierowania własnym rozwojem i brakiem determinacji w realizacji własnych celów życiowych. Osoby uzależnione będące pod wpływem, czują się osobami silniejszymi natomiast w abstynencji słabymi z licznymi deficytami. W efekcie uzależniony funkcjonuje w rzeczywistości społecznej jako „Ja” – pod wpływem i „Ja” trzeźwy.¹⁶

Arteterapia – pojęcie i metody. Arteterapia jest rodzajem terapii, w której wykorzystywana jest szeroko rozumiana sztuka twórcza i odtwórcza. Terapeutyczne oddziaływanie sztuki wykorzystywane jest również w kulturoterapii, która jest określeniem zbliżonym lecz nieco szerszym niż arteterapia. Kulturoterapia jest formą terapii, która zawiera w swoim znaczeniu wszystkie wytwory działalności kulturowej w tym sztukę, czyli literaturę, teatr, malarstwo itp. oraz wytwory związane z kulturą narodową, czy religijną takie jak filozofia.¹⁷ Arteterapia nie jest wyłącznie działaniem tylko terapeutycznym, ale jest też działaniem przede wszystkim wychowawczym. Funkcją terapii z wykorzystaniem sztuki jest również profilaktyka zachowań ryzykownych oraz profilaktyka trudności w uczeniu się.¹⁸ Terapeutyczny charakter arteterapii powiązany jest z oddziaływaniem na sferę emocjonalną – motywacyjną natomiast aspekt profilaktyczny – wychowawczy związany jest z treningiem umiejętności i kompetencji emocjonalnych.

Do podstawowych metod terapii sztuką zaliczyć można: plastykoterapia, biblioterapia, choreoterapia, dramatoterapia, esteterapia, silwoterapia, ludoterapia, muzykoterapia¹⁹

Diagnoza z wykorzystaniem arteterapii. Podstawą wszelkich oddziaływań wychowawczych i terapeutycznych jest diagnoza. Diagnoza według Ewy Wysockiej: „stanowi końcowy efekt postępowania diagnostycznego, w którym zawarta jest konkluzja oceniająca wraz z krytycznym opracowaniem stanowiący podstawę podejmowania określonych działań interwencyjnych.”²⁰ Pojęcie

¹⁵ Ibidem, s. 62.

¹⁶ R. C. Carson, J. N. Butcher, S. Mineka, *Psychologia zaburzeń*, Gdańsk 2003, Vol. 1, s. 63.

¹⁷ E. J. Konieczna, *Arteterapia w teorii i praktyce*, Kraków 2004, s. 18-20.

¹⁸ E. Marek, *Arteterapia jako metoda wspomagająca pracę wychowawczą*, [w:] *Sztuka w edukacji i terapii*, red. M. Knapik, W. A. Sacher, Kraków 2004, s. 105.

¹⁹ Ibidem, s. 105.

²⁰ E. Wysocka, *Diagnoza w resocjalizacji*, Warszawa 2009, s. 15.

diagnozy w różnych opracowaniach naukowych przedstawiane jest zgodnie przez autorów jako efekt postępowania diagnostycznego. Diagnoza jest wynikiem procesu diagnozowania rozumianego przez Władysława Paluchowskiego jako „złożony proces rozwiązywania problemów (odpowiadania na pytania), to przetwarzanie danych, a nie rejestrowaniem zachowań”.²¹ Diagnozę możemy podzielić na diagnozę rozwiniętą i skróconą. Diagnoza rozwinięta składa się z pięciu aspektów cząstkowych:

„Diagnoza identyfikacyjna – ma za zadanie nazwanie i przyporządkowanie do typu lub grupy zaburzeń.

Diagnoza genetyczna– celem jest wykrycie przyczyn zaburzenia.

Diagnoza znaczenia– określa rolę zjawiska w szerszym kontekście środowiskowym.

Diagnoza fazy–określa stan w jakim znajduje się badany stan rzeczy.

Diagnoza prognostyczna– ma na celu przewidywanie prawdopodobnego rozwoju zjawiska.”²²

W skład diagnozy skróconej wchodzi tylko dwa pierwsze etapy: diagnoza identyfikacyjna oraz genetyczna. Całościowa diagnoza mająca na celu dostarczenie informacji, które zostaną wykorzystane w terapii i resocjalizacji ma trzy podstawowe etapy:

Etap diagnozy konstatacyjnej: w obrębie tego etapu procesu diagnostycznego znajdują się wszystkie czynności mające na celu pozyskanie faktów, które stanowią cel działań korygujących lub uprzedzających.

Etap diagnozy ukierunkowanej: nazywany inaczej projektującej, w której diagnosta ma za zadanie postawienie hipotetycznych podstaw do działania w zamierzonym kierunku. Uwzględniając wszystkie informacje dotychczas zebrane w opisie przypadku jak również realność zamierzonych działań oraz bilans zysków i strat.

Etap diagnozy weryfikującej: jako ostatni etap ma za zadanie weryfikację końcowego efektu pod względem skuteczności i prawidłowości działań diagnostycznych.²³

Diagnozowanie jest więc złożonym procesem, w wyniku którego pozyskuje się informacje dotyczące przedmiotu diagnozy. Informacje takie pozyskiwane są różnymi sposobami, dostosowanymi do osoby diagnozowanej, badanego problemu oraz celu w jakim uzyskane dane zostaną użyte. Jednakże współczesne testy, czy kwestionariusze diagnostyczne mogą nie obejmować

²¹ W. J. Paluchowski, *Diagnoza psychologiczna, Proces-narzędzia-standardy*, Warszawa 2007, s. 11.

²² E. Jarosz, E. Wysocka, *Diagnoza psychopedagogiczna Podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006, s. 20.

²³ L. Pytko, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2001, s. 89-90.

całego spektrum problemu. W przypadku uzależnień, gdzie problem jest często uwarunkowany wielowymiarowo, pomija się niektóre aspekty diagnostyczne. Zastosowanie technik arteterapeutycznych poszerza znacznie spektrum diagnostyczne, nawet do treści nieświadomych. Podejście twórcze do diagnozy problemu jest stosowane w szczególności, kiedy inne testy zawodzą oraz w sytuacjach kiedy to klient miewa trudności w zakomunikowaniu określonych treści.²⁴ Warto zwrócić uwagę na brak zainteresowania diagnostów i terapeutów silnymi cechami uzależnionego. Pożądane cechy uzależnionego od substancji psychoaktywnych są niezwykle istotne w przypadku adaptacji do nowego środowiska wychowawczego jakim jest ośrodek stacjonarnego leczenia. W tym celu z powodzeniem możemy wykorzystać różnego rodzaju rysunki projekcyjne, które będą się odnosić tematycznie do zainteresowań i indywidualnego systemu wartości. Zauważyć należy również, że wykorzystując arteterapie w procesie diagnostycznym można doprowadzić do odkrycia i uświadomienia w sobie talentów, predyspozycji i potencjałów twórczych klienta. Koncentracja na zasobach jednostki określana jest mianem diagnozy pozytywnej i ukierunkowana jest na wyszukaniem pożądanych cech osobowościowych wspierających proces zdrowienia.²⁵ Równie istotne w przypadku diagnozy pozytywnej są zasoby środowiska w którym dana jednostka funkcjonuje, gdyż mogą wspomagać rozwój jednostki oraz kompensować deficyty.²⁶

Charakterystyka wybranych metody arteterapii

Biblioterapia. Literatura z powodzeniem posłużyć może do działań o charakterze terapeutycznym. Różnorodność gatunków w kanonie choćby lektur szkolnych umożliwia precyzyjne dobranie utworu względem preferencji i potrzeb rozwojowych odbiorcy. Literatura piękna kształtuje wyobrażenie otaczającego nas świata umożliwiając tym samym poznanie, literatura naukowa, czy też popularnonaukowa wspomaga myślenie abstrakcyjne, a dramat i liryka wprowadza czytelnika w szeroką paletę emocji, jednocześnie umożliwiając ich ekspresję.²⁷ Proces „przeżywania” przez jednostkę wydarzeń zawartych w treści, ilustruje teoria dynamiki doświadczeń estetycznych. Zgodnie z tą teorią można mówić o trzech etapach oddziaływania treści literackich na psychikę czytelnika:

Etap identyfikacji z bohaterem –czyli wyrażenie akceptacji bądź dezaprobaty dla bohatera utworu

²⁴ M. Jurczyk, *Istota arteterapii oraz jej udział w diagnozie psychologicznej w świetle współczesnej literatury*, <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=603>, dostęp: 12.2014.

²⁵ S. Śliwa, *Teatroterapia w procesie kreatywnej resocjalizacji osób niedostosowanych społecznie*, [w:] *Od teatru pedagogicznego do teatru terapeutycznego*, red. A. Sikorski, W. Sikorski, Warszawa 2014, s. 84.

²⁶ S. Śliwa, *Rola diagnozy pozytywnej w profilaktyce selektywnej i wskazującej wobec uczniów zagrożonych wykluczeniem społecznym*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013, s. 14-16.

²⁷ W. Czernianin, *Teoretyczne podstawy biblioterapii*, Wrocław 2008, s. 20.

Etap katharsis –czyli wyrażenie stanów intrapsychicznych

Etap wglądu – czyli zwiększenie samoświadomości własnych stanów psychicznych i ich akceptacje.²⁸

Przeżywanie treści słowa pisanego jest procesem złożonym, który pozwala na zdobycie „doświadczenia” w wyrażaniu własnych emocji i ich akceptacje. Dzieło literackie jest narzędziem zbudowanym ze „znaków estetycznych, ukierunkowanych tak by budzić emocje.”²⁹Według Marii Molickiej, literatura ma „na celu przygotowanie (...) do przyszłych sytuacji, oswojenia z nimi, co w praktyce jest „szczepieniem” przed sytuacją tundrą emocjonalnie. Stosowanie (...) zapobiega przyszłym niekorzystnym reakcją stresowym (dystres), które mogą nawet zakłócić rozwój psychiczny dziecka.”³⁰Literatura terapeutyczna bądź każda inna, która pozwala na przeżycie treści adekwatnych do stanów odbiorcy realizuje wiele ważnych celów w sensie terapeutycznym. Do podstawowych zaliczyć możemy:

Cel rekreacyjny, który realizują się przez intensywną absorbcją treści, co pozwala na wzbudzenie poczucia zrelaksowania oraz tymczasowej utraty świadomości trudności życiowych.

Cel edukacyjny, który realizują się poprzez przekaz informacji przydatnych w rozwiązywaniu wewnętrznych stanów napięć.

Cel korekcyjny, który realizują się poprzez przebudowę systemu wartości czyli celów potrzeb i motywów działania, a także powiązanych z nimi przejawianych postaw.³¹

Dzieło pisarza nie przedstawia się jako wyłącznie historia kreowanych przez niego bohaterów lecz również jako historia jego odczuć. Specyfika tego przekazu emocji może zostać wykorzystana również w ramach terapii, gdzie odbiorczy treści utworu umożliwia się uzewnętrznienie własnych stanów psychicznych na papierze. Tworzenie własnych dzieł, opowiadań, czy pisanie pamiętników umożliwia eksterioryzację rozumianą jako przetworzenie stanu wewnętrznego wywołanego w tym przypadku treścią literacką na zewnątrz w formie tekstu.³²

Psychodrama jest uzewnętrznianiem psychicznych stanów napięć za pomocą improwizowanej gry. Bardzo ważna rola przypada na protagonistę, czyli osobę, która jako pierwsza, zaprezentuje własny wewnętrzny dylemat. Jego zadaniem jest zachęcenie pozostałych członków grupy by inscenizowali

²⁸ E. Tomasiak, *Wybrane zagadnienia z pedagogiki specjalnej*, Warszawa 1997, s. 34.

²⁹ Za: W. Czernianin, *Teoretyczne podstawy biblioterapii*, Wrocław 2008, s. 36.

³⁰ M. Molicka, *Biblioterapia i bajkoterapia, Rola literatury w procesie zmiany zrozumienia świata społecznego i siebie*, Poznań 2011, s. 229.

³¹ P. Ryzmysłowicz, *Artterapia jako metoda korygowania zaburzeń emocjonalnych*, (w:) *Metody i formy terapii sztuką*, red. L. Kataryńczuk-Mani, Zielona Góra 2005, s. 14.

³² W. Czernianin, *Teoretyczne podstawy biblioterapii*, Wrocław 2008, s. 38-39.

sytuacje związane z jego problemem. Celem inscenizacji jest zrozumienie oraz wykształcenie pożądanych postaw.³³Największą zaletą psychodramy jest wykorzystanie improwizacji, gdzie dzięki temu proces w dużej mierze modelowany jest przez samych odgrywających, co sprzyja budowaniu samoświadomości wewnętrznych stanów.³⁴ Czynnikiem zmiany w psychodramie są emocje powstałe w wyniku zaistnienia dramatu wewnętrznego, czyli wzajemnego wykluczania się celów działań, potrzeb i wartości. Zaistnienie przeciwstawnych motywów niemożliwych do jednoczesnego zaspokojenia w danym momencie, prowadzi do powstania konstruktywnego napięcia psychicznego, które wymusza reakcje i tym samym kieruje całą inscenizacją.³⁵

Socjodrama inaczej zwana jest psychodramą zbiorową³⁶. Jest to metodą arteterapii, która różni się zasadniczo od psychodramy jedynie przedmiotem oddziaływań. Terapeuta wykorzystujący socjodramę ukierunkowuje swe działania na utrzymanie i wytworzenie wysokiej koherencji grupy, dynamizm oraz rozkładu ról grupowych³⁷. Przedmiotem oddziaływań są również zewnętrzne związki między poszczególnymi grupami i ich treściami ideologiczno – filozoficznymi.³⁸Psychodrama zbiorowa może przybierać również formę treningu społecznych, gdzie wychowankowie udoskonalały zdolności wzajemnej komunikacji werbalnej i niewerbalnej.³⁹

Techniki psychodramy zbiorowej można zakwalifikować do dwóch podstawowych kategorii. Pierwsza kategoria to procedury gry społecznej. Jest to działanie improwizowane opierające się na współzawodnictwie, którego celem jest wypracowanie stanowiska grupowego, czyli świadomych aktów nielosowego wyboru grupy z pośród różnych dostępnych wariantów. Gra społeczna wspiera również samoświadomość grupową, możliwość doświadczenia konsekwencji podjętych decyzji, a także sprzyja myśleniu perspektywicznemu, czyli stawianiu hipotez co do rozwoju danej sytuacji. Drugą kategorią są procedury prób sytuacyjnych. Jest to działanie ukierunkowane na tworzenie postaw gotowości do realizacji zadań w obliczu kreowanej rzeczywistości. Oddziaływania te skupiają się na możliwie najwierniejszemu zbliżeniu się do realnych sytuacji problemowych, spotykanych w codzienności

³³A. Bielańska, *Teatr, który leczy*, Kraków 2002, s. 19.

³⁴S. Kania, *Drama w resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Od teatru pedagogicznego do teatru terapeutycznego*, red. A. Sikorski, W. Sikorski, Warszawa 2014, 95-96.

³⁵K. Pankowska, *Pedagogika dramy. Teoria i praktyka*, Warszawa 2000, s. 151-152.

³⁶M. Konopczyński, *Metody twórczej resocjalizacji*, Warszawa 2007, s. 271.

³⁷Cz. Czapów, *Wychowanie resocjalizujące*, Warszawa 1978, s. 241.

³⁸Cz. Czapów, G. Czapów, *Psychodrama*, Warszawa 1969, s. 19.

³⁹A. Czerakowski, *Możliwości wykorzystania dramatoterapii w resocjalizacji*, Chowania Resocjalizacja młodzieży niedostosowanej społecznie wybrane konteksty, Katowice 2011, Tom II, s. 114.

życia społecznego.⁴⁰ Siłą napędową w socjodramie jest konflikt społeczny, czyli antagonizmy między określonymi grupami społecznymi.⁴¹ Eliot Aronson wyróżnił dwa podstawowe rodzaje konfliktów interpersonalnych. Pierwszy to konflikt o sumie zerowej, gdzie tylko jedno ze stron konfliktu poprzestaje na swoich postanowieniach natomiast pozostałe strony muszą dostosować się. Drugi typ to konflikt motywów mieszanych, gdzie rywalizacja między stronami konfliktu pozwala na większe korzyści niż w stanie wyjściowym konfliktu.⁴² Jak pokazuje powyższa klasyfikacja każdy konflikt interpersonalny rodzi emocje wewnątrz grup, które właściwie ukierunkowane sprzyjają jej integralności.⁴³ Praca z wykorzystaniem konfliktu w socjodramie buduje przeżycia o charakterze interpersonalnym oraz uspołeczniającym. Przeżycia interpersonalne towarzyszą wspólnym rozwiązywaniom problemów związanych z wzajemnymi relacjami w grupie. Przeżycia uspołeczniające natomiast wynikają z rozwiązywania konfliktów determinowanych wadliwą strukturą oraz niepożądaną spójnością grupy.⁴⁴ Wobec przeżyć powstałych podczas konfliktu, każda sesja dramatyczna powinna być uwieńczona komentarzem, spostrzeżeniami oraz refleksją.⁴⁵

Muzykoterapia jak wskazuje pierwszy człon nazwy jest rodzajem terapii, w której wykorzystywane jest dobroczynne oddziaływanie muzyki na ciało i psychikę człowieka. Muzykoterapia oddziałuje na trzech poziomach: fizjologicznym, emocjonalnym, poznawczym⁴⁶

Poziom fizjologiczny oddziaływań terapii związany jest ze zmianą funkcjonowania poszczególnych organów. Przykładowo rytm akcji serca regulują się pod wpływem muzyki jednocześnie regulując ciśnienie w krwioobiegu, który oddziałuje na zmianę pracy płuc i napięcia mięśniowego.⁴⁷

Poziom emocjonalny zmiany związany jest z regulacją emocji. W przypadku osób spiętych i zestresowanych po dobraniu odpowiedniej muzyki można doprowadzić do relaksu i rozładowania napięcia emocjonalnego. W przypadku osób zahamowanych można doprowadzić do aktywizacji i wywołać stany uniesienia emocjonalnego.⁴⁸ Poziom poznawczy zmiany związany jest ze zmianą postaw. Zmiana funkcjonowania na poziomie fizjologicznymi i poziomie emocjonalnym oddziałuje na zmianę zachowania. Osoby wycofane

⁴⁰ Cz. Czapów, G. Czapów, *Psychodrama*, Warszawa 1969, s. 22. S. Kania, *Drama w resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Od teatru pedagogicznego do teatru terapeutycznego*, red. W. Sikorski, A. Sikorski, s. 102.

⁴¹ K. Pankowska, *Pedagogika dramy. Teoria i praktyka*, Warszawa 2000, s.152.

⁴² E. Aronson, T. D. Wilson, R. M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 387-388.

⁴³ L. Coser, *Społeczne funkcje konfliktu*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, red. E. Goffman, Warszawa 1975, s. 31.

⁴⁴ M. Konopczyński, *Metody twórczej resocjalizacji*, Warszawa 2007, s. 270-271.

⁴⁵ Cz. Czapów, G. Czapów, *Psychodrama*, Warszawa 1969, s. 31.

⁴⁶ D. Gulińska – Grzeluska, *Muzykoterapia dzieci agresywnych*, Łódź 2009, s. 72-73.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 72-73.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 72-73.

mogą zwiększyć swoją aktywność natomiast osoby nadekspresyjne mogą uregulować swoją aktywność.⁴⁹

Rola arteterapii w terapii uzależnień młodzieży. Narkomani to osoby, które mają zniekształconą strukturę mechanizmów poznawczych oraz afektywnych. Zniekształcenia te znajdują odzwierciedlenie w zaburzeniu poczucia własnej tożsamości. Niezwykle istotne więc jest uświadamianie własnych uczuć i stanów psychicznych. Każda z przytoczonych metod arteterapii odnosi się do sfery emocjonalnej i poznawczej człowieka. Budowanie świadomości własnych odczuć i umiejętności nazywania ich sprzyja przeżywaniu nowych. Uświadomienie mechanizmów obronnych pozwala na konstruktywne radzenie sobie z wewnętrznymi napięciami. W przypadku stanów konfliktowych arteterapia dostarcza możliwości refleksji i zastanowienia oraz relaksacji. Budowanie świadomości mechanizmów obronnych pozwala na zwiększenie świadomości samego siebie, co jest niezwykle istotne w terapii uzależnień. Budowanie adekwatnej samooceny, często mocno nadwerżonej uzależnieniem jest niezwykle istotne, gdyż znajduje ona odzwierciedlenie w motywacji klienta do utrzymania i życia w abstinencji.

W przypadku adolescentów do całego spektrum konsekwencji uzależnienia dołącza się również ich specyfika rozwojowa. „Młodzi pacjenci mający problem z wyrażaniem trudnych myśli, wyrażaniem emocji, z nazywaniem problemów i doświadczanych trudności w sposób werbalny chętnie uczestniczą w twórczych sposobach wyrażania siebie. Terapia sztuką pomaga w rozwiązywaniu problemów, w zmianach zachowania, w uczeniu się umiejętności społecznych (takich jak empatia, tolerancja, umiejętna komunikacja, radzenie sobie z agresją i impulsywnością).”⁵⁰ Okres wielkich przemian rozwojowych zostaje przerwany przez chorobę, która nie pozwala rozwinąć umiejętności społecznych niezbędnych w pożądanym funkcjonowaniu społecznym. Arteterapia dostarcza możliwości wspierania rozwoju młodego człowieka i nabycie kompetencji przydatnych w dorosłym życiu.

Literatura

1. Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997.
2. Bielańska A., *Teatr, który leczy*, Kraków 2002.
3. Carson C., Butcher J., Mineka S., *Psychologia zaburzeń*, Gdańsk 2003, Vol. 1.
4. Coser L., *Spoleczne funkcje konfliktu*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, red. E. Goffman, Warszawa 1975.
5. Czapów Cz., Czapów G., *Psychodrama*, Warszawa 1969.

⁴⁹Ibidem, s. 72-73.

⁵⁰ M. Kotylak, *Działania twórcze w terapii uzależnień, na przykładzie OPiLU w Zabrze*, <http://arteterapia.pl/dzialania-tworcze-w-terapii-uzaleznienn-wojciech-kotylak/>, dostęp: 10.2014.

6. Czapów Cz., *Wychowanie resocjalizujące*, Warszawa 1978.
7. Czerakowski A., *Możliwości wykorzystania dramatoterapii w resocjalizacji*, Chowania Resocjalizacja młodzieży niedostosowanej społecznie wybrane konteksty, Katowice 2011, Tom II.
8. Czernianin W., *Teoretyczne podstawy biblioterapii*, Wrocław 2008.
9. Gulińska – Grzeluska D., *Muzykoterapia dzieci agresywnych*, Łódź 2009.
10. Ilnicka R. M., *Socjoterapia – twórcza metoda oddziaływań resocjalizacyjnych wobec jednostek niedostosowanych społecznie*, [w:] *Resocjalizacja zagadnienia prawne, społeczne i metodyczne*, red., A. Jaworska, Kraków 2009.
11. Jarosz E., Wysocka E., *Diagnoza psychopedagogiczna Podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006.
12. Jędrzejko M., A. Kowaleska A., *Uzależnienia – wybrane pojęcia i definicje*, [w:] *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, red. M. Jędrzejko, Pułtusk – Warszawa 2009.
13. Jurczyk M., *Istota arteterapii oraz jej udział w diagnozie psychologicznej w świetle współczesnej literatury*, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=603>, dostęp: 12.2014.
14. Kania S., *Drama w resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Od teatru pedagogicznego do teatru terapeutycznego*, red. A. Sikorski, W. Sikorski, Warszawa 2014.
15. Kania S., *Nauczanie filozofii w szkole jako profilaktyka niedostosowania społecznego młodzieży*, [w:] *Ważne sprawy naszych uczniów*, red. D. Kowalska, U. Strzelczyk – Raduli, Opole 2014.
16. Konieczna E. J., *Arteterapia w teorii i praktyce*, Kraków 2004.
17. Konopczyński M., *Metody twórczej resocjalizacji*, Warszawa 2007.
18. Kotylak M., *Działania twórcze w terapii uzależnień, na przykładzie OPiLU w Zabrze*, <http://arteterapia.pl/dzialania-tworcze-w-terapii-uzaleznien-wojciech-kotylak/>, dostęp: 10.2014.
19. Kowaleska A., *Człowieka a uzależnienia*, [w:] *Współczesne teorie uzależnień od substancji psychoaktywnych*, red. M. Jędrzejko, Pułtusk – Warszawa 2009.
20. Marek E., *Arteterapia jako metoda wspomagająca pracę wychowawczą*, [w:] *Sztuka w edukacji i terapii*, red. M. Knapik, W. A. Sacher, Kraków 2004.
21. Molicka M., *Biblioterapia i bajkoterapia, Rola literatury w procesie zmiany zrozumienia świata społecznego i siebie*, Poznań 2011.
22. Paluchowski W. J., *Diagnoza psychologiczna, Proces-narzędzia-standardy*, Warszawa 2007.
23. Pankowska K., *Pedagogika dramy. Teoria i praktyka*, Warszawa 2000.
24. Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2001.
25. Ryzmysłowicz P., *Arteterapia jako metoda korygowania zaburzeń emocjonalnych*, [w:] *Metody i formy terapii sztuką*, red. L. Kataryńczuk-Mani, Zielona Góra 2005.
26. Śliwa S., *Teatroterapia w procesie kreatywnej resocjalizacji osób niedostosowanych społecznej*, [w:] *Od teatru pedagogicznego do teatru terapeutycznego*, red. A. Sikorski, W. Sikorski, Warszawa 2014.
27. Śliwa S., *Rola diagnozy pozytywnej w profilaktyce selektywnej i wskazującej wobec uczniów zagrożonych wykluczeniem społecznym*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013.
28. Tomasiak E., *Wybrane zagadnienia z pedagogiki specjalnej*, Warszawa 1997.
29. Way B., *Drama w wychowaniu dzieci i młodzieży*, Warszawa 1997.
30. Wysocka E., *Diagnoza w resocjalizacji*, Warszawa 2009.

4.2. Підготовка майбутніх учителів до профілактики девіантної поведінки учнів у закладах освіти Польщі й України

Незважаючи на суттєві відмінності в політичних та соціально-економічних системах, Україна та Польща вирішують майже однакові проблеми, що стосуються виховання учнівської молоді. У цих державах набули актуальності питання формування у школярів моральних цінностей, профілактики шкідливих звичок, адже стають численними випадки залежності дітей від психоактивних речовин. Як засвідчують результати досліджень, різниці у статистиці майже немає: у Польщі, яка має вищий рівень соціально-економічного розвитку, ніж Україна, більшість учнів в 11-14 років (76%) уже мають досвід вживання алкогольних напоїв; в Україні 62% підлітків віком 12-14 років вживають алкоголь, більше третини – палять тютюн, 4% – вживають наркотики, завдаючи непоправної шкоди своєму здоров'ю і розвитку [2], [5, с. 22]. Алкоголь, наркотики, інші узалежнення від психоактивних речовин, зокрема від комп'ютерних ігор, зумовлюють неконтрольовані прояви агресії в дітей, жорстокість, соціальну дезадаптацію. Зазначені проблеми є актуальними як у Польщі, так і в Україні. Усе це спонукає педагогічні колективи закладів освіти шукати шляхи профілактики негативних процесів у загальноосвітніх навчальних закладах, враховуючи ту особливу роль, що відводиться всупільстві освіти як соціальному інституту, діяльність якого регламентується статтями Конституцій Республіки Польща й України, рекомендаціями Конвенції про права дитини та іншими правовими актами. У контексті попередження негативних явищ у молодіжному середовищі потребує вдосконалення підготовка майбутніх учителів до роботи з проблемними дітьми.

Проблеми профілактики девіантної поведінки учнів стали предметом численних наукових досліджень польських та українських учених, а саме: А. Анджієвської [11], Ю. Беднарека [11], С. Бенбаса [11], Р. Коваль [11], І. Козубовської, К. Коруби [2], Е. Мазур [11], В. Оржеховської [4], А. Сліви [15], С. Сліви [14; 15], О. Товканець, Т. Федорченко [4], М. Фіцули, Е. Чемеровської-Коруби [2] тощо. Науковці визначили причини девіантної поведінки та основні шляхи подолання негативних проявів.

В. Оржеховська, Т. Федорченко виокремили три групи мотивів, що зумовлюють вживання підлітками психоактивних речовин. До першої належать об'єктивні причини особистісного і соціально-економічного характеру, зокрема генетична обумовленість. Другу групу складають психологічні і соціальні аспекти дезадаптивного розвитку особистості, які

підлягають корекції, але потребують довготривалої систематичної роботи з підлітками і їх батьками з метою формування «психологічного імунітету» й оздоровлення соціального мікросередовища. Цікавість з боку підлітків, відсутність доступної і достовірної інформації про формування хімічної залежності, невміння розпізнавати психологічні маніпуляції розповсюджувачів психоактивних речовин, вплив молодіжної субкультури – це третя група причин, яка здебільшого піддається корекції [4, с. 48].

Заслугує на увагу висвітлена польськими вченими А. Слівою й С. Слівою проблема шкільних невдач учнів, адже саме труднощі, яких зазнає дитина в навчальному закладі, часто стають причиною девіантної поведінки. Тому зазначені науковці запропонували такі шляхи профілактики шкільних невдач:

допомога дитині конструктивно долати труднощі, що загрожують її правильному розвитку;

обмеження й усунення чинників ризику, що загрожують розвитку дитини і дезорганізують здоровий спосіб життя;

зміцнення чинників, що сприяють правильному розвитку дитини і здоровому способу життя [15, с. 180].

Крім того, А. Сліва й С. Сліва розробили позитивну профілактичну стратегію, суть якої полягає в діагностиці позитивних якостей, умінь школярів і допомозі дітям застосувати свій потенціал у цікавій соціально цінній діяльності [15, с.182].

Як польські, так і українські вчені: В. Оржеховська [4], А. Сліва [15], С. Сліва [14; 15], О. Товканець, Т. Федорченко [4], О. Янкович [6] тощо – акцентують увагу на педагогічній діагностиці як провідному етапі в профілактиці та подоланні негативних явищ у шкільному середовищі. Методи діагностики, що застосовуються в освітній галузі Польщі й України, також мають багато спільного. Для психолого-педагогічних вимірювань учителів використовують бесіди, опитування, анкетування, спостереження тощо. Заслужують на увагу методи експрес-діагностики агресивних станів дітей, зокрема тест вибору кольорів М. Люшера тощо.

На необхідності вирішення педагогом діагностичних, опікунських, консультативних і терапевтичних завдань особливо акцентують увагу польські вчені (Е. Дерень [8], Т. Левовицький, Б. Заневська [16], Г. Щепанський тощо). На їх думку, класний керівник має стати і вихователем, і порадиником, і опікуном, який повинен реалізовувати позитивну профілактичну стратегію. Опікунські, консультативні, терапевтичні завдання класного керівника дещо менше досліджуються українськими науковцями. Свідченням посиленої уваги польського

суспільства до проблем виховання є розпорядження Міністра народної освіти від 30 квітня 2013 р. щодо засад та організації психологічно-педагогічної допомоги в дошкільних закладах, школах і позашкільних закладах. Така допомога призначена для задоволення індивідуальних освітніх потреб; виявлення індивідуальних можливостей учнів; вирішення проблем неповносправності, соціальної дезадаптації, відставання у навчанні, важковиховуваності, пов'язаної з побутовими умовами учня, у кризових або травматичних ситуаціях тощо [13].

Одним зі шляхів профілактики девіантної поведінки учнів є підготовка майбутніх учителів до роботи з важковиховуваними дітьми.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту, форми, технології та методів підготовки майбутніх учителів до профілактики девіантної поведінки учнів у вищих навчальних закладах Польщі й України.

Підготовка майбутніх учителів до роботи з важковиховуваними дітьми відбувається переважно під час вивчення психолого-педагогічних дисциплін та під час педагогічних практик. У Польщі й Україні тривають пошуки більш досконалої моделі формування готовності вчителів до професійної діяльності. Розробляються нові стандарти підготовки педагогів. Зокрема, у Польщі з 2012-2013 н. р. навчання у вищих закладах освіти відбувається відповідно до розпорядження Міністра науки і вищого шкільництва від 17 січня 2012 р. щодо стандартів підготовки майбутніх учителів, згідно з яким студенти повинні: набути знання з психологічних та педагогічних наук щодо розуміння процесів розвитку, соціалізації, виховання, навчання і наuczіння; набути вміння і компетентності, необхідні для комплексної реалізації дидактичних, виховних, опікунських завдань школи та самостійної підготовки для забезпечення потреб учнів; бути практично підготовленими до реалізації педагогічних (дидактичних, виховних, опікунських) завдань [12].

В Україні триває робота зі створення нових стандартів підготовки вчителів відповідно до європейських вимог. Провідними навчальними курсами, що сприяють формуванню вмінь виховання проблемних дітей, у ВНЗ Польщі є загальна педагогіка, теоретичні основи виховання, християнська педагогіка, педагогічна діагностика, біомедичні основи розвитку й виховання тощо, а у вітчизняних вишах – педагогіка, педагогічна майстерність, освітні технології тощо. Отже, здобутком польської професійно-педагогічної освіти є запровадження до навчальних планів таких предметів, як педагогічна діагностика (дає змогу студенту сформуванню вміння діагностувати дитину, без чого неможливі ефективні виховні впливи), християнська педагогіка (сприяє використанню

релігійного вчення як джерела виховання та встановленню зв'язків із церквою як важливою виховною інституцією)тощо.

Лише теоретичні напрацювання не можуть сформувати в майбутніх учителів уміння порозумітися з дітьми з девіантною поведінкою. Для цього потрібна практика. Але перший крок до успішної професійної діяльності – це все-таки оволодіння теоретичними відомостями з означеної проблеми. Проте як в українських, так і в польських підручниках із педагогіки роботи з важковиховуваними дітьми приділено недостатньо уваги. Отже, саме ця проблема в перспективі має бути ґрунтовніше відображена в засобах навчання майбутніх учителів.

Аналіз польських підручників із педагогічних дисциплін засвідчує також недостатню увагу до питань діяльності класного керівника, зокрема співпраці з батьками школярів, формування учнівського колективу. Ці питання відображені в українських посібниках з освітніх технологій, оскільки для профілактики й подолання девіантної поведінки розроблені соціально-виховні технології розбудови виховної системи загальноосвітнього закладу, а також технології роботи з важковиховуваними дітьми, що передбачають проведення діагностичних процедур, реалізацію рольових ігор, семінарів-тренінгів, вправ, інформаційно-практичних занять тощо. Структурними компонентами таких технологій є органи учнівського самоврядування, батьківські комітети.

Однією з найважливіших форм підготовки студентів до профілактичної діяльності є педагогічна практика. Акцентуючи увагу на особистісних компетенціях учителя (емоційних, комунікативних, творчих), польський педагог Е. Дерень вважає, що необхідно глибше пов'язати в педагогічному закладі теорію і практику. Останню можна вдосконалити саме під час педагогічних практик [8]. На необхідності домінування практичної підготовки над теоретичною в підготовці педагогів вказали такі науковці, як А. Василюк [1], Е. Вишневська, І. Мицишин [3] тощо, оскільки навіть на сучасному етапі у вищих закладах освіти, у яких відбувається професійний вишкіл учителя, навчання є дещо затеоретизованим, а це, у свою чергу, знижує конкурентоздатність на ринку праці.

Отже, під час педагогічних практик студенти мали б опановувати вміння налагоджувати міжособистісну взаємодію у школі та класі (у тому числі, з важковиховуваними дітьми), організовувати працю з малими групами й окремими учнями, спілкуватися з батьками.

І. Мицишин зазначає, що в середовищі школи, яке наповнене непередбачуваними ситуаціями, конфліктами, студент повинен також оволодіти специфічним умінням «рефлексії в дії». Це можливо лише в реальних практичних умовах шляхом експериментування, набуття досвіду, аналізу передумов і чинників суперечок, а також навчаючись на власних помилках. Значення такої форми підготовки до професійної діяльності можна відобразити формулою «практика – рефлексія – зміна»: від практики і через практику до знань і досконалості [3].

Аналізуючи проходження педагогічних практик майбутніх учителів у Польщі, І. Мицишин занадто ідеалізує цю форму підготовки до професійної діяльності, при цьому приділяє недостатньо уваги недолікам її організації й можливостям удосконалення у майбутньому.

Як у польських, так і в українських загальноосвітніх закладах суттєве значення відводиться співпраці учителів із батьками, оскільки школа і сім'я – дві основні виховні інституції. Така співпраця є особливо необхідною, коли йдеться про важковиховану дитину, про учня, який зазнає невдач у школі. Проте студенти педагогічних вишів не завжди відчують себе готовими до цієї відповідальної роботи. Для формування таких умінь недостатньо використовуються можливості педагогічних практик.

Польський науковець Г. Цудак висвітлив результати власного експериментального дослідження з підготовки майбутніх учителів до співпраці з батьками під час педагогічної практики в Горнослаській вищій педагогічній школі (Польща), проведене у 2000 р., у якому взяли участь 260 магістрантів стаціонарних відділень і 356 учителів відділень післядипломної освіти. 68,2% опитаних учителів зі стажем до 5 років зазначили, що відчують серйозні проблеми в опікунській роботі з дітьми. Педагоги не можуть вчасно зрозуміти причини труднощів у вихованні, суспільних і матеріальних потреб учнів. Респонденти недостатньо готові до діагностики родинного середовища, проблем у сфері соціально-педагогічних і економічних потреб, оскільки методологічні вміння мали б бути сформовані на вищому рівні [7].

Типовою (як для Польщі, так і для України) є відповідь польської вчительки з трирічним стажем роботи, яка навчалася на магістерських студіях. Вона відзначила, що відчуває себе добре підготовленою до навчання учнів, адже на високому рівні володіє навчальним матеріалом зі спеціальності і методикою його викладання, а під час педагогічної практики не лише спостерігала за роботою вчителів, а й сама проводила уроки. Найбільше труднощів виникає під час організації праці з батьками.

Кожен такий контакт із сім'єю учня дається нелегко. Тому Г. Цудак зробив висновок, що під час педагогічних практик треба акцентувати увагу саме на формах і методах співпраці з батьками. Це можуть бути участь у батьківських зборах чи індивідуальні бесіди із сім'єю учня [7].

Проте в організації педагогічних практик є й інші суттєві недоліки, про які розповідають молоді вчителі. Зокрема, польська вчителька Анна К. під час бесіди зазначила, що керівництво загальноосвітніх закладів і педагоги зазвичай неохоче приймають студентів для проходження практичної підготовки, адже це зайве навантаження. Учителі шкіл, переважно гімназій, де навчаються старші учні, скаржаться на недисциплінованість дітей. Є випадки зверхнього і прискіпливого ставлення батьків, які намагаються звинуватити школу в низькому рівні культури та несформованості певних моральних якостей учнів. Зрозуміло, якщо вчитель відчуває труднощі у спілкуванні з учнями, то не хоче приймати практикантів, які будуть критикувати його у своїх нотатках.

Окремі польські педагогічні навчальні заклади сплачують невеликі кошти, щоб зацікавити вчителів допомагати студентам у практичному вишколі. Безумовно, студент може потрапити до кваліфікованого педагога, який відповідально ставитиметься до роботи керівника, наставника, поділиться секретами педагогічної майстерності й професійного успіху. Проте часто у школах нікому контролювати рівень підготовки майбутніх учителів до уроків та виховної роботи. Трапляється, що студенти лише спостерігають за навчально-виховним процесом і виконують доручення, які не мають нічого спільного з освітою.

На жаль, не виявлено джерел, у яких зазначені проблеми були б висвітлені й проаналізовані. Проте науковці визнають, що є недоліки в організації педагогічної практики студентів. Наприклад, А. Василюк зазначає, що хорошими умови практики визнали всього 6,6% опитаних майбутніх учителів, поганими – понад 17% (дослідження проведено в Польщі, проте дані проблеми є актуальними також в Україні) [1, с. 153].

Перспективами подальшого розвитку практичної підготовки майбутніх учителів є розширення баз практик із залученням студентів до профілактичної роботи, опанування інноваційними соціально-виховними технологіями та навичками психолого-педагогічних вимірювань.

Великий потенціал простежується також у формуванні в майбутнього педагога вмінь проектування авторських методик навчально-виховного процесу. Тривалий час організація виховання відбувалася відповідно до технологічного підходу, коли вчителю відводилася роль виконавця міністерських програм, а не новатора. Життя дітей було суворо

регламентованим. Зараз відбувається перехід до гуманістичного підходу, який передбачає використання демократичного стилю укладу закладу освіти, активних методів навчання, сценаріїв занять на розсуд учителя; розвиток творчих здібностей учнів; елімінування страху й стресів, пов'язаних із навчанням і вихованням; визнання права дитини на помилку тощо. Зрозуміло, що за такого підходу педагог отримує більше можливостей для вибору або й створення методик.

Провідними методами формування готовності до виховання важковиховуваних дітей є методи інтерактивного навчання, зокрема робота в групі, а також моделювання ситуацій, ігрові, проектні методи тощо. Варто акцентувати увагу на методах оцінки, які дають змогу сформувати у вихованцеві здатність до самооцінки і самоконтролю [10, с. 442-444]. Польські педагоги виокремили з-поміж інших методи ідеалу, об'єктивізації зла, що також сприяють вихованню без насилля [10, с. 447]. Відокремлення зла від вихованця здійснюється гуманно: щоб перемогти зло, треба боротися з ним, але не зі злістю. Не слід боротися із самим вихованцем. При цьому треба допомогти учневі усвідомити проблему, добиватися свідомої дисципліни, підносити гідність дитини, показувати ідеал, можливий для наслідування.

Одним зі шляхів профілактики девіантної поведінки учнів є розвиток здібностей і задатків дитини в ранньому віці, зокрема, у дошкільних закладах, що відображає відповідність позитивній профілактичній стратегії.

У польських підручниках для майбутніх учителів висвітлюються різноманітні методики навчання й виховання дошкільнят, спрямовані на розвиток задатків дитини, а саме: кольорово-звукова Х. Метери, рухової експресії К. Орфа, ритмічної гімнастики Альфреда і Марії Кнесув, доброго старту М. Богданович, забави у читанні [9, с. 191-195, 236-256]. Методика рухової експресії К. Орфа передбачає кореляцію фізичної культури з ритмічно-музичною словесною. Використовуються різноманітні музичні інструменти в нескладній грі. Цей метод спрямований на те, щоб дитина навчилася виражати свої емоції і розвивала творчі якості. Використовуються елементи танців, вправ, музики, поезії, казок, прози тощо. Усе це є одним з ефективних шляхів профілактики девіантної поведінки.

У дошкільних класах, навчання в яких є обов'язковим, польські педагоги використовують багато методів виховання проблемних учнів. Зокрема, метод «Мандала» варто застосовувати в роботі з гіперактивними дітьми, а також із тими, які мають проблеми емоційного характеру,

просторової орієнтації, відхилення у сфері візуального сприйняття. Саме слово «мандала» походить зі староіндоєвропейської мови й означає космічний символ, круг, коло. Мандала – це малюнки фігур, квітів, орнаментів, що вписані в коло чи квадрат. Усі елементи впорядковуються, починаючи із середини. Мандали можна малювати, аналізувати, komponувати. Вони діють заспокійливо на дітей, сприяють концентрації уваги, зменшують ризики непередбачуваної поведінки. Учитель може трактувати, що означає той чи інший колір, візерунок у мандалі, створеній дитиною. Тому варто розробляти також методи діагностики й роботи з проблемними школярами(тими, що мають відхилення в розвитку або девіантну поведінку) Адже у зв'язку з поганою екологією та суспільними загрозами (зростання залежності від психоактивних речовин, дія стрес-факторів тощо) зростає кількість таких дітей.

Незважаючи на суттєві успіхи в підготовці майбутніх учителів до профілактики девіантної поведінки учнів (розробка інноваційних технологій і методик роботи з важковиховуваними дітьми; реалізація тренінгів для батьків, рольових ігор і вправ з учнями), залишаються актуальними проблеми набуття у вищій практичного досвіду спілкування з проблемними школярами, допомоги в подоланні шкідливих звичок.

Ще один прогнозований напрям підготовки вчителя до виховання учнів – це формування готовності до роботи з учнями, що мають відхилення у фізичному й розумовому розвитку. Для цього має бути використана база спеціалізованих закладів. Вкрай необхідною є співпраця зі структурами, які мають допомагати таким дітям соціалізуватися.

Таким чином, у Польщі й Україні у зв'язку з загрозливим зростанням кількості дітей, узалежнених від психоактивних речовин, вживання яких зумовлює девіантну поведінку, актуальними є проблеми попередження негативних явищ у молодіжному середовищі. Серед профілактичних дій можна виокремити такі: своєчасна і комплексна психодіагностика рівня розвитку морально-духовних якостей учнів, виявлення причин шкільних невдач і сприяння дитині в їх подоланні, реалізація позитивної превентивної стратегії, суть якої полягає в діагностиці особливостей, умінь школярів і допомозі застосувати свій потенціал у цікавій соціально цінній діяльності. Збільшення кількості учнів з девіантною поведінкою зумовлює необхідність удосконалення підготовки майбутніх учителів до роботи з проблемними дітьми. Зокрема, під час вивчення психолого-педагогічних дисциплін доцільно акцентувати увагу на проведенні педагогічних вимірювань, реалізації технологій, методик роботи з важковиховуваними дітьми. З'ясовано, що в польських ВНЗ акцентується увага на опікунських,

терапевтичних функціях вихователя, ґрунтовніше вивчається педагогічна діагностика. Водночас в українських вишах у педагогічних курсах представлені технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу, роботи з важковиховуваними дітьми, що передбачають проведення діагностичних процедур, реалізацію вправ, рольових ігор, семінарів-тренінгів, інформаційно-практичних занять тощо. Ці форми й методи вивчають польські студенти, проте термін «технологія» у польській теорії виховання має дещо інший зміст. Спеціальних технологій роботи з важковиховуваними дітьми немає. У педагогічних ВНЗ як Польщі, так і України потребують розширення бази педагогічних практик, у процесі проходження яких студенти набуватимуть досвід впливу на проблемних учнів.

Література

1. Василюк А. В. Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Польщі (1989–1997 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Василюк Алла Володимирівна. – К., 1998. – 184 с.
2. Коруба Ч. Шкільна система протидії агресії і насильству [Електронний ресурс] : метод. рекомендації для вчителів / Ева Чемєровська-Коруба, Казімеж Коруба. – Режим доступу : <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1049,z-n-nz-n-n-n>.
3. Мищишин І. Удосконалення професійної підготовки вчителів у Польщі в контексті інтеграційних змін [Електронний ресурс] / Ірина Мищишин // Вісник Львівського університету. Серія пед. – 2005. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 166-171. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/Pedagogika/periodic/visnyk/19_1/20_myshchysyn.pdf
4. Оржеховська В. М. Технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу : [навчально-методичний посібник] / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 172 с.
5. Права дитини. Адаптований переказ Конвенції ООН про права дитини. – К. : Центр ССМ КМДА, 2002. – 64 с.
6. Янкович О. І. Освітні технології у короткому викладі / О. І. Янкович, Л. М. Романишина, М. М. Бойко та ін. – Тернопіль : Астон, 2013. – 160 с.
7. Cudak H. Znaczenie praktyk /HenrykCudak // Praktyki Pedagogiczne w Gornoslaskiej Wyzszej Szkole Pedagogicznej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez zakład praktyk pedagogicznych w dniu 2 marca 2001 roku. [Praca zespolowa] / red. : K. Misiolek. – Myslowice : Gornoslaska Wyzsza Szkola Pedagogiczna; Prywatny Zespol Szkol P.U.H. „Derrata” Sp. z o.o., 2001. – 124 s.
8. Dereń E. Nauczyciel – zawód czy misja i powołanie? [Електронний ресурс] / Edward Dereń// Kształcenie nauczycieli w Polsce. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/nauczyciel---zawod-czy-misja-i-powolanie>
9. Klim-Klimaszewska A. Pedagogika przedszkolna. Nowa podstawa programowa / Anna Klim-Klimaszewska. – Warszawa : Instytut Wydawniczy ERICA, 2011. – 376 s.
10. Nowak M. Teorie i koncepcje wychowania / Marian Nowak. – Warszawa : Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, 2008. – 580 s.
11. Patologie w cyberświecie / Redakcja naukowa : Sylwester Bębas, Jerzy Plis, Józef Bednarek. – Radom : Wyższa Szkoła Handlowa, 2012. – 502 s.

12. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20120000131.

13. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach / [Електронний ресурс] // Dziennik Ustaw. – 2013. – poz. 532. – Режим доступу: http://www.kuratorium.waw.pl/files/f-6104-2-nowa_pomoc_psychologiczno_-_pedagogiczna_z_2013_r.pdf.

14. Śliwa S. Wybrane problemy resocjalizacji nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych / Sławomir Śliwa. – Opole : Wydawnictwo Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2013. – 193 s.

15. Współczesność na rozdrożu? O edukacji, wychowaniu i profilaktyce słów kilka / pod redakcją naukową Wojciecha Duczmala, Sławomira Śliwy. – Opole : Wydawnictwo Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2013. – 183 s.

16. Zaniewska B. Rola wychowawcy klasy w procesie dydaktyczno-wychowawczym szkoły [Електронний ресурс] / Beata Zaniewska. – Режим доступу : <http://www.szkolnictwo.pl/index.php?id=PU7219>

4.3. Rola psychologa szkolnego w profilaktyce wskazującej zachowań suicydalnych adolescentów

Zjawisko samobójstwa jest powszechnie znane i obecne w większości kręgów kulturowych. Wzbudza wiele kontrowersji z uwagi na ogromną szkodliwość społeczną, dotycząc całego systemu rodzinnego zamachowcy z włączeniem najbliższego środowiska. Członkowie rodzin samobójcy, borykają się z wieloma pytaniami na które być może już nigdy nie znajdą odpowiedzi. Doświadczając utraty bliskiej osoby, w tak tragiczny sposób jakim jest samobójstwo, zmagają się z wieloma pytaniami: dlaczego to się stało? Dlaczego nie powiedział/powiedziała, że ma jakiś problem? Czy byliśmy dobrymi rodzicami? Cechą charakterystyczną tych pytań jest doszukiwanie się motywu zamachowca, często akcentując jego problemy, konflikty trudne wręcz niemożliwe do rozwiązania sytuacji, jak również czynników zewnętrznych powiązanych ze środowiskiem rodzinnym.

Samobójstwo u bram dorosłość. Wśród przyczyn śmierci uczniów szkół średnich i studentów, samobójstwo jest na trzecim miejscu. Kiedyś ta grupa wiekowa stanowiła 5% ogółu samobójstw, niestety w dzisiejszych czasach stanowi 15%.⁵¹ Statystyki policyjne wykazały w roku 2012 ogółem 5791 aktów suicydalnych, w tym 4177 przypadków dokonanych.⁵² Dokładny wykaz

⁵¹M. E. P. Seligman, E. F. Walker, D. L. Rosenhan, *Psychopatologia*, Poznań 2003, s. 316.

⁵² <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/samobojstwa/84000,Samobojstwa-2012.html>, 14.12.13.

zależności pod względem wieku osób dokonujących zamach na swoje życie przedstawia tabela 1.

Istotne wydaje się podkreślenie, że tylko w przypadku adolescentów, czyli wiek 15-19 oraz 20-24 zaznacza się wyraźna różnica względem innych grup wiekowych. Tylko w tych dwóch grupach zamachy na własne życie w połowie przypadków kończą się samobójstwem, natomiast druga połowa są to samobójstwa niedokonane.

Motyw aktu suicydalnego. We współczesnym, zabieganym świecie, kiedy oboje rodziców poświęcają coraz to więcej czasu na dobrze płatną pracę. Obarczeni obowiązkami związanymi z pracą, często „przynoszą ją” do domu, zaniedbując tym samym obowiązki domowe. Starają się zapewnić dobrobyt całej rodzinie, opłacić szkołę, czy studia swoim dzieciom. Sytuacja, w której jeden z rodziców podejmuje pracę za granicą, powoduje w pewien sposób załamanie struktury rodziny, konflikty wewnątrz rodziny. Kluczowym dla tych wszystkich sytuacji jest zmniejszenie kontaktu z dziećmi. Pozostawienie ich samym sobie, lub obarczenie obowiązkami domowymi, często nieadekwatnymi do poziomu rozwoju, w którym dziecko aktualnie się znajduje. Policyjne statystyki z 2012 roku potwierdzają, że najczęstszą przyczyną targnięcia się na własne życie, jest choroba psychiczna (808 przypadków). Natomiast na drugim miejscu odnotowano nieporozumienia rodzinne (752 przypadków).⁵³

Tabela 1. Wiek osób podejmujących zamachy samobójcze

Wiek	Liczba zamachów	W tym zakończone zgonem
9 lat i mniej	0	0
10-14	30	12
15-19	343	165
20-24	525	288
25-29	562	314
30-34	525	337
35-39	459	316
40-44	455	333
45-49	508	375
50-54	636	510
55-59	612	518
60-64	443	379
65-69	213	192
70-74	137	126
75-79	130	120
80-84	93	87
85 i więcej	79	73
wiek nieustalony	41	32

Źródło: statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/samobojstwa/84000,Samobojstwa-2012.html

⁵³<http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/samobojstwa/84000,Samobojstwa-2012.html>, 14.12.13.

Zdaniem Brunona Hołysta: „Akcentuje się m.in. takie zjawiska, jak głębokie zaburzenia więzi emocjonalnej rodziców z dzieckiem, trudności w porozumieniu z nim, nieumiejętność pomocy w rozwiązywaniu problemów dziecka. Ta swego rodzaju „niewydolność” wychowawcza rodziców prowadzi właśnie zarówno do zachowań przestępczych, jak też do zachowań suicydalnych. Do zachowań tych prowadzi też alkoholizm i przestępcza działalność osób z najbliższego środowiska wychowawczego dziecka, rozkład pożycia małżeńskiego rodziców, ich wypaczenia charakterologiczne itp.”⁵⁴ W środowisku dorosłych ludzi sytuacja wygląda bardzo podobnie. Rozwody małżeńskie, utrata bliskiej osoby, utrata pracy, ciężka choroba i wiele innych sytuacji, może spowodować chęć odebrania własnego życia.

Francuski socjolog Emil Durkheim wyróżnił trzy typy samobójstw:

 samobójstwo altruistyczne – warunkowane jest poczuciem dobra ogółu społeczeństwa. Przykładem jest japońskie samobójstwo harakiri.

 samobójstwo egoistyczne – spowodowane brakiem relacji z otoczeniem społecznym, brakiem chęci istnienia dla samego istnienia np. samobójstwo Marilyn Monroe

 samobójstwo anomiczne – jego przyczyną może być utrata pracy, nieoczekiwana zmiana statusu społecznego a w rezultacie brak jakichkolwiek interakcji między jednostkowych.⁵⁵

Zenomena Płużek natomiast wyróżniła, ze względu na etiologie, następujące rodzaje samobójstwa:

samobójstwa prawdziwe – nagłe, impulsywne uświadomienie sobie chęci odebrania własnego życia. Bardzo często spowodowane prostym motywem niechęci dalszego istnienia, czy zupełnego osamotnienia. Z powodu kryzysu egzystencjalnego, utraty sensu istnienia, samobójstwo prawdziwe może być skutkiem agresji skierowanej na samego siebie albo swoją śmierć mająca na celu ukaranie kogoś czyli agresja skierowana na zewnątrz

samobójstwa rzekome – pozbawienie się życia z powodu nie umiejętności radzenia sobie z problemami i trudnościami życia. Śmierć w tym przypadku jest rozwiązaniem problemów, jedynym wyjściem z sytuacji. Osoby takie skupiają się wyłącznie na znalezieniu sposobu rozwiązania, bądź zapomnienia o zaistniałej już trudnej sytuacji. Samobójstwo z takich powodów jest wynikiem przeżywanej depresji i obniżonych mechanizmów obronnych.

samobójstwo demonstratywne – celem samobójstwa jest zwrócenie na siebie uwagi. Istnieje zagrożenie życia, jednak chęć pozbawienia się życia nie jest głównym motywem działania. Osoba podejmująca się temu czynowi, w

⁵⁴B. Hołyst, *Interdyscyplinarna problematyka badań etiologii zachowań suicydalnych*, „Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej” 2004, tom 4, nr 3, s.131,132

⁵⁵M. E. P. Seligman, E. F. Walker, D. L. Rosenhan, *Psychopatologia*, Poznań 2003, s. 319.

dość skrajny sposób woła o pomoc, ponieważ nieumiejętnie szukała pomocy. Taki bezradny, zagubiony człowiek liczy na to, że ktoś go uratuje przed popełnieniem czynu zagrażającemu własnemu życiu.⁵⁶

Próba samobójcza jako rozpaczliwe wołanie o pomoc. Jak wcześniej wspomniano, pozbawienie siebie własnego życia, jest pewnego rodzaju rozwiązaniem, ostatecznym wyjściem, dla osoby dopuszczającej się tego czynu. Jednak nie wszystkie zachowania prowadzące do popełnienia samobójstw, mają faktycznie charakter odebrania sobie życia.

Zachowania suicydalne, czyli samobójstwa (*suicidium*) można podzielić na dwie podstawowe kategorie:

samobójstwa dokonane (czyn, którego efektem jest utrata życia),

samobójstwa niedokonane, tzw. usiłowane (nie mające na celu pozbawienie się życia, jest to zachowanie polegające na wykonaniu zamachu na własne życie z możliwością odratowania. Są to tzw. próby samobójcze, czyli forma nie tyle wołania, ale już krzyczenia o pomoc.⁵⁷

Każdy człowiek doświadcza lęku przed własną śmiercią. Spośród wszystkich rodzajów lęku jakiego może doświadczyć jednostka, lęk przed końcem życia jest dominujący. Spowodowane jest to tym, iż osadzony jest w naszej biologii funkcjonowania – popędach i instynktach. Dzięki instynktowi zachowania własnego życia, człowiek podejmuje walkę z zagrożeniem, nawet wtedy, kiedy jego szanse na przeżycie są znikome.⁵⁸

Z perspektywy psychologicznej, na podstawie badań CBOS przeprowadzonych w maju 2005 roku, Wiesław Łukaszewski dokonał analizy statystycznej, w której stwierdził, że 30% populacji Polaków towarzyszy lęk przed śmiercią.⁵⁹ Autor ten stwierdził również, że nie jest do końca pewne, czy skutkiem braku lęku przed śmiercią jest targnięcie się na własne życie. Jednak ustalił, że jeżeli lęk przed własną skończonością jest odczuwalny przez ludzi, to sposobem na pozbycie się zaistniałego lęku, może być samobójstwo.⁶⁰ Można więc wysunąć wnioski, że lęk przed własną skończonością wpływa na rodzaj zamachu na własne życie, determinując go jako próbę samobójczą. Jednocześnie można stwierdzić, że w człowieku zachowany jest instynkt życia. Rozumieć można, że lęk przed śmiercią, może powstrzymać potencjalnego samobójcę od pozbawienia się życia.

Przeciwnym do lęku przed śmiercią jest lęk przed życiem. Lęk przed własną skończonością może uchronić przed popełnieniem czynu samobójczego.

⁵⁶ M.M. Studzińska, *Wybrane zagadnienia z problematyki suicydologii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 2001, VOL. XXVI, 17, s. 9.

⁵⁷ Tamże, s. 3.

⁵⁸ <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=209>, 14.12.13.

⁵⁹ W. Łukaszewski, *Udręka życia*, Sopot 2010, s.27.

⁶⁰ Tamże, s.33.

Paradoksalnie jednak lęk przed życiem może być bodźcem przyczyniającym się do zamachu na własne życie. Teoria poczucia braku nadziei, stworzona przez Abramsona, Metalskyego oraz Alloya zakłada, że niektóre jednostki przeczuwają o niemożliwości zmiany zakończenia danej sytuacji. Osoby takie są również przeświadczone, iż możliwe rozwiązanie jest i tak dla nich niekorzystne oraz, że nie mają wpływu na to by zmienić je na pożądane. „Uogólnione poczucie braku nadziei, depresja i myśli samobójcze przychodzą wtedy, kiedy jako ważne w życiu wydarzenia postrzega się wydarzenia negatywne, przypisuje się im istniejącym od dawna globalnym przyczynom, które prawdopodobnie doprowadzą do nie kończącej się serii innych negatywnych wydarzeń. Jedyną ucieczką jest śmierć”.⁶¹ Postrzegając wyjście z sytuacji istotnej dla jednostki jako negatywnej, osoba nabiera przeświadczenia, że jest to początek kolejnych niepożądanych wydarzeń. W obliczu nieuchronności wobec ciągu nieprzyjemnych i niekorzystnych sytuacji, warunkujących ból i cierpienie właściwe wydaje się rozumienie aktu samobójczego jako rozwiązanie problemu.⁶² Często po dokonaniu samobójstwa, rodzina zmarłego opisuje jego zachowanie w dni poprzedzające śmierć, jako normalne, sprawiające wrażenia szczęśliwego i beztrudnego. Nie wspominali, żeby ich bliski był choćby przygnębiony. Dzieje się tak dlatego, ponieważ osoba zamierzająca zakończyć swoje życie, obrała już pewien plan mający na celu rozwiązanie nawarstwiających się problemów – poprzez popełnienie samobójstwa. Dobre samopoczucie takiego człowieka jest spowodowane znalezieniem rozwiązania dla zgromadzonych trudności życiowych, pozbyciem się kłopotów i zmartwień.

63

Badania przeprowadzone w latach 1975-1985, na pacjentach szpitali psychiatrycznych w Szwecji i Wielkiej Brytanii, wykazały skrajną formę niedostosowania społecznego. Wśród osób w badanej grupie, które chciały popełnić samobójstwo, wskazuje się na silne zaburzenie poczucia winy, wysoki stopień lęku oraz częste konflikty interpersonalne. Zaburzenie poczucia winy warunkowane było nieświadomą formą wrogości wobec innych osób z otoczenia oraz wobec siebie samego. Zamach na życie był rozumiany jako sposób na rozwiązanie trudnej sytuacji.⁶⁴

Profesor Edwin Shneidman wyróżnił dziesięć wspólnych cech, które występują w 95% samobójstw zakończonych śmiercią.

1. „Wspólnym celem samobójców jest poszukiwanie rozwiązania
2. Wspólnym celem samobójców jest ucieczka od świadomości

⁶¹ K. J. Richard, E. GillilandBurl, *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2005, s. 170.

⁶² B. Hołyst, *Na granicy życia i śmierci, Studium kryminologiczne*, Warszawa 2002, s. 94.

⁶³ R. O' Connor, N. Sheehy, *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk 2002, s. 84.

⁶⁴ Cz. M. Cekiera, *Suicydologia*, Warszawa 2005, Tom 1, s. 28.

3. Wspólnym bodźcem do popełnienia samobójstwa jest nieznośny ból psychiczny
4. Wspólnym stresorem w wypadku samobójstwa są niezaspokojone potrzeby psychiczne
5. Emocją wspólną samobójcom jest poczucie beznadziejności i bezradności
6. Stanem poznawczym wspólnym samobójcom jest ambiwalencja
7. Stanem wspólnym samobójcom jest zawężenie percepcji
8. Działaniem wspólnym samobójcom jest ucieczka
9. Aktem interpersonalnym wspólnym samobójcom jest zakomunikowanie swoich zamiarów
10. Wzorcem wspólnym samobójstwom jest spójność aktu samobójczego ze stylem życia.”⁶⁵

Zgodnie z literaturą przedmiotu, jedną ze wspólnych cech determinujących samobójcę do odebrania sobie życia, jest opisywany nieznośny ból psychiczny. Osoby popełniające udany zamach na swoje życie opisują, że poprzez próbę samobójczą, chcieli pozbyć się ogromnego ciężaru jakim był wewnętrzny ból psychiczny. Balansowanie na granicy życia i śmierci, było stanem chwilowej nieważkości, dzięki której wszelkie zmartwienia oraz ból przestawały istnieć. Ten stan emocjonalny najbliższy jest określeniu Katharsis (*catharsis*), od grec. *oczyszczać*; gdzie „w teorii psychoanalitycznej: termin zapożyczony na określenie rozładowania napięcia i lęku w wyniku procesu uświadamiania sobie wypartych idei, uczuć, dążeń i wspomnień”⁶⁶. *Słownik psychologiczny* podaje dodatkowo iż „codzienne użycie rozszerzyło zakres znaczenia i termin ten używany jest na określenie wszelkich zadowalających doświadczeń emocjonalnych”⁶⁷. Zjawisko to świadczy o istnieniu napięcia wewnętrznego i wyzbyciem się przeżywanego lęku. Napięcia te często są sygnalizowane w sadowisku rówieśniczym niemal, że wprost jako słowne komunikaty bezpośrednio odnoszące się do zamiarów samobójczych.

Działania zapobiegawcze psychologa w szkole. Działania profilaktyczne w szkole to „zbór świadomych czynności wychowawczych mających na celu wspomaganie jednostki w osiągnięciu pożądaných – normatywnych –postaw.”⁶⁸ Profilaktyka społeczna jest niezwykle istotnym działaniem wychowawczym, spełniającym warunki wsparcia w budowaniu dojrzałości społecznej adolescentów. W tym okresie jednostka przeżywa najwięcej kryzysów

⁶⁵ R. O’ Connor, N. Sheehy, *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk 2002, s.83

⁶⁶ A.S. Reber, E.S. Reber, *Słownik psychologii*, Warszawa 2005, s.315

⁶⁷ Tamże, s. 315.

⁶⁸ S. Kania, *Innowacje pedagogiczne – potrzeba profilaktyki w szkole wyższej*, [w:] *Nietechnologiczne innowacje w teorii i praktyce*, red. W. Duczmal, J. Żurawska, Opole 2014, s. 119.

powiązanych z czynnikami ryzyka – brak doświadczenia społecznego.⁶⁹ Współcześnie profilaktykę szkolną możemy klasyfikować na trzy poziomy: profilaktykę uniwersalną, selektywną i wskazującą. Uniwersalna to taka profilaktyka, która odnosi się do ogólny oddziaływań wychowawczych, naciskających na promocje zdrowia fizycznego, psychicznego i postaw społecznych. Profilaktyka selektywna jest natomiast oddziaływaniem wychowawczym odnoszącym się do grup niskiego ryzyka, w której zdiagnozowano czynniki ryzyka o niskim stężeniu występowania. Natomiast profilaktyka wskazująca jest oddziaływaniem wychowawczym i interwencyjnym w której występują wysokie stężeniem czynników ryzyka.⁷⁰ Obecny model oddziaływań profilaktycznych zakłada trój podział działań, gdzie włącznie w profilaktyce wskazującej można mówić o wyspecjalizowanych działaniach wobec konkretnej grupie zachowań ryzykownych.

Wszystkie zachowania ryzykowne możemy sklasyfikować w cztery podstawowe kategorie: zachowania ryzykowne w sferze seksualnej; zachowania ryzykowne związane z agresją; zachowania ryzykowne związane z uzależnieniami; zachowania ryzykowne związane z odżywianiem.⁷¹ Do zachowań ryzykownych można ponadto zaliczyć różnego rodzaju konfliktyz rówieśnikami, nauczycielami, czy też brak konstruktywnych form spędzania czasu wolnego oraz używanie środków powszechnie dostępnych, po których ma się „odlot”⁷². Myśli i próby samobójcze są zachowania o charakterze autoagresji, więc można je z powodzeniem zaliczyć do drugiej kategorii związanej z zachowaniami agresywnymi. W powszechnej opinii osoba, która komunikuje werbalnie swoje zamiary suicydalne, nie popełni samobójstwa, gdyż – w opinii otoczenia – jest to jedynie przejaw manifestu własnej osoby i próba skoncentrowania uwagi otoczenia. Badania dowodzą jednak, że większość zamachowców przed próbą samobójcza starało się zakomunikować ten problem w środowisku. W niektórych przypadkach nie były to sygnały świadczące o skrytości problemu, wręcz chęć popełnienia zamachu na własne życie była demonstracyjnie werbalizowana.⁷³ Zgodnie z założeniami współczesnej profilaktyki społecznej, osoby mówiące o zamiarach samobójczych klasyfikują się do oddziaływań w zakresie profilaktyki wskazującej. Charakterystyczną

⁶⁹ S. Śliwa, *Profilaktyka rówieśnicza – dla siebie czy dla innych?*, [w:] *Profilaktyka społeczna w środowisku otwartym Konteksty krajowe i zagraniczne*, red. M. Hanulewicz, D. Widelak, Opole 2007, s. 220-222.

⁷⁰ S. Śliwa, *Rola diagnozy pozytywnej w profilaktyce selektywnej i wskazującej wobec uczniów zagrożonych wykluczeniem społecznym*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013, s. 17

⁷¹ M. Michel, *Profilaktyka zachowań ryzykownych w działalności edukacyjnej szkoły Aspekty teoretyczne i praktyczne – khowhow profilaktyki szkolnej*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013, s. 75-76.

⁷² S. Śliwa, *Profilaktyka pedagogiczna*, Opole 2015, s. 31.

⁷³ G. Burl, J. Richard, *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2008, s. 173.

cechą działań na tym poziomie jest obecność specjalistów zgodnych z daną dziedziną zachowań ryzykownych. W przypadku zachowań przedsamobójczych, specjalistami są interwenci kryzysowi, psycholodzy kliniczni i psychiatrzy, których nie sposób „odnaleźć” w placówce szkoły powszechnej. Coraz częściej jednak w murach szkół znajdują się psycholodzy szkolni, którzy powinni stanowić pierwsze „ogniwo” interwencji. Psycholog szkolny nie może bagatelizować tak poważnego zagrożenia jak myśli samobójcze i wręcz jego obowiązkiem jest reakcja oparta na zaleceniach WHO (Światowej Organizacji Zdrowia):

Małe ryzyko. „Ten ktoś ma jakieś myśli samobójcze, np. „Już dłużej nie mogę”, czy „Żałuję, że nie umarłem”, ale jeszcze niczego nie planowała. Co trzeba zrobić?

– Udzielić wsparcia emocjonalnego.

– Omówić uczucia związane z samobójstwem. Im bardziej otwarcie ktoś mówi o swojej stracie, izolacji i bezwartościowości, tym bardziej zmniejsza się jego niepokój emocjonalny. Kiedy ów niepokój emocjonalny uciszy się, osoba ta prawdopodobnie będzie mogła pomyśleć, zastanowić się. Proces refleksji, zastanowienia się, ma zasadnicze znaczenie, ponieważ nikt inny poza nią nie może odwołać decyzji, żeby umrzeć i podjąć decyzji, żeby żyć.

– Skupić się na pozytywnych, mocnych stronach tej osoby, prowadząc rozmowę tak, by opowiedziała, jak dawniej rozwiązywała swoje problemy nie uciekając się do samobójstwa.

– Skierować tę osobę do lekarza czy innego profesjonalisty zajmującego się zdrowiem psychicznym.

– Spotykać się regularnie i utrzymywać stały kontakt. Średnie ryzyko Ten ktoś ma myśli i plany samobójcze, ale nie planuje samobójstwa natychmiast. Co trzeba zrobić?

1. Udzielić wsparcia emocjonalnego, rozmawiać o związanych z samobójstwem uczuciach tej osoby i skupić się na jej pozytywnych, mocnych stronach. Ponadto, postępować w podany niżej sposób.

2. Wykorzystać ambiwalencję. Pracownik służby zdrowia powinien koncentrować się na ambiwalencji odczuwanej przez osobę o skłonnościach samobójczych, tak, aby stopniowo wzmocnić jej wolę życia.

3. Zbadać i omówić inne możliwe wyjścia poza samobójstwem. Pracownik służby zdrowia powinien postarać się, by zastanowić się nad różnymi innymi możliwościami, nawet gdyby nie były to rozwiązania idealne, w nadziei, że osoba ta weźmie pod uwagę chociaż jedno z nich.

4. Zawrzeć kontrakt, umowę. Uzyskać obietnicę osoby o skłonnościach samobójczych, że nie popełni samobójstwa

5. dopóki nie skontaktuje się z personelem służby zdrowia,
6. przez określony okres czasu.
7. Skierować tę osobę do psychiatry, psychologa lub lekarza ogólnego i wyznaczyć jej wizytę na możliwie najwcześniejszy termin.
8. Skontaktować się z rodziną, przyjaciółmi i kolegami i zapewnić sobie ich pomoc.

Duże ryzyko. Osoba ta ma określony plan, ma środki (metodę) jego realizacji, i planuje zrobić to natychmiast. Co trzeba zrobić?

1. Przebywać z tą osobą. Nigdy nie zostawiać jej samej.
2. Łagodnie do niej mówić i usunąć z jej zasięgu tabletki, nóż, pistolet, środek owadobójczy itd. (odebrać jej środki niezbędne do popełnienia samobójstwa).
3. Zawrzeć kontrakt.
4. Natychmiast skontaktować się z profesjonalistą zajmującym się zdrowiem psychicznym lub z lekarzem, wezwać pogotowie i załatwić przyjęcie do szpitala.
5. Poinformować rodzinę i zapewnić sobie jej pomoc.”⁷⁴

Działania profilaktyczne psychologa szkolnego na każdym etapie zagrożenia powinny oprzeć się na współpracy ze specjalistą. Działania powinny być systematyczne i skoncentrowane nie tyle na potencjalnym zamachowcu, a także odnosić się do jego środowiska rodzinnego.

Podsumowując nawarstwiająca się problemy życiowe i nieumiejętność poradzenia sobie z nimi, skłaniają niektórych adolescentów do skrajnego zachowania, mianowicie do targnięcia się na swoje życie, po to, by jego troski i kłopoty zniknęły. Życie nasuwa wiele niechcianych sytuacji, ale z każdą można sobie poradzić. Niestety nie wszyscy odnajdują rozwiązanie społecznie akceptowane i w ich przypadku, to nieumiejętność i strach przed dalszym życiem prowadzi ich do niechęci dalszego życia.

Natomiast istniejący lęk przed śmiercią powstrzymuje ludzi od samobójstwa, wewnętrzne napięcie jest ostatnim „głosem” rozpaczliwie wołający o pomoc. Młody człowiek mówiąc o myślach samobójczych szuka uśmierzenia nieogarniętego bólu psychicznego i obowiązkiem psychologa szkolnego jest zdecydowana reakcja umożliwiająca zaspokojenie mu tej potrzeby. Empatyczna rozmowa, w której to psycholog szkolny w porozumieniu z wolą młodzieńca, wprowadza działania oparte o opinie specjalistów klinicznych, jest strategią, która przy zachowaniu maksymalnych ram bezpieczeństwa, daje maksymalne szanse powodzenia.

⁷⁴Zapobieganie samobójstwom Poradnik dla pracowników podstawowej opieki zdrowotnej, Genewa-Warszawa 2003, s. 20-21.

Bibliografia

1. Burl G., Richard J., *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2008.
2. Cekiera Cz. M., *Suicydologia*, Warszawa 2005, Tom 1.
3. Hołyst B., *Interdyscyplinarna problematyka badań etiologii zachowań suicydalnych*, „Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej” 2004, tom 4, nr 3.
4. Hołyst B., *Na granicy życia i śmierci, Studium kryminologiczne*, Warszawa 2002.
5. Kania S., *Innowacje pedagogiczne – potrzeba profilaktyki w szkole wyższej*, [w:] *Nietechnologiczne innowacje w teorii i praktyce*, red. W. Duczmal, J. Żurawska, Opole 2014.
6. Michel M., *Profilaktyka zachowań ryzykownych w działalności edukacyjnej szkoły* *Aspekty teoretyczne i praktyczne – knowhow profilaktyki szkolnej*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013.
7. O’ Connor R., Sheehy N., *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk 2002.
8. Reber A.S., Reber E.S., *Słownik psychologii*, Warszawa 2005.
9. Richard K. J., Gilliland Burl E., *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2005.
10. Seligman M. E. P., Walker E. F., Rosenhan D. L., *Psychopatologia*, Poznań 2003.
11. Studzińska M. M., *Wybrane zagadnienia z problematyki suicydologii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 2001, VOL. XXVI, 17.
12. Śliwa S., *Profilaktyka pedagogiczna*, Opole 2015.
13. Śliwa S., *Profilaktyka rówieśnicza – dla siebie czy dla innych?*, [w:] *Profilaktyka społeczna w środowisku otwartym Konteksty krajowe i zagraniczne*, red. M. Hanulewicz, D. Widelak, Opole 2007.
14. Śliwa S., *Rola diagnozy pozytywnej w profilaktyce selektywnej i wskazującej wobec uczniów zagrożonych wykluczeniem społecznym*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocław 2013.

Netografia

1. <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/samobojstwa/84000Samobojstwa-2012.html>.
2. <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=209>.

4.4. Teachers' Creativity from a Dimension Perspective

Nowadays the question of creativity is one of the priorities for the European society. It is evident from the strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020') which sets it as one of four main objectives up to 2020 (Council of the EU, 2009). Teachers who work at educational institutions of all levels require this quality to provide creative teaching that is an important element of an effective education now (Cremin & Barnes, 2010; Fisher, 2004).

In the last two decades there has been a growing scientific interest towards developing teachers' creativity. Cremin, Barnes, and Scoffham investigated creative teaching in initial teacher education; the results of their research gave them the reason to compare it with a creative cocktail (Grainger, Barnes, & Scoffham, 2004). Robinson and his colleagues from the National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (the United Kingdom) explored the relationship and possibilities of cultural education in the

abovementioned process (NACCCE, 1999). Ferrari, Cachia, and Punie (2009) examined different enabler areas for creativity in European teacher training: assessment, culture, curriculum, individual skills, teaching and learning format, technology and tools. Other studies focused on using ICT (Loveless & Wegerif, 2004), assessment (Compton, 2011; Spencer, Lucas, & Claxton, 2012b), creative partnerships (Wyse & McGarty, 2010) etc. Nevertheless creativity of teachers is an area of research that hasn't been investigated thoroughly yet. Thus, this article is aimed at contributing to the scientific research concerning teachers' creativity (TC) through exploring it in different dimensions.

The analysis of the scientific literature has shown that when most authors examine creativity they use different dimensions of this phenomenon: process, product, personality and climate. It is clear that TC can be seen in the same way. When consider TC as a process and a product, we may assume that it has phases. According to well-known Wallas's model, they are preparation, incubation, illumination and verification (Ferrari et al., 2009). Most researches believe that the advantage of phase-oriented models is the possibility to match them with the stages of the educational process. These stages are also reflected in the structure of creativity. From the process and product point of view creativity is described by NACCCE (1999). Its definition is the most cited among both the British and European scientists (Compton, 2011; Cremin et al., 2010; Ferrari et al., 2009; Joubert, 2001; Villaba, 2008 et al.). It says that creativity is an "imaginative activity fashioned so as to produce outcomes that are both original and of value" (NACCCE, 1999, p. 30). NACCCE (1999) distinguishes four main characteristics of the phenomenon: using imagination, pursuing purposes, being original and judging value.

Many authors (Hayes, 2010; Joubert, 2001; Loveless, 2009) relate these characteristics to teachers and point out that their main professional activities, where they 'use' their creativity, are teaching for creativity, teaching creatively and creative learning. These processes are interrelated and depend on each other. In the case of teaching for creativity, NACCCE states that it is teaching that is "intended to develop learner's own creative thinking or behaviour" (NACCCE, 1999, p. 103). Most researchers claim that it is obvious that a teacher can enhance his/her learners' creativity only if he is creative himself/herself (NACCCE, 1999), so teaching for creativity includes, first of all, teaching creatively. The latter is seen as "using imaginative approaches to make learning more interesting, exciting and effective" (NACCCE, 1999, p. 102). Moreover, in the context of Lifelong Learning (2007) a teacher has to be a creative learner himself/herself. British scholars Fautley and Savage define creative learning as "an active process, where the learner is engaged in and with a task, and where

this engagement results in new knowledge being formed for that individual" (Fautley & Savage, 2007, p. 13).

Thus, teachers' creative activity is aimed mostly at producing an original and valuable educational product (an interesting, exciting and effective lesson, task etc) for the development of creative abilities of pupils (teaching for creativity). Contemporary authors also compare process and product dimensions and claim that in educational institutions the emphasis should be on a process, not a product that is more traditional for them.

Another dimension of TC – personality – is widely discussed in the scientific literature. The main focus is on the characteristics of creative teachers, the relationship between creativity, knowledge and intelligence and levels of creativity. In the context of the characteristics, according to Csikszentmihalyi the creative personality is always complex and has opposing traits (Spencer, Lucas, & Claxton, 2012a). Another prominent researcher – Howard Gardner – highlights that creative people are self-confident, ambitious, passionate about their work, and have a tough skin. He adds that these characteristics are not inborn traits (Gardner cited in Ferrari et al., 2009, p. 10), and the main condition to acquire them is creating an appropriate environment (Craft, 2001) that is crucial for the educational sector.

The studies on creativity in education (Eaude, 2009; Mindham, 2004) often refer to Gardner's Theory of Multiple Intelligences which is connected with another aspect of 'personality' research – relationships between creativity and intelligence. In his theory the author shows that creativity is domain specific. He states that there is a weak correlation between different cognitive domains, therefore any individual (including a teacher) is considered to be creative, and the question is in what area or areas (Baer, 1999). This is contrast to the views on creativity of another prominent researcher – Guilford. The author of the Multiple Intelligence Theory found that creativity is a complex cross-disciplinary issue which is determined by the different combination of divergent components of the intelligence. The latter theory had a great influence on teachers' perception of this phenomenon in the second half of the last century, but nowadays Gardner's approach is more popular among educators (Jeffrey & Craft, 2001). It is because, on the one hand, the researchers claim that it's easier to establish a 'creativity-friendly' environment than to influence teachers' cognitive domain. On the other hand, it is connected with the idea of the universalization of creativity, which was developed during the 1980s and still dominates in the educational sphere (Jeffrey et al., 2001). For example, Northern Ireland's 'Unlocking creativity strategy' (Department of Education, 2000) states that "creativity is a function of human intelligence that becomes

evident in the active process of doing something. And that it is not a separate faculty of mind that some people have and others do not" (Department of Education, 2000, p. 15).

Another aspect – the relationship between creativity and knowledge – is also widely explored. Robert Weisberg states that knowledge is "a fundamental unquestionable building block of creativity" (Weisberg cited in Ferrari et al., 2009, p. 11). At the same time many authors (Boden, 2004; Ferrari et al., 2009; Sternberg, 2007) agree that extreme field knowledge can hinder creativity. In this case it resembles the correlation between IQ and creativity (Baer & Kaufman, 2006). Furthermore, Weisberg notes that a creative breakthrough needs great mastery of a field and refers to the '10 year rule', which says that it is necessary to have 10 year's experience in a field to master it and then additional ten years to come up with creative ideas (Weisberg cited in Ferrari et al., 2009).

The relationship between creativity and knowledge was also investigated by the British scientist Margaret A. Boden. The researcher of cognitive psychology of creativity explored where new ideas came from and what mental processes were responsible for producing them (Boden, 2001). Her findings gave the author possibility to distinguish three types of creativity or creative thinking (the notions are used in her studies like synonyms, which shows that the researcher focuses on the cognitive aspect of the phenomenon). Boden states that these types "are grounded in previous knowledge, but the way this knowledge is used differs in each case" (Boden, 2001, p. 96). They are exploratory, combinational and transformational creativity. Exploratory one, from her point of view, investigates the possibilities inherent in the space. Combinational creativity produces new ideas by combining old ones in unfamiliar ways. Transformational creativity involves some alteration of one or more of the rules of the current conceptual space (Boden, 2001) (Table 1). The latter requires considerable knowledge as "you need to know the frames in order to go beyond them" (Sternberg, 2007, p. 11). At the same time transformation, according to Boden (2001), "does not apply to all changes in a specific domain, but only some of them. Otherwise, a new idea will be unclear, and thus won't have value for the field, that is an important characteristic of creativity. This enables certain ideas to be developed, which could not have been developed before the rule change" (p. 97).

We may argue that transformational creativity has much in common with lateral thinking that was introduced in 1967 by the British scholar Edward de Bono and later was included into the Oxford English Dictionary. Another authoritative wordbook – Cambridge Dictionary – defines this type of thinking as "a way of solving a problem by thinking about it in a different and original

way and not using traditional or expected methods" (Cambridge Dictionaries Online, 2015). This definition shows that lateral thinking can also be associated with exploratory creative thinking (seeing a solution to a problem in a different way), but the author himself emphasizes the transformational characteristic of the concept as he states that lateral thinking is "for changing concepts and perceptions" ("Lateral Thinking", 2015). Therefore, an exploration is also done in the area of stereotype changing. In addition, the difference between lateral and creative thinking is clearly illustrated by the British scientist Sloane who notes that "all the classical painters were creative, but Picasso was lateral" (Sloane, 2010, p. 39). Another prominent researcher – Robert Sternberg – suggests his own types of creativity (Sternberg cited in Villaba, 2008) which are similar to the idea of Boden mentioned above but Sternberg sees creativity as a product, not a process (Table 1).

Table 1. Types of Creativity on the Basis of Different Ways of Acquiring Knowledge

Types of creative thinking (Boden, 2001)	Categories of creative contributions (Sternberg cited in Villaba, 2008, p. 15)
Exploratory	Contributions that accept current paradigms
Combinational	Contributions that attempt to integrate multiple current paradigms
Transformational	Contributions that reject current paradigms

These common findings are important for our research because they show that creativity in general as well as TC is complex or integrated (includes different types) and can be obtained by any teacher.

Another aspect of 'personality' research is levels of creativity. In spite of the fact that they are usually discussed in the context of creativity in general, most authors agree that they can be applied to different domains, like TC. Many researchers distinguish two levels: 1) little c 'creativity' (Craft, 2001) or psychological (Boden, 2001), everyday (Cropley cited in Compton, 2011), democratic (NACCCE, 1999), subjective (Sysoyeva, 2006), individual (Sternberg cited in Compton, 2011); and 2) big c 'creativity' (Craft, 2001) or historical (Boden, 2001), sublime (Cropley cited in Compton, 2011), elite (NACCCE, 1999), objective (Sysoyeva, 2006), societal (Sternberg cited in Compton, 2011). The authors believe that in educational institutions the focus should be on little c 'creativity', because it is not connected with talent, is achievable by everyone in all aspects of life, leads to self actualization (according to Maslow's hierarchy of needs) and includes making choice in different life situations (Compton, 2011).

It is clear that the development of TC can be seen as a gradual transition from one level to another. Therefore it can be assumed that TC is not a constant

issue, it is dynamic. Teachers demonstrate their own levels at one time, and then when they develop their creative skills these levels change.

The next dimension of TC which we are going to examine is climate. It relates primarily to the social environment that is, according to many authors, an important aspect of research as "creativity is an axiological concept, i.e. based on personal judgment of value, not a scientific one" (Ferrari et al., 2009, p. 12). Within this approach the authors often cite Harrington (1999) who invented the concept of "Creative ecosystem" with the help of extrapolation of natural ecosystem mechanisms on the sphere of creativity. The author states that its main components are creative people, processes and environments. Harrington says that "they place 'demands' or expectations upon one another which must be met if creativity is to flourish" (Harrington, 1999, p. 325).

Besides social environment, it is often linked to culture. The studies claim that creativity and culture are closely connected because, on the one hand, the creative processes derive from the cultural contexts in which they occur, as creative achievements are always built on the ideas of others: books, theories, design etc. On the other hand, culture itself is the product of people's creativity (NACCCE, 1999). The 'creativity-culture' connection was taken into account, for example, when implementing Creative Partnerships programme in the United Kingdom from 2002 to 2011. The success of the programme (it won WISE Awards under the theme of 'Transforming Education: Investment, Innovation and Inclusion' from the Qatar-based WISE Foundation in 2011) confirmed the interdependency of these two phenomena. These findings give us reason to believe that teachers' creative activity can be considered culturally conditioned.

In conclusion, the analysis of TC in different dimensions (process, product, personality and climate) gives the reason to define it as a dynamic integrative quality of teachers that provides a culturally conditioned process of creating an original and valuable educational product for the development of creative abilities of pupils.

References

- Baer, J. & Kaufman, J. C. (2006). Creativity Research in English-Speaking Countries. In J. C. Kaufman & R. J. Sternberg (Eds.), *The international handbook of creativity* (pp. 2-38). Cambridge: Cambridge University Press.
- Baer, J. (1999). Domains of Creativity. In M. A. Runco & S. R. Pritzker (Eds.), *Encyclopedia of Creativity* (1, pp. 591-596). San Diego, London: Academic Press.
- Boden, M. (2001). Creativity and Knowledge. In A. Craft, B. Jeffrey, & M. Leibling (Eds.), *Creativity in Education* (pp. 95-102). London: Continuum.
- Cambridge Dictionaries Online (2015). English definition of "lateral thinking". Retrieved from [http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/lateral-thinking?q=Lateral+ Thinking](http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/lateral-thinking?q=Lateral+Thinking).
- Compton, A. (2011). *The Interplay between Creativity and Assessment in Initial Teacher Education*. (Doctoral dissertation, the University of Leicester, Leicester, the United Kingdom). Retrieved from <https://ira.le.ac.uk/bitstream/2381/9510/1/2011ComptonAEdD.pdf>

- Council of the EU (2009). Council Conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). *Official Journal of the European Union*, 119 C, 2-11.
- Craft, A. (2001). 'Little c creativity'. In A. Craft, B. Jeffrey, & M. Leibling (Eds.), *Creativity in Education* (pp. 45-61). London: Continuum.
- Cremin, T. & Barnes, J. (2010). Creativity in the curriculum. In J. Arthur & T. Cremin (Eds.), *Learning to teach in the Primary School* (2nd ed., pp. 357-373). London: Routledge.
- Department of Education (2000). *Unlocking Creativity: a strategy for development*. Belfast, the United Kingdom: Department of Culture, Arts and Leisure.
- Fautley, M. & Savage, J. (2007). *Creativity in Secondary Education*. Exeter: Learning Matters.
- Ferrari, A., Cachia, R., & Punie, Y. (2009). *Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering Creative Learning and Supporting Innovative Teaching. Literature review*. Luxembourg: Office for Official Publications of the EC.
- Fisher, R. (2004). Creativity across the curriculum. In R. Fisher & M. Williams (Eds.), *Unlocking Creativity. Teaching across the Curriculum* (pp. 160-171). London: David Fulton Publishers.
- Grainger, T., Barnes, J., & Scoffham, S. (2004). A creative cocktail: creative teaching in initial teacher education. *Journal of Education for Teaching: International Research and Pedagogy*, 30(3), 243-253.
- Harrington, D. (1999). Conditions and Environment. In M. A. Runco & S. R. Pritzker (Eds.), *Encyclopedia of Creativity* (1, pp. 323-339). San Diego, London: Academic Press.
- Hayes, D. (2010). *Encyclopedia of Primary Education*. London: Routledge.
- Jeffrey, B. & Craft, A. (2001). The Universalization of Creativity. In A. Craft, B. Jeffrey, & M. Leibling (Eds.), *Creativity in Education* (pp. 1-13). London: Continuum.
- Joubert, M. (2001). The Art of Creative Teaching: NACCCE and Beyond. In A. Craft, B. Jeffrey, & M. Leibling (Eds.), *Creativity in Education* (pp. 17-34). London: Continuum.
- Lateral Thinking (2015). Retrieved from <http://edwdebono.com/lateral-thinking>.
- Loveless, A. & Wegerif, R. (2004). Unlocking creativity with ICT. In R. Fisher & M. Williams (Eds.), *Unlocking Creativity. Teaching across the Curriculum* (pp. 92-102). London: David Fulton Publishers.
- Loveless, A. (2009). Thinking about creativity: developing ideas, making things happen. In A. Wilson (Ed.), *Creativity in Primary Education* (2nd ed., pp. 22-35). Exeter, the United Kingdom: Learning Matters.
- Mindham, C. (2004). Thinking across the curriculum. In R. Jones & D. Wyse (Eds.) *Creativity in the Primary Curriculum* (pp. 126-141). London: David Fulton Publishers.
- NACCCE (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education: report*. Sudbury: DfEE.
- Sloane, P. (2010). *How to be a brilliant thinker: exercise your mind and find creative solutions*. London: Kogan Page.
- Spencer, E., Lucas, B., & Claxton, G. (2012a). *Progression in Creativity – developing new forms of assessment: a literature review*. Newcastle, the United Kingdom: CCE.
- Spencer, E., Lucas, B., & Claxton, G. (2012b). *Progression in Creativity: Developing new forms of assessment. Final research report*. Newcastle, the United Kingdom: CCE.
- Sternberg, R. (2007). Creativity as a Habit. In Ai – Girl Tan (Ed.), *Creativity. A Handbook for Teachers* (pp. 3-25). Singapore: World Scientific Publishing.
- Sysoyeva, S. O. (2006). *Basics of pedagogical creativity*. Kyiv, Ukraine: Millennium.
- Villaba, E. (2008). *On Creativity: Towards an Understanding of Creativity and Innovation*. Luxembourg: Office for Official Publications of the EC.
- Wyse, D. & McGarty, L. (2010). *The National Gallery Initial Teacher Education Cultural Placement Partnership: A Research Evaluation*. Cambridge: University of Cambridge Press.

4.5. Особливості адаптації студентів з особливими потребами до навчання у ВНЗ України

У Статті 1 Загальної Декларації прав людини зазначено, що «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [4]. За оцінками експертів на планеті проживає близько 650 млн. інвалідів, а за даними Мінсоцполітики від 01.10.2014 в Україні проживає 2,8 млн. громадян з інвалідністю. 1,4 млн. осіб з інвалідністю працездатного віку (жінки – від 18 до 55 років, чоловіки – від 18 до 60 років). Безперечно, вони знаходяться серед найбільш маргіналізованих, ізольованих та найбільш соціально вразливих категорій населення. Факторами, які спричиняють такий стан речей є низький рівень освіти, обумовлений ізоляцією і дискримінацією, перешкоди на шляху інвалідів до одержання роботи, а звідси – бідність (за оцінками Світового банку серед людей, що живуть у бідності, 20% – інваліди). Вони не здатні у звичайних умовах на рівних конкурувати на ринку праці зі здоровими людьми. Формування професійних знань, умінь та навичок підвищує шанси людини з обмеженими можливостями на отримання гідної роботи. Дослідження свідчать, що в жорстких умовах конкуренції виживає тільки підготовлений, компетентний, впевнений в собі суб'єкт нових економічних відносин. Отже, саме якісна освіта може виступати основним каналом успішної соціальної інтеграції та фактором самореалізації. Численні соціологічні дослідження свідчать про те, що вища освіта входить в десятку цінностей, найбільш важливих для молоді. Для осіб з функціональними обмеженнями здоров'я отримання вищої освіти, престижної спеціальності, гідно оплачуваної праці (чому сприяє вища освіта) є чи не єдиною можливістю подолати стан відчуження, соціальної ексклюзії, в якому вони опинилися за об'єктивних умов, пов'язаних зі станом здоров'я [3]. Тому гостро постає проблема набуття освіти у людей з інвалідністю. Можливості для отримання освіти у таких людей досить обмежені і залежать від ступеня демократизації суспільства та його готовності сприйняти таку молоду людину як рівну. Основою набуття вищої освіти є державні освітні стандарти, обов'язкові для всіх студентів, незалежно від стану їх здоров'я. Тільки при такому підході до навчання людей з інвалідністю вони, як професіонали, надалі можуть бути конкурентоздатними на ринку праці. Проте, у кожного студента з інвалідністю є певні особливості та функціональні обмеження, що ускладнюють процеси навчання в інтегрованому середовищі та їх

соціалізації, оскільки продовж шкільного життя у дитини з особливими потребами розвивається певний негативний захисний комплекс перед здоровими дітьми, який поступово переходить в стан стійкого стереотипу поведінки. Для забезпечення рівного доступу таких людей до освіти необхідно впроваджувати в навчально-виховний процес спеціальні методи, педагогічні технології та адаптивні технічні засоби. Потрібна також розробка комплексних програм, спрямованих на особистісний і професійний розвиток людей з особливими потребами у ВНЗ та на їх інтеграцію у суспільство. Тож пошук шляхів успішної адаптації молоді з особливими потребами до навчання у вищих навчальних закладах є актуальною проблемою для науковців.

З огляду на проблему нашого дослідження значної уваги нами було надано вивченню наукових надбань, пов'язаних із загальними проблемами адаптації, що представлені у працях Б. Ананьєва, Д. Андреєвої, Ф. Березіна, Т. Дічева, І. Мілославової, В. Розова, С. Рубінштейна та ін. В окремих наукових дослідженнях (О. Борисенко, Д. Грасмане, М. Левченко, Є. Савонько, В. Штифурак та ін.) вирішуються завдання адаптації молоді до навчання у вищих навчальних закладах – входження до нового колективу, налагодження міжособистісних стосунків, знайомство з нормами, цінностями цього колективу. *Дидактичні аспекти адаптації студентів до нової системи навчання, його змісту, методів, форм* розглянуто в працях Д. Андреєвої, Г. Васильєва, В. Дугінець, Г. Лопес, С. Селіверстова, Т. Чернявської та ін. *Проблеми інтеграції дітей та молоді з особливими потребами* спостерігаються у дослідженнях Л. Калмикової, Л. Середюк, В. Шиян та ін. *Питання впливу соціокультурного оточення на психосоціальну ізоляцію інвалідів* розглядаються у працях Е. Дюркгейма, П. Сорокіна, М. Хальбака, К. Цицермана. *Нові підходи до соціальної роботи з особами, які мають інвалідність*, досліджуються у працях зарубіжних авторів: Т. Гейбл, М. Гейбл, Р. Дарлінг, Дж. Джонс, П. Свіфт, М. Селіман, С. Сліви, Дж. Треседер, Л. Шульманта ін. *Теоретичні і методологічні аспекти освіти інвалідів, а також можливості системи супроводу навчання* розробляють К. Агавелян, Н. Вовк, З. Кантор, Н. Козлов, А. Мальков, Г. Паршін, В. Сікора, Є. Чайковський.

Увага науковців в основному зосереджується на вивченні різноманітних факторів, у тому числі й особистісних властивостей, які спричиняють процес дезадаптації студентів. Актуальність досліджуваного питання зумовлена пошуком оптимальних шляхів успішної адаптації студентів, які мають інвалідність, до змінених соціальних умов та нової діяльності. Відсутність єдиного підходу до вивчення цього питання

потребує подальшого розвитку теоретичних та організаційних основ навчально-виховної роботи із такими студентами з метою їхньої успішної адаптації.

Отже, *мета* дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні основних труднощів процесу адаптації студентів з інвалідністю та визначенні шляхів активізації системи супроводу навчання у ВНЗ студентів з особливими потребами.

Термін «адаптація» розглядають як: комплексний, динамічний процес, зумовлений взаємодією суб'єктивних і об'єктивних соціально-психологічних, психічних, психофізіологічних і фізіологічних чинників (С. Ворожбит) [2]; складне багатоаспектне включення студентів у нову систему вимог і контролю, новий колектив, а для деяких і нове середовище (А. Андрєєва, В. Слободчиков) [1; 10]; процес установалення відповідностей між рівнем актуальних проблем особистості та рівнем їх задоволення (П. Кузнецов) [7, с. 59]. Ф. Хайруллін виділяє два види адаптації залежно від характеру ставлення особистості до умов і змісту конкретної діяльності: творчу адаптацію (повне пристосування до навчального процесу) та формальну адаптацію (пристосування для одержання диплому) [9]. Отже, труднощі адаптації студентів на початкових етапах навчання у ВНЗ зумовлені низкою обставин. Найбільші труднощі полягають у зміні соціальної позиції при переході зі шкільного соціуму, зміні способів навчальної діяльності, зміні звичних для школяра зв'язків, відносин і стереотипів поведінки [6].

Щодо проблеми пристосування студентів з інвалідністю до умов навчання у ВНЗ варто зауважити, що вивчення чинників процесу адаптації студентів з особливими потребами визначає шляхи, методи та засоби забезпечення їм однакових можливостей в реалізації їх потенціалу, прав і свобод, що в кінцевому результаті надасть змогу цій категорії людей брати активну участь у всіх сферах життєдіяльності. Надання освіти інвалідам установає перед ВНЗ чіткі задачі щодо забезпечення відповідного методичного рівня організації навчально-виховного процесу, особливого супроводу навчання та створення необхідних умов для життя. Водночас у закладах освіти України ще не створено достатніх умов для навчання людей з особливими потребами.

Підтримка навчання студентів з інвалідністю існує в усіх розвинених країнах світу. Вона розпочалась у відповідності до «Всесвітньої програм дій відносно інвалідів», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН, і здійснюється згідно зі «Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для інвалідів» [11]. Так, наприклад, університети та коледжі

Великої Британії [19; 20; 22] впродовж останніх років з дедалі більшим розумінням ставляться до потреб студентів з інвалідністю, створюють для них спеціальні умови, наймають в штат людей з інвалідністю як радників з питань підтримки таких студентів. *Кембриджський університет* [15] має досвід успішного навчання студентів та аспірантів з інвалідністю. В університеті працює Центр підтримки студентів з інвалідністю, в якому надаються поради та необхідна інформація стосовно послуг університету, організуються індивідуальні візити до коледжів або факультетів. Університет забезпечує студентів індивідуальними навчальними програмами, адаптованим до їх потреб житлом, за потреби наймає персонального асистента. В *Оксфордському Університеті* [15] діє Служба особливих потреб для студентів з інвалідністю, яка підтримує їх у процесі навчання. Студентів з вадами зору і дислексією університет забезпечує аудіозаписами лекцій. Комп'ютерна служба університету впровадила ряд системних технологій, включаючи екранне читання, збільшення текстів і вивчення програмного забезпечення. Для студентів, яким потрібні записувачі і начитувачі, існує штат працівників, з якого вони можуть обирати собі тьютора.

В *університетах США* [16; 17; 18; 23], зокрема, у *Південно-Лінійському (м. Едвардзвіль), Олд-Домініонському* діє Служба підтримки інвалідів (СПІ), яка надає академічну, координаційну та консультаційну допомогу студентам, котрі мають вади здоров'я. Фінансову підтримку для залучення студентом помічників (записувачів, начитувачів, тьюторів з навчальних дисциплін) може надати федеральне агентство з реабілітації.

У *Німеччині* одним із найбільших в *Університеті м. Карлсруе* [13; 14] створено максимально сприятливі умови для студентів з інвалідністю. До святкування свого 300-річчя в 2015 р. Карлсруе вирішено перетворити в безбар'єрне місто, сприятливе для проживання та навчання людей з особливими потребами.

У *Польщі* проблеми освіти та навчання для учнів та студентів з особливими потребами, питань діагностики та профілактики цієї соціальної категорії вирішуються шляхом створення спеціальних та інтегрованих навчальних закладів [21]. В контексті дослідження даного аспекту проблеми звертаємо увагу на праці доктора Славомира Сліви з Вищої школи управління та адміністрації в Ополє [24; 25]. Піонером з надання освіти людям з особливими потребами є *Підляшський університет*, де ще в 1989 р. започатковано експеримент з інтегрованого навчання. Відкриття дверей Підляшського університету для молоді з особливими потребами передбачало їх повну інтеграцію. Це означало

усунення будь-яких можливих бар'єрів – як фізичних (архітектура, інформація), так і соціальних (упередженість, квота воля, страх). З іншої сторони, університет не надавав ніяких переваг або привілеїв для студентів з інвалідністю стосовно вимог до навчального процесу. Запроваджено усний контроль для сліпих і письмовий – для глухих. Студентам дозволялось користуватися комп'ютером (зі звуковим процесором), чи збільшити часовий термін здачі іспиту (у випадку церебрального паралічу). В цьому закладі студенти з порушенням зору користуються аудіостудією, де надаються платні послуги з аудіозапису книг. У Кракові, в Ягелонському університеті діє Відділ обслуговування студентів з особливими потребами. Відділ використовує інтерактивну модель розуміння вад і розглядає вади як відмінності, що впливають на діяльність особистості, але не є дефектом чи недоліком. Завданнями Відділу є усунення перешкод у доступі до інформації, підготовка електронних версій матеріалів, формування толерантного ставлення до людей з вадами, підготовка для них інформаційних матеріалів, вивчення технологій, які допоможуть подолати вади, надання асистентів – спеціалістів з реабілітації і студентів-волонтерів [12, с. 10-15].

У Національній доповіді «Про становище інвалідів в Україні» [8] зазначено, що у більшості вітчизняних вищих навчальних закладів не забезпечено навіть мінімальних умов, необхідних для навчання в них осіб з інвалідністю, що значно ускладнює реалізацію такими особами їх невід'ємного права на здобуття освіти. Основними труднощами для їх створення є недостатнє матеріально-технічне забезпечення, невелика кількість фахівців, що мають досвід роботи з інвалідами, психологічна неготовність викладачів працювати зі студентами-інвалідами. Приймаючи на навчання людей з інвалідністю, ВНЗ мають вирішувати низку організаційних, технічних, психолого-педагогічних, методичних, соціальних та інших проблем, зокрема: створення безбар'єрного архітектурного середовища; створення спеціалізованої матеріально-технічної бази; підготовка спеціалізованого навчально-методичного забезпечення; впровадження спеціальних інформаційних і навчальних технологій; адаптація викладачів та студентів до навчання в інтегрованих групах; урахування в навчальному процесі індивідуальних потреб студентів з інвалідністю; організація психологічної підтримки; формування в колективі толерантного ставлення до людей з інвалідністю, розуміння їх проблем; організація соціальної та медико-реабілітаційної допомоги [12, с. 8].

Соціальна політика в Україні зорієнтована на інтеграцію інвалідів у здорове суспільство. Цю тенденцію розкриває розробка програм, спрямованих на скорочення соціальної дистанції між здоровими людьми та людьми з особливими потребами. Не береться до уваги й те, що суспільство ще не готове прийняти їх, приділити їм рівні права та можливості. Це спричинено великою психологічною дистанцією між здоровими людьми та інвалідами, яка зумовлена упередженим ставленням та дискримінацією, що є домінуючими у безлічі сфер взаємодії з інвалідами. Саме применшення психологічної дистанції, на нашу думку, приведе до значного покращення адаптаційних здатностей інвалідів як у суспільстві, так і в умовах навчання у ВНЗ.

Інтеграція студентів з особливими потребами у ВНЗ вимагає взаємної адаптації обох сторін: студентів, які здобули середню освіту у спеціальних школах, до нових умов навчання в інтегрованому середовищі і навчального закладу до потреб студентів з інвалідністю у спеціальних технологіях та засобах навчання, педагогічному, психологічному та соціальному патронаті [12]. Тож, особливістю навчання студентів з обмеженими можливостями в інтегрованому колективі є те, що, сприймаючи їх як рівних, до них висувують такі самі вимоги, як і до інших студентів. В інтегрованій групі не можна уповільнювати темп лекції, зменшувати кількість пар та їх тривалість, спрощувати чи скорочувати обсяг навчального матеріалу тощо, тому що це знижує якість фахової підготовки. Тому компенсувати функціональні обмеження, що впливають на якість навчання студентів з інвалідністю, і надати необхідну підтримку можна тільки шляхом впровадження системи супроводу їх навчання.

Супровід навчання студентів з особливими потребами повинен здійснюватися за такими напрямками: *технічний, педагогічний, психологічний, медико-реабілітаційний, спортивний, соціальний, професійна адаптація та реабілітація* [12, с. 17]. Метою спеціалізованого *технічного супроводу* навчання є забезпечення таких студентів адаптивними технічними засобами та спеціальними технологіями навчання. Технічний супровід має компенсувати функціональні обмеження студентів і забезпечити принцип доступності до якісної вищої освіти всім студентам, незалежно від виду нозології та ступеня важкості захворювання. На всіх етапах технічного супроводу передбачається індивідуальний (тьюторський) супровід. *Медико-реабілітаційний супровід* – це комплекс заходів, спрямованих на підтримку, збереження та відновлення фізичного здоров'я студентів. Його складовими є невідкладна медична допомога, консультативно-профілактична та реабілітаційно-

відновлювальна підтримка. Здійснюється супровід персоналом медичних кабінетів та медичних пунктів філій. *Педагогічний супровід навчання* передбачає оптимізацію викладання навчального матеріалу студентам з інвалідністю у максимально сприйнятній для них формі, впровадження сучасних педагогічних технологій навчання, забезпечення навчально-методичними матеріалами. Такий вид супроводу здійснює кафедра за підтримки управління методичної роботи та відділу спеціальних технологій навчання. *Психологічний супровід* спрямований на з'ясування психологічних особливостей кожного студента, зміцнення та збереження його психологічного здоров'я, надання йому необхідної допомоги з адаптації в інтегроване освітнє середовище, сприяння особистісному розвитку. Супровід здійснюється управлінням соціальної адаптації та реабілітації, службою психологічної допомоги та залученими фахівцями. *Соціальний супровід* навчання включає заходи, спрямовані на забезпечення соціалізації студентів з особливими потребами, зокрема їх соціально-побутової, соціально-культурної та соціально-трудової адаптації. Основною функцією цього блоку є подолання соціальної ізоляції інвалідів, сприяння збереженню і підвищенню їх соціального статусу, залучення до всіх сфер суспільного життя. Здійснюється управліннями виховної роботи, соціальної адаптації та реабілітації, волонтерами соціальної служби. *Фізкультурно-спортивний* супровід заохочує студентів до активних занять фізичною культурою та окремими видами спорту, участі у змаганнях різного рівня та паралімпійському русі, зміцнює мотивацію до здорового способу життя, передбачає поліпшення психофізичного стану студентів і підвищення їх інтелектуальної працездатності. Супровід здійснюється викладачами кафедри фізичного виховання та фахівцями спортивного клубу. *Професійна адаптація та реабілітація* студентів з особливими потребами може здійснюватися шляхом залучення до роботи у студентських навчально-науково-виробничих підрозділах, студентському науковому товаристві, наукових гуртках, проходження виробничої практики, навчання студентів у центрі розвитку кар'єри та підприємництва, надання таким студентам допомоги у працевлаштуванні. Цей супровід здійснює кафедра, відділ наукових досліджень та підприємництва студентів, відділ працевлаштування [12, с. 17-18].

Для формування специфіки супроводу навчання чимале значення мають знання про середовище, в якому перебував студент до вступу у ВНЗ; група інвалідності та інформованість про хворобу; фізичний стан і реальні можливості студента; психологічні особливості особистості студента, майстерність і готовність викладача співпрацювати зі студентом-

інвалідом. Отже, завдання ВНЗ полягає в умінні обрати такі технології, принципи і методи навчання, які сприятимуть розвитку творчості студента як здорового, так і того, що має проблеми з фізичним здоров'ям, формуванню самосвідомості, а також зроблять процес навчання цікавим і захоплюючим [5].

В результаті дослідження висновуємо, що адаптація студентів-інвалідів до навчання у ВНЗ – складний, динамічний, довготривалий процес, який зумовлений соціально-психологічними, навчальними та професійними труднощами. Компенсувати функціональні обмеження, що впливають на якість навчання студентів з інвалідністю, і надати необхідну підтримку можна тільки шляхом впровадження системи супроводу їх навчання: технічного, педагогічного, психологічного, медико-реабілітаційного, спортивного, соціального, професійної адаптації та реабілітації. Дана стаття не претендує на вичерпне вирішення усіх аспектів проблеми адаптації студентів з особливими потребами до навчання у ВНЗ. Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, полягають у розробці методичного інструментарію дослідження та вдосконалення шляхів успішної адаптації студентів-інвалідів до навчання в українських ВНЗ.

Література

1. Андреева Д. А. О понятии адаптация. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество: Уч. записки ХШ. – Л.: ЛГУ. – 1973. – С. 62-69.
2. Ворожбит С. А. Проблеми загальної та навчальної адаптації студентів / С. Ворожбит // Соц. психологія. – 2007. – № 4. – С. 87-96.
3. Дікова-Фаворська О. М. Креативний метод освіти осіб з обмеженими функціональними обмеженнями здоров'я // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук.праць ДонДУУ. Т. X. Вип. 116. «Соціологія державного управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – 324 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sspsu/2009_116.pdf
4. Загальна декларація прав людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukranian/universaldeclara1.htm>
5. Іванюк І. Я. Адаптація студентів з обмеженими можливостями в умовах інтегрованого навчання / І. Я. Іванюк // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими проблемами : зб. наукових праць. – К. : Університет «Україна», 2009. – №6 (8). – С. 24-32.
6. Кондратова Н. О. Проблеми адаптації студентів ВНЗ: зміст, форми, психологічна специфіка // Психологія : зб. наук. пр. – Вип. 2. – К. : НПУ. – 1999. – С. 189-196.
7. Кузнецов П. С. Концепция социальной адаптации / П. С. Кузнецов. – Саратов: Изд-во «Сарат. гос. университет», 2000. – 200 с.
8. Національна доповідь «Про становище інвалідів в Україні». Вид. Міністерством праці та соціальної політики України. – К., 2008. – 200 с.
9. Першина А. В. Психологічні чинники адаптації студентів до навчання у ВНЗ / А. В. Першина // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка,

менеджмент. – 2011. – Вип. 5. – С. 124–135. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2011_5_16.pdf

10. Слободчиков В. И. Упреждающая адаптация как особая образовательная деятельность преподавателей вуза / В. И. Слободчиков, Л. Ф. Мирзаянова // Педагогика. – 2008. – № 6.

11. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96, прийнята на сорок восьмій сесії ГА ООН, 20 грудня 1993 року. – К. : ВГСПО «НАІ України». – 2003. – 40 с.

12. Таланчук П. М. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навчально-методичний посібник / П.М.Таланчук, К.О.Кольченко, Г. Ф. Нікуліна. – К.: Соцінформ. – 2004. – 128с.

13. Computer shelpping peopl ewith special needs // Proceedings of the 7-th International Conference, Karlsruhe, Germany. – 2000. – 788 p.

14. Hand buch furtutoren. – Universitat Karlsruhe. – 2001. – 50p.

15. Into higher education 2002. The higher education guide for people with disabilities. – SKILL, Great Britain. – 2002. – 134 p.

16. Jonathan Pernik. Integrating disabled students into professional environment. Experience with U.S. university student disability centers // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С. 133-135.

17. Joseph R. Boyle, Mary Weishaar. Special Education law with Cases. – Allyn and Bacon, United States of America. – 2001. – 240 p.

18. Mary Conya Weishaar, Phillip Weishaar. Transition for students with disabilities: United States and Ukraine // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С. 121-123.

19. Mittler P. Bulding bridges between special and mainstream services. An international perspective // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С. 13-16.

20. Opening doors: learning support in higher education. Edit. by Sheila Wolfendale and Jenny Corbett. – Cassell. – 1996. – 180p.

21. Program for education and rehabilitation of disabled students. – Jelenia Gora, Kolegium Karkonoskie. – 2001. – 280 p.

22. Student advice center: Student support services. Union. – 2001. – 10 p.

23. Sharon Raver Lampman. Early intervention for individuals with special needs: a rationale // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С. 95-97.

24. Rola diagnozy pozytywnej w profilaktyce wskazującej i selektywnej wobec uczniów zagrożonych wykluczeniem społecznym, [w:] Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży, red. A. Szecówka, B. Ogonowski, Wrocławskie Wydawnictwo Naukowe ATLA 2, Wrocław 2013, s. 13-23.

25. A. Śliwa, S. Śliwa, Diagnoza i profilaktyka niepowodzeń szkolnych, [w:] red. W. Duczmal, S. Śliwa, Współczesność na rozdrożu? O edukacji, wychowaniu i profilaktyce słów kilka, Opole 2013, s. 173-182.

4.6. Формування інтересу у студентів-першокурсників вищих медичних навчальних закладів до вивчення іноземної мови

У добу глобалізації та розвою сучасного інформаційного суспільства англійська мова стає дедалі популярнішою. Вона охоплює всі сфери людської діяльності і є провідником у світ науки й техніки, політики,

економіки, надійними засобом міжнародної комунікації. Не виняток і медицина.

Сучасні медики працюють в умовах зміненої структури медичного обслуговування, постійного збільшення видань спеціальної медичної літератури іноземною мовою, впровадження новітнього медичного устаткування в систему охорони здоров'я. Все це сприяє підвищенню професійної компетентності фахівця, яка включає в себе не тільки догляд за хворими з основами маніпуляційної техніки, а й знання іноземної мови [4, с. 75]. На думку професора клінічної теорії та етики Копенгагенського університету Г. Вульффа, “людство вступило в епоху медичної англійської мови, яка нагадує добу медичної латини, коли лікарі знову обирають універсальний код спілкування. Сьогодні усі найвпливовіші та важливі медичні журнали, конференції, симпозіуми, з'їзди, наради – англомовні. Варто наголосити на тому, що тоді як у попередні століття нові медичні терміни утворювали за допомогою класичних грецьких або латинських словотворчих формантів (префіксів, коренів, суфіксів), то тепер їх частково або повністю формують зі слів, запозичених із звичайної повсякденної англійської мови. Напр., *bypass operation*, *clearance*, *base excess*, *screening*, *scanning* тощо. Тож сучасні лікарі з неангломовних країн постали перед вибором – транслітерувати медичні терміни й бути зрозумілими під час міжнародної наукової дискусії чи перекладати й тлумачити їх рідною мовою” [12, с. 188].

Констатуємо, що вибір у більшості випадків залишається за транскодуванням (транслітерацією та транскрипцією) англійських медичних термінів. Останнім часом в українській науковій медичній мові з'явилися такі слова як “абсорбція”, “адгезія”, “кліринс”, “скринінг” та ін. Разом з цим існує проблема: далеко не всі вітчизняні медики володіють іноземною мовою (англійською) у обсязі, необхідному для розуміння англомовних джерел та спілкування. Виникнення проблеми пояснимо тим, що у процесі оволодіння майбутнім фахом у вищому медичному навчальному закладі увагу було недостатньо приділено вивченню іноземних мов, англійської зокрема. Причинами недостатньої уваги є, по-перше, належність навчальної дисципліни “Іноземна мова” до нефармових, по-друге, низький рівень або навіть відсутність інтересу у студентів-першокурсників до її вивчення та поглиблення знань. Тож на сьогоднішній день з цього випливає важливе завдання для всіх викладачів іноземної мови – докласти чималих зусиль (застосувати новітні інформаційно-комунікативні технології, передовий світовий педагогічний досвід тощо), щоб сформуванню інтересу у студентів першого курсу вищих медичних

навчальних закладів до вивчення іноземної мови, володіння якою б у майбутньому стало запорукою успішного кар'єрного зростання.

У постанові Кабінету Міністрів України “Про Державну національну програму “Освіта” (“Україна XXI століття”) № 896 від 03.11.1993 р. зазначено, що оновлення змісту освіти передбачається за умов відбору та структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції; пошуку нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу; широкого застосування нових педагогічних, інформаційних технологій та впровадження модульної побудови навчального матеріалу тощо [3].

В Указі Президента України “Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року” № 344/2013 від 25.06.2013 р. йдеться про те, що модернізація і розвиток освіти повинні набути випереджального безперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі. У зв'язку з цим необхідне оновлення цілей і змісту освіти на основі компетентнісного підходу та особистісної орієнтації, урахування світового досвіду та принципів сталого розвитку; побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, забезпечення фізичного, морально-духовного, культурного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України і світу, підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності тощо [5].

Тому виходячи з української освітньої нормативно-правової бази та розглядаючи питання про інтерес у контексті особистісно-орієнтованого навчання, вважаємо за необхідне звернутися до досвіду прагматичної педагогіки США кінця XIX – початку XX ст., ідеї якої актуальні й зараз.

Предтеча прагматичної педагогіки, американський філософ та психолог В. Джеймс (1842-1910) вважав, що “інтерес – це продовження природних інстинктів. Природні інтереси знаходяться у площині відчуття. Дитина завжди слідує тому, що робить учитель, а не тому, що він каже. Будь-який об'єкт, не цікавий сам по собі, може стати цікавим, якщо його пов'язати з іншим цікавим об'єктом. Ці два пов'язані об'єкти співіснують: цікава частина демонструє свої властивості у процесі співіснування; а отже, нецікаві речі запозичують інтерес, що стає таким же справжнім та сильним, як і будь-яка цікава річ. Із цього всього випливає дуже проста теоретична програма для вчителя про те, чого необхідно дотримуватися, щоб утримувати дитячу увагу: потрібно починати з природних потреб та інтересів дитини і пропонувати об'єкти, які мають деякі безпосередні

зв'язки з цими інтересами. Потім поєднати з першими об'єктами та досвідом більш пізні об'єкти та ідеї, які потрібно прищепити. Варто пов'язати нове зі старим у природний та наочний спосіб так, щоб інтерес, який поширюється від точки до точки, нарешті, охопив усю систему думок” [7, с. 91-96].

У праці “Інтерес та зусилля в освіті” (1913) інший представник прагматичної педагогіки Дж. Дьюї (1859-1952) наголосив: “Це маячня, коли припускають, що дитина отримує більше інтелектуальних та моральних знань, якщо робить усе неохоче, аніж тоді, коли виконує все від усього серця. Інтерес – це об'єднана діяльність” [6, с. 1-2, 15].

У відомого американського психолога Е. Торндайка (1874-1949) є таке тлумачення інтересу: “Прагнення присвятити свої думки та дії певному явищу називається інтересом. Почуття підйому, розумового збудження, тяжіння до предмета називається інтересом. До джерел інтересу належать: закон асоціації – схильність до певної діяльності, що викликає задоволеність, що зберігається і зростає; сила наслідування, знання” [11, с. 53].

Послідовник Дж. Дьюї та основоположник методу проєктів В. Г. Кілпатрик (1871-1965) зауважував, що “все наше життя створене з інтересів” [8, с. 328], та розділяв інтереси на зовнішні й внутрішні: якщо дитина грає на піаніно, бо їй подобається грати на піаніно, якщо дитина вивчає історію, тому що їй подобається вивчати історію, тоді гра на піаніно та історія – внутрішні інтереси. Якщо дитина грає на піаніно, тому що мати пообіцяла їй наприкінці дати шматочок шоколаду, якщо дитина вивчає історію для відмінних оцінок, тоді це зовнішній інтерес, інтерес, що не виникає з самого завдання. Такий інтерес приводить до розпливчастих перспектив щодо здійснення певних намірів та мрій [10, с. 139].

За В. Г. Кілпатриком, цілеспрямованість або інтерес – це розумова настанова на досягнення певної цілі або дія. Тому можемо вважати: цілеспрямована дія = інтерес, що є природним та єдиним базисом для зусилля. Особистість, яка є сукупністю зв'язків формули “Стимул – Реакція”, проявляється в тому, що людина засвідчує свою присутність там, де їй цікаво. Особистість завжди активна, ця активність приносить справжню задоволеність, а бездіяльність – найвищу незадоволеність. Ототожнення особистості з процесом будь-якого виду праці – це інтерес. Інтерес буває двох видів: прямий – що безпосередньо пов'язаний з певним явищем, предметом – та опосередкований – що проявляється, наприклад, у колективній співпраці, конструктивній творчості і може з часом перерости у прямий інтерес. Для успішного розвитку інтересу вчителів необхідно

дотримуватися таких умов: *підбирати та проводити роботу так, щоб вона викликала постійний інтерес в учнів; дати змогу учням усвідомити, що така робота збагачує їх новими знаннями, вміннями та навичками; робота має приносити задоволення та успіх* (курсив наш. – А. К.). Тому метою педагогіки майбутніх поколінь є виховання цільної, величної особистості, яка знаходить інтерес та щастя не тільки в піклуванні про себе, а й про інших, тобто потрібно пробудити в учневі бажання до певної діяльності і спрямовувати його сили та цілі на активне виконання різноманітних завдань [1, с. 33-34, 60, 64, 69, 71].

Крім того, інтерес посилюється в результаті зміни деяких аспектів середовища навчання і ситуативних факторів, таких як навчальні стратегії, подача завдань та структурування досвіду навчання [9, с. 17].

Говорячи про студентський інтерес на заняттях з іноземної мови у медичному університеті, варто звернути увагу на його різновиди (за В. Г. Кілпатриком та Ю Жао):

прямий інтерес (direct interest). Для підтримки студентської уваги, проте його важко втримати впродовж тривалого часу. Виконує функцію провідника та мотивації у процесі оволодіння іноземною мовою. Прямий інтерес зазвичай поступово зменшується і зникає разом з ослабленням студентської зацікавленості й поглибленням змісту навчання;

опосередкований інтерес (indirect interest). Формується серед студентів, стійкіший за прямий інтерес, корисний для активного студентського навчання;

постійний інтерес (stable interest) з різними функціями, де опосередкований інтерес є відносно постійними і постійний інтерес проявляється за допомогою сублімації опосередкованого інтересу. Формується з опосередкованого інтересу. Звідси термін “розуміння” – це вищий рівень інтересу. Постійний інтерес може бути внутрішньою мотивацією для автономного студентського навчання й змушує навчальний інтерес бути невід’ємною частиною розвитку студентської особистості для засвоєння знань та розширення пізнання [13, с. 308–309].

Тому в процесі навчання іноземної мови викладачі мають звертати увагу на розвиток опосередкованого інтересу. Коли сформовано опосередкований інтерес, його потрібно вчасно закріпити й перетворити на постійний інтерес. Маючи постійний інтерес, студенти вбачатимуть у вивченні іноземної мови приємний та позитивний процес, будуть залюбки отримувати нові знання та матимуть впевненість для досягнення найкращих результатів [13, с. 309].

І. Кузнецова наголошує також на “важливості використання системи мотиваційних прийомів інтелектуально-емоційного стимулювання навчального процесу під час практичних занять з іноземної мови. Це сукупність конкретних взаємопов’язаних дій викладача і студента, що зберігають, підтримують і посилюють інтелектуальний інтерес та емоційне відношення студентів до пізнавальної діяльності та до навчального процесу в цілому” [2, с. 65-66].

До ефективних шляхів формування інтересу у студентів вищих медичних навчальних закладів до вивчення іноземної мови на першому курсі, на нашу думку, належать:

створення певного контексту на заняттях з іноземної мови. Викладач може, спираючись на зміст навчальної програми, підручника з дисципліни та поєднуючи те, у чому зацікавлені студенти, створити певний контекст і організувати студентів для проведення рольових ігор у групі. Напр., можна обрати класичний діалог з підручника, розподілити ролі серед студентів (дати змогу їм самостійно обрати певну роль. – А. К.) та, проводячи заняття, зіграти короткий спектакль [13, с. 309]. Рекомендуємо застосовувати цей прийом під час вивчення тем “At the Chemist’s Shop”, “At the Therapist’s. Medical Examination”, “At the Traumatologist’s and the Surgeon’s”, “At the Pediatrician’s” тощо;

впровадження новітніх методів викладання, беручи до уваги особистісно-орієнтоване навчання. Напр., метод проектів, метод проблем, інтерактивні методи, сугестивно-рефлексивний метод та ін.;

застосування аудіо-візуальних засобів на заняттях. Наприклад, якщо дозволяє матеріально-технічний фонд закладу час від часу, проводити аудіювання або перегляди англійською мовою уривків з художніх фільмів, серіалів медичної тематики (“Доктор Хаус”, “Анатомія Грей”, “Доктор Квін: жінка-лікар” тощо) з подальшим виконанням спеціально розроблених завдань;

читання професійно орієнтованих текстів та застосування специфічної медичної лексики. На думку Н. Сердеги, “в умовах відсутності іншомовного середовища широке використання професійно-орієнтованих текстів формує інтерес студентів до вивчення іноземної мови, з яким пов’язані значні резерви підвищення ефективності навчання мові. Адже у читанні професійно орієнтованих текстів ключове значення має опанування анатомічною, клінічною та фармацевтичною лексикою іноземної мови, володіння якою є важливим компонентом професійно спрямованої іншомовної комунікативної компетентності фахівця медичної галузі, а також збагачення словникового запасу майбутніх медиків

загальноживаною лексикою як основи для плідної інтерактивної мовленнєвої діяльності” [4, с. 76];

залучення студентів до поза аудиторної роботи. Проведення тематичних виставок, святкових заходів, конкурсів, науково-практичних конференцій різних рівнів. До речі, дуже популярним серед студентів медичного університету є конкурс перекладів, що дає змогу студенту відчувати себе поетом. З власного досвіду констатуємо, що неодноразово студенти-медики буди переможцями Всеукраїнських конкурсів перекладів;

оформлення аудиторії, де проходять заняття. Наприклад, можна прикрасити аудиторію портретами відомих англійських та американських лікарів, клятвою Гіпократу англійською мовою, цитатами видатних людей тощо;

перегляд власних принципів, життєвої позиції, формування належних професійних та особистих якостей, повага до дисципліни (стосується викладача). Необхідно бути справедливим, принциповим, доброзичливим, відкритим, вихованим, щирим, стриманим, ерудованим та ін.

Отже, вслід за американською прагматичною педагогікою, інтерес – це діяльність, що пов’язана з особливою увагою до об’єкта чи суб’єкта та сприяє появі думок щодо реалізації певної мети. Під час вивчення іноземної мови виникають такі інтереси: прямий, опосередкований, постійний інтерес. До ефективних шляхів формування інтересу у студентів вищих медичних навчальних закладів до вивчення іноземної мови на першому курсі належать: створення особливого контексту на заняттях з іноземної мови; впровадження новітніх методів викладання; застосування аудіо-візуальних засобів на заняттях; читання професійно-орієнтованих текстів та застосування специфічної медичної лексики; залучення студентів до поза аудиторної роботи; оформлення аудиторії, де проходять заняття; перегляд викладачем-предметником власних принципів, життєвої позиції, формування належних професійних та особистих якостей, повага до дисципліни.

Література

1. Килпатрик В. Х. Основы метода / В. Х. Килпатрик ; пер. с англ. Н. Н. Ильина. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1928. – 114 с.
2. Кузнецова І.В. Мотивація щодо вивчення іноземної мови як чинник успішної соціальної адаптації першокурсників у медичному ВНЗ / І. В. Кузнецова // Поєднання інноваційних і традиційних технологій навчання української та іноземних мов як чинник забезпечення дієвості знань : матеріали науково-методичного семінару, Харків, 26 жовтня 2012 р. – Х. : РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2012. – С. 64-68.

3. Постанова Кабінету Міністрів України Про Державну національну програму “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) № 896 від 3 листопада 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п>
4. Сердега Н.О. Вивчення предмету “Англійська мова за професійним спрямуванням” у вищих медичних навчальних закладах / Н.О. Сердега // Сучасні комунікативні методи навчання англійської мови : Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції ЖДТУ. – Житомир : 2014. – С. 75-78.
5. Указ Президента України “Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року” № 344/2013 від 25 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#n10>.
6. Dewey J. Interest and effort in education / J. Dewey. – N. Y. : Riverside Press, 1913. – 125 p.
7. James W. Talks to Teachers on Psychology : And to Students on Some of Life’s Ideals / W. James. – N. Y. : Henry Holt & Company, 1900. – 305 p.
8. Kilpatrick W. H. The Project Method. The Use of the Purposeful Act in the Educative Process / W. H. Kilpatrick // Teachers College Record. – 1918. – No. 19. – P. 319-334.
9. Subramaniam P.R. Motivational Effects of Interest on Student Engagement and Learning in Physical Education: A Review / P.R. Subramaniam // International Journal of Physical Education. – 2009. – No. 46(2). – P.11-19.
10. Tenenbaum S. William Heard Kilpatrick : Trail Blazer in Education / S. Tenenbaum. – N. Y. : Harper, 1951. – 318 p.
11. Thorndike E. L. The Principles of Teaching. Based on Psychology / E. L. Thorndike. – N. Y. : A. G. Seiler, 1906. – 293 p.
12. Wulff H.R. The Language of Medicine / H.R. Wulff // Journal of the Royal Society of Medicine. – 2004. – No.4. – Vol. 97. – P. 187-188.
13. Zhao Yu. On How to Arouse the Students’ Learning Interest in Foreign Language Teaching / Yu Zhao // Proceedings of the 2014 International Conference on Education, Management and Computing Technology. – Beijing : Atlantis Press, 2014. – Vol. 100. – P. 308-312.

4.7. Інноваційні підходи у викладанні дисципліни «Організація екскурсійної діяльності»

У нинішніх умовах становлення національної освіти виникла нагальна потреба у проведенні суттєвих науково обґрунтованих реформ вищої школи, які за своїм змістом і спрямованістю відповідали б об’єктивним умовам національного відродження.

Розвиток суспільно-економічних відносин на сучасному етапі життєдіяльності Української держави супроводжується інтеграцією у процес освіти нових, альтернативних напрямів професійної, фахової підготовки. Пошук шляхів удосконалення підготовки в галузі вищої освіти, їх поширення, практичне використання та збереження у середовищі, що швидко змінюється, є головною умовою щодо забезпечення потреби висококваліфікованих фахівців у сфері туризму.

Професійна освіта стає не просто засобом підготовки фахівців, а й обов'язковим етапом розвитку особистості. І саме тому важливим аспектом у нашому дослідженні стало прагнення досконало оволодіти новими підходами у навчанні студентів туристичного спрямування, прийняти практичну участь у творенні нового суспільного життя, у розв'язанні складних науково-соціальних та туристичних проблем, враховуючи, що важливе місце у цьому процесі належить інтелекту та професійним знанням майбутніх фахівців у сфері екскурсійної діяльності [2].

Сучасний етап розвитку нашого суспільства зумовлює реалізацію новітніх концепцій у діяльності вищої школи, гостро стоїть проблема професійної підготовки майбутніх фахівців для екскурсійної діяльності, яка базується на положеннях Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», Про внесення змін до Закону України «Про туризм», у яких визначено пріоритетну роль освіти та стратегію основних напрямів розвитку освіти в нашій державі. За таких умов, вважаємо за необхідне визначити та обґрунтувати сучасні методичні підходи у викладанні дисципліни «Організація екскурсійної діяльності».

Підстави методології у галузі теорії та практики організації екскурсійної діяльності закладено у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, які покладено в основу цього дослідження. Серед них виділимо доробки В. Бабарицької, Б. Ємельянова, О. Малиновської, М. Поколодної, І. Чагайди, І. Дашевської. Нині низка авторів намагається розглядати основні аспекти, що торкаються проблеми професійної підготовки фахівців у галузі туризму з різних позицій. Зокрема: визначено філософські і культурологічні аспекти професійної підготовки кадрів для сфери туризму В. Антоненко, І. Зязюн, Г. Лескова, О. Левицька, П. Яроцький; питання підготовки менеджера туризму в Україні піднімалися в роботах вітчизняних вчених В. Абрамова, Н. Коноха, Т. Мініч, О. Зайця; здійснено аналіз особливостей використання інформаційних технологій у сфері туризму А. Мараховський, О. Будь; проблеми дослідження сучасних педагогічних технологій та методика їх застосування у вищій школі проаналізовано у працях Ш. Амонашвілі, В. Давидова, Д. Ельконіна, А. Нісімчука, Г. П'яткової, І. Смолюка.

Мета і завдання дослідження – визначити та охарактеризувати особливості інноваційних підходів у викладанні дисципліни «Організація екскурсійної діяльності». Відповідно до мети дослідження визначено *завдання*: обґрунтувати основні тенденції розвитку сучасної вищої освіти у

підготовці фахівців туристського спрямування; проаналізувати сучасні методичні підходи у викладанні дисципліни «Організація екскурсійної діяльності».

Основні поняття екскурсійної діяльності юридично закріплені в Законі України «Про туризм» від 15 вересня 1995 р. Зокрема, у ст. 1 цього Закону визначено [1]: «...екскурсійна діяльність – діяльність по організації подорожей, які не перевищують 24 годин – у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками культури, природи, музеями, визначними місцями тощо ... гід (екскурсовод) – це особа, яка володіє фаховою інформацією про місцевість перебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою цієї країни чи мовою іноземних туристів, яких приймають, або загальнозрозумілою для них мовою, надає екскурсійно-інформаційні, організаційні послуги та кваліфіковану допомогу учасникам туру в межах договору про надання туристичних послуг. Гід-індивідуал здійснює свої функції лише на підставі ліцензії...». Законом «Про туризм» екскурсійні послуги віднесено до комплексу туристичних послуг (ст. 16). а також, відповідно до туристичного продукту і туру (ст. 1): «тур – туристична подорож (поїздка) за визначеним маршрутом у конкретні терміни, забезпечена комплексом туристичних послуг (бронювання, розміщення, харчування, транспорт, рекреація, екскурсії тощо)...» [1].

Соціальні умови, що змінилися, своєрідність сучасного періоду розвитку настійно вимагають переосмислити підхід до навчання туристичних дисциплін, підвищують вимоги до проведення лекцій, семінарських і практичних занять [3]. Застарілі інтерпретації змісту і форм навчання не сприяють формуванню критичності, самостійності, конструктивності мислення і ціннісних орієнтацій. Форма навчання і зміст виявилися настільки пов'язаними, що у вивченні курсу «Організація екскурсійної діяльності» відбувається ламання стереотипів викладання, а це призводить до зміни погляду на зміст навчання. Вища школа за усіх часів відігравала роль вихователя інтелігенції, «творця» кадрів, здатних розвивати професійну діяльність, розширювати, а не тільки відтворювати соціальний досвід, перетворювати і створювати нові знання і цінності. Однак, ця соціальна функція вищої школи – виховання творчої особистості – девальвувалася та втратилася у перебігу стихійного розвитку, який не спирається на вироблення науково обґрунтованих стратегій змісту навчання.

За таких умов виникла нагальна потреба у розробці інноваційних ефективних моделей вивчення дисципліни «Організація екскурсійної діяльності».

Зміст навчання курсу «Організація екскурсійної діяльності» здійснюється в обсязі розробленої навчальної та робочої навчальної програми. Аналізуючи сучасні новітні напрямки підвищення рівня професійної підготовки фахівців туристичного спрямування, ми, у процесі вивчення дисципліни «Організація екскурсійної діяльності» обумовили використання різноманітних освітніх концепцій, що й дало нам змогу переглянути і оновити існуючу систему навчання, доповнити її новим нетрадиційним змістом та залучати нові інноваційні підходи у вивченні навчального матеріалу [5].

Бурхливий ріст обсягу інформації, який стає характерною рисою сьогодення, ставить нові вимоги до обсягу знань випускників вищих навчальних закладів, а отже, і до змісту навчання у цих закладах.

З найбільш дієвих способів, що забезпечують підвищення ефективності і якості підготовки фахівців туристського спрямування під час вивчення курсу «Організація екскурсійної діяльності» у сучасних умовах, є побудова процесу навчання на основі мультимедійних технологій. Сучасні дослідження відкрили величезний дидактичний потенціал таких технологій, і, довели, що мультимедійне подання навчальної інформації дозволяє значно підвищити ефективність засвоєння матеріалу, тому, що при роботі з такими засобами навчання у студентів активізуються усі види розумової діяльності, а правильна побудова навчального процесу забезпечує можливість досягти необхідної якості. Як показав практичний досвід, переваги мультимедія при вивченні аналізованого курсу, у порівнянні з іншими засобами навчання, полягають у використанні їх у навчальному процесі, як інтерактивного багатоканального інструмента пізнання. Але, незважаючи на те, що в останні роки створено велику кількість мультимедійних засобів навчального призначення (різні енциклопедії, словники, довідники, презентації й ін.), використання їх під час вивчення дисципліни «Організація екскурсійної діяльності» носить епізодичний характер. У ході дослідження, ми виявили цілу низку об'єктивних і суб'єктивних факторів, таких, як недостатня кількість, або відсутність готових мультимедійних навчальних засобів, орієнтованих на вивчення дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», слабка підготовка викладачів-предметників у галузі інформаційно-комп'ютерних технологій, що не дозволяє їм самостійно розробляти, або адаптувати вже розроблені засоби навчання,

які базуються на мультимедійних технологіях, до своїх лекційних або практичних занять.

Під час викладання дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», ми, застосовуємо такі програмні засоби, що дозволяють досить швидко і просто розробляти різні комп'ютерні додатки до курсу, у тому числі і з мультимедійними ефектами. Однією з таких програм є Power Point, яка входить до складу пакета Microsoft Office. За допомогою цієї програми, ми, створюємо презентації до матеріалу, що вивчається. Одним з переваг таких навчальних презентацій є можливість створення на їхній основі навчальних засобів, які дозволяють нам поєднувати переваги модульної побудови навчально-методичного комплексу дисципліни і мультимедійну ефективність його використання у навчальному процесі.

Розглянемо особливості і переваги таких комплексів, порівнюючи їх із традиційними. Навчально-методичний комплекс у нашому розумінні – це певна, чітко визначена сукупність навчально-методичних документів, що являють собою модель навчального процесу курсу «Організація екскурсійної діяльності», яка реалізовується у практичній діяльності.

Як свідчить практичний досвід, призначення такого комплексу полягає у тому, щоб забезпечити цілісний навчальний процес з дисципліни, в єдності цілей навчання, змісту, дидактичного процесу й організаційних форм навчання. Лише при дотриманні такої умови навчальний комплекс буде являти собою комплекс у повному розумінні цього слова – сукупність різних засобів навчання, що складають одне ціле. Традиційний навчальний комплекс звичайно складається з двох частин: 1) матеріали з планування вивчення дисципліни; 2) матеріали з організації і проведення навчального процесу.

Перша частина включає робочу навчальну програму, теми і плани лекцій, плани практичних, семінарських і лабораторних занять, тематику індивідуально-дослідних завдань, ситуаційних задач, завдання для самостійної роботи, тести об'єктивного контролю знань, питання до іспиту і тематику курсових робіт з курсу «Організація екскурсійної діяльності».

До другої частини відносяться методичні матеріали, підручники, або тексти лекцій, інструктивно-методичні матеріали до практичних, семінарських і лабораторних занять, до написання індивідуально-дослідних завдань і розв'язання ситуаційних задач, до самостійної роботи, до роботи з тестами, щодо підготовки до іспитів, а також з виконання і захисту курсових робіт.

Проте, як показує досвід, традиційний навчально-методичний комплекс, навіть, якщо його склад відрізняється повнотою, звичайно

характеризується розрізненістю створення і використання компонентів, нецілісністю. Навчання не відбивається у ньому як єдність пов'язаних між собою елементів, тому він виступає звичайно, як набір компонентів, що відносяться до аналізованого предмета, але не являє собою єдиного цілого. У зв'язку з цим виникає проблема невідповідності між призначенням навчально-методичного комплексу і їхнім реальним станом [4].

Шлях розв'язання зазначеної проблеми, ми врішили через використання таких інноваційних підходів до створення навчально-методичного комплексу, які забезпечували б реалізацію принципу цілісності проектованої системи, що відбиває єдність основних її елементів, таких, як освітня мета, зміст, дидактичний процес і форми організації навчання. Така цілісність дозволила нам побачити об'єкт не тільки як сукупність його елементів, але і як структуру з просторово взаємозалежними елементами. Обґрунтований нами підхід до організації навчання забезпечує усвідомлене сприйняття навчальної інформації студентами, підвищує їх розумову активність, створює умови для гуманізації взаємодії викладача і студента, У нас з'являється можливість впроваджувати в практику роботи активні форми навчання. А однією з головних умов ефективного застосування такої організації навчального процесу є модульне навчання, яке ґрунтується на інтеграції принципів модульності, самоорганізації і контекстності, і дає можливість забезпечити гарантію формування високого рівня професійної компетентності майбутніх фахівців екскурсійної діяльності [6]. Навчальна програма та робоча навчальна програма з дисципліни «Організація екскурсійної діяльності» містить чітке структурування навчальної інформації, змісту навчання й організації роботи студентів відповідно до логічно завершених блоків навчальної інформації – модулів.

Перехід на кредитно-модульну систему організації навчального процесу привів до зростання ролі самостійної роботи студентів на тлі зниження загальної аудиторної роботи. Тому навчальний процес вимагає модернізації, адекватної вимогам сучасності [6]. Як показало дослідження, це можливо здійснити тільки шляхом широкого впровадження у практику роботи комп'ютерних засобів і методів одержання, обробки і передачі інформації, які виступили гарантом якісних змін у діяльності викладачів і студентів. У зв'язку з цим з особливою гостротою постає питання про створення нового покоління інформаційно-методичного забезпечення навчального процесу на основі комп'ютерних мультимедійних технологій.

Розроблена нами комп'ютерна мультимедійна модульна технологія навчання дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», являє собою

систему, яка включає: 1) цілі навчання фахівця екскурсійної діяльності; 2) навчальну програму, що визначає цілісну систему змістових модулів дисципліни; 3) інформаційно-навчальний блок, який забезпечує: цільове призначення інформаційного матеріалу; узгодження комплексних цілей вивчення курсу і часткових дидактичних цілей змістових модулів; повноту навчального матеріалу модуля і відносну самостійність його елементів; можливість широкого використання засобів мультимедія в навчальному процесі; реалізацію ефективного зворотного зв'язку; 4) способи і засоби визначення рівня підготовки і потенційних можливостей майбутніх фахівців в екскурсійній діяльності.

Згідно з модульним підходом до побудови навчально-методичного комплексу дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», матеріали щодо планування навчального процесу (навчальна програма, робоча навчальна програма, тести об'єктивного контролю знань, питання до іспиту) і матеріали з організації і проведення навчального процесу (тексти лекцій і інструктивно-методичні матеріали до практичних і семінарських занять, лабораторних робіт, самостійної роботи й ін. поділяються на визначену кількість змістових модулів. Поділ змісту навчального курсу «Організація екскурсійної діяльності» на змістові модулі відповідає загальній меті вивчення курсу і його логічній побудові.

Основним структурним компонентом комплексу є змістовий електронний мультимедійний модуль матеріалу що вивчається. Як «матеріальну основу» такого модуля ми використовуємо файли презентацій навчального матеріалу, розроблені за допомогою програми Power Point. *Електронний модуль складається з двох блоків – контрольного й інформаційно-методичного. Контрольний* містить вхідні комп'ютерні тести контролю знань, які орієнтують студента на вивчення модуля; спеціальні завдання різного ступеня складності, що їх студент повинен виконати в ході вивчення модуля і підсумкові тести контролю рівня засвоєння студентами матеріалу модуля. *Інформаційно-методичний блок* включає: методичні рекомендації до вивчення модуля; мультимедійні лекційні демонстрації, тексти лекцій, опорні конспекти; електронний практикум для вироблення умінь і навичок застосування теоретичних знань із прикладами виконання завдань; лабораторний практикум з інтерактивною анімацією, методичні рекомендації з його виконання; інтерактивні мультимедійні матеріали для розв'язання ситуаційних задач і методичні рекомендації з їх використання; додаткові навчальні та довідникові матеріали для самостійної роботи.

Отож, розглянемо зміни, яких зазнають форми проведення занять з дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», при використанні деяких із наведених компонентів інформаційно-методичного блоку. Насамперед істотної модернізації зазнають лекції. Ми, у процесі читання лекції широко використовуємо мультимедійні презентації, які являють собою тематично й логічно зв'язану послідовність інформаційних доз матеріалу модуля, тезисно відображають його ключові моменти, включають основні формули та схеми, а також статичні та динамічні зображення об'єктів що вивчаються. Їх демонстрацію ми здійснюємо за допомогою мультимедійного проектора. Студенти до початку лекції отримують опорні конспекти, які являють собою комплект слайдів презентацій, роздрукованих таким чином, щоб сторінка містила кілька слайдів та поле для заміток. Такі конспекти дозволяють студентів зосередитися на демонстрації презентацій, не витрачаючи часу на копіювання зображень. Під час проведення практичних та лабораторних робіт студенти мають можливість працювати з матеріалом що вивчається в інтерактивному режимі, тобто впливати на роботу інформаційного засобу. Наприклад, моделюючи процеси, що розвиваються на туристичному ринку екскурсійних послуг, вони можуть більш глибоко проаналізувати їх особливості і краще зрозуміти суть модельованих явищ.

Весь розроблений нами навчально-методичний комплекс містить багато гіпертекстового матеріалу. Презентації навчального матеріалу, в яких використовуються гіпертекстові покликання, задовольняють вимогу простоти орієнтації студентів при переміщенні по них. У рекомендаціях до роботи з модулями ми, обов'язково подаємо пояснення умовних позначок, а також поради з раціональних прийомів навігації. Використовувані нами в такій технології навчальні матеріали мають такі особливості: являють собою цілісний системно організований комплекс різних за типом і призначенням матеріалів; адаптовані до фахових потреб студентів і дозволяють організувати їх ефективну самостійну роботу; за своєю суттю є інтерактивними; впливають на різні канали сприйняття; можуть удосконалюватися і розвиватися. У процесі роботи з таким електронним комплексом забезпечується комфортний темп роботи студентів, визначення їх можливостей, гнучка побудова змісту навчання, інтеграція різних його видів і форм, що призводить до досягнення високого рівня кінцевих результатів.

Отож, використання розробленої нами інноваційної технології з дисципліни «Організація екскурсійної діяльності», забезпечує високу зацікавленість студентів туристського спрямування до процесу навчання,

яка досягається за рахунок того, що визначені модулі гарантують формування професійної компетентності майбутніх фахівців-екскурсоводів у професійній діяльності. Використання модулів дозволяє ефективно реалізувати навчальні плани, розробляти навчальні і дидактичні матеріали і посібники, оптимізувати управління навчальним процесом, оскільки взаємини між учасниками педагогічного процесу набувають характеру співпраці. Нові педагогічні технології навчання на сучасному етапі розвитку вимагають використання таких механізмів, як сукупність засобів, підходів, дій за допомогою яких здійснюється процес оволодіння інформаційним простором при умові забезпечення цільовою установкою освітніх програм таких, як модульне навчання, інноваційними підходами при їх забезпеченні.

Література

1. Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 р. в редакції Закону України від 18.11.2003 р.
2. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч. посібник / В.Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська. – К.: Альтерпрес, 2007.
3. Емельянов Б. В. Профессиональное мастерство экскурсовода: учеб. пособие / Б.В.Емельянов. – М. : ЦРИБ «Турист», 1986.
4. Лескова Г. А. Экскурсоведение как область практической деятельности и научная дисциплина (к проблеме профессиональной подготовки экскурсоводов) / Г.А.Лескова // Туристские фирмы. – Вып. 23. – СПб.: «Невский Фонд», 2001. – 304 с.
5. Методичні рекомендації з питань провадження екскурсійної діяльності / Н.Гасюк, М.Головатий, Р.Красій, В.Передерко. – Івано-Франківськ [б. в.], 2009. – 45 с.
6. П'яткова Г. П. Сучасні педагогічні технології та методика їх застосування у вищій школі: навч.- метод. посіб. для студентів та магістрантів вищої школи / Г.П.П'яткова, Н.М.Заячківська. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2003. – 55 с.

4.8. Використання технології розвитку аналітичного мислення студентів у дистанційному навчанні математики

Динаміка розвитку суспільства вимагає від вищої технічної школи перебудову цілей, принципів і змісту навчання, організації навчального процесу та методів навчання майбутніх спеціалістів інформаційних технологій. Здібність адаптуватися до швидких змін умов праці, до постійних ускладнень технологій на виробництві особливо актуальна для інженера. Розв'язання цієї проблеми є можливим за допомогою створення та впровадження у навчальний процес системи дистанційного навчання.

Дослідженню проблем дистанційного навчання присвячено чимало праць відомих вітчизняних і зарубіжних вчених в галузях педагогіки, психології, філософії, соціології (А.Хуторський, Є.Полат, О.Андреев, П.Стефаненко, В.Кухаренко, В.Олійник, В.Солдаткін, М.Моїсеєва,

Б.Шуневич, В.Биков, Р.Бел, Дж.Блумстук, Д.Кіган, Дж.Коумі та багато інших). Більшість дослідників вважають, що інформаційно-комунікаційні технології ініціювали бурхливий розвиток дистанційного навчання, яке є закономірним етапом адаптації існуючих форм навчання, базується на свободі вибору суб'єктом місця навчання, часу навчання, активізує самостійну навчальну діяльність, перетворює процес навчання на процес розвитку особистості [2, 3, 5, 8].

Різні аспекти дистанційного навчання регулюються наступними нормативними документами: «Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті», «Концепцією розвитку дистанційної освіти в Україні», «Національною програмою інформатизації», Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», наказом Міністерства освіти та науки України № 466 від 25 квітня 2013 року «Про затвердження Положення про дистанційне навчання».

На нашу думку, дистанційне навчання – це інтенсивна самостійна навчально-пізнавальна діяльність суб'єкта з міцною організаційною та комунікаційною підтримкою тьютора (викладача) та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; практично не залежить від розташування у просторі та часі [6].

Очевидно, що для успішного навчання математики дистанційно, у студентів мають бути добре сформовані навички самоосвіти і самоконтролю та вміння виконувати аналітико-синтетичну діяльність. Останнє є можливим лише за умови розвиненого аналітичного мислення, основна особливість якого є вміння систематизувати інформацію, порівнювати та виявляти спільне та відмінне в даних проблемах, знаходити суперечності і вміти їх розв'язувати, прогнозувати інші шляхи для їх рішення та здійснювати рефлексію цих пошуків.

Сучасні дослідження та власний досвід показують, що до студентських аудиторій потрапляють молоді люди, які не мають достатнього рівня розвитку когнітивних функцій (уваги, пам'яті, мислення), тому не в змозі опанувати навчальний матеріал вищої школи. Таким чином, у теорії та практиці дистанційної освіти виявились суперечність між зростаючою потребою у студентів розвиненого аналітичного мислення і недосконалою організацією освітнього процесу у вищій школі, яка націлена на передачу статистичних знань завдяки прямому перекладанню традиційного навчального процесу з репродуктивними методами взаємодії на студента у дистанційну форму.

Пошук шляхів розв'язання цієї суперечності обумовило актуальність даного дослідження та визначило мету: впровадження технології розвитку

аналітичного мислення студентів у процес навчання математики дистанційно.

У нашому дослідженні поняття аналітичне мислення розуміємо як комплексну здатність людини (студента) швидко і усвідомлено оперувати розумовими операціями, щоб орієнтуючись на суттєві ознаки об'єктів та явищ, правильно оперувати поняттями та, підпорядковуючись законам логіки, прогнозувати і виводити наслідки з даних умов [7].

Основи розвитку аналітичного мислення студентів закладаються ще в середній школі та мають своє логічне продовження у вищому навчальному закладі у процесі вивчення математичних дисциплін. Це є закономірним, оскільки саме при вивченні математики, оволодіваючи різними теоретичними конструкціями, людина розвиває культуру свого мислення, інтуїцію, при цьому формуються вміння та навички розумової праці: планування роботи, пошуку раціональних шляхів її виконання, критичної оцінки результату.

Юність – важливий етап розвитку розумових здібностей. Істотно розвивається теоретичне мислення, вміння абстрагувати, робити узагальнення. Відбуваються якісні зміни в пізнавальних процесах: мова йде не тільки про те, які і скільки розв'язано задач, а яким чином вони вирішені. У своїх працях С.Рубінштейн наголошував: «Нові форми аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення складаються в міру того, як аналізується новий зміст. Тому проблема формування аналізу (синтезу та інших) не може бути вся зсунута до раннього дитинства. Це формування здійснюється протягом всього життя, розвитку і тому може вивчатися на відповідному для різних етапів матеріалі – на будь-якому етапі чи рівні розвитку» [4, с. 46]. Таким чином, задача вищої школи – організувати дистанційне навчання на таких умовах, щоб при засвоєнні будь-якого компоненту змісту освіти одночасно розвивалась і формувалась сфера операційної системи мислення, особистісних функцій індивіда.

Як було визначено у нашому дослідженні [7], теоретико-методологічну основу технології розвитку аналітичного мислення студентів складають системно-синергетичний, проблемно-діяльнісний та особистісно орієнтований підходи. Підґрунтям такого висновку слугували особливості цих підходів та структура аналітико-синтетичної діяльності студентів. Дана технологія включає такі структурні блоки: дидактико-цілепокладальний, що містить мету, завдання та принципи розвитку аналітичного мислення студентів; змістовний блок, що містить інваріанту та варіативну частину; процесуальний блок складається з форм, методів і засобів самостійної діяльності; діагностико-корегувальний блок, який

служує для оцінки одержаних результатів і визначає подальший рух навчального процесу. Якісні характеристики аналітичного мислення дозволили визначити критерії (операційно-діяльнісний – характеризується комплексним використанням логічних операцій; понятійно-логічний – характеризується розумінням сутності понять, оперуванням поняттями, умінням проводити аналітичні міркування; результативно-рефлексивний – характеризується комплексним використанням засобів контролю і самоконтролю) та рівні (низький, середній, достатній, високий) розвитку аналітичного мислення студентів. Розглянемо практичне впровадження даної технології у дистанційний процес навчання математики.

1. Розробка організаційно-методичної документації, яка містить:

робочу навчальну програму дисципліни;

навчально-методичний комплекс (теоретичні положення, відео-лекції, зразки виконання вправ та задач, лабораторний практикум, варіанти розрахунково-графічних робіт та зразки їх виконання, типові контрольні роботи, питання та задачі до іспиту, задачі підвищеної складності (для тих, хто любить математику), тести для контролю та самоконтролю.

2. Процес навчання математики:

самостійна навчально-пізнавальна діяльність, яка спрямована на засвоєння математичних знань та їх застосування при розв'язанні задач;

консультації з викладачами (обмін файлами у мережі Інтернет; Skype);

робота в групах (відео-конференція) перед підготовкою до іспиту;

виконання контрольних робіт з електронною пересилкою;

виконання тестів.

Розробка навчально-методичного комплексу та його впровадження у дистанційне навчання під час вивчення математики має бути схожим на процес дослідження у математиці, відкриття нового знання для студента, тобто імітувати творчу діяльність. Зрозуміло, що у цьому випадку викладання націлено не на передачу наукового теоретичного матеріалу, а на організацію активного пошуку студентами знань, які складають зміст запропонованої системи знань, потім логічно упорядковують їх. Все це має ефект розвитку аналітичного мислення студентів та розуміння математичного матеріалу, що вивчається. У зв'язку з цим виділяємо три основні етапи навчальної діяльності студентів у процесі вивчення математичних дисциплін:

математичний опис конкретних ситуацій, прикладів або вивчення емпіричного матеріалу та його математизація;

логічне упорядкування одержаного результату, тобто побудова абстрактної теорії з даної теми;

застосування математичної теорії при розв'язанні вправ та задач.

Така навчальна діяльність студентів мотивує на вивчення математики, на активне включення в дослідження, сприяє розвитку аналітичного мислення [7]. У зв'язку з цим було здійснено перебудову змісту навчання та подачі навчального матеріалу.

1. Оптимізація тексту лекцій для читання з монітору.

Більшість викладачів вважають, що чим більше теоретичного матеріалу представити студенту, тим краще для організації самостійної роботи. Тому в програмну оболонку включають весь курс лекцій, а то й підручник. Відкривши таку електронну версію (обсяг – сторінок 75 і більше), студент втрачає бажання навчатись, його пізнавальна діяльність зникає.

2. Зацікавлення студентів формою подачі та внутрішнім наповненням.

Є очевидним, що студенти використовують комп'ютер для спілкування, ігор, розробниками яких є фахівці цієї справи. Щоб привернути увагу, їх розробки характеризуються яскравістю, динамічністю, одночасним відображенням різних контентів. Наші студенти чекають подібного і в наших дистанційних курсах. Тому для зацікавлення студентів в контент були введені історичні довідки під назвою «А чи знаєте Ви, що...?», «Кіно про математику», «Подорожування математикою»; для консультацій – «Підказка»; для контролю – «А чи зможете Ви ...?».

3. Доведення значущості навчального курсу.

Для реалізації цього процесу пропонуємо: відео-зустріч з роботодавцем; відео-зустріч з викладачами інших дисциплін, де використовується даний теоретичний матеріал; відео-зустріч з випускниками факультету.

4. Підтримка студентів протягом всієї самостійної навчальної діяльності.

Велику роль у дистанційній формі навчання відіграє тісний зворотній зв'язок, протягом якого підтримується самостійна навчально-пізнавальна діяльність студента (електронна пошта, Skype). Викладач спрямовує цю діяльність, підтримує під час розв'язання задач, а головне запевняє у спроможності студента здійснити цю діяльність.

Система дистанційного навчання у Державному університеті телекомунікацій базується на відкритому програмному забезпеченні –

системи MOODLE. Вивчаючи математичні науки у дистанційній формі навчання студент має можливості: знайомитися з програмою, метою, завданнями курсу та методичними рекомендаціями для його вивчення; консультиватися у викладача (тьютора); надсилати викладачу контрольні, лабораторні та розрахунково-графічні роботи, вивчати додаткову літературу, запропоновану у програмі курсу; користуватися електронною бібліотекою університету. У процесі навчання студенти проходять три етапи контролю знань: тренувальне тестування; контрольне тестування у кінці розділу, у разі успішного проходження якого студент допускається до вивчення наступного розділу, підсумкове тестування (залік або іспит). Слід відмітити, що наше дослідження ґрунтується на тому положенні, що у вищому технічному навчальному закладі основну увагу необхідно приділяти процесам опрацювання інформації за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Тому в програму курсу вищої математики введені лабораторні роботи, що дає можливість студентам (майбутнім спеціалістам інформаційних технологій) зрозуміти нові особливості тих процесів, тих методів, які вивчалися на лекціях, а також дозволяє їм набути початкового практичного досвіду використання ІКТ [1]. Впровадження в практику навчання вищої математики прикладного програмного забезпечення (системи класу MathCAD, Maxima, Excel) дозволяє суттєво удосконалити процес навчання, активізувати пізнавальну діяльність студентів.

Як підсумок, потрібно відмітити, що електронний навчально-методичний комплекс дисципліни «Вища математика» проходить апробацію у процесі вивчення математики стаціонарної, заочної та дистанційної форм навчання. У ході експерименту було визначено, що основними факторами, які гарантують успішне дистанційне навчання, а отже й розвиток мислення, є якість освітнього контенту, навички самостійної роботи студентів, висока кваліфікація у цьому питанні викладачів та матеріально-технічне забезпечення навчального процесу.

Література

1. Барабаш О.В., Онищенко В.В. Лабораторний практикум з вищої математики. Ч.1., Ч.2. Навчальний посібник. / О.В.Барабаш, В.В. Онищенко. – К. : ДУТ, 2015. – 113 с., 102 с.
2. Педагогические технологии дистанционного обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.С.Полат, М.В.Моисеева, А.Е.Петров и др.; под ред. Е.С.Полат. – М.: ИЦ «Академия», 2006. – 400 с.
3. Практикум дистанционного обучения / Под ред. В.Н.Кухаренко, 2-е издание. – К.: Милениум, 2008. – 196 с.
4. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л.Рубинштейн. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 147 с.

5. Стефаненко П.В. Теоретичні і методичні засади дистанційного навчання у вищій школі: автореф. дис ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти / П.В.Стефаненко. – К., 2002. – 37 с.

6. Шевченко С.М. Принципи дистанційного навчання та їх реалізація у технічному університеті / С.М.Шевченко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи // Збірник наукових праць. – Вип. 50. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – С. 183-194.

7. Шевченко С.М. Розвиток аналітичного мислення студентів вищих технічних навчальних закладів у процесі вивчення математичних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – теорія та методика навчання (математика) / С.М.Шевченко. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2013. – 20 с.

8. *Miltiadou M. & W. C.Savenye. Applying Social Cognitive of Motivation to Enhance Student Success in online Distance Education [Електронний ресурс] / M. Miltiadou & W. C.Savenye. – Режим доступу: aace.org>pubs/etr/issue 4/miltiadou2.pdf.*

4.9. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w Publicznej Szkole Podstawowej nr 1 im. Powstańców Śląskich w Kędzierzynie – Koźlu w percepcji Rodziców – raport z badań

Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w szkole realizowana jest na podstawie Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Jak w każdej placówce, tak i w PSP nr 1 ilość dzieci objętych pomocą jest zmienna (wg stanu na listopad 2013 – 45% wszystkich uczniów), aktualizowana po zauważeniu występujących trudności wynikających jak zakłada rozporządzenie z: niepełnosprawności, z niedostosowania społecznego, z zagrożenia niedostosowaniem społecznym, ze szczególnych uzdolnień, ze specyficznych trudności w uczeniu się, z zaburzeń komunikacji językowej, z choroby przewlekłej, z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych, z niepowodzeń edukacyjnych, z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego i kontaktami środowiskowymi, z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą⁷⁵. W szkole najwięcej jest uczniów – 37 osób – uczestniczących w zajęciach korekcyjno-kompensacyjnych, które organizuje się dla uczniów z zaburzeniami i odchyleniami rozwojowymi i dodatkowo 18 osób w związku ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się. 35

⁷⁵ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Warszawa, Dnia 7 Maja 2013 R. Poz. 532 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 1) z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach Na podstawie art. 22 ust. 2 pkt 11 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572, z późn. Zm

uczniów korzysta z zajęć dydaktyczno-wyrównawczych organizowanych dla uczniów mających trudności w nauce, w szczególności w spełnianiu wymagań edukacyjnych wynikających z podstawy programowej kształcenia ogólnego dla danego etapu edukacyjnego. Kolejna duża grupa dzieci – 28 osób – zostało zakwalifikowanych do terapii logopedycznej właściwych dla uczniów z zaburzeniami mowy, które powodują zaburzenia komunikacji językowej oraz utrudniają naukę. W szkole prowadzona jest także terapia EEG BF do której zakwalifikowano 19 uczniów w związku z dysleksją, zaburzeniami koncentracji uwagi, nadpobudliwością psychoruchową czy zanizoną samooceną.

W szkole 5 uczniów objętych jest kształceniem specjalnym na podstawie orzeczenia z różnych poradni psychologiczno-pedagogicznych. Większość z 80 – osobowej grupy dzieci zostało zakwalifikowanych do kilku form terapii. Dzieci uczestniczą także w różnych zajęciach rozwijających uzdolnienia w szkole, organizowanych w ramach kół zainteresowań. Są to koła sportowe, artystyczne, językowe, szachowe i inne. W kolejnym roku realizacji wspomnianego rozporządzenia celowym było sprawdzenie jak proponowana pomoc psychologiczno-pedagogiczna w naszej szkole jest oceniana przez Rodziców oraz jakich działań oczekują od nauczycieli i terapeutów. Celem praktycznym w podjętym badaniu jest wskazanie tych obszarów, które funkcjonują prawidłowo jak i tych, które wymagają poprawy – udoskonalenia. W tym celu w miesiącu październiku 2013 roku przeprowadzono anonimowe badanie wśród Rodziców naszej szkoły.

I. Metodologia badań

Przedmiotem badania uczyniono *Pomoc psychologiczno-pedagogiczną w Publicznej Szkole Podstawowej nr 1 im. Powstańców Śląskich w Kędzierzynie – Koźlu w percepcji Rodziców*. Albert Maszke pisze, że „przedmiotem badań, określać będziemy wszelakie obiekty, rzeczy oraz zjawiska i procesy, którym one podlegają w odniesieniu, do których formułujemy pytania badawcze.”⁷⁶

Pytanie, które określono jako problem główny – brzmiało: Jak Rodzice oceniają pomoc psychologiczno-pedagogiczną realizowaną w PSP nr 1 w Kędzierzynie – Koźlu? Dodatkowe pytania zostały sformułowane następująco:

1. Jakie są efekty prowadzonych działań z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej w ocenie Rodziców?
2. W jaki sposób Rodzice współpracują z nauczycielami w zakresie zaspokajania potrzeb ich dzieci?
3. Czego oczekują od nauczycieli i terapeutów w szkole?

Jako metodę badawczą wybrałam metodę sondażu diagnostycznego, która

⁷⁶ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych-strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 45.

według Tadeusza Pilcha, „jest sposobem gromadzenia wiedzy o atrybutach strukturalnych i funkcjonalnych oraz dynamice zjawisk społecznych, opiniach i poglądach w wybranych zbiorach, nasilaniu się i kierunkach rozwoju określonych zjawisk i wszelkich innych zjawiskach, instytucjonalnie nie zlokalizowanych a posiadających znaczenie wychowawcze, w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną, w której badane zjawisko występuje”.⁷⁷ Przy użyciu metody sondażu diagnostycznego, „od respondenta można uzyskać następujące dane: dane osobiste; dane o środowisku respondenta; dane o sposobach zachowania; dane dotyczące posiadanych informacji, opinii, postaw, motywów, oczekiwań.”⁷⁸. Jako narzędzie badawcze posłużyła mi ankieta, którą Tadeusz Pilch opisuje następująco: „ankieta, jest techniką zgromadzenia informacji polegająca na wypełnianiu najczęściej samodzielnie przez badanego specyficznych kwestionariuszy o wysokim stopniu standaryzacji w obecności bądź najczęściej bez obecności ankietera”⁷⁹.

II. Charakterystyka badanej grupy. Na podstawie zgromadzonych danych, w ankiecie wzięły udział zarówno kobiety jak i mężczyźni, w różnym wieku i z różnym wykształceniem. Charakterystykę badanych przedstawia tabela 1. Z tabeli wynika, że wśród 132 respondentów 85 osób stwierdziło, że ich dziecko nie korzysta w szkole z pomocy psychologiczno-pedagogicznej, a 47 Rodziców potwierdziło taką aktywność.

Tabela 1. Charakterystyka badanej grupy

Wiek dziecka	Metryczka	6	7	8	9	10	11	12	Razem	
		lat	lat	lat	lat	lat	lat	lat	L	%
płeć	K	1	12	22	19	22	19	16	111	84
	M	0	5	3	1	4	3	5	21	16
	Razem	1	17	25	20	26	22	21	132	100
wiek	26-35 lat	0	5	13	8	12	6	2	46	34
	36-45 lat	1	11	11	10	11	15	14	74	56
	powyżej 45 lat	0	1	1	2	3	1	5	13	10
	Razem	1	17	25	20	26	22	21	132	100
Wykształcenie	podstawowe		0	0	1	0	6	1	8	7
	średnie		7	6	4	9	4	6	36	27
	zawodowe		1	7	5	6	0	5	24	18
	pomaturalne		1	4	1	3	1	2	12	9
	wyższe		8	8	9	8	11	5	49	37
	bd	1						2	3	2
	Razem		17	25	20	26	22	19	132	100
Korzystanie z pomocy psych.-ped. w szkole	TAK	0	3	6	4	16	9	9	47	36
	NIE	1	14	19	16	10	13	12	85	64
	Razem	1	17	25	20	26	22	21	132	100

Źródło: badania własne

⁷⁷ Tamże, s. 134.

⁷⁸ Tamże, s. 32.

⁷⁹ Tamże, s. 86-87.

Zdaniem Rodziców, najczęściej dzieci korzysta z pomocy psychologiczno-pedagogicznej z powodu specyficznych trudności w uczeniu się /dysleksji/, kolejno z powodu zaburzeń komunikacji językowej oraz niepowodzeń edukacyjnych. W trzech ankietach nie udzielono odpowiedzi na to zapytanie. Szczegółowo przedstawia to Tabela 2.

Tabela 2. Przyczyna objęcia dziecka pomocą psychologiczno-pedagogiczną w placówce wg respondentów

Kategoria	Wiek dziecka						Razem	
	7	8	9	10	11	12	L	%
niepełnosprawność							0	0
niedostosowanie społeczne;				2			2	4
zagrożenie niedostosowaniem społecznym;							0	0
Szczególne uzdolnienia;				1			1	2
Specyficzne trudności w uczeniu się /dysleksja/			2	5	5	6	18	42
Zaburzenia komunikacji językowej	3	4	1	1		1	10	24
Chorobę przewlekłą;				1	1		2	4
Sytuację kryzysową lub traumatyczną;				1			1	2
Niepowodzenia edukacyjne;		3		1	3	2	9	20
Zaniedbania środowiskowe związane z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego, kontaktami środowiskowymi;				1			1	2
Trudności adaptacyjne związane z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą.							0	0
Ogółem	3	7	3	13	9	9	44	100

Źródło: badania własne

Najczęściej diagnoza o specjalnych potrzebach dziecka odbywała się w poradni psychologiczno-pedagogicznej, skąd też dziecko otrzymało opinię lub orzeczenie – łącznie zdaniem 31 osób, ale także diagnozy dokonał nauczyciel w szkole – co stwierdziło 10 Rodziców, ponadto 2 osoby odpowiedziały, że opinię wydał lekarz. (Tabela 3). Czworo Rodziców nie podało odpowiedzi.

Tabela 3. Miejsce diagnozy dziecka

kategoria	Wiek dziecka						Razem	
	7	8	9	10	11	12	L	%
Poradnia psychologiczno-pedagogiczna, dziecko posiada:								
Opinię		3	3	4	6	9	25	59
Orzeczenie			1	4	1		6	14
Lekarz			1		1		2	4
Nauczyciel w szkole, terapeuta, logopeda	3	3	2	2			10	23
Ogółem	3	6	7	10	8	9	43	100

Źródło: badania własne

Kolejna tabela przedstawia jak długo dziecko objęte jest pomocą psychologiczno-pedagogiczną w szkole (tabela 4). Największą grupę stanowią dzieci, wobec których pomoc jest realizowana do 2 lat – tak twierdzi 42% ankietowanych oraz powyżej 2 lat, w opinii 39% respondentów. Pozostali respondenci nie odnieśli się do tego zapytania w ankiecie.

Tabela 4. Długość objęcia dziecka pomocą psychologiczno-pedagogiczną w szkole

Kategoria	Wiek dziecka						Razem	
	7	8	9	10	11	12	L	%
Do 1 roku	2			3	2		7	19
Do 2 lat	1	4	1	3	3	4	16	42
Powyżej 2 lat		1	2	4	3	5	15	39
Ogółem	3	5	3	10	8	9	38	100

Źródło: badania własne

W opinii ankietowanych uwagę na specyficzne potrzeby dziecka jako pierwsi zwrócili Rodzice – w przypadku 28 osób oraz wychowawcy – o czym napisały 23 osoby. W przypadku tego pytania ogólna liczba odpowiedzi wynikała z wielokrotnego wyboru w przypadku niektórych ankiet. Wnioskuje z tego, iż zauważalność problemu potwierdziła się u kilku osób jednocześnie. Poszczególne wybory przedstawiono w Tabeli 5.

Tabela 5. Osoby, które zwróciły uwagę na specyficzne potrzeby dziecka w opinii Rodziców

Kategoria	Wiek dziecka						Razem	
	7	8	9	10	11	12	L	%
Rodzice /mama, tata/	3	4	2	8	8	4	29	50
Wychowawca	1	2	4	7	5	4	23	41
Inny nauczyciel	1	1		1	1	1	5	7
Inna osoba, kto?		1/wych. w przedszkolu/					1	2
Ogółem	5	8	6	16	14	9	58	100

Źródło: badania własne

Rodzice, którzy zadeklarowali, iż ich dziecko objęte jest w szkole dodatkowymi zajęciami, najczęściej wskazywali zajęcia korekcyjno-kompensacyjne oraz koła zainteresowań. Oczywistym jest, iż wiele dzieci korzysta jednocześnie z więcej niż jedna forma terapii, co widać w ogólnej liczbie 109 osób. Wszystkie wybory zaznaczone przez badanych przedstawia Tabela 6. Kolejno Rodzice wypowiedzieli się, czy ich zdaniem nastąpiła zmiana w funkcjonowaniu dziecka. Najwięcej – bo 28 badanych potwierdziła taką zmianę (47% respondentów), 21 osób stwierdziło, że zmiana nastąpiła częściowa (36% ankietowanych), a 10 osób nie stwierdza zmian w wyniku podjętych działań terapeutycznych u swojego dziecka (17% badanych) (Tabela 7).

Tabela 6. Rodzaj zajęć, z których dziecko korzysta w szkole wg badanych

Kategoria	Wiek dziecka							Razem	
	6	7	8	9	10	11	12	L	%
Zajęcia korekcyjno-kompensacyjne	1	7	3	3	8	5	4	31	28
Zajęcia wyrównawcze		1	4	3	6	2	5	21	19
Terapia logopedyczna		5	4	4	3		1	17	16
Terapia EEG BF			3	1	2	2	1	9	8
Rewalidacja					2	1		3	3
Koła zainteresowań	1	11		4	9	1	2	28	26
Ogółem	2	24	14	15	30	11	13	109	100

Źródło: badania własne

Ogólna liczba 58 odpowiedzi wynika z faktu, iż na to pytanie wypowiedzieli się Rodzice dzieci, którzy wcześniej nie zaznaczyli objęcie pomocą psychologiczno-pedagogiczną dzieci w naszej szkole.

Tabela 7. Zmiana w funkcjonowaniu dziecka w związku z prowadzonymi zajęciami

kategoria	Wiek dziecka							Razem	
	6	7	8	9	10	11	12	L	%
TAK	1	4	4	4	7	4	4	28	47
Częściowo		6	2	3	3	2	5	21	36
NIE		2		2	4	2		10	17
Ogółem	1	12	6	9	14	8	9	59	100

Źródło: badania własne

W dalszej części ankiety poproszono o wyrażenie opinii na temat jakości pomocy psychologiczno-pedagogicznej w naszej szkole. Zebrane informacje potwierdziły, że większość Rodziców jest zadowolona – 91%, natomiast 9% respondentów nie jest zadowolonych. Odpowiedzi udzielali Rodzice dzieci objętych i nieobjętych pomocą w szkole. Przedstawia to tabela 8.

Tabela 8. Poziom satysfakcji z pomocy psychologiczno-pedagogicznej jaką szkoła oferuje dla dziecka wg badanych

Kategoria	Wiek dziecka							Razem	
	6	7	8	9	10	11	12	L	%
<u>NIE</u>			<u>0</u>	<u>0</u>	<u>3</u>	<u>2</u>	<u>0</u>	<u>5</u>	<u>9</u>
TAK	1	9 BD	6	8	12	6	9	51	91
Ogółem	1	9	6	8	15	8	9	56	100

Źródło: badania własne

Ponieważ jednym z celów niniejszego badania było poznanie rzeczywistości, także tej negatywnej, poddano szczegółowej analizie 5 ankiet, w których Rodzice wypowiedzieli się o braku zadowolenia z proponowanej opieki. Wszystkie wybory przedstawia tabela 9.

Tabela 9. Charakterystyka osób, które odpowiedziały negatywnie

Wiek dziecka	Metryczka	10 lat	11 lat	Razem	
				L	%
Płeć	K	2	2	4	80
	M	1	0	1	20
	Razem	3	2	5	100
Wiek	26-35 lat	1	0	1	20
	36-45 lat	2	2	4	80
	Razem	3	2	5	100
Wykształcenie	podstawowe	0	0	0	0
	średnie	0	0	0	0
	zawodowe	1	0	1	20
	pomaturalne	1	0	1	20
	wyższe	1	2	3	60
	bd	0	0	0	0
Razem	3	2	5	100	
Korzystanie z pomocy psych.-ped. w szkole	TAK	1	2	3	60
	NIE	2	0	2	40
Razem	3	2	5	100	
Kto diagnozował dziecko?	opinia		2	2	40
	orzeczenie	1		1	20
	bd	2		2	40
	Razem	3	2	5	100
Jak długo dziecko jest objęte pomocą psychologiczno-pedagogiczną?	Do 1 roku		2	2	40
	Powyżej 2 lat	1		1	20
	bd	2		2	40
Razem	3	2	5	100	
Czy nastąpiła zmiana w funkcjonowaniu dziecka w związku z prowadzonymi zajęciami?	Tak	0	0	0	0
	Nie	1	2	3	60
	bd	2		2	40
Razem	3	2	5	100	
Kto zwrócił uwagę na specyficzne potrzeby dziecka?	Rodzice /mama, tata	1	2	3	60
	Wychowawca		0		
	bd	2	0	2	40
Razem	3	2	5	100	
Czy nastąpiła zmiana w funkcjonowaniu dziecka w związku z prowadzonymi zajęciami?	Nie	1	2	3	60
	bd	2		2	40
Razem	3	2	5	100	
Z jakich zajęć Pani/Pana dziecko korzysta w placówce?	Zajęcia korekcyjno-kompensacyjne	0	2	2	40
	Terapia EEG BF	1	0	1	20
	Koła zainteresowań	1	0	1	20
	bd	1	0	1	20
Razem	3	2	5	100	
W jaki sposób współpracuje Pani/Pan z placówką w zakresie zaspokajania potrzeb dziecka?	Uczestniczę w zebraniach / wywiadówkach	3		3	/można było zaznaczyć kilka odpowiedzi/
	Rozmawiam z wychowawcą	2	2	4	
	Rozmawiam z nauczycielami uczącymi	1	2	3	
	Sama/sam poszukuję pomocy dla mojego dziecka poza szkołą / specjalistów, dodatkowej diagnozy, terapii/	1		1	
	Konsultuję potrzeby dziecka z terapeutami w szkole	0	0	0	
Realizuję zalecenia terapeutów, nauczycieli w domu	0	0	0		
Czego oczekuje Pani/Pan od nauczycieli, terapeutów w szkole?	Systematycznych działań terapeutycznych w zakresie potrzeb dziecka	1	2	3	/można było zaznaczyć kilka odpowiedzi/
	Konsultacji, rozmów dotyczących spraw i potrzeb dziecka	1	2	3	
	Wskazówek od terapeutów, co do dalszej pracy z dzieckiem w domu		2	2	
	Niczego nie oczekuję	1		1	

Źródło: badania własne

Z powyższej tabeli wynika, że negatywnie na temat proponowanej pomocy psychologiczno-pedagogicznej w szkole wypowiedziały się 3 osoby, których dzieci korzystają z pomocy w szkole oraz 2 respondentów, których dzieci nie korzystają z terapii w szkole. Najczęściej to Rodzice zauważyli specyficzne problemy u dziecka, które w szkole zostały objęte zajęciami korekcyjno-kompensacyjnymi oraz terapią EEG BF. Rodzice wskazują także, że nie nastąpiła zmiana w funkcjonowaniu dziecka w szkole, mimo okresu około 2 lat (w jednym przypadku) oraz krótszego okresu czasu w 2 przypadkach korzystania z takiej terapii.

Być może brak widocznych zmian w funkcjonowaniu dziecka wynika z faktu, iż żaden z Rodziców nie stwierdził, że konsultuje potrzeby dziecka z terapeutami w szkole oraz co ważne w procesie każdej terapii – realizuje zalecenia terapeutów, nauczycieli w domu. Jednocześnie ankietowani oczekują systematycznych działań terapeutycznych w zakresie potrzeb dziecka – 3 osoby, konsultacji, rozmów dotyczących spraw i potrzeb dziecka – 3 osoby, wskazówek od terapeutów, co do dalszej pracy z dzieckiem w domu -2 osoby. Jedna osoba stwierdziła, iż niczego nie oczekuje.

W następnej części ankiety poproszono wszystkich o wypowiedź, w jaki sposób Rodzice współpracują ze szkołą w zakresie zaspokajania potrzeb dziecka. Rodzice mogli wielokrotnie dokonywać wyborów, czego efektem jest 225 odpowiedzi. Zdaniem badanych najczęściej Rodzice uczestniczą w zebraniach/wywiadówkach – 82 respondentów, kolejno: rozmawiają z wychowawcą – 64 odpowiedzi oraz rozmawiają z nauczycielami uczącymi – tak stwierdziło 30 osób. Jedna osoba stwierdziła, że nie współpracuje ze szkołą. Wszystkie zebrane opinie przedstawia tabela 10.

Tabela 10. Sposób współpracy Rodziców z placówką w zakresie zaspokajania potrzeb dziecka

kategoria	Wiek dziecka							Razem	
	6	7	8	9	10	11	12	L	%
Uczestniczę w zebraniach/wywiadówkach	1	14	6	14	22	9	16	82	/można było zaznaczyć kilka odpowiedzi/
Rozmawiam z wychowawcą	1	12	4	10	18	6	13	64	
Rozmawiam z nauczycielami uczącymi		6	4	5	9	3	3	30	
Kontaktuję się z pedagogiem szkolnym			1	1	2	1	1	6	
Konsultuję potrzeby dziecka z terapeutami w szkole			2		1	1		4	
Realizuję zalecenia terapeutów, nauczycieli w domu		5	4	6	4	3	3	25	
Uczestniczę w warsztatach/szkoleniach organizowanych przez placówkę		1	2	1	2			6	
Sama/sam poszukuję pomocy dla mojego dziecka poza szkołą /specjalistów, dodatkowej diagnozy, terapii/			1	1	4		1	7	
Nie współpracuję							1	1	
ogółem	2	38	24	38	62	23	38	225	100

Źródło: badania własne

Następnie poproszono Rodzice o wskazanie, czego oczekują od nauczycieli terapeutów w szkole. Można było zaznaczyć kilka odpowiedzi – wybory Rodziców przedstawia poniższa tabela.

Tabela 11. Oczekiwania Rodziców od nauczycieli, terapeutów w szkole

Kategoria	Wiek dziecka							Razem	
	6	7	8	9	10	11	12	L	%
Rzetelnej, bezpłatnej diagnozy	1	11	3	5	5	1	4	30	/można było zaznaczyć kilka odpowiedzi/
Systematycznych działań terapeutycznych w zakresie potrzeb dziecka		6	5	3	8	6	7	35	
Konsultacji, rozmów dotyczących spraw i potrzeb dziecka	1	11	4	7	11	7	7	48	
Wskazówek od terapeutów, co do dalszej pracy z dzieckiem w domu	1	7	5	3	4	6	3	29	
Skierowania do specjalistów		3	1	2	2	1	1	10	
Niczego nie oczekuję		1			3		1	5	
ogółem	3	39	18	20	33	21	23	157	

Źródło: badania własne

Z powyższej tabeli wynika, że Rodzice najczęściej oczekują konsultacji, rozmów dotyczących spraw i potrzeb dziecka – 48 opinii, systematycznych działań terapeutycznych w zakresie potrzeb dziecka – 35 osób, rzetelnej, bezpłatnej diagnozy – 30 osób, wskazówek od terapeutów, co do dalszej pracy z dzieckiem w domu – 29 osób, skierowania do specjalistów – 10 osób, niczego nie oczekuje- 1 osoba.

III. Wnioski

W badaniu wzięło udział 132 respondentów (75% wszystkich Rodziców w szkole), z różnym wykształceniem, w różnym wieku, których dzieci uczą się w klasach od pierwszej do szóstej szkoły podstawowej. Problem główny postawiony w tym badaniu brzmiał: Jak Rodzice oceniają pomoc psychologiczno-pedagogiczną realizowaną w PSP nr 1 w Kędzierzynie – Koźlu? Zebrane odpowiedzi ankietowanych pozwalają określić, iż w ocenie większości Rodziców pomoc psychologiczno-pedagogiczna jest w szkole realizowana pozytywnie. Natomiast odpowiedzi na problemy szczegółowe przedstawiają się następująco:

1. Efekty prowadzonych działań z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej są pozytywne w ocenie 91% badanych Rodziców, przy czym skuteczność prowadzonych działań jest widoczna w funkcjonowaniu dziecka, zdaniem 47% badanych (odpowieź TAK) i częściowo – 36% respondentów.

2. Współpraca Rodziców ze szkołą jest różnorodna:

w zakresie diagnozy dziecka: zarówno Rodzice jak i nauczyciele dostrzegają problemy oraz podejmują diagnozę

w zakresie uczestnictwa w dodatkowych zajęciach: dzieci biorą udział w terapii jak i w zajęciach rozwijających uzdolnienia, dodatkowo można stwierdzić, że dzieci objęte są opieką przez kilka lat oraz większość z uczniów korzysta z kilku form pomocy psychologiczno-pedagogicznej na terenie szkoły

Rodzice najczęściej kontaktują się z nauczycielami podczas wywiadówek, spotkań indywidualnych z wychowawcą, nauczycielami uczącymi, pedagogiem szkolnym, terapeutami. Ciągłe zbyt mało Rodziców korzysta z warsztatów, szkoleń organizowanych przez szkołę oraz nie wszyscy Rodzice realizują zalecenia nauczycieli, terapeutów w domu.

3. Rodzice oczekują od nauczycieli i terapeutów w szkole przede wszystkim konsultacji, rozmów dotyczących spraw i potrzeb dziecka, systematycznej terapii oraz bezpłatnej diagnozy.

Szkoła jako placówka diagnostyczno-terapeutyczna jest nową rzeczywistością dla Rodziców. Do tej pory właściwą instytucją były poradnie psychologiczno-pedagogiczne i gabinety lekarskie. O ile w poradniach są specjaliści, którzy wyłącznie zajmują się diagnozą i terapią, to w szkole nauczyciele – terapeuci muszą łączyć dydaktykę, opiekę i wychowanie z działaniami naprawczymi – zarówno profilaktyką jak i terapią. Ogrom działań nauczycieli wymaga rzetelnego przygotowania we wszystkich obszarach – na poziomie organizacyjnym, technicznym i edukacyjnym. Wprowadzenie zakresu zadań terapeuty pedagogicznego /w myśl Rozporządzenia z 30.04.2013/⁸⁰ powoduje, że Rodzice muszą przyzwyczać się, że szkoła jest dobrym miejscem do udzielania różnorodnej pomocy psychologiczno- pedagogicznej w sytuacjach dysfunkcji ich dzieci. Pomimo, że w środowisku lokalnym jest wiele instytucji proponujących pomoc psychologiczno-pedagogiczną, to w moim odczuciu terapia jest skuteczna kiedy terapeuta zna dziecko i jego rodzinę – a taką wiedzę posiadają nauczyciele pracujący z tymi uczniami od wielu lat. Obserwują dziecko, znają problemy i potrafią ocenić czy następuje progres. Dużym atutem w przypadku pracy nauczycieli w szkole jest dobra znajomość środowiska lokalnego oraz rodzinnego dziecka. Kolejną zaletą jest dostępność do nauczyciela – terapeuty, dobra znajomość na poziomie nauczyciel – Rodzic oraz wynikające z tego zaufanie. Bez wątpienia ważne jest, że terapię organizuje się w czasie pobytu dziecka w szkole (przed czy po zajęciach lekcyjnych) tak, że Rodzice nie muszą dowozić dzieci na zajęcia. Przy tym zawsze mogą

⁸⁰ §26. Do zadań terapeuty pedagogicznego należy w szczególności:

- 1) prowadzenie badań i działań diagnostycznych uczniów z zaburzeniami i odchyleniami rozwojowymi lub specyficznymi trudnościami w uczeniu się;
- 2) prowadzenie zajęć korekcyjno-kompensacyjnych oraz innych zajęć o charakterze terapeutycznym;
- 3) podejmowanie działań profilaktycznych zapobiegających niepowodzeniom edukacyjnym uczniów, we współpracy z rodzicami uczniów;
- 4) wspieranie nauczycieli, wychowawców grup wychowawczych i innych specjalistów w udzielaniu pomocy psychologiczno-pedagogicznej.

uczestniczyć w terapii, zwłaszcza jeśli specyfika zaburzenia u dzieci tego wymaga, np. w przypadku terapii logopedycznej. Zgodnie z zasadami realizacji zajęć terapeutycznych, niektóre zajęcia można dzielić (realizować je w krótszych wymiarach czasowych) – jeśli wymaga tego dobro dziecka – co w szkole jest możliwe ze względu na długą obecność dziecka (kilka godzin w ciągu dnia).

Ponadto mocnymi stronami działań w Publicznej Szkole Podstawowej nr 1 w Kędzierzynie – Koźlu są: nauczyciele – terapeuci, którzy podnoszą swoje kompetencje w zakresie prowadzonych przez siebie działań terapeutycznych, posiadany sprzęt do terapii i diagnozy oraz udział szkoły w realizowanych projektach, w ramach których uczniowie mają możliwość korzystania z kolejnych godzin terapeutycznych /bez wnoszonych opłat przez ich Rodziców i na miejscu/ oraz pozyskiwanie z różnych projektów materiałów i sprzętów do pracy z dziećmi, które pozostają na terenie i do dyspozycji szkoły na wiele lat.

4.10. Związki kompetencji społecznych z systemem wartości młodzieży licealnej – implikacje dla profilaktyki pedagogicznej⁸¹

Kompetencje społeczne jako termin często używany jest zamiennie z terminami określającymi przystosowanie i uspołecznienie.⁸² Jako synonimów i określeń bliskich znaczeniowo używa się również w literaturze przedmiotu sformułowań tj. inteligencja społeczna, inteligencja emocjonalne, zdolności społeczne czy zbiór bądź zespół specyficznych umiejętności społecznych.⁸³ S. Śliwy definiuje kompetencje społeczną jako taką predyspozycję „przejawiają się w zdolności do wykonywania zadań w zakresie określonej formy aktywności społecznej lub jako zdolność spełniania określonych funkcji zgodnie z przyjętymi standardami.”⁸⁴ Standardy społeczne w postaci norm i wartości stanowią o efektywności przejawianych dyspozycji jednostkowych, gdyż kreują percepcję uczestnika interakcji, co oznacza że osoba kompetentna społecznie to taka jednostka, która posiada wiedzę o norm społecznych oraz zarządza własnym zachowaniem w zgodzie z nimi.

Szukając odpowiedzi na pytanie jakie znaczenie mają kompetencje społeczne w funkcjonowaniu uczniów można spojrzeć na to zjawisko właśnie

⁸¹ Artykuł stanowi prezentację badań wykonanych w ramach pracy magisterskiej pt. System wartości a kompetencje społeczne młodzieży licealnej napisanej pod kierownictwem dr Andrzeja Kurka.

⁸² A. Wojnarowska, *Pomiar kompetencji społecznych – przegląd zagadnień*, [w:] A. Wojnarowska, *Diagnostyka resocjalizacyjna Wybrane zagadnienia*, Wyd. UMCS, Lublin 2010, s. 39

⁸³ K. Martowska, *Psychologiczne uwarunkowania kompetencji społecznych*, Liberilibri, 2012, s. 15.

⁸⁴ S. Śliwa, *Umiejętności społeczne menadżera*, [w:] *Umiejętności menedżerskie – ich rola w zarządzaniu firmą i samorozwoju*, red. W. Potwora, J. Żurawska, Wyd. IŚ, Opole 2010, s. 120.

poprzez pryzmat osoby kompetentnej oraz osoby niekompetentnej społecznie. Osoba kompetentna odznacza się popularnością w środowisku rówieśniczym oraz odbierana jest jako potencjalny przyjaciel. Przyjaciel w potocznym rozumieniu to osoba otwarta, godna powierzenia tajemnic oraz osoba wspierająca w kryzysach życiowych. Badania potwierdzają częściowy związek wysokiego poziomu umiejętności społecznych z byciem uważanym za przyjaciela. W szczególności wskazać należy na taką umiejętność jak nagradzanie. Osoby częściej nagradzające były częściej postrzegane jako godne zaufania i lubiane.⁸⁵ Przyjaciel to również osoba wyrażająca się umiejętnością współpracy i umiejętnością wypracowywania wspólnych decyzji, umiejętność panowania nad sobą oraz umiejętność funkcjonowania w zgodzie z nieformalnymi regułami grupy rówieśniczej.⁸⁶ Uczeń kompetentny społecznie to również osoba wyrażająca się świadomością bycia kimś ważnym i skutecznym w relacjach rówieśniczych. Prestiż społeczny ucznia wykazuje się umiejętnością wpływania na rówieśników oraz nauczycieli.⁸⁷ Relacja przyjacielska związana jest z procesem komunikacji międzyludzkiej. Funkcjonując w przyjacielskim związku, partnerzy muszą posiadać umiejętności komunikacyjne, adekwatne dla sytuacji intymnych. Pielęgnowanie przyjaźni powiązane jest z wymianą informacji, co stanowi podstawy do współprzeżywania stanów intra psychicznych. Istotna jest również umiejętność reagowania na sytuacje konfliktowe, gdzie partnerzy muszą wykazać się umiejętnościami reagowania na nie w sposób konstruktywny.⁸⁸ Natomiast uczeń o niskich kompetencjach społecznych to uczeń odrzucony z grupy rówieśniczej bądź marginalizowany. Niskie kompetencje społeczne rzutują na obniżenie atrakcyjności w grupie oraz popularności w kontaktach interpersonalnych.⁸⁹ Odrzucenie wiąże się z nieumiejętnością przestrzegania norm grupy rówieśniczej, brakiem zdolności odczytywania ich oraz nieumiejętnością rozwiązywania konfliktów. Status odrzuconego bardzo często powiązany jest z zachowaniami agresywnymi.⁹⁰ Uczeń o niskich kompetencjach społecznych znacznie częściej przejawia zachowania ryzykowne niż uczniowie o przeciętnych czy wysokich wynikach. Uczeń niekompetentny to osoba, która częściej i szybciej przechodzi inicjację tytoniową co utożsamia się, głównie z niskimi wynikami w umiejętnościach w

⁸⁵ M. Arygle, *Zdolności społeczne...*, s. 89-90.

⁸⁶ M. Szczepańska, E. Gawel-Luty, *Przyjaźń jako wartość w relacjach społecznych dzieci i młodzieży*, Oficyna wyd. „Impuls”, Kraków 2010, s.34-47.

⁸⁷ A. Jankowski, R. Stachyra, *Prestiż ucznia wśród rówieśników*, WSiP, Warszawa 1985, s. 164-169.

⁸⁸ L. Niebrzydowski, E. Płaszczyński, *Przyjaźń i otwartość w stosunkach międzyludzkich: studium psychologiczne*, PWN, Warszawa 1989, s. 41.

⁸⁹ M. Deptuła, *Zmiany w zakresie kompetencji społecznej zachodzące u uczniów starszych klas szkoły podstawowej*, [w:] *Diagnostyka i profilaktyka w teorii i praktyce*, red. M. Deptuła, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2006, s. 200-201.

⁹⁰ B. Urban, *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 84-87.

sytuacjach intymnych tj. komunikacja oraz znacznie częściej przechodzi inicjację narkotykową.⁹¹

Metodologia badań własnych

W metodologii badań pedagogicznych wyróżnić możemy pod względem złożoności, problem główny czyli „problemy bardziej złożone” oraz problem szczegółowy „dotyczący wąskiego zakresu”.⁹²

Problemem głównym niniejszej pracy jest pytanie: Jakie jest oddziaływanie systemu wartości na poziom opanowania kompetencji społecznych?

W następstwie ogólnego charakteru obranego przez autora problemu badawczego wyróżniono trzy problemy szczegółowe:

1. Jaki poziom opanowania kompetencji społecznych reprezentuje młodzież licealna ?
2. Czy płeć różnicuje poziom kompetencji społecznych i system wartości licealistów ?
3. Jak system aksjologiczny oddziałuje na poziom opanowania kompetencji społecznych?

Na potrzeby badań wyróżniono hipotezę główną i szczegółową.⁹³ Hipoteza główna w badaniach to:

Zakłada się, że istnieje związek między przejawianym systemem wartości a kompetencjami społecznymi młodzieży licealnej.

Dla potrzeby pracy badawczej opracowano trzy hipotezy naukowe:

1. Zakłada się, że młodzież licealna charakteryzuje się przeciętnym poziomem opanowania kompetencji społecznych w szczególności umiejętności alternatywnych wobec agresji.
2. Najprawdopodobniej dziewczęta przejawiać będą wyższy poziom kompetencji społecznych niż chłopcy.
3. Sądzić można, że system wartości młodzieży jest istotnie zależny od płci, gdzie wartości witalne będą bardziej cenione przez mężczyzn a wartości estetyczne przez kobiety.

Niezbędne przedmiotem do zrealizowania wybranej techniki badawczej jest narzędzie badawcze. Narzędzia wykorzystane do realizacji badań to kwestionariusz umiejętności społecznych A. Goldsteina⁹⁴ oraz kwestionariusz

⁹¹ E. Zawisza-Mastyk, *Kompetencje gimnazjalistów i ich wychowawcze implikacje*, Wyd. Naukowe UP, Kraków 2011, s. 177-185.

⁹² A. Maszke, *Metodologiczne podstawy badań własnych*, Wyd. URz, Rzeszów 2004, s. 100-101.

⁹³ J. Brzeziński, *Metodologia badań psychologicznych*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 225.

⁹⁴ E. McGinnis, A. P. Goldstein, *Skillstreaming Kształtowanie umiejętności ucznia, Nowe strategie i perspektywy nauczania umiejętności prospołecznych*, Wyd. KFPOUiDK, Warszawa 2001, s. 319-325.

wartości SWS M. Schelerowski w adaptacji P. Brzozowskiego⁹⁵. Kwestionariusz A. Goldsteina jest kwestionariuszem badających kompetencje społeczne, który składa się z 60 twierdzeń opartych na pięcioczynnikowej skali odpowiedzi. Kwestionariusz wartości Schelerowskich opracowany przez P. Brzozowskiego składa się z dwóch części o odmiennej kafeterii. Część pierwsza to prezentacja 50 obiektów, które respondent ma za zadanie ocenić w skali 0-100, gdzie 0 oznacza najniższą wagę a 100 maksymalnie najwyższą. Kwestionariusz ankiety dodatkowo zawiera metryczką z pytaniami dotyczącymi płci, wieku profilu klasy oraz miejsca zamieszkania.

Prezentacja wyników badań

Badania objęły swym zasięgiem młodzież licealną z trzech klas II Liceum Ogólnokształcącego w Wieluniu im. Janusza Korczaka. Badane klasy to 1e – profil humanistyczny, 2d – profil z widzącym językiem angielskim oraz klasa 3d – profil biologiczno-chemiczny.

Tabela 1. Charakterystyka grupy badawczej względem płci

Płeć	Częstość (N)	Procent (%)	Procent ważnych	Procent skumulowany
Kobieta	56	82,4	82,4	82,4
Mężczyzna	12	17,6	17,6	100,0
Ogółem	68	100,0	100,0	

Zródło: badanie własne.

Grupa badanych licealistów liczyła łącznie 68 respondentów, gdzie w znacznej większości (82,4%) były to kobiety (N=56). Mężczyźni stanowili niespełna 1/5 badanej grupy (N=12).

Tabela 2. Charakterystyka badanej grupy względem wieku

Wiek	Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
16	5	7,4	7,4	7,4
17	25	36,8	36,8	44,1
18	22	32,4	32,4	76,5
19	16	23,5	23,5	100,0
Ogółem	68	100,0	100,0	

Zródło: badanie własne.

Największą grupę badanych stanowili respondenci w wieku 17 lat (36,8%), gdzie przy częstości N=25 stanowili ponad 1/3 badanej grupy. Respondenci w wieku 18 to prawie 1/3 badanych (32,4%), a 19 rok życia zadeklarowało ponad 1/5 badanych (23,5%). Najmniejszą grupę stanowili 16-latkowie gdzie przy N=5 stanowili 7,4% badanej grupy.

⁹⁵ P. Brzozowski, *Wzorcową hierarchia wartości, Polska, Europejska czy Uniwersalna?*, Wyd. UMCS, Lublin 2007, s. 324-325.

Tabela 3. Charakterystyka badanej grupy względem miejsca zamieszkania

		Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
Ważne	miasto	26	38,2	38,2	38,2
	Wieś	42	61,8	61,8	100,0
	Ogółem	68	100,0	100,0	

Źródło: badanie własne.

Badani licealiści w znacznej większości to mieszkańcy terenów wiejskich, gdzie przy $N=42$ stanowili 61,8% badanej grupy. Natomiast pozostałe 38,2% to mieszkańcy miast ($N=26$). Prezentacje wyników dla kompetencji społecznych badanej młodzieży rozpoczęto o zaprezentowania statystyk opisowych wyników uzyskanych z kwestionariusza umiejętności szkolnych A. Goldsteina.

Tabela 4. Statystyki opisowe dla badanych umiejętności społecznych

	N	Minimum	Maksimum	Średnia	Odchylenie standardowe
Umiejętności nawiązywania przyjaźni	68	2,6667	4,9167	3,894608	,4218871
Umiejętności radzenia sobie w klasie	68	2,6154	4,3846	3,644796	,3938118
Umiejętności radzenia sobie z uczuciami	68	1,6000	4,7000	3,698529	,5527388
Umiejętności alternatywne w stosunku do agresji	68	2,3333	4,6667	3,852941	,4925991
Umiejętności radzenia sobie ze stresem	68	2,5625	4,5625	3,715993	,4081198
Ogólny Poziom Umiejętności społecznych	68	2,5167	4,4318	3,761373	,3464671

Źródło: badanie własne.

Statystyki opisowe zawarte w Tabeli 4, pokazują uśrednione wyniki dla ogółu badanej grupy w zakresie poszczególnych kategorii kompetencji społecznych. Najlepiej rozwinięte są umiejętności nawiązywania przyjaźni (3,89) następnie, umiejętności alternatywne w stosunku do agresji (3,85), umiejętności radzenia sobie ze stresem (3,71), umiejętności radzenia sobie z uczuciami (3,70) i umiejętności radzenia sobie w klasie (3,65). Największe odchylenie standardowe zanotowano przy umiejętności radzenia z uczuciami, co wskazywać może na dużą niejednorodność wskazań w tym obszarze. Zakładając że wyniki klasyfikujące się w przedziale $x < 3,0$ to wyniki niskie, $3,0 < x < 4,0$ to wyniki przeciętne, a $x > 4,0$ to wyniki wysokie, ogólny poziom umiejętności społecznych równy jest wynikowi przeciętnym. Zaznaczyć również należy obecność wyników poniżej przeciętnej.

Na dokładniejszą analizę pozwala Tabela 5, zawierająca średnie dla wskazań w trzech obszarach: wysoki, przeciętny i niski. Największą grupę w przypadku umiejętności radzenia sobie w klasie stanowili respondenci z przeciętnym wynikiem (75%), gdzie poziom wysoki osiągnęła nieco ponad 1/5 badanych (22,1%). Wyniki niskie deklarowało jedynie 2,9% badanych. Oznacza to, że znaczna większość licealistów charakteryzuje się przeciętnymi umiejętnościami radzenia sobie w klasie. W przypadku umiejętności radzenia sobie z uczuciami nieco ponad połowa licealistów (52,9%) deklaruje przeciętny poziom.

Tabela 5. Częstość występowania poziomów opanowania poszczególnych umiejętności społecznych

Rodzaj kompetencji	Wynik	Częstość	Procent (%)	Procent ważnych	Procent skumulowany
Umiejętność radzenia sobie w klasie	niski	2	2,9	2,9	2,9
	przeciętny	51	75,0	75,0	77,9
	wysoki	15	22,1	22,1	100,0
Umiejętność radzenia sobie z uczuciami	niski	6	8,8	8,8	8,8
	przeciętny	36	52,9	52,9	61,8
	wysoki	26	38,2	38,2	100,0
Umiejętność radzenia sobie z ze stresem	niski	5	7,4	7,4	7,4
	przeciętny	44	64,7	64,7	72,1
	wysoki	19	27,9	27,9	100,0
Umiejętności alternatywne wobec agresji	niski	5	7,4	7,4	7,4
	przeciętny	29	42,6	42,6	50,0
	wysoki	34	50,0	50,0	100,0
Umiejętności nawiązywania przyjaźni	niski	2	2,9	2,9	2,9
	przeciętny	37	54,4	54,4	57,4
	wysoki	29	42,6	42,6	100,0

Zródło: badanie własne.

Znacznie więcej niż w przypadku umiejętność radzenia sobie w klasie, bo ponad 1/3 respondentów zadeklarowało wysoki poziom umiejętności emocjonalnych. Osoby deklarujące niskie umiejętności emocjonalne to tylko 8,8% respondentów. Przekłada się to na stwierdzenie, że licealiści reprezentują się ponad przeciętnymi umiejętnościami reagowania na uczucia. Kolejna badana kategoria to umiejętności radzenia sobie ze stresem, gdzie największą grupę (nieco ponad 2/3) stanowili respondenci o przeciętnych umiejętnościach. Blisko 1/3 stanowiła grupa z wysokimi wynikami, gdzie niskie umiejętności deklarowało jedynie 7,4% badanej grupy. Równo połowa (50%) respondentów deklarowała wysokie umiejętności radzenia sobie z agresją, natomiast 42,6% deklarowała przeciętne wyniki. Wyniki niskie uzyskało jedynie 7,4% respondentów. Ten obszar kompetencji jest najlepiej rozwiniętym ze wszystkich analizowanych.

Ostatni obszar to umiejętności nawiązywania przyjaźni, gdzie nieco ponad połowa respondentów (54,4%) zadeklarowała przeciętny poziom tych umiejętności, co stanowi najliczniejszą reprezentację badanych w tym obszarze. Wyniki wysokie uzyskało nieco ponad 2/5 (42,6%), a wyniki niskie tylko 2,9% badanych. Wyniki dla ogólnego poziomu kompetencji społecznych względem płci przedstawia Tabela 6. Większość, bo równo $\frac{3}{4}$ badanych zadeklarowała przeciętny ogólny poziom kompetencji społecznych, gdzie zaobserwowano różnice względem płci. Ponad $\frac{3}{4}$ kobiet z badanej grupy osiągnęła wyniki przeciętne, gdzie tylko blisko $\frac{3}{5}$ chłopców deklarowało taki sam wynik.

Tabela 6. Częstość występowania poziomów opanowania kompetencji społecznych a płeć

			Płeć		Ogółem
			Kobieta	Mężczyzna	
Ogólny poziom kompetencji społecznych	Niskie	Liczebność	0	2	2
		% z Płeć	0,0%	16,7%	2,9%
		% z Ogółem	0,0%	2,9%	2,9%
	Przeciętne	Liczebność	44	7	51
		% z Płeć	78,6%	58,3%	75,0%
		% z Ogółem	64,7%	10,3%	75,0%
	Wysokie	Liczebność	12	3	15
		% z Płeć	21,4%	25,0%	22,1%
		% z Ogółem	17,6%	4,4%	22,1%
Ogółem	Liczebność	56	12	68	
	% z Płeć	100,0%	100,0%	100,0%	
	% z Ogółem	82,4%	17,6%	100,0%	

Źródło: badanie własne.

W przypadku wyników wysokich różnice również wystąpiły jednak znacznie mniejsze i 21,4% kobiet deklarowała wysokie wyniki dla ogółu kompetencji społecznych przy 25% udziale mężczyzn. Różnica ta jest nieznaczna przy tak dużym udziale kobiet w badanej grupie, co stanowi przesłanki do dalszych badań. Wyniki niskie to zaledwie 2,9% dla ogółu badanych jednak 16,7 dla mężczyzn, gdzie żadna z kobiet nie zadeklarowała niskich kompetencji społecznych. Zestawienie średnich wyników umiejętności społecznych względem płci uwidacznia różnice w poziomie opanowywania umiejętności społecznych. Wyniki pozwalają stwierdzić że mężczyźni charakteryzują się wyższym poziomem opanowaniu umiejętności radzenia sobie w klasie (3,65) od kobiet (3,64), jest to jednak różnica nieznaczna i należy przyjąć równoważności wyników. Kobiety w każdej grupie umiejętności oprócz umiejętności radzenia sobie w klasie wykazały wyższy poziom opanowania umiejętności. Największa różnica zachodzi przy umiejętnościach alternatywnych w stosunku do agresji, gdzie kobiety uzyskały wyniki 3,92, a mężczyźni 3,54. Istotność statystyczna tej różnicy został potwierdzona metodą r-Pearsona $r=0,299$ (Tabela 7). W przypadku pozostałych różnic nie wykazano istotności statystycznej. Do zbadania związków między poszczególnymi zbiorami kompetencji społecznych zastosowano metodę r – Pearsona. Przeprowadzone obliczenia pozwalają sądzić, iż osoby przejawiające wysoki poziom umiejętności radzenia sobie w klasie będą posiadały również wysokie umiejętności radzenia sobie ze stresem ($r=0,667$), z agresją ($r=0,388$), z uczuciami ($r=0,361$) i umiejętnościami nawiązywania przyjaźni ($r=0,352$). Badani posiadające wysoki poziom umiejętności nawiązywania przyjaźni mają również wysokie umiejętności radzenia sobie z uczuciami ($r=0,576$), ze stresem

($r=0,551$) oraz umiejętnościami radzenia sobie w klasie ($r=0,352$) i agresją ($r=0,274$). Wysoki poziom umiejętności radzenia sobie z uczuciami związany jest z umiejętnościami radzenia sobie z agresją ($r=0,589$), uczuciami ($r=0,576$), ze stresem ($r=0,543$) oraz umiejętnościami nawiązywania przyjaźni ($r=0,576$) i umiejętnościami radzenia sobie w klasie ($r=0,361$).

Tabela 7. Zestawienie średnich wyników umiejętności społecznych względem płci

Płeć		Umiejętności radzenia sobie w klasie	Umiejętność nawiązywania przyjaźni	Umiejętności radzenia sobie z uczuciami	Umiejętności alternatywne w stosunku do agresji	Umiejętności radzenia sobie ze stresem
Kobieta	Średnia	3,644231	3,904762	3,739286	3,920635	3,732143
	N	56	56	56	56	56
	Odchylenie standardowe	,3630492	,4214659	,4279671	,4330428	,3717118
Mężczyzna	Średnia	3,647436	3,847222	3,508333	3,537037	3,640625
	N	12	12	12	12	12
	Odchylenie standardowe	,5344087	,4392851	,9472048	,6388706	,5622632
Ogółem	Średnia	3,644796	3,894608	3,698529	3,852941	3,715993
	N	68	68	68	68	68
	Odchylenie standardowe	,3938118	,4218871	,5527388	,4925991	,4081198

Źródło: badanie własne.

Licealiści posiadające wysoki poziom umiejętności radzenia sobie z agresją mają również wysokie umiejętności radzenia sobie z uczuciami ($r=0,589$), stresem ($r=0,437$), ze stresem ($r=0,543$) oraz umiejętnościami radzenia sobie w klasie ($r=0,388$) i umiejętnościami nawiązywania przyjaźni ($r=0,274$). Osoby posiadające wysoki poziom umiejętności radzenia sobie ze stresem mają również wysokie umiejętności radzenia sobie z uczuciami ($r=0,589$), stresem ($r=0,437$), ze stresem ($r=0,543$) oraz umiejętnościami radzenia sobie w klasie ($r=0,388$) i umiejętnościami nawiązywania przyjaźni ($r=0,274$). Analiza r-Pearsona wykazała istotne dodatnie związki między płcią i wiekiem a umiejętnościami radzenia sobie z agresją. Kobiety znacznie częściej wykazywały się wyższym poziomem umiejętności alternatywnych wobec agresji niż mężczyźni oraz osoby im osoby straszę, tym poziom tych umiejętności wyższy. Największe znacznie dla ogólnego poziomu umiejętności społecznych mają jednak umiejętności radzenia sobie z uczuciami ($r=0,837$), ze stresem ($r=0,819$), z agresją ($r=0,730$), umiejętnościami nawiązywania przyjaźni ($r=0,715$) i umiejętnościami radzenia sobie w klasie ($r=0,696$). Nie wykazano różnic istotnie statystycznych między kobietami a mężczyznami na ogólnym poziomie umiejętności społecznych.

Przeprowadzone analizy (Tabela 8) wskazują również na istnienie istotnych statystycznie związków między kompetencjami społecznymi a preferowanymi wartościami młodzieży licealnej. Do analizy związków wykorzystano metodę r-Pearsona. Istotne statystycznie związki wystąpiły między umiejętnościami radzenia sobie w klasie z wartościami witalnymi ($r=0,265$) oraz moralnymi ($r=0,243$). Umiejętności nawiązywania przyjaźni mają istotnie statystyczne związki ze świętościami świeckimi ($r=0,326$), hedonistycznymi ($r=0,275$), estetycznymi ($r=0,291$) i moralnymi ($r=0,252$). Istnieją przesłanki by sądzić, że wysoki poziom umiejętności radzenia sobie z uczuciami ma związek z świętościami świeckimi ($r=0,354$), oraz moralnymi ($r=0,326$). W przypadku umiejętności alternatywnych do agresji wykazano istotnie statystyczny związek wyłącznie z wartościami moralnymi ($r=0,382$). Istotne statystycznie związki wystąpiły również między umiejętnościami radzenia sobie ze stresem a wartościami moralnymi ($r=0,439$) oraz witalnymi ($r=0,370$). Powyższa analiza pozwala sądzić, że wartości moralne wpływają istotnie statystycznie i dodatnie na każdą specyficzną grupę umiejętności społecznych. Dla ogólnego poziomu kompetencji społecznych istnieją przesłanki o związku z wartościami moralnymi ($r=0,433$) oraz świętościami religijnymi ($r=0,326$). W związku z powyższym przypuszczać można, że wysoki ogólny poziom kompetencji społecznych ma związek z uznawaniem przez jednostkę wartości moralnych i świętości świeckich jako centralnych wartości.

Analiza wyników. Przeprowadzone badania wykazały istnienie pewnych zależności w badanej grupie. Wysłane hipotezy badawcze potwierdziły się. Badania potwierdziły zależności pomiędzy wysokim poziomem kompetencji a płcią. Wykazana również przeciętny poziom dla ogólnych kompetencji społecznych. Istotne znaczenie dla poziomu kompetencji społecznych ma również system wartości, a w szczególności wartości moralne i świętości świeckie. System wartości natomiast jest zależny od płci, gdzie zaobserwowano odmienne struktury u kobiet i mężczyzn. Kompetencje społeczne są istotnie różnicowane przez płć. Pierwsza hipoteza szczegółowa zakładała, że badana młodzież licealna charakteryzować będzie się przeciętnym poziomem opanowania kompetencji w szczególności w obszarze alternatywnych sposobów reagowania na agresję. Hipoteza została potwierdzona częściowo. Badana grupa licealistów charakteryzowała się przeciętnym ogólnym wynikiem dla kompetencji społecznych (3,76). Wykazano również, że licealiści reprezentujący przeciętny wynik stanowią 3/4 (75%) badanej grupy. Wynik ten oznacza, że młodzież licealna rozwija się prawie jednorodnie, a małą reprezentację osób z wynikami wysokimi (22,1%) tłumaczyć można zjawiskiem przedłużonej adolescencji.

Tabela 8. Interkorelacje umiejętność społecznych i wartości

		Umiejęt ności radzenia sobie w klasie	Umiejęt ności nawiazy wania przyjazn i	Umiejęt ności radzenia sobie z uczucia mi	Umiejęt ności alternat ywne w stosunku do agresji	Umiejęt ności radzenia sobie ze stresem	Ogólny Poziom Umiejęt ności społecz nych	Świętośc i religijne	Hedonist yczne	Witalne	Estetycz ne	Moralne	Świętośc i Świeckie	Prawdy
Umiejętności radzenia sobie w klasie	r	1	,352**	,361**	,388**	,667**	,696**	,070	,065	,265*	,132	,243*	,015	,172
	p		,003	,002	,001	,000	,000	,573	,597	,029	,285	,046	,906	,160
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Umiejętności nawiazywania przyjaźni	r	,352**	1	,576**	,274*	,551**	,715**	,326**	,275*	,161	,291*	,252*	,220	,003
	p	,003		,000	,024	,000	,000	,007	,023	,189	,016	,038	,071	,983
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Umiejętności radzenia sobie z uczuciami	r	,361**	,576**	1	,589**	,543**	,837**	,354**	-,104	,066	,051	,326**	,156	,099
	p	,002	,000		,000	,000	,000	,003	,400	,595	,681	,007	,204	,422
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Umiejętności alternatywne w stosunku do agresji	r	,388**	,274*	,589**	1	,437**	,730**	,107	-,182	,092	-,060	,382**	-,061	,001
	p	,001	,024	,000		,000	,000	,386	,138	,454	,629	,001	,623	,993
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Umiejętności radzenia sobie ze stresem	r	,667**	,551**	,543**	,437**	1	,819**	,370**	,058	,092	,162	,439**	,138	,089
	p	,000	,000	,000	,000		,000	,002	,637	,453	,186	,000	,263	,473
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Ogólny Poziom Umiejętności społecznych	r	,696**	,715**	,837**	,730**	,819**	1	,326**	,011	,169	,138	,433**	,122	,093
	p	,000	,000	,000	,000	,000		,007	,930	,170	,261	,000	,322	,453
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Świętości religijne	r	,070	,326**	,354**	,107	,370**	,326**	1	-,015	-,004	-,093	,286*	,418**	-,124
	p	,573	,007	,003	,386	,002	,007		,900	,973	,450	,018	,000	,314
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Hedonistyczne	r	,065	,275*	-,104	-,182	,058	,011	-,015	1	,453**	,666**	,073	,118	,339**
	p	,597	,023	,400	,138	,637	,930	,900		,000	,000	,556	,337	,005
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Witalne	r	,265*	,161	,066	,092	,092	,169	-,004	,453**	1	,521**	,234	,207	,446**
	p	,029	,189	,595	,454	,453	,170	,973	,000		,000	,054	,090	,000
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Estetyczne	r	,132	,291*	,051	-,060	,162	,138	-,093	,666**	,521**	1	,167	,038	,365**
	p	,285	,016	,681	,629	,186	,261	,450	,000	,000		,174	,761	,002
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Moralne	r	,243*	,252*	,326**	,382**	,439**	,433**	,286*	,073	,234	,167	1	,344**	,293*
	p	,046	,038	,007	,001	,000	,000	,018	,556	,054	,174		,004	,015
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Świętości Świeckie	r	,015	,220	,156	-,061	,138	,122	,418**	,118	,207	,038	,344**	1	,293*
	p	,906	,071	,204	,623	,263	,322	,000	,337	,090	,761	,004		,015
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Prawdy	r	,172	,003	,099	,001	,089	,093	-,124	,339**	,446**	,365**	,293*	,293*	1
	p	,160	,983	,422	,993	,473	,453	,314	,005	,000	,002	,015	,015	
	N	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68

** Korelacja jest istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie). * Korelacja jest istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Zródło: badanie własne.

W przypadku umiejętności alternatywnych wobec agresji hipoteza się nie potwierdziła. W badanej grupie respondenci uzyskali wyniki przeciętne (3,85) jednakże największą reprezentację stanowili licealiści posiadający wysokie umiejętności w tym obszarze (50%). Fakt ten może wynikać z silnie sfeminizowanego środowiska, które cechuje się wyraźnie wyższymi wynikami w umiejętnościach reagowania z własną agresją. Można również wskazać na zwiększoną świadomość społeczną w przypadku agresji, a co za tym idzie zwiększoną aktywnością w obszarze profilaktyki i silniejszemu oddziaływaniu w kształtowaniu tych kompetencji. Druga hipoteza szczegółowa zakładała różnice w poziomach kompetencji społecznych względem płci. Hipotez potwierdziła się i wykazano istotnie różnice statystyczne w opanowaniu kompetencji społecznych, gdzie kobiety wykazały znacznie wyższy poziomem (3,93) w stosunku do mężczyzn ($r=0,299$; $p<0,05$). Wykazano również różnice w pozostałych obszarach kompetencji społecznych, jednakże nie są istotnie statystyczne. Nie wykazano istotnie statystycznych różnic płciowych na ogólnym poziomie kompetencji społecznych. Wyższy poziom umiejętności alternatywnych wobec agresji u kobiet, interpretować można odmienną gospodarką hormonalną w stosunku do mężczyzn oraz wpływem kulturowym.

Stwierdzić można, że hipotezy pracy w zdecydowanej większości potwierdziły się. Biorąc pod uwagę płeć licealistów, kompetencje społeczne i system wartości wykazano istotnie statystyczne związki i rozwiązano problemy szczegółowe oraz problem główny pracy. W rezultacie otrzymanych wyników z przeprowadzonych badań własnych, postanowiono sformułować następujące wnioski i postulaty:

1. Płeć ma znaczenie przy rozwijaniu kompetencji społecznych, gdzie kobiety wykazywały się wyższymi istotnie statystycznie wynikami w stosunku do mężczyzn. W oddziaływaniu pedagogicznym w szkole w szczególności należy wspierać mężczyzn poprzez stwarzanie odpowiedniego do płci środowiska dla treningu społecznego.

2. Kobiety wykazują się statystycznie wyższymi umiejętnościami alternatywnymi w stosunku do agresji. Jest to obszar, który wymaga szczególnego wsparcia w oddziaływaniach pedagogicznych w szkole, ze szczególnym uwzględnieniem dla mężczyzn.

3. Poziom kompetencji społecznych badanej młodzieży można określić jako przeciętny. Jest to poziom niezadawalający i należy poczynić starania w postaci wprowadzenia programów rozwijających kompetencje społeczne.

4. Wartości moralne i świętości religijne mają związek z poziomem kompetencji społecznych. Respondenci, którzy oceniali wysoko wartości

moralne i religijne wykazywali wyższy poziom kompetencji społecznych. Usytuowanie tych wartości w badanej grupie jest zadowalająca i zaleca się utrzymanie tego stanu poprzez wprowadzanie adekwatnych działań wychowawczych tj. sankcjonowanie świąt religijnych i nagradzanie postaw obyczajowo pożądanych.

Przedstawione wnioski umożliwiają poznanie specyfiki relacji łączącej system wartości z kompetencjami społecznymi. Ze względu na brak badań łączących zmiennych niniejszej pracy, istnieje potrzeba dalszej eksploracji tematu oraz przeprowadzenia badań w celu kontroli większej ilości zmiennych oraz z uwzględnieniem innych grup badawczych. Dalsze badania w tym zakresie na pewno przyczyniłyby się do rozwoju profilaktyki społecznej oraz psychopedagogiki, dzięki czemu łatwiejsze byłoby zrozumienie istoty relacji pomiędzy tymi zmiennymi w kontekście hierarchii wartości nie tylko młodzieży licealnej.

Bibliografia

Wojnarowska A., *Pomiar kompetencji społecznych – przegląd zagadnień*, [w:] A. Wojnarowska, *Diagnostyka resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia*, Wyd. UMCS, Lublin 2010.

Martowska K., *Psychologiczne uwarunkowania kompetencji społecznych*, Liberilibri, 2012.

Śliwa S., *Umiejętności społeczne menadżera*, [w:] *Umiejętności menedżerskie – ich rola w zarządzaniu firmą i samorozwoju*, red. W. Potwora, J. Żurawska, Wyd. IŚ, Opole 2010.

Arygle M., *Zdolności społeczne*, [w] *Psychologia społeczna w relacjach Ja – Inni*, red. S. Moscovici, Wyd. SiP, Warszawa 1998.

Szczepańska M., E. Gawęł-Luty, *Przyjaźń jako wartość w relacjach społecznych dzieci i młodzieży*, Oficyna wyd. „Impuls”, Kraków 2010.

Jankowski A., Stachyra R., *Prestiż ucznia wśród rówieśników*, WSiP, Warszawa 1985.

Niebrzydowski L., Płaszczyński E., *Przyjaźń i otwartość w stosunkach międzyludzkich: studium psychologiczne*, PWN, Warszawa 1989.

Deptuła M., *Zmiany w zakresie kompetencji społecznej zachodzące u uczniów starszych klas szkoły podstawowej*, [w:] *Diagnostyka i profilaktyka w teorii i praktyce*, red. M. Deptuła, Wyd. UKW, Bydgoszcz 2006.

Urban B., *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2012.

Zawisza-Masłyk E., *Kompetencje gimnazjalistów i ich wychowawcze implikacje*, Wyd. Naukowe UP, Kraków 2011.

Maszke A., *Metodologiczne podstawy badań własnych*, Wyd. URz, Rzeszów 2004.

Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2004.

McGinnis E., Goldstein A. P., *Skillstreaming Kształtowanie umiejętności ucznia, Nowe strategie i perspektywy nauczania umiejętności prospołecznych*, Wyd. KFPOUiDK, Warszawa 2001.

Brzozowski P., *Wzorcowa hierarchia wartości, Polska, Europejska czy Uniwersalna?*, Wyd. UMCS, Lublin 2007.

Part 5

CONDITION AND TRENDS OF CLINICAL MEDICINE

5.1. Расширение диагностических возможностей метода риноманометрии

К современным доказательным методам функциональной диагностики предъявляются требования высокой достоверности и повторяемости результатов измерений физиологических показателей. Основной проблемой при этом является отсутствие эталонов измеряемых величин, что связано с высокой индивидуальной анатомической и физиологической вариабельностью пациентов. В тоже время при неопределенности свойств объекта исследования существенно усложняется задача выбора информативных диагностических показателей [1]. Поэтому актуальными на данном этапе являются вопросы, связанные с расширением возможностей и повышением достоверности результатов функциональной диагностики.

В последние десятилетия во всех развитых странах мира отмечен существенный рост распространенности заболеваний верхних дыхательных путей, при которых наиболее часто нарушается дыхательная функция носа, что приводит к снижению качества жизни пациента и, в последствии, к расстройствам центральной нервной системы, сердечно-сосудистым патологиям и т.д. [2]. Эффективность терапии при этом существенно зависит от качества диагностики, исходя из результатов которой, проводится выбор адекватной лечебной тактики [2-3]. Поэтому в современной ринологии на первый план выходит проблема разработки доказательных инструментальных методов тестирования носового дыхания и расширение их диагностических возможностей.

В настоящее время наиболее распространенным инструментальным методом оценки функции носового дыхания является риноманометрия, при проведении которой выполняются измерения внутриносового перепада давления Δp и соответствующего расхода воздуха Q через нос [4, 5]. Основным диагностическим показателем при риноманометрии является величина аэродинамического носового сопротивления, выражаемая отношением внутриносового давления к величине объемного расхода воздуха в различных фазах одного дыхательного цикла. Современные компьютерные риноманометры представляют собой сложные электронные устройства на основе использования миниатюрных преобразователей давления и скорости воздушного потока, и позволяющие за счет

специализированного программного обеспечения получить графические зависимости параметров воздушного потока в полости носа.

По расположению датчиков методы риноманометрии разделяются на, так называемые, передние и задние [4, 5]. Различие данных методов заключается в том, что в соответствии с законом Паскаля при передней риноманометрии измеряется дифференциальное давление на уровне хоан, а при задней – в носоглотке. В случае ПАРМ измерение перепада хоанального давления проводится с помощью воздуховодной трубки с обтюратором, герметично устанавливаемом в противоположной исследуемой половине носа (p_1 , см. рис.1,а). Недостатком метода ПАРМ является нефизиологичность дыхания, осуществляемого поочередно через каждую половину носа и, как следствие, искажение результатов измерений, из-за рефлекторного изменения объема слизистой оболочки носовой полости. Задняя активная риноманометрия (ЗАРМ) предусматривает измерение давления в носоглотке с помощью воздуховодной трубки, дистальная оконечность которой располагается во рту при плотно зажатых губах (p_2 , см. рис.1,б). Для осуществления этого способа от пациента требуется некоторое привыкание к осуществлению дыхательных маневров и отсутствие рвотного рефлекса, что особенно важно при обследовании детей.

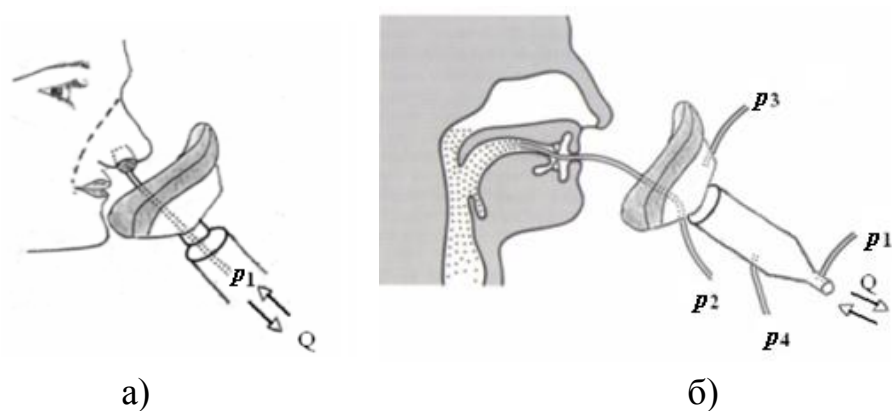

Рис. 1. Схемы размещения датчиков давления p и расхода воздуха Q при проведении передней (а) и задней (б) активной риноманометрии

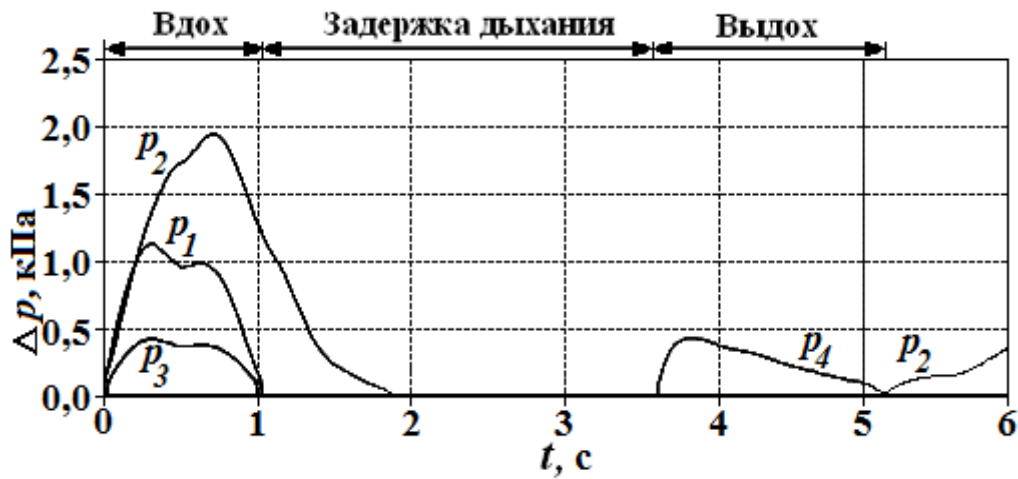
Наиболее известными серийно выпускаемыми риноманометрами являются ATMOS 200 и ATMOS 300 (ATMOS Medical system GMB, ФРГ) [6] и их аналоги – риноманометр Rhinoscreen и компьютерная риноманометрическая система MasterScope Rhino [7] фирмы Erich Jaeger (США, ФРГ), риноманометры RhinoStream фирмы Heinemann Medizintechnik (ФРГ) [8] и Ринолан [9] фирмы Мицар (РФ). Все указанные риноманометры основаны на методе передней активной риноманометрии, которая, по мнению разработчиков, является наименее дискомфортной для

пациента. На протяжении последних десятилетий было предложено множество устройств для проведения объективной риноманометрии с регистрацией различных показателей воздушного потока, проходящего через носовые ходы. Однако в клинической практике стандартизированный метод ПАРМ, заключающийся в определении носовых сопротивлений в статическом режиме при перепадах давлений 150 и 300 Па, не получил широкого распространения из-за низкой достоверности и повторяемости результатов [1, 4, 5]. Основной рабочей гипотезой при этом является то, что метод ЗАРМ обладает большей физиологичностью, а при форсированном дыхании можно изучить максимальные потенциальные возможности носовой полости.

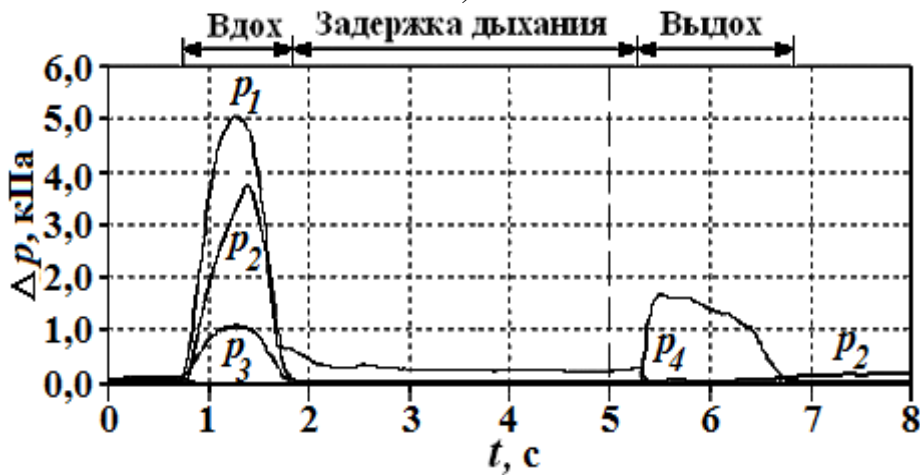
Целью исследования поэтому является – предложить режим динамической форсированной задней активной риноманометрии, позволяющий изучить характеристик воздушного потока в течение дыхательных циклов и изучить возможности расширения диагностической значимости метода за счет введения дополнительных показателей и критериев.

Предлагаемый метод динамической форсированной ЗАРМ предусматривает изучение стандартных показателей ЗАРМ в процессе дыхания с максимальной интенсивностью (в динамике).

В работе использовался разработанный авторами опытный компьютерный риноманометр для тестирования носового дыхания ТНДА с блоком измерения перепадно-расходных характеристик ПРХ [1, 10]. Схема размещения в устройстве ТНДА-ПРХ измерительных преобразователей давления приведена на рис. 1,б., В цикле вдоха, который фиксируется ненулевым значением преобразователя давления p_1 , установленного в расходомере на основе сопла Вентури, сигналы давления преобразователей p_1 , p_2 и p_3 , фиксирующих разрежение, достигают максимального значения, а при задержке дыхания сигналы от всех преобразователей равны нулю. Цикл выдоха фиксируется по ненулевым показаниям преобразователя давления p_4 . На рис. 2, а приведена диаграмма одного дыхательного цикла, полученного с помощью риноманометра ТНДА-ПРХ. При этом выяснено, что показания преобразователя p_2 , измеряющего носоглоточное давление в ротовой полости, могут быть как равными нулю (см. рис. 2,а) при сообщении полости рта с носоглоткой, так и отличными от нуля при герметичном отделении полости рта от носоглотки структурами мягкого неба (см. рис. 2,б) во время задержки дыхания и составлять около 100 Па. Этот показатель может иметь диагностическую значимость при изучении степени подвижности мягкого неба, например, при лечении храпа и синдрома обструктивного апноэ сна [11].

а)

б)

Рис. 2. Диаграммы дыхательных циклов по данным динамической ЗАРМ при сообщении (а) и герметичном отделении (б) полости рта от носоглотки структурами мягкого неба

Диагностическим показателем может служить также временной сдвиг Δt (рис. 3) между максимумами сигналов перепада давления p_2 на носовых ходах и расхода воздуха Q на вдохе (определяется по показаниям преобразователя p_1), и по значению которого можно судить о диссипации энергии при прохождении воздуха через верхние дыхательные пути. Как видно из графика на рис.3, временной сдвиг Δt равен 0,05 с, что соответствует фазовому сдвигу между сигналами $\delta = 9^\circ$.

По диаграмме дыхательных циклов в режиме форсированной динамической ЗАРМ, изображенной на рис.4, также можно судить о функционировании носового клапана. Индикацией подвижности клапана является ограничение воздушного потока при максимальном форсированном вдохе (4-й и 5-й дыхательные циклы на рис.4.).

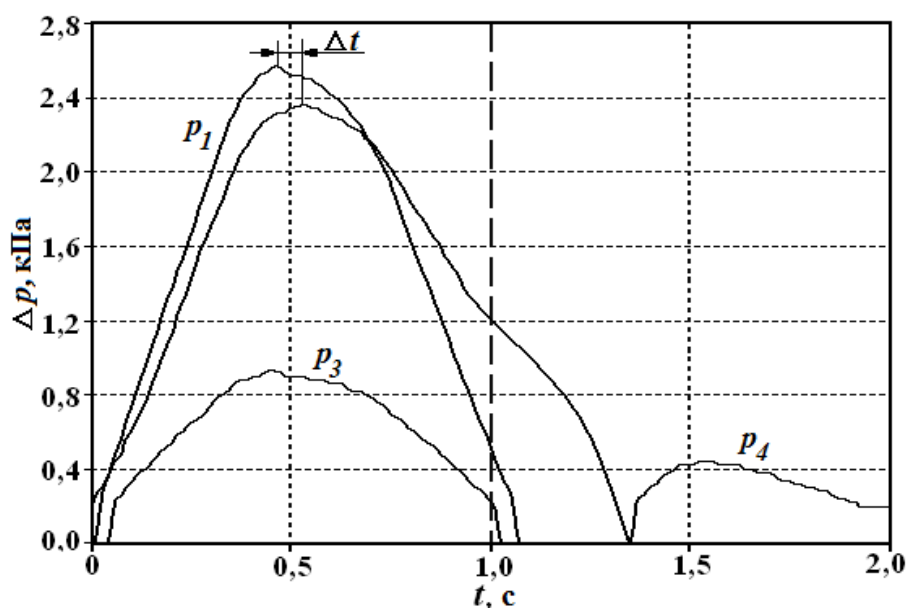

Рис. 3. Диаграмма дыхательного цикла, показывающая временной сдвиг Δt между амплитудами сигналов датчиков давления p_1 и p_2 по данным форсированной динамической ЗАРМ

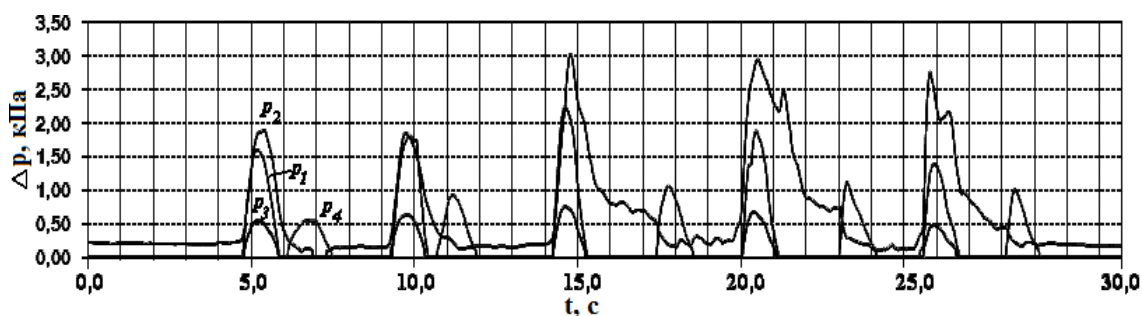

Рис. 4. Диаграмма дыхательных циклов по данным динамической ЗАРМ

При этом хорошо видна уплощенная форма сигналов расхода воздуха с выраженными локальными максимумами, свидетельствующими об ограничении пропускаемого расхода. Отсутствие подвижности структур носового клапана приводит к форме сигналов расхода воздуха близкой к идеальной синусоиде без высокочастотных составляющих.

В качестве результирующего показателя активной риноманометрии, как задней, так и передней, целесообразно ввести величину максимального аэродинамического сопротивления носовой полости, определяемую как отношение амплитудных значений перепада давления на носовых проходах к пропускаемому расходу воздуха в цикле с максимальной интенсивностью дыхания. На графике зависимости перепада давлений Δp на носовых проходах от расхода воздуха Q (рис. 5) величина аэродинамического сопротивления носовой полости приобретает математический смысл тангенса угла наклона прямой, соединяющей точку с координатами $(Q, \Delta p)$ с началом координат $(0,0)$.

Сравнительный анализ коэффициентов аэродинамического сопротивления носовой полости для двух пациентов с нормальным носовым дыханием и нарушением, вызванным искривлением носовой перегородки (рис. 5) при измерении методом ЗАРМ при форсированном дыхании и традиционным методом ПАРМ, показывает, что различие величин коэффициентов аэродинамического сопротивления носовых проходов составляет для метода форсированной ЗАРМ 2,1 (прямые 2 и 1), и 1,6 (прямые 4 и 3) для метода ПАРМ, что наглядно видно по различию углов α_1 и α_2 между отрезками прямых 1, 2 и 3, 4, соответственно. Прямые на рис.5 соединяют начало координат и пиковые значения достигнутых в процессе диагностики значений перепада и расхода воздуха. Дискриминантные возможности методов форсированной ЗАРМ и форсированной динамической ЗАРМ в сравнении со стандартным методом ПАРМ подробно рассмотрены в [1, 12].

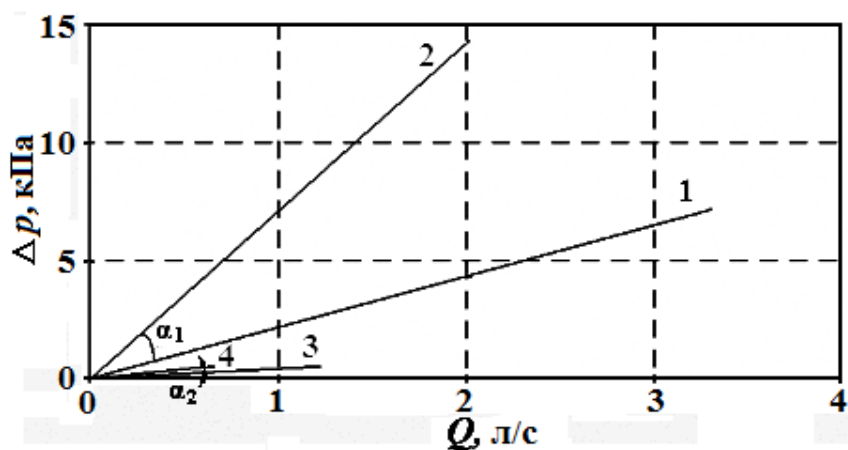

Рис. 5. Зависимость перепада давления на носовых проходах от пропускаемого расхода воздуха по данным форсированной ЗАРМ (1 – условная норма, 2 – отклонене от нормы) и традиционной ПАРМ (3 – условная норма, 4 – отклонение от нормы)

Разработанный метод динамической задней риноманометрии позволяет по определять величину аэродинамического носового сопротивления при физиологическом дыхании как в состоянии покоя, так и в форсированном режиме, что особенно важно для определения максимальной воздушной проводимости носовой полости. Проведена оценка разности фаз между сигналами расхода воздуха и перепада давления в носовой полости, которая составляет около 9° , что позволяет по данным динамической риноманометрии учитывать потери на трение воздуха о стенки носовой полости и, как следствие, косвенно оценивать состояние слизистой оболочки верхних дыхательных путей. Также по данным динамической ЗАРМ возможна оценка подвижности структур

мягкого неба при дыхании, что расширяет возможности диагностики храпа.

Разработан метод оценки функционального состояния носового клапана, который позволяет за счет анализа формы сигнала расхода воздуха (наличия высокочастотных составляющих и уплощенной вершины) определять степень подвижности структур носового клапана и его функциональную роль в ограничении потока воздуха через верхние дыхательные пути при форсированном дыхании. Определение статистической значимости приведенных выше показателей при диагностике заболеваний верхних дыхательных путей требует дальнейшего изучения и медицинского обоснования.

Перспективой развития предложенного метода является объединение методов риноманометрии и ольфактометрии для оценки респираторно-обонятельных нарушений по энергетическим показателям дыхания при порогах ощущения характерных одоривекторов.

Литература

1. Аврунин О.Г. Сравнение дискриминантных характеристик риноманометрических методов диагностики / О.Г.Аврунин, В.В.Семенец, П.Ф.Щапов // Радіотехніка. – 2011. – № 164. – С. 102-107.
2. Мітін Ю.В., Криничко Л.Р. Сучасні питання етіології, патогенезу та лікування синуситів // Мистецтво лікування. – 2004. – № 3. – С. 52-55.
3. Безшапочний С.Б. Сучасні аспекти риносинуситів/ С.Б.Безшапочний, В.В.Лобурець // Клінічна імунологія. Алергологія. Інфектологія. – 2007. – № 6. – С. 43-48.
4. Cole P. Contemporary rhinomanometry / P. Cole, R. Fenton // J Otolaryngol. – 2006. – № 35(2). – P. – 83-87.
5. Руководство по ринологии / Под ред. Г. З. Пискунова. – М. : Литтерра, 2011. – 960 с.
6. Синус-катетер ямик в терапии синуситов у детей / В.В.Шиленкова, В.С.Козлов, Л.Л.Державина, А.А.Шиленков // Российская ринология. Научно-практический журнал. – 2003. – № 3. – С. 7-12.
7. Компьютерная риноманометрическая система Мастер Скоп Рино Erich JAEGER [Электронный ресурс] / Сайт Компании Парамед. – Режим доступа: <http://www.paramed.com.ua>. – Загл. с экрана.
8. Риноманометр RhinoStream Heinemann Medizintechnik. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.heinemann.ru>. – Загл. с экрана.
9. Риноманометр компьютерный РИНОЛАН. – [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://www.mitsar-eeg.ru>. – Загл. с экрана.
10. Аврунин О. Г. Экспериментальное исследование пневмоустройства для определения перепадно-расходных характеристик воздушного потока в носовых ходах / О. Г. Аврунин // Промислова гідравліка і пневматика.– 2011. – № 2(32). – С. 34-38.
11. Блоцкий А.А. Феномен храпа и синдром обструктивного сонного апноэ / А.А.Блоцкий, М.С.Плужников. – СПб.: СпецЛит. – 2002. – 176 с.
12. Щапов П.Ф. Получение информационной избыточности в системах измерительного контроля и диагностики измерительных объектов / П.Ф.Щапов, О.Г.Аврунин // Український метрологічний журнал. – № 1. – 2011. – С. 47-50.

5.2. Показники стану ендотелію у хворих на гіпертонічну хворобу та ожиріння залежно від поліморфізмів генів *PPARA* та *PPARG*

Рецептори, що активуються проліфератором пероксисом ($PPAR\alpha, \beta/\delta, \gamma$), є ядерними гормональними рецепторами, які не лише контролюють активність багатьох генів, але й є центральними регуляторами ліпідного та вуглеводного обміну, розвитку та диференціації жирової тканини, модуляторами експресії генів у багатьох тканинах, включаючи адипоцити, епітеліальні клітини, гладку мускулатуру, ендотелій судин і макрофаги [1]. В теперішній час досліджується ефективність агоністів *PPAR* різного типу (фібратів, глітазонів і глітазарів) залежно від поліморфізму генів рецепторів *PPAR*. Можливість активації *PPAR* низькомолекулярними лігандами дозволяє ефективно втручатися в перебіг цих захворювань [2] (Martin-Nizard F. et al., 2002). Успіхи, досягнуті у вивченні фізіології та патології *PPAR* за останні роки, дозволяють вважати цей напрямок одним з найбільш перспективним у контролі за розвитком атеросклерозу, есенціальної артеріальної гіпертензії (АГ) та цукрового діабету 2 типу. Тому проведення молекулярно – генетичних досліджень для вивчення поліморфізму генів, які приймають участь у регуляції вуглеводного та ліпідного метаболізмів безумовно актуальні і потрібні.

Метою дослідження стала оптимізація оцінки стану ендотелію у хворих на гіпертонічну хворобу з ожирінням шляхом визначення поліморфізму генів піроксосомальних рецепторів (*PPARA* і *PPARG*) у комплексі із факторами запалення.

Матеріали та методи дослідження. Робота базується на результатах обстеження 352 пацієнтів з гіпертонічною хворобою I-II стадії, 1-2 ступеня та ожирінням, що перебували на стаціонарному лікуванні у клініці ДУ «Національний Інститут терапії ім. Л.Т. Малої» НАМН України.

Визначали рівень загального холестерину (ЗХС), тригліцеридів (ТГ), ліпопротеїди високої щільності (ЛПВЩ), ліпопротеїди дуже низької щільності (ЛПНЩ), ліпопротеїдів дуже низької щільності (ЛПДНЩ) в сироватці крові ферментативним фотоколориметричним методом наборами фірми «Human» (виробництво Німеччини). Визначення вмісту С – реактивний протеїн (СРП), фактор некрозу пухлин альфа (ФНП-а), ендотеліну-1, оксид азоту (eNOs, NOx), інтерлейкін – 4 (ІЛ-4), імунореактивного інсуліну проводили натщесерце іммуноферментативним методом. Вивчення поліморфізму генів *PPARA* і *PPARG* здійснювали на підставі даних полімеразної ланцюгової реакції шляхом рестрикційного аналізу і горизонтального електрофорезу в агарозному гелі. Визначення комплексу інтима-медіа (КІМ) загальної сонної артерії та ендотелій-залежної вазодилатації (ЕЗВД) плечової артерії проведено за допомогою доплерівського ультразвукового дослідження.

Статистичну обробку отриманих результатів проводили на персональному комп'ютері за допомогою пакета прикладних програм "SPSS 16.0 for Windows". У переважній більшості випадків отримані результати не відповідали закону нормального, або гауссовського, розподілу, тому в роботі використовували непараметричні критерії. Для груп обчислювали середні значення показників та їх стандартні помилки ($M \pm m$, де M – середня величина, m – її стандартна помилка). Для порівняння середніх величин використовували непараметричний критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок. Кореляційні зв'язки оцінювали за коефіцієнтом кореляції Спірмена (ρ).

На підставі клініко-інструментального обстеження, згідно з клінічними рекомендаціями Європейської Асоціації гіпертензії та Європейської Асоціації кардіологів [3, 4]. В залежності від ступеня ожиріння хворі були розподілені на 3 групи. У першу групу увійшли 38 пацієнтів з ГХ та без ожиріння ($IMT < 25,0$ кг/м²). Вік хворих варіював в діапазоні (40 – 56) років, середній вік складав ($48,0 \pm 5,9$) року. Серед обстежених хворих було 15 (39,5%) жінок та 23 (60,5%) чоловіків. Другу групу склали 314 хворих з наявністю надлишкової маси тіла та ожирінням ($IMT \geq 25,0$ кг/м²). Вік хворих варіював в діапазоні (31-72) років, середній вік складав ($51,3 \pm 9,6$) року. Серед обстежених хворих було 137 (43,6%) жінок та 177 (56,4%) чоловіків. Третю (контрольну) групу склали 12 практично здорових осіб віком від 31 до 52 років. Середній вік складав ($41,5 \pm 10,5$) років. Серед них було 12 (60,0%) жінок та 8 (40%) чоловіків.

Подібні зміни продемонстровані між показниками вуглеводного обміну: інсулін та індекс НОМА ($5,11 \pm 1,16$; $6,10 \pm 1,03$; $1,99 \pm 0,45$, $p_{1-3} < 0,001$); різняться між трьома групами, рівень глюкози ($6,1 \pm 0,31$ ммоль/л; $6,72 \pm 0,12$ ммоль/л; $5,35 \pm 0,25$ ммоль/л, $p_{1-3} < 0,001$) вірогідно відрізняється при порівнянні кожної з груп хворих з контрольною групою. Між групами хворих на ГХ з наявністю та без ожиріння концентрація глюкози в сироватці крові натще достовірно не відрізняється. Рівні офісного САТ ($144,22 \pm 4,21$, мм рт. ст.; $163,4 \pm 6,75$ мм рт. ст.; $123,00 \pm 6,77$ мм рт. ст., $p_{2-3} < 0,001$) вірогідно різняться між групами обстежених пацієнтів, а рівні ДАТ не показують вірогідної різниці між першою та другою групами.

Отримані дані свідчать, що на порушення основних показників ліпідного та вуглеводного обмінів впливає як розвиток ожиріння, так і наявність ГХ.

Розподіл обстежених пацієнтів на групи залежно від ожиріння на тлі ГХ показав наступне: концентрації NOx у групі пацієнтів на ГХ з ожирінням та групі на ГХ вірогідно не відрізнялися від концентрацій у групі пацієнтів на ГХ без ожиріння ($(13,7 \pm 2,2)$ мкмоль/л проти $(17,8 \pm 2,5)$ мкмоль/л, $p > 0,05$), але в порівнянні з контрольною групою його рівень менше на 51% чим в другій групі ($p < 0,001$); концентрація eNOs у групі

пацієнтів на ГХ з ожирінням та групі на ГХ вірогідно не відрізнялися від концентрацій у групі пацієнтів на ГХ без ожиріння ((323,7±12,3) пг/мл проти (295,6±13,35) пг/мл, $p>0,05$), але в порівнянні з контрольною групою (431,5±17,1) пг/мл його рівень значно менше чим в другій групі ($p<0,05$).

При визначенні вмісту ендотеліну-1 в сироватці крові у другій групі були виявлені достовірно більш високі показники – (7,3±0,5) пг/мл проти (4,2±0,8) пг/мл у групі 1 ($p<0,01$). Структурні зміни комплексу інтима медіа (КІМ) загальної сонної артерії знаходяться в прямій залежності від рівня підвищення ендотеліну в плазмі крові у хворих на ГХ, що підтверджує роль ендотеліальної дисфункції у формуванні і прогресуванні процесів ремоделювання в судинному руслі. При дослідженні сонних артерій у пацієнтів 1 та 2 груп відзначено збільшення КІМ на 30,1% та 52% ((0,82±0,04) та (0,92±0,04) мм), відповідно, в порівнянні з контрольною групою ((0,63±0,08) мм; $p<0,05$).

В наших дослідженнях спостерігаємо вірогідне зростання концентрації ФНП α в групах хворих на ГХ з та без ожиріння в порівнянні з контрольною групою. Наявність ожиріння призводить до підвищення в 1,6 рази рівня цього цитокіну у другій групі проти пацієнтів групи на ГХ без ожиріння. Вміст прозапального маркера СРП на тлі ГХ в сироватці крові складав (5,67±0,87) мг/л, що вірогідно відрізнялося від контрольної групи ((2,2±0,09) мг/л, $p<0,05$) та від групи осіб на ГХ з ожирінням (7,35±0,72, $p<0,001$) (табл. 1). Вміст протизапального ІЛ-4 при наявності у хворих на ГХ ожиріння був в 1,6 рази вищим в порівнянні з хворими на ГХ без ожиріння ($p<0,05$) та вірогідно відрізняється від значень показника в контрольній групі ((1,45±0,67) пг/мл, $p<0,05$). Аналіз кореляційних зв'язків рівнів цитокінів з основними показниками ліпідного та вуглеводного обмінів показав сильні зв'язки ІЛ-4 з основними показниками вуглеводного обміну: індексом НОМА ($r=0,372$; $p=0,001$) і рівнем глюкози ($r=0,60$; $p=0,002$). Прозапальний ФНП α показав сильні пропорційні зв'язки з величиною КІМ ($r=0,61$; $p=0,03$), що свідчить про те, що запальна реакція супроводжується процесами, які впливають на структуру ендотелію судин. Зв'язок з рівнем метаболітів NOx свідчить про дію ФНП- α на утворення NO, що можливо пригноблює дилатацію судин і сприяє розвитку ЕД. Концентрація СРП, одного із найвідчутніших і ранніх індикаторів системного запалення, у обстежених групах хворих пов'язана з ІМТ ($r=0,48$; $p=0,04$), що вказує на те, що ожиріння асоціюється із запальними процесами та із зміною адипокінового профілю. Зворотня кореляція рівня СРП виявлена з рівнем ХС ЛПВЩ та має прямий вірогідний зв'язок з рівнем тригліцеридів ($r=-0,42$; $p=0,001$; $r=0,38$; $p=0,03$).

Порушення, які привносить ожиріння в патогенез ГХ, враховуючи генетичну компоненту, досліджували розподілом обстежених пацієнтів на групу 1 (хворі на ГХ) та на групу 2 (хворі на ГХ на тлі ожиріння) в залежності від типу генотипів досліджуваних поліморфізмів генів *PPARG* та *PPARA*. У хворих – носіїв Val алеля було виявлено достовірно виражені порушення ендотеліальної функції: на 10,0% більші значення КІМ ($p < 0,05$), та на 18,3% концентрації ендотеліну-1 ($p < 0,05$), а також вірогідне зменшення ЕЗВД в 1,2 рази ($p < 0,05$), ніж у гомозигот за алелем Leu поліморфізму гена *PPARA* (табл. 1).

Таблиця 1. Показники структурно-функціонального стану ендотелію та запального статусу у обстежених хворих залежно від поліморфізмів генів *PPARG* та *PPARA* (M(m))

Показники	Генотипи за поліморфізмом гена <i>PPARA</i>		Генотипи за поліморфізмом гена <i>PPARG</i>	
	Leu162Leu n=95	Носії Val алелю n=35	Pro12Pro n=102	Носії Ala алелю n=28
Товщина КІМ, мм	0,90±0,03	0,99 ± 0,04*	0,98 ± 0,05	0,84 ± 0,03*
ЕЗВД, %	8,72±0,36	7,37±0,42*	6,9±0,98	6,1±0,64
Концентрація метаболітів NOx, мкмоль/л	16,46 ± 4, 1	14,6 ± 3,70	14,2±2,6	17,9±2,4
Ендотелін- 1, пг/мл	4,9±0,3	6,0±0,2*	5,25±0,51	5,65±0,42
ФНП-а, пг/мл	20,3± 6,9	21,1± 3,5	24,7±3,8	16,3±3,7*
СРП, мг/л	5,75± 0,75	6,58 ± 0,62	6,78±0,47	5,55±0,6*
ІІ-4, пг/мл	1,88± 0,69	1,89± 0,54	1,93±0,31	1,97±0,55

Примітка: Відмінності показників є достовірними між групами генотипів відповідного поліморфізму генів: * – $p < 0,05$.

Отримані дані можуть свідчити про наявність процесів судинного ремоделювання з порушенням ендотелій-залежного розслаблення на тлі зменшення рівня кінцевих метаболітів NOx. В одній роботі було показано, що хронічне інгібування eNOS швидко призводить до наслідків важкої і тривалої АГ, включаючи атеросклероз і судинні органи пошкодження. Ці експериментальні дані підтверджують залучення NO в регуляцію артеріального тиску і показують, що його низька концентрація може призводити до АГ. Також специфічна інактивація гену eNOS супроводжується підвищенням середнього артеріального тиску приблизно на 15-20 мм рт. ст. [5]. А стимулювання *PPARG* збільшує експресію eNOs, та призводить до покращення ЕЗВД [6].

Носії генотипу X/A1a гена *PPARG* мали вірогідно нижчі показники КІМ на 16,7% в порівнянні з гомозиготами ProPro ($p < 0,05$). Суттєвої різниці в величинах ЕЗВД та концентрації NOx у плазмі крові залежно від наявності ожиріння у хворих на ГХ та від виявлення різних генотипів не спостерігалось

($p > 0,05$) (табл.1). Схожий результат можна припустити і для eNOs. Так як результати між концентрацією NO_x та eNOS в сироватці крові були схожими.

Пацієнти групи генотипа Pro12Pro мають статистично підвищені рівні CRP та ФНПа. Концентрації ІЛ-4 у осіб з різними генотипами поліморфізму гена *PPARG* достовірно не відрізняються між собою ($p = 0,286$). При розподіленні пацієнтів на ГХ з ожирінням за генотипами поліморфізму Leu162Leu гена *PPARA* не показано відмінностей в концентраціях ФНП-α або ІЛ-4 та CRP (табл.1).

З прогресуванням метаболічних порушень і АГ спостерігається збільшення концентрації прозапальних маркерів (ФНОα, CRP) та концентрації протизапального цитокіна ІЛ-4, який обмежує синтез макрофагами прозапального ФНО-α та утворення високоактивних метаболітів кисню, азоту. При ожирінні процес запалення жирової тканини проявляє свої ефекти не тільки локально, але й впливає на стінку артеріальних судин. [7].

Кореляційний аналіз зв'язків показників запального статусу із показниками структурно-функціонального стану ендотелію залежно від Pro12A1a поліморфізму гена *PPARG* показав, що порушення ЕЗВД корелюють з сильною оберненою достовірністю з концентраціями CRP та ФНП-α. Щодо показників структурно-функціонального стану ендотелію залежно від Leu162Leu поліморфізму гена *PPARA* визначено зворотній кореляційний зв'язок між ступенем ЕЗВД та товщиною КІМ ($r = -0,39$, $p < 0,05$) та вмістом метаболітів NO_x ($r = -0,58$, $p < 0,01$). Що до eNOs, то знайдено прямий кореляційний зв'язок між ним як у хворих на ГХ, так і обтяжених на ожиріння, та показниками ЕЗВД (вихідний діаметр плечової артерії, діаметр плечової артерії на 1 хв. після декомпресії, діаметр плечової артерії в період max. вазодилатації), склали: ($r = 0,78$; $r = 0,87$; $r = 0,69$) та ($r = 0,69$; $r = 0,66$; $r = 0,75$, в усіх зазначених випадках $p < 0,05$). Також встановлено, що діаметр плечової артерії на 1 хв. після декомпресії у хворих на ГХ з ожирінням позитивно корелює лише з ЛПВЩ ($r = 0,32$; $p < 0,05$), що підтвержує роль порушень ліпідного обміну в розвитку судинного ураження.

Таким чином, в умовах ожиріння незалежно від генетичного фактора (поліморфізму Pro12A1a гена *PPARG*) переважають запальні процеси, які мають руйнівну дію на стан ендотелію судин. Незалежно від генотипів Pro12A1a поліморфізму гена *PPARG* та від генотипів поліморфізму Leu162Leu гена *PPARA*, – ожиріння та ЕД знаходяться в кореляційному зв'язку зі зміною профілю адипокінів, що супроводжує запальні процеси в тканинах.

Пацієнти з ожирінням незалежно від Pro або Ala алелей мають статистично достовірно високі значення товщини КІМ (у носіїв ProPro генотипа на 11,3% вище ніж у носіїв Ala алеля першої групи та на 17% вище ніж у носіїв X/Ala генотипу гена *PPARG*, $p < 0,05$) (табл. 2).

Продемонстровано збільшення рівнів ФНП- α та СРП у пацієнтів з ГХ на тлі ожиріння незалежно від генетичних відмінностей. Вірогідної різниці немає між концентраціями протизапального ІЛ-4 в групах за генотипами поліморфізмів генів рецепторів PPAR α та PPAR γ та за наявності ожиріння (табл.2).

Таблиця 2. Показники структурно-функціонального стану ендотелію та запального статусу залежно від поліморфізму Pro12Ala гена PPARG та від поліморфізму Leu162Val гена PPARA у хворих на ГХ за наявності ожиріння (M(m))

Показники	Генотипи							
	Pro12Pro		Pro12Ala/ Ala12Ala		Leu162Leu		Leu162Val	
	ГХ (n=11)	ГХ+ОЖ (n=17)	ГХ (n=60)	ГХ+ОЖ (n=42)	ГХ (n=26)	ГХ+ОЖ (n=9)	ГХ (n=29)	ГХ+ОЖ (n=66)
КІМ, мм	0,90 ± 0,03	1,02 ± 0,04	0,78 ± 0,02	0,94 ± 0,03*	0,92 ± 0,04	1,06 ± 0,05*	0,88 ± 0,03	0,92 ± 0,04
ЕЗВД, %	7,0 ± 0,70	6,8 ± 0,42	6,25 ± 0,94	6,0 ± 0,77	8,8 ± 0,78	8,6 ± 0,54	7,7 ± 0,36	7,2 ± 0,62
ФНП альфа, пг/мл	16,91 ± 3,75	26,9 ± 4,1*	12,7 ± 2,9	21,3 ± 3,3*	15,8 ± 2,0	24,6 ± 4,2*	18,0 ± 3,5	24,1 ± 2,9
СРП, мг/л	6,50 ± 0,31	7,72 ± 0,40*	4,8 ± 0,51	6,8 ± 0,91*	5,06 ± 0,47	6,84 ± 0,54*	6,1 ± 0,56	7,06 ± 0,67*
ІЛ – 4, пг/мл	2,38 ± 0,27	1,48 ± 0,38	2,40 ± 0,78	1,54 ± 0,42	2,36 ± 0,90	1,40 ± 0,40	2,30 ± 0,72	1,48 ± 0,38
Метаболіти NOx, мкмоль/л	16,1 ± 2,3	12,6 ± 2,7	21,6 ± 3,0	14,2 ± 2,8	13,9 ± 3,0	19,4 ± 2,36*	15,6 ± 1,9	13,2 ± 2,8

Примітка: Відмінності показників є достовірними між групами генотипів відповідного поліморфізму генів: * – $p < 0,05$.

Продемонстровано вірогідні зміни величин КІМ серед обстежених пацієнтів залежно від генотипу Leu162Val поліморфізму гена PPARA: гомозиготи за алелем Leu на тлі ожиріння мають статистично достовірно вищі значення КІМ ((1,06 ± 0,05) мм) у групі хворих на ГХ з ожирінням проти (0,92 ± 0,04) мм у хворих на ГХ без ожиріння, $p < 0,05$) (табл.3). У хворих – носіїв 162Val алеля відсутня достовірна різниця в величинах цих показників. Незалежно від наявності ожиріння у хворих на ГХ за поліморфізмом Leu162Val гена PPARA не виявлено також вірогідних змін величин ЕЗВД.

Вірогідна різниця між концентраціями метаболітів NOx та показниками системного запалення (ФНП- α , СРП) обумовлена наявністю ожиріння у пацієнтів із генотипом Leu/Leu гена PPARA. Серед осіб з генотипом Leu/Val достовірні відмінності відзначені для рівня СРП. В усіх групах за генотипами поліморфізму Leu162Val гена PPARA не має вірогідної різниці в концентраціях ІЛ-4 (табл.2).

Висновки.

1. Отримані результати дослідження свідчать, що у хворих – носіїв 162Val алелю гена PPARA спостерігалось більше зменшення ЕЗВД і одночасне зростання рівня ендотеліну-1 та концентрації метаболітів NOx, що є свідченням більш виражених порушень функціонального стану ендотелію. При виявленні генотипу Pro12Pro визначається більша товщина комплексу інтима-медіа

загальних сонних артерій, що вказує на більш ранній розвиток атеросклеротичного процесу.

2. Спостерігається вірогідна різниця між концентраціями метаболітів NOx та показниками системного запалення (ФНП-α, СРП) обумовлена наявністю ожиріння у пацієнтів із генотипом Leu/Leu гена *PPARA*.

Практичних рекомендації. При обстеженні хворих на ГХ з ожирінням для оцінки стану ендотелію рекомендується проводити комплексну оцінку фенотипічних, функціональних та гуморальних чинників, що впливають на стан ендотелію і поліморфних маркерів генів *PPARG* (Pro12Ala) та *PPARA*(Leu162Val). Саме у пацієнтів із генотипом Pro12Pro та 162Val ризик є більшим ніж у хворих, що мають алелі Ala та Leu.

Література

1. Hamblin M. Vascular Smooth Muscle Cell Peroxisome Proliferator-Activated Receptor-α Mediates / M. Hamblin, L. Chang, H. Zhang [et al.] // *Arterioscler. Thromb. Vasc. Biol.* – 2011. – P. 352-359. – Режим доступу: <http://atvb.ahajournals.org/content/31/2/352.full.pdf>
2. Martin-Nizard F. Peroxisome proliferator-activated receptor activators inhibit oxidized low-density lipoprotein-induced endothelin-1 secretion in endothelial cells / F. Martin-Nizard, C. Furman, P. Delerive [et al.] // *J. Cardiovasc. Pharmacol.* – 2002. – Vol. 40(6). – P. 822-831.
3. 2013 ESH/ESC Guidelines for the management of arterial hypertension // *European Heart Journal.* – 2013. – Vol. 34, № 28.-P.2159-219.
4. European Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice (version 2012) / J. Perk, Guy De Backer, H. Gohlke [et al.] // *European Heart Journal.* – 2012. – Vol.33. – P.1635-1701.
5. Rossi G.P., Taddei S., Viridis A., Cavallin M [et. al.]. The T-786C and Glu298Asp polymorphisms of the endothelial nitric oxide gene affect the forearm blood flow responses of Caucasian hypertensive patients // *J. Am. Coll. Cardiol.* – 2003. – Vol. 41(6). – P. 938-945.
6. Kanie N., Matsumoto T., Kobayashi T., Kamata, K. Relationship between peroxisome proliferator-activated receptors (PPAR alpha and PPAR gamma) and endothelium-dependent relaxation in streptozotocin-induced diabetic rats // *Br. J. Pharmacol.* – 2008. – Vol. 140. – P. 23–32.
7. Бочарова К.А. Эндотелиальная дисфункция и показатели цитокинового статуса у больных гипертонической болезнью// *Научные ведомости. Серия Медицина. Фармация.* – 2010. – № 4(75). – Вып. 9. – С. 36-40.

5.3. Математическое моделирование влияния избыточного веса на структуру отношений параметров сердечно-сосудистой системы при артериальной гипертензии

Избыточное увеличение массы тела является четким предиктором повышения артериального давления. Артериальная гипертензия – фактор риска большинства сердечно-сосудистых фатальных событий, в том числе, сердечной недостаточности, инфаркта и инсульта [1-3]. Сегодня в мире наблюдается «эпидемия» ожирения, неуклонно растет и распространенность гипертонической болезни, вызывает большое

беспокойство рост числа детей и подростков с избыточной массой тела и артериальной гипертензией [4-6]. Не случайно эти заболевания причисляют к «болезням цивилизации», так как среди основных предрасполагающих причин находятся образ жизни человека, характер и режим его питания. С другой стороны, именно эти состояния приводят к значительному снижению работоспособности населения и ухудшают качество жизни пациентов.

В связи с этим меры по организации медицины применительно к задачам лечения и профилактики заболеваний сердечно-сосудистой системы (ССС) представляют собой один из важных аспектов региональной политики. Избыточный вес является серьезным фактором риска возникновения и усиления тяжести течения этих заболеваний. В то же время меры по снижению веса, проводимые без соответствующего медицинского контроля, порой сами по себе становятся причиной кардиологических заболеваний. Решение этой проблемы лежит в русле комплекса мероприятий, включающих, в частности, систему мониторинга (СМ) за состоянием физиологических адаптационных ресурсов населения. Об опасности истощения естественных адаптационных ресурсов биологического вида *Homo sapiens* предупреждали во второй половине прошлого века авторы Римского клуба [7], в настоящее время связанная с этой драматической перспективой нашего биологического вида проблематика входит в сферу компетенции не только медиков, но и специалистов по трудовым ресурсам и работе с персоналом.

Масштаб проблемы, предполагающий охват мониторингом больших контингентов населения, требует, чтобы СМ была оснащена сравнительно дешевым и простым оборудованием, способным, в случае необходимости, работать в автоматическом режиме, не требующим для регистрации физиологических параметров высококвалифицированного медицинского персонала. Такое оборудование для измерения таких параметров функционирования ССС как систолическое и диастолическое артериальное давление и частота сердечных сокращений в настоящее время предлагается многими специализирующимися на производстве и продаже медицинского оборудования фирмами, в том числе – предлагаемые по доступным ценам модификации, пригодные для осуществления регистрации этих параметров самим обследуемым. Информативность материалов такой регистрации может быть повышена с использованием системного подхода, позволяющего давать формализованное описание структуры отношений обратных связей (СОС) между указанными параметрами. Речь идет о СОС, определяющих характер функционирования механизмов гомеостаза человеческого организма и

состояние его адаптационных ресурсов. Условия использования относительно простого и дешевого оборудования, о котором шла речь чуть выше, предполагают возможность работы, в случае единичного обследования, с относительно небольшим фактическим материалом, имеющем лакуны и непосредственно не отражающем в реальном времени динамику исследуемых процессов. Такую возможность предоставляют разработанные в Харьковском национальном университете радиоэлектроники (ХНУРЭ) и Харьковском национальном университете имени В.Н.Каразина (ХНУ) информационные технологии (ИТ), использующие разработанный в ХНУ и использованный для описания структуры и динамики систем разной природы [8-13] новый класс математических моделей, получивший название дискретных моделей динамических систем (ДМДС).

Модели ДМДС строились с использованием меры близости, основанной на коэффициенте корреляции Спирмена и подхода на основе закона Либиха с тремя уровнями признака. На основе результатов моделирования строились знаковые графы, отражающие структуру отношений между значениями систолического артериального давления (SVP), диастолического артериального давления (DVP), частоты сердечных сокращений (HR) и индекса Шеннона (Shan), вычисляемого по формуле:

$$H = - \sum_{i=1}^k P_i \cdot \log_2 P_i$$

где P_i – доля нормализованного по значению клинической [1] нормы значения i -го компонента в нормализованном таким же образом суммарном значении SBP, DBP, HR ; k – количество компонентов системы (в данном случае равное трем).

В результате, проведенного с использованием ДМДС, моделирования построены знаковые графы отношений, выступающих в роли компонентов системы физиологических параметров (SBP, DBP, HR, Shan). Эти знаковые графы построены, соответственно, для случаев: нормальной массы тела (НМТ), избыточная масса тела (ИЗМТ), первая стадия ожирения (ПСОЖ), вторая стадия ожирения (ВСОЖ), третья стадия ожирения (ТСОЖ) и представлены на рис.1-5.

В представленном на рис.1, построенном для НМТ, знаковом графе присутствуют два контура ослабляющих отклонения (КОО), функционирующие за счет непосредственных связей типа "плюс-минус" между SBP и HR, а также между DBP и Shan. Кроме того присутствует контур, усиливающий отклонения (КУО), функционирующий за счет опосредованных отношений между SBP, HR и Shan.

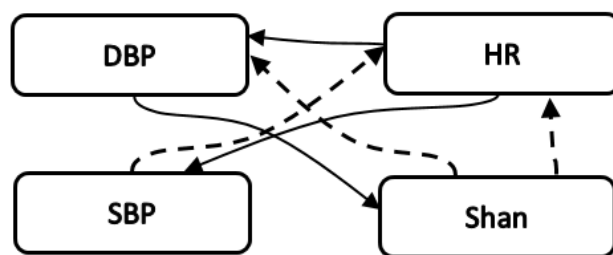

Рис.1. Знаковый граф отношений параметров функционирования ССС, построенный для случая НМТ. В прямоугольниках, вершинах графа – параметры (аббревиатуры расшифрованы в разделе "Материал и методика") Стрелочки – ребра графа, указывающие направления межкомпонентных влияний: сплошные – негативных, прерывистые – позитивных (внутрикомпонентные влияния по типу "минус-минус" на последующих рисунках показаны сплошными кольцеобразными линиями).

Возможная трактовка адаптационного смысла этого КУО исходит из представления, что его функционирование расширяет ассортимент стратегий поведения системы с увеличением относительной роли частоты сердечных сокращений в сравнении с систолическим артериальным давлением, физиологическая цена повышения которого для организма выше таковой повышения частоты сердечных сокращений, которая в пределах нормы может меняться в более широких пределах, чем давление в периферических сосудах. В этом смысле может трактоваться и позитивное влияние на HR Shan. Речь идет о том, что высокое значение шенновского показателя разнообразия и выравненности, часто трактуемое как показатель устойчивого надежного функционирования систем разной природы [14-17] влечет за собой и повышение роли частоты сердечных сокращений, а этот показатель не только постоянно изменяется в процессе жизнедеятельности здорового организма, но и служит характеристикой ряда патологических состояний. Избыточный вес выступает в роли дополнительного стрессора.

Позитивное влияние Shan не только на HR, но и на DBP может быть, по аналогии с известными концепциями [14-17], описывающими роль в поддержании гомеостаза системы высоких значений шенновского показателя разнообразия системы и выравненности значений ее компонентов, а также с учетом парадигмы используемых в настоящей работе математических моделей, может быть объяснено следующим образом. Высокое значение шенновского показателя разнообразия и выравненности, в рамках парадигмы используемых ДМДС способно вызывать рост значений отдельных компонентов при условии, что высокое значение Shan наблюдается при выравненных средних значениях этих компонентов – не достигающих верхнего или нижнего порога, при

котором возможно негативное межкомпонентное влияние. Речь идет о значениях компонентов, на основании которых вычисляется значение шенновского показателя разнообразия и выравненности.

Вероятность низкого значения этого показателя велика в случае, когда отдельные компоненты принимают указанные пороговые, высокие или низкие, значения, определяющие негативные межкомпонентные влияния, в том числе – снижающие значения DBP и HR. Негативное же влияние Shan на отдельные компоненты возможно лишь когда его высокое значение обусловлено их выравненными пороговыми, в указанном выше смысле, высокими или низкими значениями.

Для целей дальнейшего рассмотрения важно акцентировать внимание на наличии в знаковом графе, построенном для НМТ, контура ослабляющего отклонения, который функционирует за счет непосредственных связей типа "плюс-минус" между SBP и HR. Адаптационное значение этого КОО может быть объяснено следующим образом: высокое значение систолического артериального давления включает адаптационный механизм, работающий за счет повышения частоты сердечных колебаний, высокое значение которой, в свою очередь включает процессы понижения систолического артериального давления; таким образом, использование адаптационного ресурса с более высокой физиологической ценой, каковым является повышение систолического артериального давления, ограничивается во времени за счет повышения частоты сердечных сокращений – адаптационного ресурса с меньшей физиологической ценой. В построенном для ИЗМТ, представленном на рис.2 знаковом графе структура связей значений параметров ССС отличается от таковой, представленной в графе, построенном для НМТ. А именно: присутствуют уже не два, а только один КОО, функционирующий за счет непосредственной связи – между DBP и HR. Он дополнен КОО, функционирующем за счет опосредованных связей между DBP, HR и Shan.

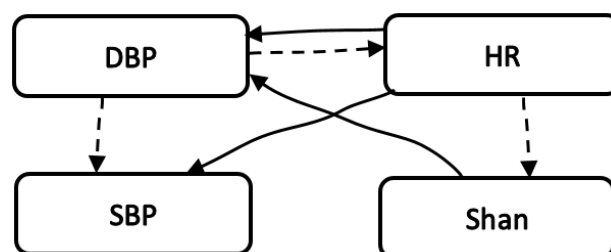

Рис.2. Знаковый граф отношений параметров функционирования ССС, построенный для случая ИЗМТ. Обозначения как на Рис.1.

В функционировании этого КОО позитивное влияние на HR Shan, присутствующее в графе, построенном для случая НМТ сменяется, хоть и

опосредованным, но негативным. То-есть отождествяемое, как выше указывалось, с устойчивым функционированием системы повышение значений шенноновского показателя ее разнообразия и выравненности ее компонентов в данном случае не влечет за собой повышение регуляторной роли адапционных механизмов, реализуемых за счет повышения частоты сердечных сокращений. В том же ключе может быть истолковано и исчезновение отношений типа "плюс-минус" между SBP и HR, об адапционном смысле которых мы выше говорили. Таков для ССС системный результат самой слабой, в соответствии с принятой классификацией, степени влияния стрессора, которым является при артериальной гипертензии на организм избыточная масса тела.

В построенном для ПСОЖ, представленном на рис.3 знаковом графе можно отметить признаки усиления тенденции к уменьшению, с повышением степени избыточности массы тела, количества КОО. В этом графе присутствует только один КОО – обусловленный непосредственными связями типа "плюс-минус" между SBP и HR. Самоограничение шенновского показателя разнообразия и выравненности, обусловленное внутрикомпонентной связью по типу "минус-минус", наличествующей для Shan, может быть истолковано как показатель ограничения стратегий реализации организмом его адапционных механизмов. Как и в случае ИЗМТ нет позитивного влияния на HR Shan, а также связи по типу "плюс-минус" между SBP и HR. Возможное истолкование этих системных эффектов только что нами было дано – при анализе знакового графа, построенного для ИЗМТ и сравнении его с графом, построенным для НМТ.

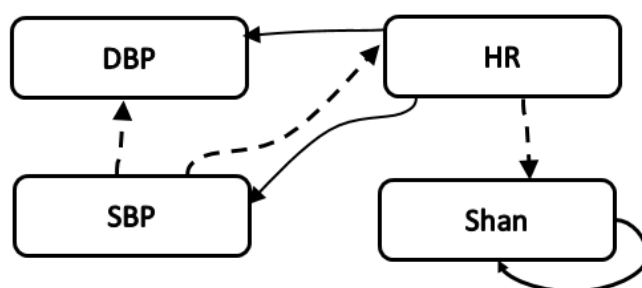

Рис.3. Знаковый граф отношений параметров функционирования ССС, построенный для случая ПСОЖ. Обозначения как на Рис.1.

В построенном для ВСОЖ, представленном на рис.4 знаковом графе видим изменение тенденции – присутствуют наличествующие в графе, построенном для НМТ, функционирующие за счет непосредственных связей типа "плюс-минус" между SBP и HR, а также между DBP и Shan контуры, ограничивающие оклонения. Что может трактоваться как

признак развития неких компенсаторных механизмов. Существенным отличием графа, построенного для ВСОЖ от такового, построенного для НМТ является отсутствие позитивного влияния на HR Shan, наличествующего в графе, построенном для НМТ. Что может быть истолковано как уменьшение с повышением избыточной массы тела относительной роли частоты сердечных сокращений и повышение роли артериального давления в поддержании адаптационных ресурсов организма. Аналогичную тенденцию при сравнительном анализе вида знаковых графов, построенных для НМТ, ИЗМТ и ПСОЖ мы уже отмечали и давали ее возможную трактовку с точки зрения изменения стратегий использования организмом его адаптационных ресурсов.

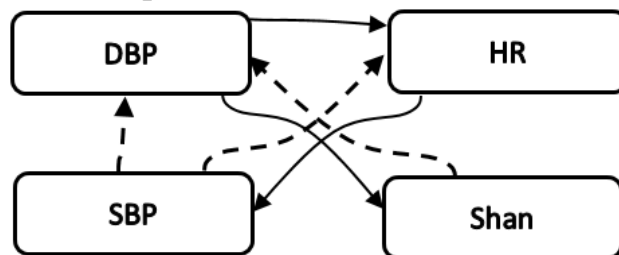

Рис.4. Знаковый граф отношений параметров функционирования ССС, построенный для случая ВСОЖ. Обозначения как на Рис.1.

В структуре знакового графа, построенного для ТСОЖ и представленного на рис.5 также видим, отмеченное и для графа, построенного для ВСОЖ, сходство с графом, построенным для НМТ. Речь идет о наличии во всех этих трех графах КОО, функционирующих за счет непосредственных связей типа "плюс-минус" между SBP и HR, а также между DBP и Shan.

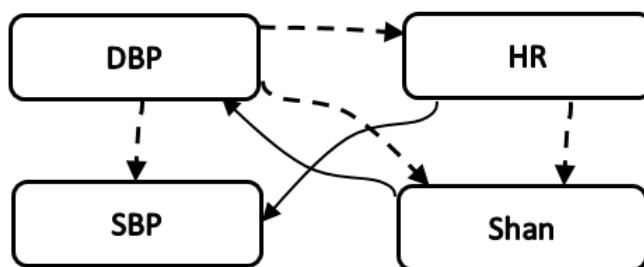

Рис.5. Знаковый граф отношений параметров функционирования ССС, построенный для случая ТСОЖ. Обозначения как на Рис.1.

Существенное отличие между графами, построенными для НМТ и ТСОЖ как и в только что рассмотренном случае, также связано с отношениями между HR и Shan. Если в графе, построенном для НМТ, видим позитивное влияние на HR Shan, то в графе, построенном для ТСОЖ, напротив – наблюдается позитивное влияние HR на Shan. Поскольку Shan, в данном случае, является системным показателем

выравненности значений SBP, HR, DBP и соответственно – соотношения их ролей в регуляции работы ССС это изменение ролей Shan и HR может быть истолковано как возникающая при ТСОЖ адаптационная реакция при развитии которой высокие значения частоты сердечных сокращений провоцируют, в порядке привлечения дополнительных адаптационных ресурсов, также и повышение роли артериального давления в регуляции работы ССС.

Сравнительный анализ графов, построенных для нормы и разных степеней наличия избыточной массы тела, позволяет предварительно выделить при переходе от НМТ к ИЗМТ и затем к ПСОЖ, ВСОЖ и ТСОЖ следующие закономерности изменения структуры указанных графов. При переходе от НМТ к ИЗМТ и далее к ПСОЖ происходит уменьшение числа или действенности (за счет замены непосредственных связей опосредованными) КОО, наблюдаются изменения структуры связей, которые можно трактовать как свидетельства относительного уменьшения роли в регуляторных процессах частоты сердечных сокращений и увеличение роли артериального давления.

Отсутствие в графах, построенных для ИЗМТ и ПСОЖ отношений типа "плюс-минус" между SBP и HR, присутствующих в графе, построенном для НМТ, является, по-видимому, свидетельством того, что при появлении избыточной массы тела, в соответствующих этим стадиям ожирения пределах, перестает действовать адаптационный механизм, позволяющий заменять адаптационные ресурсы с более высокой физиологической стоимостью таковыми с более низкой физиологической стоимостью. Речь идет, соответственно, о повышении систолического артериального давления и частоты сердечных сокращений.

При переходе от ПСОЖ к ВСОЖ можно говорить о появлении этой межкомпонентной связи и этого адаптационного механизма, которые вновь исчезают при переходе от ВСОЖ к ТСОЖ. Возможно, этот феномен поддается истолкованию с заимствованием из спортивной медицины понятий тренировочной нагрузки (в роли которой выступает увеличение избыточного веса) под действием которой возникают дополнительных адаптационных ресурсов организма – при ВСОЖ, а также перетренированности, уменьшающей адаптационные ресурсы организма – при ТСОЖ. В графах, построенных для ВСОЖ и ТСОЖ вновь наблюдаются наличествующие в НМТ КОО, наряду с аспектами структуры, которые можно трактовать как свидетельства изменения относительной роли в регуляторных процессах частоты сердечных сокращений и артериального давления – в пользу последнего.

При переходе от НМТ к ИЗМТ и от ИЗМТ к ПСОЖ, наряду с уменьшением числа связей типа "плюс-минус" наблюдается общее упрощение структуры знаковых графов, выражением которого является уменьшение общего количества отличных от нулевых (позитивных и негативных) межкомпонентных влияний. Это позволяет говорить о возможности использования для оценки состояния исследуемой в настоящей работе системы критериев ее сложности, отличных от шенновских, новых критериев – получаемых в ходе моделирования с использованием ДМДС. Но поскольку при переходе от ПСОЖ к ВСОЖ и ТСОЖ число межкомпонентных влияний в графе опять начинает возрастать, это число вряд ли может быть использовано для указанной цели непосредственно. Потребуется более сложные подходы, поиск которых станет предметом дальнейшей работы.

Результаты настоящей работы, рассматриваемые авторами как предварительные, для фундаментальной науки представляют, на наш взгляд, определенный интерес, демонстрируя возможности некоторых новых подходов к формализованному описанию адаптационных механизмов человеческого организма, в частности – связанных с характером функционирования ССС при дополнительной нагрузке, которой является избыточный вес тела.

Прикладные аспекты полученных результатов могут представлять интерес в связи с весьма актуальной в настоящее время проблемой создания систем мониторинга состояния физиологических адаптационных ресурсов населения. Реальные проблемы создания таких систем в значительной степени могут быть решены путем применения относительно дешевых и простых в эксплуатации средств получения исходной медико-физиологической информации, эффективность использования которой будет усилена за счет ее обработки с использованием соответствующих информационных технологий и математических методов, к числу которых относится и ДМДС.

Ранее было показано, что математическое моделирование с помощью ДМДС на основе фактического материала, собранного с помощью такого сравнительно простого и дешевого метода как анализ вариабельности сердечного ритма [18, 19], позволяет найти перспективные подходы к оценке стрессоустойчивости и работоспособности. В настоящей работе исследованы основанные на применении ДМДС и шенновской концепции связи структуры и стабильности систем подходы к диагностике влияния избыточного веса на некоторые аспекты функционирования ССС при артериальной гипертензии. Результаты анализа полученных знаковых графов, при подтверждении их клинического значения другими методами

могут быть использованы при создании систем мониторинга состояния физиологических адаптационных ресурсов населения.

Вывод о том, что полученные в настоящей работе, с применением ДМДС и шенновской концепции связи структуры и стабильности систем, результаты формализованного описания влияния избыточного веса на некоторые системные аспекты функционирования ССС, с учетом всего вышесказанного, представляется обоснованным.

Представленные в настоящей работе результаты, при условии продолжения исследований, могут быть использованы региональными структурами при разработке систем мониторинга состояния физиологических адаптационных ресурсов населения.

Литература

1. Ю.Б.Белоусов, К.Г.Гуревич. Артериальная гипертензия и ожирение: принципы рациональной терапии // "Consilium medicum", том 5, №9, 2003г. http://www.voed.ru/art_gip_and_ozhir.htm
2. Высоцкая Е.В., Амбросова Т. Н., Доброродная А.С. Определение стадии ожирения у пациентов с артериальной гипертензией: монография. – LA PLAMBERT Academic Publishing, Saarbrucken, Deutschland, 2013. – 62 с.
3. Высоцкая Е.В., Амбросов Д. А., Порван А.П., Доброродная А.С. Синтез математической модели для информационной системы диагностики ожирения // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. Серия «Математика и кибернетика – фундаментальные и прикладные аспекты». № 4/2 (58). – 2012. – С. 8-12.
4. Lurbe E., Cifkova R. et al. Management of high blood pressure in children and adolescents: Recommendations of the European Society of Hypertension // J. of Hypertens. – 2009. – 27. – 1719-1742.
5. Майданник В.Г., Коренев М.М., Хайтович М.В., Богмат Л.Ф. Діагностика та класифікація первинної артеріальної гіпертензії у дітей // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2006. – № 6. – 3-10.
6. Сенаторова Г. С., Чайченко Т.В., Муратова К.Г. Структурно-функціональний стан судинної системи у підлітків з надлишковою масою та ожирінням // Світ медицини та біології. – 2012. – № 2, Т.8. – С.27-32
7. Peccei A. The Human Quality. – Oxford; New York: «Pergamon Press», 1977.
8. Zholtkevych, G. N., Bepalov, Y.G., Nosov, K.V., & Abhishek, M. (2013). Discrete Modeling of Dynamics of Zooplankton Community at the Different Stages of an Antropogeneus Eutrophication. Acta Biotheoretica, 61(4), 449-465. <http://doi.org/10.1007/s10441-013-9184-6>
9. Беспалов, Ю. Г., Дереча, Л. Н., Жолткевич, Г. Н., Носов, К. В. (2008). Дискретная модель системы с отрицательными обратными связями. Вісник Харківського Національного Університету Серія «Математичне Моделювання. Інформаційні Технології. Автоматизовані Системи Управління», 833, 27-38.
10. Беспалов, Ю.Г., Жолткевич, Г.Н., Носов, К.В., Марченко, В.С., Марченко, Г.П., Псарев, В.А., Утевский, А.Ю. (2008). Исследование гелиобиологических эффектов с помощью дискретной модели динамических систем с обратными связями. In VIII Международная Гамоваская летняя астрономическая школа “Астрономия на стыке наук: астрофизики, космология, радиоастрономия, астробиология” (pp. 12-13).
11. Высоцкая, Е. В., Порван, А. П., Беспалов, Ю. Г., Носов, К. В., Клименко, В.А., & Трубицын, А. А. (2014). Прогнозирование течения атопического дерматита у

детей с использованием дискретного моделирования динамических систем. Восточно-Европейский Журнал Передовых Технологий, 3(4 (69)), 21–25.

12. Bespalov, Y., Gorodnyanskiy, I., Zholtkevych, G., Zaretskaya, I., Nosov, K., Bondarenko, T., Carrero, Y. (2011). Discrete Dynamical Modeling of System Characteristics of a Turtle's Walk in Ordinary Situations and After Slight Stress. Бионика Интеллекта, 3 (77), 54–59.

13. Григорьев, А. Я., Жолткевич, Г. Н., Носов, К. В., & Беспалов, Ю. Г. (2014). Математическая модель системных эффектов динамики спектральных характеристик травяного покрова, демаскирующих скопления саранчи. Ветеринарна Медицина. Міжвідомчий Тематичний Науковий Збірник, 98, 154-157.

14. Shannon, C. E. and Weaver W. (1948) A mathematical theory of communication. The Bell System Technical Journal, 27, 379-423 and 623-656.

15. Jon Barry, Silvana Birchenough, Beth Norris, Suzanne Ware, On the use of sample indices to reflect changes in benthic fauna biodiversity, Ecological Indicators, Volume 26, March 2013, Pages 154-162.

16. David Vačkář, Ben ten Brink, Jonathan Loh, Jonathan E.M. Baillie, Belinda Reyers, Review of multispecies indices for monitoring human impacts on biodiversity, Ecological Indicators, Volume 17, June 2012, Pages 58-67.

17. Bedřich Moldan, Svatava Janoušková, Tomáš Háek, How to understand and measure environmental sustainability: Indicators and targets, Ecological Indicators, Volume 17, June 2012, Pages 4-13.

18. Баевский, Р.М., Оценка адаптационных возможностей организма и риск развития заболеваний / Р.М.Баевский, А.П.Берсенева. – М.: Медицина, 1997. – 265 с.

19. Баевский Р.М., Иванов Г. Г. Вариабельность сердечного ритма: теоретические аспекты и возможности клинического применения // Ультразвуковая функциональная диагностика. – 2001. – № 3. – С. 108-127.

5.4. Моделирование динамики состояния вегетативной нервной системы при нарушениях функций сердечно-сосудистой системы у подростков

Вегетативная нервная система (*ВНС*) играет важную роль в адаптационных механизмах человеческого организма, обеспечивая его жизнедеятельность в постоянно меняющихся условиях внешней среды. [1] Интенсивные изменения условий жизни человека в последние 20-30 лет, связанные с информационной революцией и появлением новых сфер деятельности привели к ускорению ритма жизни, сделав ее более напряженной и насыщенной разного рода стрессами. Потому теория Ганса Селье [2, 3] о генерализованном адаптационном синдроме и механизмах, его реализующих, описанная почти полвека назад, актуальна и в наши дни. Значительно возрастает роль систем адаптации в условиях, когда окружающая современного человека среда подвергает его организм все новым испытаниям, в том числе и таким, как ставшее повседневностью сочетание гиподинамии с эмоциональными стрессами.

Вегетативная регуляция функционирования организма – механизм универсальный, и ответная реакция сердечно-сосудистой системы не будет принципиально отличаться в зависимости от стрессового фактора, что описано и самим Г.Селье, и многими его последователями. В то же время существует мнение, что арсенал адекватных в современных условиях специфических защитных реакций ограничен, и это может стать существенным аспектом истощения адаптационных ресурсов человеческого вида. Снижение адаптационных возможностей сердечно-сосудистой системы приводит к фатальным событиям профессиональных спортсменов, людей зрелого и пожилого возраста – к сердечной недостаточности, инфарктам и инсультам. Современный образ жизни обусловил прогрессирующий рост в мире «болезней цивилизации» (ожирение, сахарный диабет, метаболический синдром и др.), которые тоже укорачивают человеческий век. Многие из этих заболеваний начинаются в детском и подростковом возрасте, и вызывает большое беспокойство растущая с каждым годом распространенность сердечно-сосудистой патологии у детей в Украине [4, 5]. В связи с этим возникает проблема: как предупредить критическое напряжение систем адаптации, которое является предиктором многих патологических состояний?

Одним из перспективных путей решения этой проблемы является разработка методов контроля состояния основных адаптационных систем организма – вегетативной нервной и сердечно-сосудистой систем, и раннее выявление состояния дистресса.

Первым этапом выполнения этой задачи может стать создание на региональном уровне относительно простых мероприятий в сфере организации медицины, позволяющих охватить широкие слои населения. В настоящее время имеется достаточный ассортимент неинвазивных, немедикаментозных, часто не требующих для своего исполнения высококвалифицированного медицинского персонала, поддающихся автоматизации методов контроля состояния организма человека. При этом определяющую роль могут сыграть параметры состояния ВНС, оцененные методами, допускающими автоматизированный анализ информации. Примером эффективного использования таких параметров является вариационная пульсометрия (*ВПМ*), в свое время предложенная Р.М.Баевским с соавторами [6] для целей авиационной и космической медицины, а в наше время, наряду с другими методами, использующими системные характеристики сердечного ритма, нашедшая более широкое поле применения. Оценка сердечного ритма и его вариабельности в течение суток является одним из важнейшим диагностических методов в кардиологии [7-9]. В ряде случаев применение подобных подходов при

автоматизированном съеме информации может породить проблемы, связанные с лакунами в информационных массивах. Эти проблемы могут быть решены использованием информационных технологий (ИТ), включающих разработанный в Харьковском национальном университете имени В.Н.Каразина новый класс математических моделей, получивший название дискретных моделей динамических систем (ДМДС) [10-14]. Во многих случаях формализованное описание динамики системы возможно за счет приема, которому предлагается рабочее название *локохронизации*, базирующемся на некоей рабочей гипотезе. В соответствии с ней значения всех компонент моделируемой системы меняются по одному циклу. Значения же, полученные при наблюдениях, относятся к разным фазам этого цикла. Это могут быть: значения клинических и/или физиологических показателей, полученные при единовременном обследовании людей, входящих в трактуемую как исследуемая система [12] группу; разнорасположенные фрагменты участка с относительно однородным характером и развитием травостоя [14]; или же комбинации положения конечностей, комплекс которых определяет походку или иной аспект биомеханики животного [13]. Локохронизация, как и вообще, присущее ДМДС, моделирование структуры межкомпонентных и внутрикомпонентных отношений на основе структуры корреляций позволяет работать с исходным фактическим материалом, имеющим существенные лакуны, а во многих случаях не отражающим динамику исследуемой системы в реальном времени. Эти недостатки часто свойственны информационным массивам, полученным из данных единовременного медицинского обследования населения, в частности – его части, относящейся к подростковому возрасту. Между тем именно для этой категории проблема состояния адаптационных ресурсов стоит особенно остро, учитывая особенности подросткового периода: бурный рост, половое созревание, становление личности, построение межличностных и социальных взаимоотношений. Представляется целесообразным использование возможностей ДМДС для исследования различных параметров жизнедеятельности организма в этой возрастной группе. Дискретное моделирование динамических систем отношений показателей ВНС у здоровых подростков и имеющих заболевания сердца составляет предмет настоящей работы.

Моделирование осуществлялось на базе фактического материала наблюдений над подростками, проходивших клинико-инструментальное обследование в клинике ДУ «Институт охраны здоровья детей и подростков НАМН Украины». Обследованы 226 подростков 12-18 лет с патологией сердечно-сосудистой системы: вторичными

кардиомиопатиями, малыми аномалиями развития сердца, нарушениями проводимости и ритма сердца, миокардиофиброзом, – они вошли в основную группу (ОГ). Контрольную группу (ГК) составили 73 практически здоровых их сверстника. При исследовании было предусмотрено соблюдение прав пациентов, исследование проводилось в соответствии с принципами Хельсинской декларации прав человека, конвенции Совета Европы о правах человека и биомедицины и законов Украины. С целью диагностики нарушений сердечного ритма и оценки variability сердечного ритма у части пациентов проведено суточное мониторирование электрокардиограммы с помощью аппарата «ЕС-3Н/АВР» с программным обеспечением («LAVTECH», Венгрия) [15]. Для построения ДМДС выбраны следующие параметры: низкочастотная составляющая спектра в дневное (НЧД) и ночное (НЧН) время, связанная с активностью симпатического отдела ВНС, и высокочастотная составляющая в дневное (ВЧД) и ночное время (ВЧН), отражающая активацию парасимпатического отдела ВНС.

По результатам проведенного с помощью ДМДС моделирования для ОГ и ГК были построены, представленные на рис.1 и рис.2, знаковые графы, отражающие структуру отношений между значениями НЧД, ВЧД, НЧН и ВЧН.

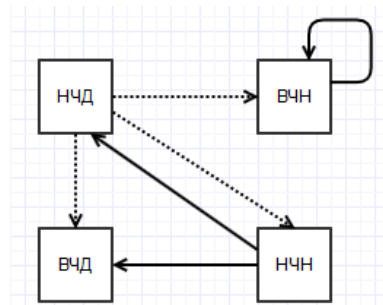

Рис.1. Знаковый граф, построенный для ГК; квадратики – ребра графа, соответствующие физиологическим параметрам (аббревиатуры расшифрованы в тексте); стрелочки – ребра графа, указывающие направление межкомпонентных влияний: сплошные – негативных, прерывистые – позитивных; сплошная кольцеобразная линия – негативное внутрикомпонентное влияние.

На основе этих структур, исходя из определенных начальных значений этих параметров для ОГ и ГК строились также представленные в табл.1 и табл.2 идеализированная траектория системы (ИТС), отражающие цикл изменений данных в условных баллах (мало – один балл, средне – два балла, много – три балла) на протяжении соответствующего длительности цикла количества условных шагов по времени.

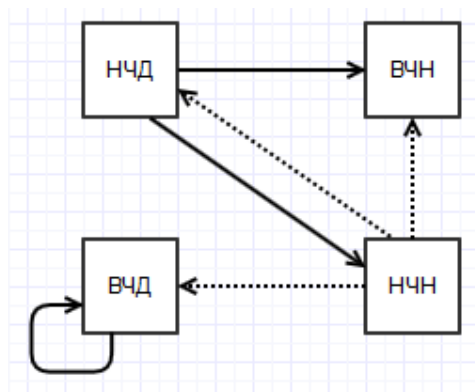

Рис.2. Знаковый граф, построенный для ОГ; обозначения как на рис.1.

Таблица 1. ИТС, построенная для ГК

НЧД	1	2	3	3	3	2	1	1
ВЧД	1	1	1	2	2	1	1	1
НЧН	1	1	1	2	3	3	3	2
ВЧН	1	1	1	2	2	2	2	1
Номера условных шагов по времени	1	2	3	4	5	6	7	8

Строки-значения компонентов системы в баллах (1 – низкое значение, 2 – среднее, 3 – высокое). Столбцы – условные шаги по времени. Расшифровка аббревиатур в тексте.

Вид знакового графа, представленного на рис.1, свидетельствует о доминировании в регулирующих механизмах у здоровых подростков дневной активности симпатического отдела ВНС. Это выражается в структуре данного знакового графа в том, что НЧД оказывает позитивное влияние на ВЧД, НЧН и ВЧН, то есть высокие значения НЧД на предыдущем условном шаге по времени вызывают на следующем (текущем) шаге рост ВЧД, НЧН и ВЧН, что видно и из табл.1, в которой появление на третьем условном шаге по времени высокого (трехбалльного) значения НЧД и сохранение его на четвертом и пятом шагах, сопровождается ростом на третьем- пятом шагах значений НЧН с одного до трех баллов и ростом на третьем-четвертом шагах значений ВЧД и ВЧН с одного до двух баллов с сохранением этого значения для ВЧД на пятом шаге, а для ВЧН – на пятом- седьмом шагах. Поддержание состояния динамического равновесия системы, ее гомеостаза обеспечивается дополняющим позитивное влияние НЧД на НЧН негативным влиянием НЧН на НЧД. Поддерживающий гомеостаз контур, ослабляющий отклонения, (КОО) функционирует за счет системы обратных связей, образованной непосредственными отношениями типа "+,-" между НЧД и НЧН. Функционирование этого КОО обуславливает после достижения на пятом условном шаге по времени высокого трехбалльного значения НЧН, начало снижения на шестом шаге, с продолжением этого снижения на седьмом, значений НЧД, которое, в свою очередь обуславливает на

седьмом-восьмом шагах снижение НЧН. Негативное влияние высоких трехбалльных значений НЧН на ВЧД вызывает на пятом-шестом шагах снижение и ВЧД. В итоге система возвращается в начало цикла, на первом начальном шаге которого все ее компоненты принимают низкие однобалльные значения. Для целей дальнейшего рассмотрения отметим, что НЧД оказывает позитивное влияние не только на НЧН, но и на ВЧД и на ВЧН, т.е. преобладание активности симпатического отдела ВНС у здоровых подростков в дневное время сопровождается как ночной, так и дневной активацией парасимпатического отдела. Такие соотношения не противоречат законам физиологии. При этом повышение активности симпатической составляющей в ночное время приводит к ее снижению днем.

Вид знакового графа, представленного на рис.2, свидетельствует о повышении ночной активации симпатического отдела ВНС у подростков с нарушениями сердечно-сосудистой системы (ССС). Это выражается, в структуре данного знакового графа в том, что НЧН оказывает позитивное влияние на ВЧД, НЧД и ВЧН, то есть высокие значения НЧН на предыдущем условном шаге по времени вызывают на следующем (текущем) шаге рост значений трех других параметров ВНС, играющих роль компонентов системы.

Это видно и из табл.2, в которой появление на третьем условном шаге по времени трехбалльного значения НЧН и сохранение его на четвертом и пятом шагах, сопровождается ростом на третьем-пятом шагах значений НЧД с одного до трех баллов. Наблюдается также рост на третьем – четвертом шагах значений ВЧД и ВЧН с одного до двух баллов с сохранением этого значения для ВЧН на пятом шаге, а для ВЧД – на пятом – седьмом шагах.

Таблица 2. ИТС, построенная для ОГ

НЧД	1	1	1	2	3	3	3	2
ВЧД	1	1	1	2	2	2	2	1
НЧН	1	2	3	3	3	2	1	1
ВЧН	1	1	1	2	2	1	1	1
Номера условных шагов по времени	1	2	3	4	5	6	7	8

Строки-значения компонент системы в баллах (1 – низкое значение, 2 – среднее, 3 – высокое). Столбцы – условные шаги по времени. Расшифровка аббревиатур в тексте.

Поддержание состояния динамического равновесия системы, ее гомеостаза обеспечивается дополняющим позитивное влияние НЧН на НЧД негативным влиянием НЧД на НЧН. Поддерживающий гомеостаз КОО функционирует за счет системы обратных связей, образованной непосредственными отношениями типа "+,-" между НЧД и НЧН. Функционирование этого КОО обуславливает после достижения на пятом условном шаге по времени высокого трехбалльного значения НЧД, начало

снижения на шестом-седьмом шагах значений НЧН, которое, в свою очередь обуславливает на седьмом-восьмом шагах снижение НЧД. Механизм позитивного влияния НЧН на ВЧД вызывает при этом снижение и ВЧД. В итоге система возвращается в начало цикла, на первом начальном шаге которого все ее компоненты принимают низкие однобалльные значения.

Результаты моделирования иллюстрируют различия в соотношениях симпатической и парасимпатической составляющих в дневное и ночное время у здоровых подростков и в группе с нарушениями работы ССС. У здоровых подростков основным системообразующим фактором является НЧД, характеризующий активацию симпатического отдела ВНС в дневное время и действующий по принципу отрицательной обратной связи. Этот гомеостатический механизм обеспечивает оптимальный для нормы уровень напряжения ВНС, точнее – колебания около этого уровня, размах которых ограничивается КОО, функционирующим за счет непосредственных отношений типа "+,-" между значениями НЧД и НЧН с позитивным влиянием НЧД

У детей ОГ, напротив, отмечается высокое напряжение симпатического отдела в ночное время, которое, в свою очередь, способствует повышению симпатических влияний и днем. В роли системного фактора, поддерживающего гомеостаз, и в этом случае выступает КОО, функционирующее за счет непосредственных отношений типа "+,-" между значениями НЧД и НЧН, но с негативным влиянием НЧД.

Различия в структуре отношений между значениями параметров функционирования ВНС, присутствующие в построенных для ОГ и ГК знаковых графах определяют и различия в виде построенных для этих групп ИТС. Вид которых отражает различные аспекты цикла изменения значений параметров функционирования ВНС. В частности, присутствуют отличия между ОГ и ГК, проявлением которых являются разные комбинации выраженных в баллах значений НЧД, НЧН, ВЧД и ВЧН на отдельных участках ИТС. Вероятно, эти отличия могут быть использованы для диагностики степени отклонения состояния ССС от нормы. Речь может идти об использовании для построения рабочих гипотез, которые подлежат проверке на клиническом материале и материале обследования здоровых подростков, позволяющем судить о динамике соответствующих физиологических параметров в реальном времени.

Построенные с использованием сравнительного анализа ИТС рабочие гипотезы могут также послужить для формулирования запросов к содержащей соответствующий фактический материал базе данных – для формирования информационного массива клинических данных, обрисовывающего развернутую многостороннюю картину нозологических и донозологических состояний, характеризующихся разной степенью отличия от здоровья.

Представленные в табл.1 и табл.2 ИТС иллюстрируют, в частности, присущие здоровью и патологии следующие комбинации значений параметров ВНС. На первом-шестом (из восьми, соответствующем длительности цикла) условных шагах по времени ИТС, построенной для ГК, рост значений НЧД обгоняет таковой ВЧД или фиксируется на более высоком уровне. На первых четырех шагах ИТС, построенной для ОГ, рост значений НЧД и ВЧД идет параллельно. Это дает некоторые основания предполагать, что норме, в сравнении с патологией, соответствует более частая встречаемость превышения значений НЧД над значениями ВЧД.

ИТС отражает *идеализированный* цикл изменения параметров ВНС. В реальности в эту идеализированную картину неизбежно вносят свои коррективы ряд факторов, в первую очередь – лечебные воздействия. В силу этого последнего фактора наблюдаем отрядный феномен встречаемости в ОГ признаков, присущих ГК.

Сравнительный анализ ИТС, построенных для ОГ и ГК, выявляет также различия в комбинациях значений НЧН и ВЧН. На первых шести шагах ИТС, построенного для ОГ наблюдаются более высокие, в сравнении с ВЧН, значения НЧН, в то время как в ИТС, построенном для ГК, такое превышение наблюдается лишь на последних четырех(пятом-восьмом) шагах цикла. Это дает некоторые основания предполагать, что у здоровых подростков, в сравнении со страдающими патологиями ССС, должна наблюдаться более частая встречаемость превышения значений НЧН над значениями ВЧН. Запрос к БД подтверждает эту рабочую гипотезу – с только что приведенной выше существенной оговоркой.

В целом результаты проведенного в рамках настоящей работы, с использованием ДМДС, формализованного описания структуры отношений и динамики значений параметров ВНС у подростков – здоровых и страдающих нарушениями функционирования ССС соответствуют существующим в настоящее время в физиологии и медицинской науке представлениям. Вместе с тем, некоторые аспекты поведения построенной математической модели могут быть, как надеются авторы, быть полезны для понимания механизмов нарушений функционирования ССС у подростков и лечения этих нарушений.

Результаты настоящей работы, рассматриваемые авторами как предварительные, свидетельствуют о возможности применения в кардиологии формализованного описания, с помощью математического аппарата ДМДС, некоторых системных аспектов структуры отношений и динамики спектральных параметров сердечного ритма, связанных с состоянием вегетативной нервной системы.

Неинвазивность методов регистрации значений этих параметров в значительной степени определяет перспективность их применения как в детской кардиологии, так и в других областях медицины. Вместе с возможностью реализации соответствующих методик автоматически, имеющей первостепенное значение для решения средствами современной

науки и техники проблемы исчерпания естественных адаптационных ресурсов человеческого организма. Указанными обстоятельствами, не в последнюю очередь, обусловлен интерес многих исследователей к проблемам применения представленных параметров в медицине. В посвященных этой проблематике работах речь идет о методах, требующих для своего осуществления длительных наблюдений, данные которых отражали бы последовательность исследуемых процессов в реальном времени.

Использование ДМДС, в частности – с приемом локохронизации, во многих случаях позволяет существенно снизить требования к информационным массивам исходного фактического материала. Результаты настоящей работы дают, на наш взгляд, определенные основания надеяться на то, что эти, предоставляемые ДМДС, возможности окажутся полезными и в медицине, в частности – в кардиологии подросткового возраста; например при использовании в научно-исследовательских работах обширных, но разрозненных материалов клинических обследований. Применение ДМДС для исследования структуры отношений и динамики предложенных Р.М. Баевским с соавторами системных, неинвазивно измеряемых параметров ВПМ, близких по физиологическому смыслу к использованным в данной работе спектральным характеристикам сердечного ритма, дало, с точки зрения решения некоторых, лежащих на границе между медициной и эргономикой проблем работоспособности и стрессоустойчивости человека-оператора, обнадеживающие результаты. Полученные в настоящей работе модели соответствующей клинической норме структуры отношений и динамики значений параметров функционирования ВНС и влияния на эти структуру и динамику такого стрессора как нарушения деятельности ССС может оказаться полезным и для разработки способов контроля и коррекции состояния человека-оператора, работающего в экстремальных ситуациях. Следует сказать, что ДМДС не является статистическим методом и к полученным с его помощью результатам в принципе неприменимо понятие статистической достоверности. Более корректным в данном случае представляется использование других критериев истинности, например, сходных с теми, что используются при распознавании образов.

Полученные с применением ДМДС результаты формализованного описания структур отношений компонентов системы и динамики их значений во многих случаях являются основанием для рабочих гипотез, подлежащих в дальнейшем проверке другими методами. В связи с этим уместно, на наш взгляд, заметить, что в настоящее время имеется весьма широкий набор математических методов и программных продуктов, позволяющих, при наличии соответствующих массивов информации, достаточно быстро проверять сгенерированные исследователем рабочие гипотезы системного характера. На повестке дня, по-видимому, стоит

создание аналогичных средств, помогающих исследователю генерировать рабочие гипотезы. ДМДС представляется достаточно эффективным и перспективным средством такого рода.

В рамках настоящей работы с помощью ДМДС строились рабочие гипотезы, относящиеся к системным аспектам влияния изменений функционирования ССС на состояние ВНС. Эти рабочие гипотезы, имеющие достаточно обобщенный характер, затем уточнялись и конкретизировались путем запросов к БД, содержащей материал историй болезни и протоколов обследования. Апробация такой принципиальной схемы обработки информации позволяет, в частности, использовать ее в дальнейшем при создании систем поддержки принятия решений при проведении региональных мероприятий по контролю за состоянием физиологических адаптационных ресурсов населения, в том числе – подростков.

Полученные в настоящей работе результаты свидетельствуют, на наш взгляд, о перспективности применения математического аппарата ДМДС для формализованного описания структур обратных связей и динамики значений параметров функционирования ВНС у здоровых подростков и их сверстников с патологией сердца. Возможность измерения использованных параметров неинвазивными, относительно дешевыми, в случае необходимости – автоматизированными методами, а также значение ВНС в развитии НАР, обуславливают более широкие перспективы использования полученных результатов: для создания систем информационной поддержки принятия решений при проведении мероприятий по контролю и коррекции состояния физиологических адаптационных ресурсов населения.

Результаты данной работы могут быть использованы для разработки систем информационной поддержки принятия решений в структурах, в том числе – региональных, планирующих и/или осуществляющих создание систем противодействия снижению физиологических адаптационных ресурсов различных контингентов населения.

Литература

1. Рессеі А. The Human Quality. – Oxford; New York: «Pergamon Press», 1977.
2. Селье Г. На уровне целостного организма. М.: 1972.
3. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: 1979.
4. Волосовець О.П. Стан і перспективи дитячої кардіоревматологічної служби України // Експериментальна і клінічна медицина. – 2008. – № 4. – С.16-20.
5. Инвалидность детей с хроническими соматическими заболеваниями в Украине / Коренев Н.М., Толмачева С.Р., Богмат Л.Ф., Коломиец А.М. // Здоровье ребенка». – 2009. – №3(18). – http://www.mif-ua.com/archive/article_print/8707
6. Баевский, Р.М., Оценка адаптационных возможностей организма и риск развития заболеваний / Р.М.Баевский, А.П.Берсенева. – М.: Медицина, 1997. – 265 с.
7. Высоцкая Е.В., Печерская А.И., Порван А.П., Шеремет А.В. Информационная система анализа ритмограмм и вариабельности сердечного ритма человека //

Український журнал телемедицини та медичної телематики. – Донецьк: ДНМУ, 2008. – т.6, №1. – С. 98-99.

8. Ардашев А.В., Лоскутов А.Ю. Практические аспекты современных методов анализа вариабельности сердечного ритма. – М.: ИД «Медпрактика-М». – 2010. – 126 с.

9. Коваленко В.Н. Вариабельность ритма сердца как показатель функции вегетативной нервной системы у больных с сердечно-сосудистыми заболеваниями [Текст] / В.Н. Коваленко, Е.Г. Несукай, Е.В. Дмитриченко // Укр. кардіол. журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–71.

10. Zholtkevych, G. N., Bepalov, Y. G., Nosov, K. V., & Abhishek, M. (2013). Discrete Modeling of Dynamics of Zooplankton Community at the Different Stages of an Antropogeneus Eutrophication. Acta Biotheoretica, 61(4), 449-465. <http://doi.org/10.1007/s10441-013-9184-6>

11. Беспалов, Ю.Г., Жолткевич, Г.Н., Носов, К.В., Марченко, В.С., Марченко, Г.П., Псарев, В.А., Утевский, А.Ю. (2008). Исследование гелиобиологических эффектов с помощью дискретной модели динамических систем с обратными связями. In VIII Международная Гамовская летняя астрономическая школа “Астрономия на стыке наук: астрофизики, космология, радиоастрономия, астробиология” (pp. 12-13).

12. Высоцкая Е. В., Порван А. П., Беспалов Ю. Г., Носов К. В. и др. (2014). Прогнозирование течения атопического дерматита у детей с использованием дискретного моделирования динамических систем. Восточно-Европейский Журнал Передовых Технологий, 3 (4 (69)), 21–25.

13. Bepalov, Y., Gorodnyanskiy, I., Zholtkevych, G., Zaretskaya, I., Nosov, K. // (2011). Discrete Dynamical Modeling of System Characteristics of a Turtle's Walk in Ordinary Situations and After Slight Stress. Бионика Интеллекта, 3(77), 54-59.

14. Григорьев, А. Я., Жолткевич, Г. Н., Носов, К. В., & Беспалов, Ю. Г. (2014). Математическая модель системных эффектов динамики спектральных характеристик травяного покрова, демаскирующих скопления саранчи. Ветеринарна Медицина. Міжвідомчий Тематичний Науковий Збірник, 98, 154-157.

15. Вариабельность сердечного ритма у детей с патологией миокарда Л.Ф.Богмат, Л.И.Рак, и др.// Современная педиатрия : Научно-практический педиатрический журнал. – 2008. – N3. – С.177-180

5.5. Состояние красной крови у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих в регионах с различной экологической нагрузкой

Город Актобе является признанным центром хромовой промышленности Республики Казахстан. АО «Актюбинский завод хромовых соединений» и «Актюбинский завод ферросплавов», производя ценную для экономики страны продукцию, загрязняют окружающую среду комплексом токсичных элементов, среди которых имеются вещества, обладающие канцерогенным эффектом, в частности шестивалентный хром. Окружающая среда Актюбинской области характеризуется высоким уровнем загрязнения солями тяжелых металлов. Общеизвестно, что в Актобе и Актюбинской области на протяжении многих лет увеличивается добыча и переработка хромовой руды. Выявлена корреляция загрязнения и

болезней органов дыхания. По данным разных авторов примерно 20-25% бронхитов у детей протекают как ООБ, что существенно выше, чем у взрослых. Особенно велика частота ООБ, как проявление ОРВИ у детей раннего возраста. Это обусловлено тем, что в первые полтора года жизни 80% всей поверхности воздухоносных легких приходится на мелкие бронхи (диаметром менее 2 мм), тогда как у ребенка 6 лет – уже 20% [1]. Бронхиты – одно из наиболее частых после ОРВИ заболеваний органов дыхания у детей, достигающих среди детей грудного возраста 220 случаев на 1000 детей. Среди госпитализированных в респираторные отделения число детей с бронхитом составляет $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ всех больных. Обструктивные формы бронхита наблюдаются с частотой 40-45 случаев на 1000 детей первого года жизни. Эти данные указывают на важность проблемы бронхитов у детей раннего возраста, особенно если учесть их последствия в будущем, к которым относится развитие рецидивирующих форм бронхитов и бронхиальной астмы. По данным литературы [2,3] среди всех обследованных детей первого года жизни болели острым обструктивным бронхитом достоверно чаще – 53,6%, чем дети второго и третьего годов, соответственно 26,5% и 19,9%, причем чаще болели мальчики – 63,6%, чем девочки – 36,4%.

Если учесть, что экологическая ситуация в Актюбинской области способствует росту бронхитов, в частности обструктивных бронхитов, актуальность изучения этих заболеваний, особенно у детей первого года жизни, проживающих в данном регионе резко возрастает. Данные, имеющиеся в литературе по показателям красной крови у этих детей разноречивые, а работ по изучению особенностей показателей красной крови у детей с обструктивным бронхитом в регионах с различной экологической нагрузкой нет.

Цель исследования – изучить особенности показателей красной крови у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих в регионах с различной экологической нагрузкой.

Нами изучены клинические особенности течения обструктивного бронхита и показателей красной крови у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом (854 детей), находившихся на лечении с обструктивным бронхитом в городской детской клинической больнице г. Актобе. И было выявлено, что у 381 ребенка (44,6%) имеется различной степени анемии. Клинический анализ обследованных детей проводился в сравнительном аспекте по экологической нагрузке районов: спецификой 1-го района (промзона) являлось наличие хромперерабатывающих предприятий, 2-й район характеризовался отсутствием значимых по загрязнению воздуха близлежащих предприятий, слабой интенсивностью

движения автотранспорта (экологически чистый регион). Соответственно дети были распределены следующим образом: основная группа – дети с острым обструктивным бронхитом (231 ребенок), проживающие в 1 районе и контрольная группа (150 детей), проживающие во 2 районе.

Первое проявление обструкции регистрировалось чаще у детей до года и существенно не отличалось от района проживания детей и составило 91,4% и 95,8% случаев, в первой и во второй группах соответственно.

Госпитализация больных в стационар для оказания неотложной помощи и лечения осуществлялась либо по направлению участковых врачей 57,4%, либо бригадами скорой медицинской помощи 42,6%.

Обращало на себя внимание, что только в некоторых случаях (20,8% в первой и 34% во второй группе) дети поступали в стационар в первые сутки болезни с клиническими симптомами бронхиальной обструкции. Большинство больных (44% в первой и 58,3% во второй группе) госпитализированы на 3-5 сутки и часть больных болели около недели (20,9% в первой и 22% во второй группе).

У большинства наблюдаемых больных начало болезни сопровождалось повышением температуры. Только в отдельных случаях родители не указывали на повышение температуры. Температурная реакция в виде колебаний температуры тела от 37°C до 38°C и выше наблюдалась не только при поступлении в стационар, но и в последующие дни. У большинства детей сравниваемых групп (70,7% в первой и 68% во второй группе) при поступлении общее состояние оценивалось как тяжелое, при этом ни в одном наблюдении не удалось купировать бронхиальную обструкцию в первые сутки болезни. У части больных клинические симптомы бронхообструкции были устранены на третий день пребывания в стационаре. Причем достоверно больше во второй группе, по сравнению с первой группой, 97,2±1,93% против 89±3,45%, $p<0,02$.

В ряде случаев устранены – на пятый день, что составило 26,8±4,89% в первой и 16,7±4,39% во второй группе ($p<0,05$).

У довольно большого числа детей первой группы (14,7±3,9%, $p<0,05$) бронхообструктивный синдром, хотя и менее клинически выраженный, был устранен только к седьмому – десятому дню лечения.

Частым клиническим симптомом был кашель, как правило, сухой, частый, вызывающий у детей плач и беспокойство. Такого характера кашель более трех дней чаще наблюдался у детей, проживающих в хромперерабатывающем районе (соответственно: 11±3,45% против 2,8±1,93% у детей контрольного района; $p<0,01$). У этой категории детей,

сухой, болезненный кашель сохранялся на третий, пятый дни болезни и только к десятому дню болезни стал влажным, продуктивным.

Влажный кашель до пяти дней составил 23,2% во второй группе и 19,4% случаев в первой, более пяти дней – зарегистрировано у большинства детей (соответственно 76,8% против 80,6% случаев).

При аускультации легких у всех детей выслушивалось жесткое дыхание. На этом фоне очень часто, у большей части больных, в легких выслушивались рассеянные сухие, «свистящие» хрипы. Сохраняющие сухие, «свистящие» хрипы в легких, в течении семи дней, чаще выслушивались у детей первой группы (41,5% против 4,1% детей второй группы; $p < 0,05$). К десятому дню наблюдения у части больных наряду с сухими хрипами (10,9% в первой и 2,8% во второй группе) стали выслушиваться влажные разнокалиберные хрипы.

Из выявленных данных видно, что у детей из I группы, клинические симптомы острого обструктивного бронхита более стойкие и длительные чем у детей II группы, в частности, достоверно чаще сухой кашель у больных исследуемого региона сохранялся более трех дней; сухие, «свистящие» хрипы в легких выслушивались в течении семи дней и более; клинические симптомы бронхообструкции купировались на пятые, а в ряде случаев, и на десятые сутки. Таким образом, клинические особенности течения обструктивного бронхита у детей раннего возраста зависят от экологической ситуации территории проживания.

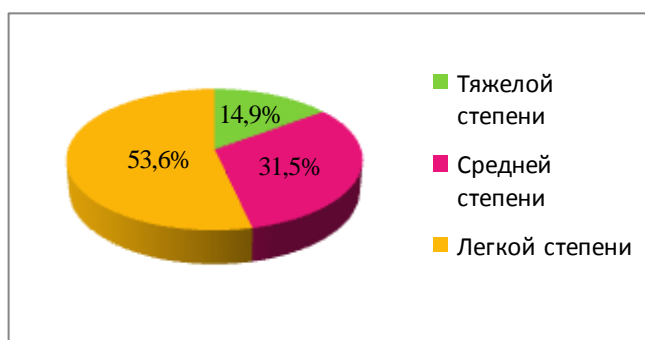

Рис.1. роцентное выражение выявляемости анемии у детей с ООБ.

По нашим данным, у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих во 2 районе (контрольная группа) в 70 случаях (46,7%) обнаружены анемии легкой степени (содержание гемоглобина >70 г/л), а детей со средней тяжестью анемии было более чем в 1,5 раза меньше (44 – 29,3%). Сравнительно меньшим количеством детей выявлялась анемия тяжелой степени (36 детей – 24%). А у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих вблизи хромперерабатывающих предприятий (1-й район – основная группа) в 89 случаях (38,6%)

обнаружены анемии тяжелой степени (содержание гемоглобина ≤ 70 г/л), а детей со средней тяжестью анемии было более, чем в 2 раза больше (75 – 32,4%). Сравнительно у меньшего количества детей основной группы выявлена анемия легкой степени, что соответствует (67 детей – 29%).

Нами проведен анализ по возрастным аспектам (рис.2). Как видно на рис.2, детей до 3-х месяцев было 148 (38,8%), из них мальчиков 86 (58,1%) и девочек 62 (41,9%). Дети от 4-х до 6 месяцев составили 91 (23,9%), соответственно мальчиков 40 (43,9%) и девочек 51 (56,1%). От 7 до 9 месяцев детей было 89 (23,4%), из них мальчиков 35 (39,3%) и девочек 54 (60,7%). И детей от 10 до 12 месяцев-53 (13,9%), соответственно мальчиков 24(45%) и девочек 29(54,8%).

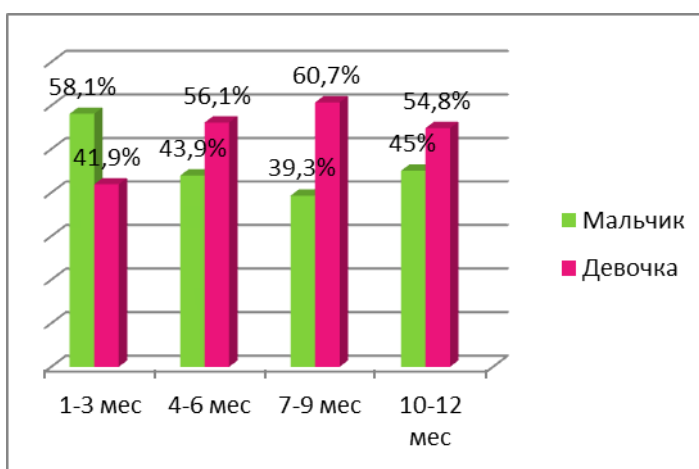

Рис.2. Распределение детей по возрасту и полу

Проведен анализ анемии по степени тяжести в зависимости от возраста (рис.3). Как видно из рис.3, у детей до 3-х месяцев жизни с обструктивным бронхитом анемия легкой степени выявляется у 84 больных (56,7%).

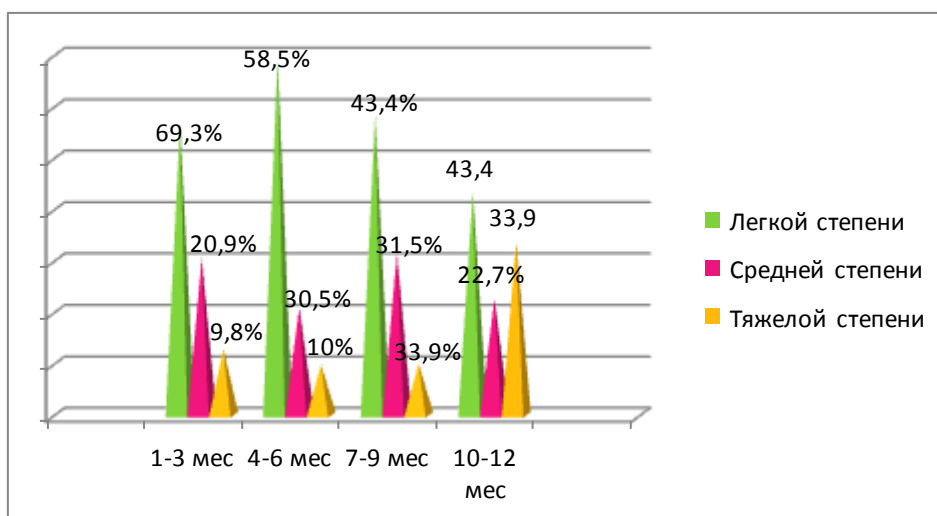

Рис.3. Распределение анемии по возрасту и степени тяжести анемии

В возрастных группах 1-3, 4-6 и 7-9 месяцев больших отличий в количестве больных с легкой степенью нет. Имеющиеся различия не достоверны. А у детей последней группы (10-12 мес) анемия легкой степени в 1,5 раза меньше по сравнению с другими тремя группами. Анемия средней тяжести детей в возрасте 1-3 месяца выявлена в 30,5%, что совпадает с частотой этой тяжести анемии у детей в возрасте 7-9 месяцев. А в группах детей соответственно (4-6 мес и 10-12 мес) анемия средней тяжести определялось в 1,5 раза меньше. В первых 3-х исследуемых группах анемия тяжелой степени встречалась одинаково часто. У детей в возрасте 10-12 месяцев тяжелая степень анемии определялась в 3 раза чаще.

При сравнении по феррокинетикическим показателям у детей по районам наблюдалось снижение уровня сывороточного железа в основной группе до 7,1 мкмоль/л, (в контроле 16,8 мкмоль/л, $P < 0,05$), сывороточного ферритина в основной группе до 21,8 нг/мл, (в контроле 44,2 нг/мл, $P < 0,05$), эритропоэтина соответственно до 28,0 нг/мл и 37,7 нг/мл, $P < 0,05$. Общая железосвязывающая способность сыворотки крови была повышенной в основной группе до 122,1 мкмоль/л, тогда как в контроле 53,6 мкмоль/л, $P < 0,05$), латентная железосвязывающая способность сыворотки крови в основной – 20,8 мкмоль/л, в контрольной 47,8 мкмоль/л, $P < 0,05$.

Таким образом, по данным нашего исследования, у детей первого года жизни, проживающих в регионах с различной экологической нагрузкой, имеются клинические особенности течения обструктивного бронхита. Проведенный сравнительный анализ показал, что частота и тяжесть анемии тоже зависят от региона проживания. Так, у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом, проживающих вблизи хромперерабатывающих предприятий анемия встречается в 1,5 раза чаще и больше выражена тяжелая степень, чем у таких же детей, проживающих в регионе, где нет промышленных предприятий. Тяжелая степень анемии у детей первого года жизни с обструктивным бронхитом более часто выявляется в возрасте 10-12 месяцев.

Изменение уровня феррокинетикических показателей со снижением уровня сывороточного железа (в 2,4 раза), сывороточного ферритина (в 2,1 раза) и повышением ОЖСС сыворотки крови (в 2,2 раза), что свидетельствует о возможном истощении запасного и транспортного фондов железа. Эти особенности проявления анемии у детей первого года с обструктивным бронхитом, проживающих в экологически неблагоприятном регионе необходимо учитывать во время лечения и их реабилитации.

Литература

1. Шабалов Н.П. Ш12 Детские болезни: Учебник для вузов. 6-е изд. В двух томах // Т.1. – СПб: Питер, 2009. – 928 с.: ил. (серия «Учебник для вузов»).
2. Недельская С.Н., Боярская Л.Н., Шумная Г.Е., Котолова Ю.В., Солодова И.В., Ниленко И.О., Мазур В.И., Бессикало Г.Г., Иляцкая Л.И. Здоровье ребенка. – 2007. – 3(6).
3. Шабалов Н.П. Неонатология национальное руководство// ГЭОТАР – Медиа. – 2012. – 749 с.

5.6. Величини аблятивних активностей у хворих з тироїдною мікрокарциномою залежно від обсягів хірургічного лікування

В теперішній час серед клініцистів та науковців існують два протилежних погляди на доцільність проведення постхірургічного етапу протипухлинного лікування тироїдної мікрокарциноми, тобто радіойодотерапії (РЙТ), спрямованої на досягнення радіонуклідної абляції тироїдних залишків (ТЗ). Автори [1] стверджують, що РЙТ безперечно показана у випадках агресивного перебігу мікрораку (тобто за наявності регіонарних або віддалених метастазів, тоді як інші дослідники [2] вважають, радіойодабляція доцільно як для адекватного лікування, так і для коректного подальшого моніторингу за хворими на тироїдну мікрокарциному. Інші дослідники вважають РЙТ недоречною, обґрунтовуючи таку тактику як можливим негативним впливом радіойоду на організм хворого, так і з метою збереження еутироїдного стану хворого, майже без призначення гормонотерапії після проведення органозберігаючої операції [3].

Деякі автори [4] визнають агресивний характер перебігу мікрокарцином і вважають доцільним використання стандартного лікування як для тироїдного раку більшого розміру.

Таким чином, всебічне дослідження перебігу тироїдної мікрокарциноми з урахуванням стадії захворювання, особливостей проведеного лікування має дати адекватну характеристику тироїдної мікрокарциноми та на підґрунті отриманих даних та з урахуванням світового досвіду створити науково-обґрунтовані рекомендації щодо її лікування.

Використовували клінічні, морфологічні, ультразвукові, рентгенологічні, сцинтиграфічні методи дослідження після проведення радіойодотерапії,

Всі хворі як з мікрокарциномою, так і контрольної групи (пухлини розміром 1,1–2,0 см) розподілені на 3 групи для порівняння величин аблятивної активності ^{131}I залежно від обсягів хірургічного лікування:

– 1 групу склали хворі, яким проведено органозберігаючу операцію (економна резекція ЩЗ, гемітироїдектомія або гемітироїдектомія з резекцією перешийку, субтотальна резекція ЩЗ) – 17 пацієнтів (28,3%) та 30 пацієнтів (28,3%) відповідно;

– 2 групу склали хворі, яким проведено тироїдектомію – 38 хворих (63,3%) та 50 хворих (63,3%) відповідно;

– 3 групу – хворі, яких оперували двічі (перша операція – нерадикальна, друга – остаточна тироїдектомія) – 5 хворих (8,3%) та 15 хворих (8,4%) відповідно.

Згідно із чинним стандартом лікування всі пацієнти в післяопераційному періоді отримали лікування ^{131}I – натрієм йодидом, спрямоване на досягнення абляції «залишкової» тканини (ЗТ) ЩЗ.

Для визначення ефективності радіойодотерапії залежно від обсягів проведеного хірургічного лікування, ми проаналізували величини активності ^{131}I , які були необхідні для досягнення тироїдної абляції. Наявність тироїдної абляції визначали за результатами сцинтиграфії тіла після проведення наступного курсу радіойодотерапії. Діагностична сцинтиграфія з ^{131}I не використовувалась через її низьку інформативність.

Проаналізувавши результати ефективності радіойодотерапії хворих з мікрокарциномами ми отримали такі результати:

– серед 17 хворих на мікрокарциному оперованих нерадикально (1-ша група) після 1 курсу лікування тироїдна абляція досягнута в 1 хворого (5,9%), при УЗД – відсутність тироїдної тканини. У цьому випадку аблятивна активність ^{131}I склала 2052 МБк. Після другого курсу ^{131}I -терапії тироїдна абляція досягнута також у 1 хворого (5,9%), з мікрокарциномою при цьому за даними УЗД відсутність тироїдної тканини спостерігалась у 4 хворих (23,5%), у яких продовжували спостерігати функціонуючу тироїдну тканину на постлікувальних сканах. Активність РФП – 3258 МБк; решта – 15 (88,2%) хворих на мікрокарциному отримали від 3 до 6 курсів лікування і лише у 3 випадках (17,6%), з них при сцинтиграфії ділянки шиї фіксація радіойоду була відсутня, що також співпадало з даними УЗД. Сумарна аблятивна активність ^{131}I у цих хворих коливались від 3466 до 6660 МБк, в середньому – 5063 МБк. У 12 хворих цієї групи (70,6%) після 6 курсів радіойодотерапії залишалась тироїдна тканина в типовому місці (але за даними УЗД у 7 хворих (41,2%) «залишкова» тироїдна тканина не візуалізувалась.

Із 43 хворих (71,7%) на мікрокарциному, яким проведено одно- чи двоетапне радикальне хірургічне лікування (2-га та 3-тя групи) після 1 курсу радіойодотерапії відсутність вогнища накопичення ^{131}I в типовому місці спостерігалась у 9 випадках (20,9%), при цьому активність радіойоду

коливалась від 1850 до 3041 МБк (в середньому – 2446 МБк). Після другого курсу радіойодтерапії у 7 хворих (16,3%) також встановлена тироїдна абляція (за даними УЗД у 10 випадках (23,3%) візуалізація тироїдної тканини була відсутня) після використання в середньому 3694 МБк ^{131}I (доза ^{131}I коливались від 4058 до 3330 МБк); решта – 27 хворих (62,8%) отримали від 3 до 5 курсів радіотерапії. У 8 хворих (18,6%) із 27 спостерігалась відсутність фіксації РФП на сцинтиграмах ділянки шиї (за даними УЗД у 15 (34,9%) хворих тироїдна тканина не візуалізувалась, з них у 1 хворій визначали накопичення радіойоду в типовому місці і в лобово-скроневій ділянці зліва (метастаз у кістки); при цьому активності ^{131}I коливались від 5069 до 8672 МБк, середня доза ^{131}I – 6871 МБк. Таким чином, у 16 (37,2%) з 43 пацієнтів з мікрокарциномою при використанні двох курсів радіойодтерапії досягнута радіаційна абляція «залишкової» тканини ЩЗ; 8 хворих (18,6%) отримали більш тривале лікування з використанням значно більших аблятивних активностей ^{131}I , тобто променеве навантаження на критичні органи хворих було дуже високим, що необхідно враховувати при подальшому спостереженні за хворими.

Для визначення аблятивних активностей ^{131}I у пацієнтів групи контролю (з T1) ми проаналізували величини доз радіойоду залежно від обсягів хірургічного лікування і отримали наступні результати:

серед 30 хворих групи контролю (28,3%) з нерадикальним об'ємом втручання (1-ша група) тільки у 4 (13,3%) пацієнтів після використання в середньому 2273 МБк ^{131}I після першого курсу радіойодтерапії була досягнута радіаційна абляція «залишкової» тканини ЩЗ (при цьому за даними УЗД у 7 (23,3%) хворих тироїдна тканина не візуалізувалась). Після другого курсу радіойодтерапії (середня доза ^{131}I склала 4223 МБк) ще у 4 (13,3%) хворих відмічена відсутність фіксації ^{131}I на сцинтиграмах ділянки шиї та грудної клітини на „залишкових„ активностях ^{131}I . Після третього, четвертого та п'ятого курсів лікування була досягнута абляція ЗТ ЩЗ в поодиноких випадках. Таким чином після проведення двох курсів радіойодтерапії відсутність накопичення радіойоду в ділянці шиї була встановлена лише у 8 (26,7%) з 30 хворих групи контролю, оперованих нерадикально. Решта – 22 хворих продовжувало лікування протягом тривалого терміну. У 1 хворої з метастатичним ураженням легенів на протязі всього терміну лікування (вона отримала 4 курси радіойодтерапії) на сцинтиграмах грудної клітини відмічалась фіксація ^{131}I в проекції паренхіми легенів). Але, на жаль у 22 хворих (73,3%) групи контролю з нерадикальним хірургічним втручанням процес лікування продовжувався на декілька років, а в 1 випадку (2,3%) було досягнуто абляцію «залишкової» тканини ЩЗ після 10 курсу лікування (тобто «хронізації» хвороби);

серед 50 (63,3%) хворих після радикального хірургічного лікування (2 група) після першого курсу радіоїодотерапії в 13 (26%) випадках була досягнута радіаційна абляція „залишкової” тироїдної тканини в ділянці шиї, але в 1 хворій спостерігалась фіксація РФП в кістяку (середня доза ^{131}I – 1987 МБк). При цьому за даними УЗД відсутність тироїдної тканини була встановлена в 6 (12%) випадках. Після другого курсу лікування (доза ^{131}I в середньому склала 2928 МБк) ще в 8 (16%) випадках відмічена відсутність накопичення радіоїоду в ділянці шиї (у однієї хворій накопичення ^{131}I в кістяку залишалось). Таким чином, протягом відносно короткого терміну лікування (2 курси радіоїодотерапії) у 21 радикально оперованого хворого (42%) була досягнута радіаційна абляція ЗТ (за даними УЗД у 11 (22%) пацієнтів тироїдна тканина не візуалізувалась). Після третього та четвертого курсів лікування радіоабляція була досягнута ще у 8 (15%) хворих (при середній дозі – 8224 МБк); 21 (42%) з 50 хворих отримали більше 6 курсів лікування, тобто лікування було дуже тривалим та супроводжувалось високим сумарним променевим навантаженням на критичні органи, але не призвело до тироїдної абляції;

серед 15 (8,4%) хворих контролю, яким проводилось двоетапне радикальне хірургічне втручання (3 група) після першого курсу лікування радіаційна абляція ЗТ була досягнута лише в двох випадках (13,3%) при дозі радіоїоду в середньому 1943 МБк (за даними УЗД в 3 (20%) випадках тироїдна тканина була відсутня). Після другого курсу лікування ще у 2 (13,3%) хворих досягнута радіоабляція «залишкової» тканини при сумарній дозі ^{131}I 2590 МБк (активність РФП коливалась від 2590 до 3700 МБк). Лікування решти 11 хворих (73,3%) потребувало більш тривалого терміну з використанням значно більших активностей радіоїоду. При цьому за даними УЗД у 5 (33,3%) хворих після 6 курсу лікування ЗТ не візуалізувалась. Таким чином, після першого курсу ^{131}I у 15 хворих (23%) серед 65 хворих другої та третьої груп (після радикального одно- чи двоетапного хірургічного лікування) була досягнута абляція ЗТ. Після другого курсу радіотерапії радіоабляція була досягнута ще у 10 (15,3%) з 65 хворих. Решта 40 хворих (42,1%) після радикального хірургічного втручання потребували більш тривалого терміну лікування з використанням значно більших доз радіоїоду. Це пов'язано з позатироїдним розповсюдженням раку та наявністю віддалених метастазів або з нерадикальним хірургічним лікуванням пацієнтів, яким за даними медичних документів виконане хірургічне лікування в радикальному обсязі.

Таким чином, узагальнюючи результати досліджень можна констатувати, що:

в групі неадекватно прооперованих пацієнтів з мікрокарциномами після 1 курсу радіотерапії лише в 1 (5,9%) випадку вдалось досягти радіоабляцію, на відміну від 9 випадків (20,9%) серед хворих після радикального хірургічного втручання; така ж картина спостерігалась серед хворих групи контролю – при неадекватному хірургічному лікуванні після 1 курсу радіоїодтерапії в 4 випадках (13,3%) досягнута радіоабляція і в 15 випадках (23%) – після радикального одно- чи двоетапного хірургічного лікування; дози ^{131}I використані при цьому коливались від 1987 до 2352 МБк.

після 2 курсу радіотерапії у пацієнтів з мікрокарциномами вдалось досягти радіоабляцію в 1 випадку (5,9%) при неадекватному обсязі хірургічного втручання і у 7 хворих (16,3%) при радикальному обсязі операцій; серед хворих групи контролю відповідно в 4 випадках (13,3%) та 8 випадках (6%); при цьому використані дози радіоїоду були в межах 2352 до 5058 МБк;

серед хворих з мікрокарциномою в 12 випадках (70,69%) після неадекватного хірургічного лікування радіоїодотерапія продовжувалась досить тривалий термін, але не було досягнуто радіоабляції залишкової тироїдної тканини. Причини довгострокової радіоїодотерапії потребують подальшого вивчення.

Ультразвукове дослідження не може слугувати чинником, що свідчить про досягнення тироїдної абляції, навіть у випадках з відсутністю візуалізації тироїдної тканини на УЗ-сканах. Тільки сцинтиграфія тіла на «залишкових» активностях може підтвердити настання абляції за умов захоплення радіоїоду пухлинною тканиною (відсутність йодорезистентності).

Враховуючи високі аблятивні активності, необхідні для знищення тироїдних залишків, які візуалізуються тривалий час навіть у «радикально» оперованих хворих, виникає проблема зважити на ризик променевого впливу на організм хворого порівняно з ризиком ще одного хірургічного лікування, яке, можливо, необхідно застосувати в таких пацієнтів для видалення залишків ЩЗ та наступного досягнення абляції за умов меншого променевого навантаження на організм.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

1. Враховуючи існуючі дані про особливості клінічного перебігу тироїдної мікрокарциноми (тобто виявлено достатньо високий ризик виникнення регіонарних та віддалених метастазів) встає необхідність використання стандартного хірургічного і постхірургічного лікування мікрокарцином як і тироїдного раку більших розмірів.

2. Радикальне хірургічне втручання надає можливості використання менших аблятивних доз радіоїоду, що, безумовно, впливає на загальний стан хворих та забезпечує без рецидивний перебіг як тироїдної карциноми та РЩЗ більших за розміром.

Література

1. Marqusee E. Usefulness of ultrasonography in the management of nodular thyroid disease / E.Marqusee, C.B.Benson, M.C.Frates et al. // Ann. Intern. Med. – 2000. – Vol. 133. – P. 696–700.
2. Fisn C.H. ^{99m}Tc-MIBI – SPECT in detecting metastatic papillary thyroid carcinoma in patients with elevated serum thyroglobulin levels but negative ¹³¹I whole body scan / C.H.Fisn, F.Y.Lin, R.F.Yen et al. // Endocr. Res. – 2003. – Vol. 29, № 1. – P. 9-15.
3. Lin J.D. Diagnosis and therapeutic strategy for papillary thyroid microcarcinoma / Lin J.D., Chen S.T., T.C.Chao et al. // Arch Surg. – 2005. – Vol. 140. – P. 940-945.
4. Yamashita H. Extracapsular invasion of lymph nodes metastases: a good indicator of disease recurrence and poor prognostic on patients with thyroid microcarcinoma / H. Yamashita, S. Noguchi, N. Murakami et al. // Cancer. – 1999. – Vol. 86. – P. 842-849.

5.7. Порівняння клінічного перебігу мікрокарциноми та раку щитоподібної залози більших розмірів

Рак щитоподібної залози (РЩЗ) є найбільш розповсюдженою пухлиною ендокринної системи, яка становить в середньому 1,0 – 2,2% всіх злоякісних новоутворів [1, 2]. Протягом останніх 20 років РЩЗ визнано самостійною статистичною одиницею в онкологічній статистиці, а кількість уперше виявлених випадків неухильно зростає як в Україні, так і в країнах Європи та Америки [3]. Разом з тим треба підкреслити, що основна кількість досліджень щодо діагностики та програм лікування стосується диференційованого раку щитоподібної залози (ЩЗ) за розміром пухлини понад 1 см в найбільшому розмірі, тоді як аналогічні питання для тироїдних мікрокарцином ще не розв'язані, що потребує подальшого вивчення морфологічних особливостей клінічного перебігу мікрокарцином ЩЗ з метою покращання ефективності їх лікування.

Питання своєчасної діагностики тироїдного раку, тим більше мікрокарцином ускладнюються через існування доброякісної патології щитоподібної залози, яка її маскує та заважає виявленню тироїдних злоякісних пухлин [4]. Дослідники повідомляють, що трапляється поєднання тироїдної мікрокарциноми з доброякісною патологією щитоподібної залози [5]. Поєднання мікрораку з аутоімунним тироїдитом (АІТ) спостерігали у 7,9-26,8%, із зобом – у 15-20%, із хворобою Гревса – 3,2-7,7%, при еутироїдному багатовузловому зобі – в 28%, при багатовузловому зобі з гіпотирозом – в 20%, при багатовузловому зобі з

гіпертирозою – в 7,3% випадків [6-9]. Разом з тим здебільшого мікрорак знаходили в солітарних вузлових утвореннях (40%) [7]. Саме тому рекомендують спостерігати пацієнтів із доброякісною тироїдною патологією для своєчасного виявлення у них раку ЩЗ [8]. Така характеристика клінічного перебігу мікрокарциноми щитоподібної залози свідчить на користь того, що тироїдний мікрорак, очевидно, має розглядатися як «повноцінна» форма раку з усіма наслідками, що виходять із цього [9]. Втім, необхідні більш детальні дослідження, на яких могли б ґрунтуватися такі висновки та рекомендації.

Клінічні особливості перебігу тироїдної мікрокарциноми вивчені у 115 хворих (T1m) та у двох груп контролю – у 95 хворих з пухлиною до 2 см (T1) та у 379 пацієнтів з пухлиною від 2 до 4 см (T2). Вивчена гістологічна структура пухлин; вивчені обсяг хірургічного втручання, частота місцевого та віддаленого розповсюдження пухлини до початку та в процесі радіоїодотерапії.

Вивчали загально-клінічні дані (скарги хворих, пальпаторні дані ділянки шиї, дані фізикальних обстежень, ультразвукові показники, рентгенологічні дослідження (рентгенографія органів грудної клітини, комп'ютерна томографія ділянки шиї та грудної клітини з контрастуванням), сцинтиграфії всього тіла на «залишкових» активностях ¹³¹I після застосування лікувальних активностей радіоїоду з подальшою статистичною отриманих даних.

Аналіз вікових особливостей досліджуваної групи показав, що вік хворих становив від 18 до 77 років (середній вік – $(48,8 \pm 13,4)$ року, медіана віку 50,0 р.). Пік захворюваності припадав на 40-60 років (найчастіше хворіли люди віком від 50 до 59 років – 34 (29,6%) хворих; також часто хворіли у віці від 40 до 49 років – 32 (27,8%) пацієнти та особи віком понад 60 років – 25 (21,8%) пацієнтів. Значний відсоток склали хворі віком 30 – 39 років (13,9%), найрідше зустрічались пацієнти молодого віку (до 30 років) – 8 (8,3%). Таким чином, переважали хворі працездатного віку – 90 (78,3%), від усіх випадків мікрокарцином.

Порівнюючи вікові та статеві дані хворих досліджуваної групи та обох груп контролю (T1 і T2) можна зазначити, що вірогідної різниці щодо вікового показника серед жінок та чоловіків не існує, а середній вік первинної діагностики пухлини (40,9 – 49,6 р.) припадає на працездатний період. Розподіл хворих досліджуваної та обох груп контролю за статтю відповідає існуючим статистичним даним – 7 : 1 (жінки порівняно з чоловіками хворіють на тироїдний рак частіше).

Відповідно класифікації за TNM, серед хворих з мікрокарциномою в 106 (92,2%) випадках була встановлена I стадія захворювання.

Метастатичне ураження лімфовузлів ший у пацієнтів групи T1m спостерігалось в 12 випадках (10,4%). Із цих 12 хворих з ураженими лімфовузлами, 6 були віком до 45 років (віднесені до I стадії) і 6 після 45 років (віднесені до III стадії), IV стадія встановлена у 3 (2,6%) хворих – 2 випадки метастазів у легені і 1 – у кістки.

Так само часто – у 87 (91,6%) випадках I стадія захворювання була встановлена у хворих групи T1. Серед цих пацієнтів у 73 (76,8%) випадках пухлина локалізувалась тільки в ЩЗ, у 17 (17,9%) хворих спостерігались метастази в регіонарні лімфовузли (хворі віком до 45 років). Друга стадія захворювання була встановлена у 1 хворої у віці 23 роки з наявністю легеневиких метастазів до початку лікування. У 3 (3,8%) хворих з метастазами в лімфовузли ший встановлена III стадія захворювання (вік понад 45 років). Ці дані наведені у табл. 1.

За даними гістологічного дослідження післяопераційного матеріалу в 17 (17,9%) хворих групи T1 було встановлено метастатичне ураження регіонарних лімфовузлів.

Таблиця 1. Розподіл хворих на мікрокарциному та груп контролю за стадією захворювання (за TNM)

Стадія захворювання	Кількість хворих					
	Мікрокарцинома (n = 115)		T1 (n = 95)		T2 (n = 379)	
	абс.	P ± p, %	абс.	P ± p, %	абс.	P ± p, %
I	106	92,2 ± 1,1	87	91,6 ± 1,1	39	10,3 ± 9,6*
II	-	-	1	1,1 ± 0,9	252	66,5 ± 2,2*
III	6	5,2 ± 1,1	3	3,1 ± 0,9	72	19,0 ± 2,0*
IV	3	2,6 ± 0,9	4	4,2 ± 1,1	16	4,2 ± 1,1
Усього	115	100	95	100	379	100

Примітка. * – p ≤ 0,05 порівняно з T1m і T1; порівняно з T2 і T1

Незважаючи на гістологічне підтвердження метастатичного ураження лімфовузлів, змінених візуально, в 6 (35,3%) з цих 17 пацієнтів хірургічне лікування було нерадикальним (геміструмектомія). У решти 9 (52,9%) проведено тироїдектомію з видаленням уражених лімфовузлів ший та у 2 (11,7%) хворих у зв'язку з виявленим раком ЩЗ за даними гістологічного дослідження частково видаленої ЩЗ було проведено повторне хірургічне втручання в обсязі остаточну тироїдектомію з видаленням підозрілих на метастази лімфовузлів ший (згодом гістологічно підтверджених). Серед пацієнтів групи T2 першу стадію захворювання мали 39 (10,3%) хворих. В переважній кількості випадків спостерігалась II стадія захворювання – 252 (66,5%) хворих віком до 45 років. У 72 (19%) хворих визначена III стадія (метастазування пухлини в шийні лімфовузли),

а у 16 (4,2%) пацієнтів – четверта стадія у зв'язку з наявністю метастазів у легені в 12 (3,2%) хворих та у кісткяк – 4 (1,1%) випадках. Ці дані наведені у табл.1.

Таким чином, в переважній кількості пацієнтів досліджуваної групи (T1m) (87%) та у хворих групи T1 (76,8% випадків) і групи T2 (65,2%) тироїдний рак локалізувався тільки в ЩЗ. У 12 (10,5%) хворих з мікрокарциномою спостерігалось метастазування пухлини у лімфовузлі шії, в 2 випадках – метастази в легені та в 1 випадку – у кісткяк. В той же час у хворих групи T1 в 17 (17,9%) випадках та у хворих з T2 – 72 (19%) випадки спостерігалось розповсюдження пухлинного процесу з ураженням лімфовузлів шії. Наведені дані вірогідно не відрізнялись між групою хворих з T1m, T1 та T2. Віддалене метастазування в легені та кісткяк до початку лікування у хворих групи T1 не спостерігалось, у 16 (4,2%) хворих групи T2 була виявлена генералізація пухлинного процесу (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл хворих досліджуваної та груп контролю за екстратироїдним розповсюдженням РЩЗ до початку та в процесі лікування радіойодом

Характер екстратироїдного розповсюдження РЩЗ	Кількість хворих											
	Мікрокарцинома (n = 115)				T1 (n = 95)				T2 (n = 379)			
	Після хірургічного лікування		В процесі РЙТ		Після хірургічного лікування		В процесі РЙТ		Після хірургічного лікування		В процесі РЙТ	
	абс.	P ± p, %	абс	P ± p, %	абс	P ± p, %	абс	P ± p, %	абс.	P ± p, %	абс.	P ± p, %
Метастази в шийні лімфовузли	12	10,4 ± 2,9	2	1,8 ± 1,2	17	17,9 ± 3,9	1	1,0 ± 1,0	72	19,0 ± 2,0	23	6,1 ± 1,2**
Метастази у легені	2	1,8 ± 1,2	2	1,8 ± 1,2	-	-	3	3,1 ± 1,8	12	3,2 ± 0,9	5	1,3 ± 0,6
Метастази у кістки	1	0,9 ± 0,9	-	-	-	-	2	2,1 ± 1,5	4	1,1 ± 0,5	1	0,3 ± 0,3
Усього метастазів	15	13,0 ± 3,1	4	3,5 ± 1,7	17	17,9 ± 3,9	6	6,3 ± 2,5	88	23,2 ± 2,2*	29	7,7 ± 1,4

Примітки:

1. * – $p \leq 0,05$ порівняно з T1m і T2

2. ** – $p \leq 0,02$ порівняно з Tm і T1

Сумарно у 15 (13%) хворих з мікрокарциномою, у 17 (17,9%) хворих групи T1 та у 88 (23,2%) хворих групи T2 було встановлено наявність регіонарного та віддаленого метастазування до початку радіойодотерапії. За статистичними даними встановлена вірогідна різниця в кількості метастазів між групою T1m та T2, що злком зрозуміло через значні за розміром пухлини групи T2.

У процесі РЙТ у 1 хворої на мікрокарциному з метастазами в кістки додатково виникли метастази в лімфовузлі шії, ще у 1 – були виявлені

метастази в лімфовузли (за даними ультразвукового та цитологічного досліджень та подальшого їх гістологічного дослідження після проведення цим пацієнтам лімфодисекції); у 2 (1,7%) пацієнтів за даними рентгенівської комп'ютерної томографії та за даними сцинтиграфії грудної клітки на «залишкових» активностях ^{131}I було виявлено метастатичне ураження паренхіми легенів. Таким чином, екстратироїдне розповсюдження мікрокарциноми в процесі РЙТ встановлено в 4 випадках (3,5%), що свідчить про можливість агресивного перебігу «малого» раку. Ці дані наведені у табл.2.

У 6 (6,3%) хворих з групи T1 на постлікувальних сканах та рентгенологічно в процесі лікування було виявлено поширення пухлини: в одному випадку – метастази в шийні лімфовузли, в трьох – метастази в легені та в двох – метастази в кістки.

У процесі радіойодотерапії хворих групи T2 за даними ультразвукових, цитологічних, рентгенологічних та радіонуклідних методів дослідження, а в подальшому і гістологічних досліджень післяопераційного матеріалу після повторних хірургічних втручань ще в 29 (7,7%) випадках додатково встановлено місцеве та віддалене поширення раку: в 23 (6,1%) випадках – метастазування в регіонарні лімфатичні вузли, що було вірогідно ($p \leq 0,02$) вище, ніж у групі T1m і T1; в 5 (1,3%) – метастазування в паренхіму легенів; в 1 (0,3%) – метастази в кістяк (табл. 2). Прогресування пухлинного процесу з додатковими регіонарними та віддаленими метастазами на етапі РЙТ в досліджуваній та обох контрольних групах вірогідно не відрізнялось.

Таким чином, характер перебігу мікрокарциноми та пухлин до 2 см за даними регіонарного та віддаленого метастазування вірогідно не відрізняється. Проте видно, що пухлини розміром від 2 до 4 см (група T2) майже вдвічі частіше схильні до місцевого та віддаленого метастазування в порівнянні з мікрокарциномами (табл. 2), тобто виявляються більш агресивними і потребують більш агресивного лікування (радикального, а іноді неодноразового хірургічного втручання; адекватної радіойодотерапії з використанням досить великих активностей радіойоду; використання екзогенного тиротропіну для підсилення накопичення радіойоду).

Залежно від обсягів хірургічного втручання хворі як досліджуваної (T1m), так і груп контролю (T1 та T2) були поділені на три підгрупи. В першу підгрупу з T1m (нерадикальне хірургічне лікування) увійшли 23 (20%) хворих; 30 (31,6%) хворих та 111 (29,3%) хворих груп контролю відповідно. В другу підгрупу – первинне радикальне хірургічне лікування включено 77 (66,9%) хворих, 50 (52,6%) і 200 (52,8%) хворих груп T1m, T1 та T2 відповідно. В третю підгрупу (повторне хірургічне втручання в

обсязі остаточної тироїдектомії та шийної лімфодисекції) увійшли 15 (13,1%) хворих з мікрокарциномою, 15 (15,8%) хворих групи T1 та 68 (17,9%) хворих групи T2.

Порівнюючи результати аналізу обсягів хірургічного лікування, можна зазначити, що більш ніж у половині всіх випадків (в 66,9% при мікрокарциномах, в 52,6% – при T1 та 52,8% випадків при T2) було проведено радикальне хірургічне лікування. Якщо підрахувати кількість хворих з первинною тироїдектомією та тих, кому вона була виконана згодом, можна побачити, що майже в 2/3 випадків – 92 (80%) хворих з мікрокарциномою, 65 (67,7%) хворих в групі T1 і у 268 (70,7%) хворих групи T2 – проведено радикальне одно- або двоетапне хірургічне втручання. Нерадикально прооперованими залишились 23 (20%) пацієнти досліджуваної групи, 30 (31,6%) хворих групи T1 та 111 (29,3%) хворих групи T2 – третина всіх пацієнтів всіх цих груп.

Враховуючи отримані дані про перебіг мікрораку та тироїдного раку більших розмірів, можна зрозуміти доцільність виконання радикальних хірургічних втручань на ЩЗ та проведення обов'язкової лімфодисекції шії при пухлинах розміром T1 та T2.

Висновки.

1. Тироїдна мікрокарцинома також як і рак більшого розміру (T1 і T2), переважно розвивається на тлі багаточисленної доброякісної тироїдної патології, яка здатна маскувати його виникнення, що утруднює своєчасну діагностику та не дозволяє обрати відповідний обсяг хірургічного лікування хворих.

2. Характеристика клінічного перебігу мікрокарциноми ЩЗ свідчить про те, що тироїдний мікрорак має розглядатися як повноцінна форма раку з усіма можливими проявами раку більшого розміру (T1 та T2).

3. В 20% випадків на мікрокарциному та у третини хворих з візуальними пухлинами ЩЗ було проведено нерадикальне хірургічне втручання, що, в свою чергу подовжує подальше лікування хворих та являється в деяких випадках причиною продовження захворювання та виникнення рецидивів.

Література

1. Буторин А.С. Многофокусный рак щитовидной железы: органосохраняющая тактика или тиреоидэктомия? / А.С. Буторин, В.А. Привалов, С.В. Сергийко // Рак щитовидной железы. Современные принципы диагностики и лечения: матер. Межд. научного форума 12-13 июня, С.-Петербург. – СПб., 2009. – С. 28 – 30.

2. Гамолина Л.И. Радиойодтерапия в Гомельском областном клиническом онкологическом диспансере / Л.И. Гамолина, В.Л. Пышняк // Там же. – С. 39 – 40.

3. Использование прицельной тонкоигольной аспирационной пункционной биопсии в диагностике рака щитовидной железы / Е.С.Левина, Г.А.Левин, С.С.Андреев и др. // Там же. – С. 79 – 80.
4. Розвиток та перебіг раку щитоподібної залози на тлі доброякісної тироїдної патології / Н.І.Афанасьєва, О.В.Мужичук, Л.Я.Васильєв та ін. // Онкологія. – 2003. – Т. 5, № 1. – С.29 – 31.
5. Clinical behavior and outcome of papillary thyroid cancers smaller than 1/5 cm in diameter: a study of 299 cases / G. Pelegri, C. Scollo, G. Lumera et al. // J. Clin. Endocrinol. Metab. – 2004. – Vol. 89. – P. 3713 – 3720.
6. Wartofsky L. Increasing world incidence of thyroid cancer: Increased detection or higher radiation exposure? / L. Wartofsky // Hormones. – 2010. – Vol. 9, № 2. – P. 103-108.
7. Papillary thyroid microcarcinoma in 188 consecutive thyroidectomies / J.A. Hernandez Bayo, M. Belinchon Sz-Somora, P. Monsalve, M.G. Viera // Endocrine Abstracts. – 2008. – Vol. 16. – P. 811.
8. Chow S.M. Papillary microcarcinoma of the thyroid-Prognostic significance of lymph node metastasis and multifocality / S.M. Chow, S.C. Law, J.K. Chan et al. // Cancer. – 2003. – Vol. 98. – P. 31 – 40.
9. Thyroid microcarcinoma during thyroidectomy / D. Siassakos, S. Gourgiotis, P. Moustafellos et al. // Singapore Med. J. – 2008. – Vol. 49, № 1. – P. 23 – 25.

ABSTRACTS

PART 1 SPATIAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF TERRITORIAL FORMATIONS

1.1. *Tatyana Sergienko*. State ideology and its place in the socio-economic and political life of Ukraine in the conditions of crisis.

The article is devoted to the analysis of conceptual provisions of the peculiarities of formation of the state ideology in the conditions of crisis. Studied conceptual and categorical framework of such concepts as "state ideology" and "political ideology". Theoretical and methodological basis for the problems of the ideological development in Ukraine an independent democratic state.

1.2. *Oleg Moroz*. Justification of the project of reforming the administrative – territorial structure of Ukraine.

The purpose of this article is to highlight some problems during the study projects related to the reform of administrative and territorial division of Ukraine. In the article the development and further improvement of the process of justification of the reforms from the point of view of the concept of project are analysed. This approach can provide a systematic understanding of the methods of comparison and assessment of possible options for reform, and ways and means to attract resources for the implementation of these reforms. Carrying out structural reforms necessary for Ukraine is possible if the complex nature of the legislative and institutional reform to ensure the project background analysis and justification of the reforms. Conducting a thorough market analysis project of reforming the administrative-territorial system of Ukraine, pleased to have come to the conclusion that the envisaged reform of the formation mechanism of regions not meet their resource capabilities achieve the goal of reform.

1.3. *Olena Lytvynenko*. Directions of implementation European integration policy in Ukraine.

The aim of the article is to determine directions of realization of Ukraine's European integration to European financial space. Ukraine's path to the EU passes through its internal socio-economic transformation, should be: improved Ukrainian legislation, provided the competitiveness of the economy, implemented the European standards of social protection, changes in the investment regime, introduced institutions of market regulation, according to European Union standards.

1.4. *Ivana Lennerová. Analysis of unemployment of university graduates in Slovakia.*

The main objective of the analysis carried out was to provide relevant statistical information and analytical expertise in the area of labor supply and demand in the segment of graduates as one of the important inputs for short-term and medium-term forecasts of the labor market, which in Slovakia is significantly marked by negative structural characteristics of unemployment. Already analysis of labor market demand for graduates of different fields of education, and also in terms of an employment is a key factor for identifying the application and applicability of graduates.

1.5. *Valentina Volkova, Valentina Oglikh, Taras Nikolayev. Spatial aspect of pension reform of Ukraine.*

This paper examines the problems that are characteristic of the pension system in Ukraine. It analyzed the spatial component of the pension system. It is shown that the solution to problems is impossible without taking into account the spatial, demographic, gender, social, preferential components. The necessity to control space-demographic parameters at the state level has been proved. A mathematical model describing the evolutionary type of population dynamics of the employed population and pensioners has been proposed. It has been shown that it is necessary simultaneous administrative-territorial reform, overcoming the demographic, economic imbalances, development of local government, fiscal decentralization.

1.6. *Zoya Goncharova. Housing and communal services in the context of spatial economic development territorial entities.*

The article is devoted to developing the theoretical and methodological bases and practical recommendations on the use of organizational and economic management of housing and communal services (HCS), improving the interaction of the residential services for the region. Is explained the use of model contracts and the theory of games in the organizational mechanisms of housing in the region, offered decision-making process in the construction of contractual relationships between business sector to provide quality housing services in the region and the structural model of contractual relationships between the subjects of business sector.

1.7. *Oleksandr Pustovyi. Support and management of energy saving: analysis of domestic and foreign experience.*

The article analyzed the situation with realizing of energy saving programs in Ukraine and foreign countries including the EU and the advanced industrialized countries: USA, Japan, and South Korea. The basic factors underlying in basis of energy saving problems in Ukraine were determined. The situation with country's energy dependence, energy security, the level of energy intensity in Ukraine comparing with industry advanced countries was analyzed.

1.8. *Maryna Azhazha, Vladimir Gonda, Tetyana Nestorenko. Human capital: the theoretical foundations and mechanisms of development.*

Background research is due to large-scale transformations in the society, in the context of which human capital is the main condition for the intellectual, economic, social and spiritual progress of society as a whole and the individual. The paper highlighted the category of cultural, intellectual and social capital, which are based on the division of spheres of intellectual life. The availability of economic incentives and motivation to innovate, which operate at the level of enterprises and individuals as well as society as a whole is considered as a determining factor of innovation development of the production

1.9. *Lyudmyla Sokolova. Formation of conceptual and terminological system «Theory of Competition: Competitiveness».*

Problems in the theory of competition become very important in today's economic sphere of scientific communication. The purpose of the article: disclosure of conceptual and terminological system «Theory of Competition: Competitiveness» as one of the branch system of economics; determination of definitions and identification of relationships of its main structural elements. For the purpose achievement systematic approach to the specified system structure formation was proposed and the characteristic of its structural elements was provided. It is expedient and necessary to unite the creative efforts of the scientific community of the country towards the development of a certain terminological dictionary «Enterprise Competitiveness».

1.10. *Erika Neubauerová, Nadiya Dubrovina, Korneliia Belichkova, Petro Zamiatin. Problems of financial control in health care in Slovakia.*

This research is dedicated to the analys of the situation characterizing the main prospects for the development of the health system in Slovakia and the problem of increasing the efficiency of health care facilities, taking into account the introduction of modern methods of financial control.

PART 2
IMPACT OF THE SPATIAL FACTOR
FOR BUSINESS DEVELOPMENT

2.1. *Nadiya Dubrovina, Oleksandr Nestorenko, Vira Dubrovina, Svitlana Belousova. Prediction of unprofitable enterprises depending on the level of operating expenses*

The research is dedicated to prediction of Ukrainian unprofitable enterprises depending on the level of operating expenses. The analysis of changes in operating costs per unit of product conducted in paper allows to use

the econometric models for determination of predictive value of unprofitable enterprises in different sectors of economic activity. This will allow on time to develop a strategy for reducing costs of enterprises operating in specific economic activities and increase their competitiveness.

2.2. *Nataliia Kuzo, Nadija Kubrak, Nataliya Kosar. The study of the tourism and recreation potential of Lviv region*

The tourist and recreational potential of Lviv region is highlighted, the peculiarities of its use and the problems that hinder the development of tourism and recreational services in the studied region. The dynamics of tourist flows in recent years is shown. The directions of the innovation resort and recreational facilities with the formation of innovation type structures are determined. The reasonable steps towards popularization of green tourism as one of the most promising in the modern world are given. The perspectives of territorial marketing activities for the development of tourism and recreational areas of Lviv region are established.

2.3. *Elena Orlenko. Optimization economic model of producing grain cereals Southern Ukraine region in terms of spatial development.*

Agriculture increasingly complex production problems arise, for which algorithm or decision is not the only, or does not assess the quality or coverage decisions. One of these problems is the forecasting performance of agro-ecosystems. Basically solving forecasting productivity of crops can be used linear models that accurately reflect dostotnoyu of forecasting functions. In addition, as one of the mechanisms nonlinear simulation challenges recently been proposed neural networks, which are formed as a set of mathematical neurons interconnected.

2.4. *Ivan Chuchka, George Bilak. Migration processes in the Carpathian Euroregion (based Transcarpathian region).*

In the XXI century labor becomes the scarcest factor of production. The only source of replenishment of the working population in terms of demographic crisis is migration. Competition among developed countries is exacerbated by human resources, and the transition to active migration policy in Ukraine should be held immediately. Improving migration policy should be based on an integrated approach to the realization of all the potential benefits of international cooperation. This issue is important for the western region of Ukraine and especially the Transcarpathian region.

2.5. *Volodymyr Stefankiv. Identify opportunities for cluster operation on energy saving in Ivano-Frankivsk.*

The article is functioning cluster analysis of opportunities for energy saving. Paid much attention to the study of international experience overall energy saving technologies and individual use. Cluster approach to energy

efficiency should be based on national, regional, financial, economic, natural resource and other features specific to a particular region or country. Our analysis of the processes of implementation of the cluster approach in energy Ivano-Frankivsk allowed to define a number of barriers that greatly inhibit the formation and development of competitive cluster of energy efficiency. In particular, for this cluster is a great need for adaptation of world experience using energy-saving technologies, including Poland.

2.6. Zoreslava Lyulchak. Usage of marketing research on the regional energy markets.

The directions of marketing research on regional energy markets are defined: i.e. development of new products and implementation of technological innovations; research of market capacity/configuration; methods and models of evaluation, price definition; research of customer orders fulfillment / customer relationship management; research of advertising and relations with prospects; evaluation of information exchange and interaction with the help of electronic means of communication; research of reputation and trade mark promotion campaigns. The sequence and complex of necessary skills for implementation are presented for the each of defined directions.

2.7. Konstantin Ushchyapovsky, Yuriy Kostin. Strategic priorities of the development of SE "NEC"UKRENERGO" under the terms of reforming the electricity market of Ukraine.

The restructuring of the electricity market of Ukraine is liberalization of market relations and development of an effective competitive environment, then one of the basic principles of functioning of the updated electricity market is to provide non-discriminatory access to main, international and local electric power transmission lines. Two legally independent enterprises will be created on its basis: the system operator and the electric power transmission company. Performing the function of the system operator requires taking into account the interests of stakeholders when preparing and making strategic decisions.

2.8. Christina Kalashnikova. Aspects of alternatives determination and optimization of strategic development of the city territory.

The methodological aspects of strategic development of the city are determined. The advantages of forming strategy on the regional level are distinguished. Under strategic choosing of the city the author understands range of "growth poles". The problem of effective management establishment, rational application of municipal finances and property for the city development is highlighted.

The system of strategic planning of big city development as integral complex of flexible regulative conditions is generalized. The process of formation strategic direction of social-economic development of the city as a

key stage of strategic management process of constant city development is distinguished.

2.9. *Olga Sidorenko*. Features of local budgets.

The paper summarizes the stable tendency of growth of the share of transfers in the incomes of local budgets, analyzed the reasons for failure to plan for their own and fixed income of the consolidated budget of the Kharkiv region. Directions of improvement of legislation – the legal framework regarding the possibility of transferring to local authorities of the proceeds of national taxes and fee

2.10. *Olena Karlova*. Managerial decision-making with the aim to ensure proper quality of the service industry in urban areas

In the article the peculiarities of a strategic approach to the development of urban agglomerations of Ukraine from the standpoint of sustainable development of urbanized areas. Authors make practical problem is the weakness of the existing tools of strategic decision-making and inefficient mechanisms for assessing its impact. The authors examine new models of functioning of the sphere of services to ensure the quality of life in urban areas and show how the adoption of certain management decisions will affect the semantic content of the genetic and regulatory approaches in social programming.

PART 3 THEORETICAL ASPECTS OF EDUCATION IN THE MODERN WORLD

3.1. *Oleg Punchenko*. The essence of education as an interdisciplinary frame and its structure.

In the article is explicated education from the standpoint of an interdisciplinary approach as a special type of intersubjective environment, in which by the knowing subject is broadcast the system knowledge of the world, of the essence of man, is produced the style of thinking, which on own basis generates the sustainable scientific elements in its worldview. The interdisciplinary essence of education is explained from the standpoint application to it the form of scientific knowledge as a frame. The article discloses the essence of the frame and subframes, which enter into its structure. In the education is allotted: anthropological, philosophical, pedagogical, psychological, methodological, epistemological, linguistic and cultural subframes, disclosed the problem field of each.

3.2. *Denys Aleksandrov*. Change of imperatives of institute of education and their demarcation.

The article is devoted to the analysis of new imperatives which are formed in the modern educational field and the determination of social practices which influence on this field. It is marked, that the revision of value of education in a cultural recreation by the help of post-nonclassic methodology allows to find out the demarcation contours of problematic educative practices. It can serve as a theoretical basis for the acceptance of administrative decisions for the harmonization of educational relations during the crisis period.

3.3. *Mariia Kazanzhy*. Developmental characteristics of the participants of educational process in the adaptation of an individual to the modern society.

The article describes the research of the facilitative ability of future teachers in comparison with their adaptive characteristics. The manifestation of the facilitative ability is connected with the social adaptability of an individual in all areas of life, reduction of their disadaptability, emotional comfort and expressed desire to know themselves and others, that doesn't exclude the manifestation of the facilitative ability by a person who is not adapted enough. The specificity of the social-psychological adaptability among persons with a different intensity of the facilitative potential has been established. Specific differences have been stated according to a number of central, key indicators of adaptability: adaptiveness, optimism, steadiness, emotional comfort, acceptance of others, internal control.

3.4. *Victoria Balakireva*. Historical analysis of the foundations of the theory of productive activity.

The article presents a historical analysis of the foundations of the theory of productive education from the time of ancient Greek philosophy to modern investigations. These look at psychological and pedagogical concepts of productive education that is organised on the basis of productive creative activity of pupils.

Productive activity involves the creation of conditions for group work and collaborative interaction between students in the educational process, therefore, the investigation of ways of organizing productive activity is by far one of the most actual problems of pedagogical science.

3.5. *Elena Beňová*. The merits of limited-grade schools in the regions of Slovakia at the beginning of the 21st century.

Demographic development in Slovakia and the introduction of normative financing in the regional school opened a debate on the legitimacy of the existence of primary schools (primary school) in small communities, also called Limited-grade or small classes schools. Similar schools, but mainly urban

originated in our country already in the 14th century, where one teacher taught one class of students in several grades. They persisted to this day, as in the Czech Republic, Austria, Hungary, Scandinavian countries, the USA and Australia.

The effort of this paper is to point out that higher costs per pupil in grade schools compared full organized (although it is evident) can not be the only criterion, calling for its abolition. A comprehensive view of small classes school in the village should be based on a geographical division of territory, to take account of ethnically mixed areas and take into account the economic, social and cultural development of the community in the region.

3.6. *Oksana Vdovichenko. Comprehensive system of prevention and correction of destructive risk.*

In this work shows the development of a comprehensive system of targeted prevention and correction of destructive of risk in view of its transition into a constructive, which serves an important point towards the future, achieving the goal. complete elimination of of risk of human life and activity is impossible, as would be irrational nature in its development. An integrated system provides three target components: an educational unit, Self-help, a special system of psychological correction destructive risk.

3.7. *Vladimir Gonda. Rankings of universities like as a tool for evaluating the quality of higher education.*

In manifestations of global competition in the education is constantly growing importance and popularity rankings of universities which attempts make to measure their effectiveness. While rankings have methodological limitations and none of them is absolutely objective, they globally recognized and are becoming increasingly popular.

The main aim of this article is to elucidate the importance of international rankings evaluating the quality of higher education in the current era of globalization and growing competition for student and subject to processing actual results reputable ranking and rating agencies identify the position of the best universities in the world and Europe, as well as the root causes of Slovak universities compared with the world's top brass. In the end of this article we paid attention to the quality assessment of universities respectively faculties in Slovakia.

3.8. *Vjacheslav Gusiev. Institutionalization of modernization of the system of postgraduate pedagogical education in Ukraine.*

Imperatives of modernization of the System of Postgraduate Pedagogical Education (SPPE) in the context of reforming of the national educational system are defined. Given the progressive world tendencies of development of education, institutional modernization of SPPE measures are developed, that

include improving the legal framework of SPPE, use of modern teaching materials, introduction of project-oriented approaches in the learning process, transition to open educational systems and introduction of new institutional forms of SPPE as a model of "triple helix" and the consortium institutions of Postgraduate Pedagogical Education of Ukraine.

3.9. *Oleksandra Yankovych*. Forming of praxeological skills as a factor of prevention of pupils' deviant behavior.

The social and educational technology of organization of successful activities as a factor of prevention of pupils' deviant behavior has been grounded in the article. The analysis of studies on success has been done. The role of positive prevention strategy in the work with problem teenagers has been shown. The main stages, content, forms and methods of forming of praxeological skills have been cleared up. The article proves that emotional experience of joy from the achieved success prevents the interest to psychoactive substances. Connection between the individuals' needs of success and the state of society's development has been shown.

3.10. *Kristina Tambovska*. The method of formation of future primary school teachers' intellectual culture.

The article describes the technique of formation of future primary school teachers' intellectual culture and appropriate special course "Formation of the professional culture of future primary school teachers". The essence, functions, stages and effectiveness of the formative method have been characterized. The effectiveness of the method of the intellectual culture formation among future primary school teachers in the process of professional training was provided by the determined pedagogical conditions.

3.11. *Yana Suchikova*. Psycho-pedagogical foundations of innovation in the process of learning the basics of safety.

We determined the pedagogical and psychological characteristics of innovation in education on health. Each person has their own way of perception. People perceive information on several channels.

Training of labor protection should be carried out not only but complex methods of analysis of specific situations and taking into account the individual listeners. Innovative training should be carried out with considerable emphasis on the psychological characteristics of the audience, using integrated psychological and pedagogical techniques. Of particular importance are those that develop professionally important qualities of students: the ability of perception, speed and precision

PART 4

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION: THE SPATIAL ASPECT

4.1. *Slawomir Kania*. Art therapy as a new form of support for young people in treatment for drug addiction.

Article refers to the problem of addiction to psychoactive substances. Author notes the need for the introduction of additional support for young people participating in therapy structural – strategic. As a form of support suggests art therapy , taking into account selected art therapy methods, specific to addiction therapy.

4.2. *Iryna Yankovych*. Training of future teachers to the prevention of pupils' deviant behavior in educational institutions of Poland and Ukraine.

Content, forms, technologies and methods of training of future teachers to the prevention of pupils' deviant behavior in higher educational institutions of Poland and Ukraine have been cleared up in the article. Forming of students' skills to do educational measurements, implement technologies, methods of work with indocile children has been accentuated. The article proves that diagnostic, tutorial, therapeutic functions of educator are studied thoroughly in Polish universities; technologies of educational system of comprehensive school development, of work with indocile children, which are studied in Ukrainian educational institutions, aren't found in the Polish pedagogy.

4.3. *Kinga Mydlarz*. The role of the school psychologist in the indicating prevention of suicidal behaviors adolescents.

Attempted suicide is associated with a desperate cry for help, which paradoxically allows liberation from suffering (the experience of catharsis). Man in an attempt suicide , unable to find solutions to their problems , can not find in your life, causing fear its further existence abundant in further problems and failures . Internal tensions will accompany suicidal intentions messages which school psychologist must respond, in accordance with modern principles of suicidal prevention.

4.4. *Tetiana Karakatsanis*. Teachers' creativity from a dimension perspective.

There has been a growing scientific interest towards the concept of 'creativity' in the area of education in the last two decades. Council of the European Union identified it as one of four main objectives in the strategic framework for European cooperation in education and training up to 2020 ('ET 2020'). Nevertheless many authors recognize that not appropriate attention is still paid to creativity in education. Besides, numerous publications show that there are diverse views on this issue. Therefore, teachers' creativity is considered

to be ambiguous to define. So, the purpose of this article is to contribute to the scientific research concerning teachers' creativity through exploring it in different dimensions: process, product, personality and climate.

4.5. *Oksana Koval*. Features of adaptation of students with special needs to study in Ukrainian universities.

The article analyses the factors that influence the effectiveness of adaptation of disabled students to the learning environment at the university. The article is concerned with the problem of formation of system support for the students with the special needs at Higher establishments. The essence of the process of adaptation, main difficulties of the process of adaptation and functions of Ukrainian universities are presented. And the ways to accelerate of activation systems support education in students at Higher establishments. And ways to accelerate learning support system in higher education of students with special needs are defined: technical, pedagogical, psychological, medical rehabilitation, sports, social support, vocational adaptation and rehabilitation.

4.6. *Alla Kulichenko*. Interest formation in the first-year students of higher medical educational establishments in the course of foreign language study.

The article deals with a brief review of the scientific and pedagogical literature (experience of the US pragmatic pedagogy of the late XIXth century – the early XXth century) on the question of interest. The author summarizes that interest is an activity connected with particular attention to the object or subject and contributes to the emergence of thoughts for implementation of a particular purpose.

The author defines and proposes some reasonable ways of interest formation in the first-year students of higher medical educational establishments during foreign language study. There are such ways as development of a specific context during foreign language lessons; introduction of new teaching methods; usage of audio-visual aids in the classroom; reading of professionally oriented texts and usage of specific medical vocabulary; students' involvement into any out-of-class activity; for lecturers – reconsideration of own principles, life philosophy as well as formation of proper professional and personal qualities.

4.7. *Lysyuk Tetyana, Oksana Tereshchuk*. Modern methods and approaches in the teaching of the subject «The organization of excursion activities».

The article examines modern methods and approaches in the teaching of the subject of «The organization of excursion activities». The article has studied the major factors of the expediency and the necessity of the improvement of the complex forms of the organization of the study of the subject; it also substantiates the methods provision of the course «The organization of

excursion activities». The article investigates the national programs of the development of the excursion activity, the ways of the improvement of specialists in the field of higher education their practical application which is the major condition of the demand for highly qualified professionals in the sphere of excursion activity.

The work analyses the necessity of the perfect study of the new approaches in the preparation of students of tourist specialities faring into consideration, that one of the priorities in this process is given to the intellect and the professional knowledge of the future professional four guides.

4.8. *Svitlana Shevchenko, Viktoriia Onyshchenko.* Use of technology on analytical thinking development among students in distance learning mathematics.

The article is devoted to methodology problems of teaching mathematics to students of distance form of technical schools. It is grounded the actuality and feasibility of implementing distance learning in the educational process of high school and peculiarities of such training in the technical university. The model study of higher mathematics technology is presented, which ensures the development of analytical thinking of students at the same time achieving the necessary educational standards and promoting interest in the study of mathematics. The ways of its implementation in the educational process for students of technical university for distance learning are revealed.

4.9. *Urszula Strzelczyk-Raduli.* Psychological-Teaching in Primary School No. 1 named after Silesian Insurgents in Kędzierzyn – Koźle in the perception of parents - research report.

Objective of the study presented in this article: Psychological – teaching at Primary School No. 1 for them. Silesian Insurgents in Kędzierzyn – Koźle in the perception of parents. The study defined learning goals and objectives practical to be an indication for further work with children and their parents. Conclusions from the study indicate a high competence of teachers in the treatment and care of children with educational difficulties and thus the satisfaction of parents with therapeutic activities undertaken in the audited facility.

4.10. *Sławomir Kania.* Compounds of social competence with the system value of high school students: pedagogical implications for prevention.

The study revealed the existence of a certain dependence in the study group. Advanced research hypotheses were confirmed. Studies have confirmed the relationship between high levels of competence and gender. Also an average level for the overall social competence was demonstrated.

PART 5

CONDITION AND TRENDS OF CLINICAL MEDICINE

5.1. *Oleg Avrunin, Nataliia Shuhliapina, Zhanna Ivanchenko.* Extended of diagnostic capabilities for the Rhinomanometry method.

Extended of diagnostic capabilities for the Rhinomanometry method are described in this paper. The theoretical base and possibilities of computer rhinomanometry for functional diagnostic of nasal breathing are proposed. The developed method of dynamic posterior rhinomanometry allows to determine the value of the aerodynamic resistance of physiological nasal breathing in rest and in forced mode, which is especially important to determine the maximum air conduction of the nasal cavity. The estimation of phase difference about 9° between the signals of the air flow and pressure in the nasal cavity is calculated. A method for evaluating the functional state of the nasal valve, which allows by waveform analysis of air flow are proposed. The definition of statistical significance of the above parameters in the diagnosis of respiratory diseases require further research and medical studies.

5.2. *Oleg Babak, Natalia Zhelezniakova, Volodymyr Molodan, Anastasiia Andrieieva, Kostiantyn Prosolenko, Iryna Zelena, Natalia Yarmysh.* Indicators of the state of the endothelium in patients with hypertension and obesity based on PPAR gene polymorphisms and PPARG.

The aim of the study was assessment of the optimization of the endothelium in hypertensive patients with obesity by identifying the gene polymorphisms piroksosomalnyh receptors (PPAR and PPARG) in combination with inflammation factors. There were examined 352 patients with hypertension and obesity. Patients matched for age and sex. ELISA was determined the level of CRP, TNF- α , endothelin-1, nitric oxide (eNOs, NO $_x$), IL-4, immunoreactive insulin in the serum. The gene polymorphisms of PPARA and PPARG studying by the polymerase chain reaction. The intima-media complex of common carotid artery measuring by echocardiography on the diagnostic complex «Ultrasound scanner» (USA).

The obtained results indicate that patients – carriers 162Val allele gene PPAR observed more reduction endothelium-dependent vasodilation and simultaneous increase of endothelin-1 and metabolite concentration NO $_x$, which is evidence of more severe violations of the functional state of the endothelium. If detected genotype Pro12Pro determined by the thickness of intima-media of common carotid artery, it would indicate an earlier development of atherosclerotic process. There is a significant difference between the metabolite concentrations of NO $_x$ and systemic inflammation in patients with genotypes Leu/Leu gene PPAR.

5.3. Grigorii Zholtkevych, Konstantin Nosov, Larisa Rak, Olena Visotska, Yuri Bepalov, Nadiya Dubrovina, Hanna Dobrorodnia. Mathematical simulation of impact of overweight on the structure of parameters of cardiovascular system in the state of with arterial hypertension.

In the paper the results of mathematical simulation of impact of overweight on the structure of parameters' relationships in cardiovascular system for subjects with first and second degrees of arterial hypertension. With the use of a new class of mathematical models (discrete models of dynamic systems) the formal description of the structure was obtained. The mechanisms of impact of different degrees of obesity on the structure of cardiovascular parameters were revealed.

5.4. Grigorii Zholtkevych, Larisa Rak, Olena Visotska, Konstantin Nosov, Yuri Bepalov. Simulation of dynamics of vegetative nervous system under disturbance of the cardiovascular system of adolescents.

In the paper the results of mathematical simulation of dynamics of vegetative nervous system under disturbance of the cardiovascular system of adolescents are presented.

The formal description of dynamics was obtained with use a new class of mathematical models (discrete models of dynamic systems). Investigations have revealed a systemic nature of patterns of impact mentioned disturbance on dynamics of the vegetative nervous system.

5.5. Akmaral Zhumalina, Balash Tusupkaliev, Marfuga Turemuratova, Zhuldyzay Esirkepova, Ayazhan Bazarova. Condition of red blood of the first year of life children with obstructive bronchitis, living in the regions with different ecological load.

According to the results of our research the first year of life children, living in the regions with different ecological load have clinical peculiarities of the course of obstructive bronchitis.

Conducted comparative analysis revealed, that frequency and severity of anemia also depend upon the region living. So, the first year of life children with obstructive bronchitis living near chrome – processing enterprises, have anemia 1,5 times more frequent and severe degree of in comparison with children, living in the regions lacking industrial enterprises.

Severe degree of anemia of the first year of life children with obstructive bronchitis is revealed more frequent at the age of 10-12 months. Change of ferrokinetic indicators with the reduction of serum iron (2,4 times), serum ferritin (2,1 times) and increasing of blood serum VICS (2,2 times), that testifies.

5.6. Grigoriy Tkachenko, Olga Astapieva, Leonid Vasiliev, Ganna Grushka, Natalia Luhovitskaya, Yuriy Tkachenko, Olga Kondratieva, Olga Paskevich, Viktoria Riyako. Value of ablative activity of radioiodine in patients with thyroid microcarcinoma in relation to the types of the surgery.

The purpose of the study is to study the value of ablative activity of radioiodine in patients with thyroid microcarcinoma in relation to the types of the surgery. The analysis of ablative radioiodine activity was performed in patients with thyroid carcinoma in relation to tumor stage.

High efficiency of the treatment has been achieved only after radical surgery as for thyroid microcarcinoma and for cancer larger size too.

5.7. Grigoriy Tkachenko, Olga Astapieva, Leonid Vasiliev, Ganna Grushka, Natalia Luhovitskaya, Yuriy Tkachenko, Olga Kondratieva, Olga Paskevich, Viktoria Riyako. Comprasion of the clinical characteristics of thyroid microcarcinoma and thyroid cancer larger size.

The purpose of the study is to study the comprasion of the clinical characteristics of thyroid microcarcinoma and thyroid cancer larger size. The analysis was performed in patients with DTC who were treated at our hospital. The clinical characteristics of thyroid cancer were examined depending on the stage of the disease, surgical treatment and the effectiveness of radioiodine therapy. Thyroid microcarcinima should be treated as other form of thyroid cancer with using radical surgical treatment and ablative radioiodine activities.

